

Dilərə Seyidzadə

Azərbaycan

XX əsrin əvvəllərində:

müstəqilliyə aparan yollar

*Azərbaycanı əbədi müstəqilliyə
qovuşdurmuş Prezident Heydər Əliyev
şəxsiyyətinin parlaq xatirəsinə*

Dilarə Seyidzadə

**Azərbaycan XX əsrin
əvvəllərində:
müstəqilliyə aparan yollar**

İşlənmiş, əlavələr olunmuş ikinci nəşri

Bakı • 2004

Dilrə Seyidzadə. Azərbaycan XX əsrin əvvəllərində: müstəqilliyə aparan yollar.
Bakı, 2004, OKA ofset, 348 s.

XIX əsrin sonu - XX əsrin əvvəlləri Azərbaycan xalqının müstəqillik uğrunda mübarizəsinin mühüm dövrlərindən biridir. İlahatılardan sonrakı çar Rusiyasında baş verən əsaslı ictimai-siyasi və iqtisadi dəyişikliklər məcrasında Azərbaycanda emalə gəlmiş sahibkarların görkəmli nümayəndələri, onların ideoloqları və ziyalılar bütün imkanlardan istifadə edərək xalqın milli mənilik şüurunun oyanması, maariflənməsi, siyasi mədəniyyət səviyyəsinin yüksəlməsi, vətəndaşlıq hüquqlarından tam həcmdə istifadə etməsi üçün mübarizəyə başçılıq etdilər. Hər cür çətinliklər, məhdudiyyətlər şəraitində deputat seçilmiş Azərbaycan nümayəndələri Rusiyanın ali qanunvericilik orqanı olan Dövlət Dumasının tribunasından xalqımızın haqq səsinə bütün imperiyyaya çatdırdılar.

Şorqədə ilk demokratik respublika olan Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin yaranmasına doğru aparan dövrün tədqiq olunduğu bu kitabda XX əsrin əvvəllərində Azərbaycanda cərəyan edən ictimai-siyasi proseslərin geniş mənzərəsi öz əksini tapmış, mükəmməl təhlil olunmuşdur.

Kitab tarixçilər, tədqiqatçılar, tələbələr və geniş oxucu kütləsi üçün nəzərdə tutulmuşdur.

The end of the XIX and the beginning of the XX centuries are one of the important periods in the struggle of the Azerbaijani people for the independence. The outstanding representatives of the local entrepreneurs, their ideologists and intelligentsia, which appeared in Azerbaijan on the background of the radical socio-political and economic changes in the post-reform tsarist Russia, began to lead the fight for awakening the national self-consciousness of the people, for its enlightenment, for raising the level of its political culture, for the complete enjoyment of the civil rights by the people, making use of all the available means. Being elected to the State Duma (the legislative body-parliament) of Russia, the Azerbaijani representatives conveyed the problems of Azerbaijan to the whole Empire.

This book studies the historical period which led to the birth of the Azerbaijani People's Republic, the first democratic republic in the east, reflects the broad picture of the socio-political processes currenting in Azerbaijan in the beginning of the XX century and subjects the period to a thorough analysis.

The book is intended for historians, researchers, students and wide masses of readers.

© Seyidzadə D.
OKA ofset

Ön söz...

Azərbaycan xalqı özünün çoxəsrlik azadlıq mübarizəsinin məntiqi nəticəsi kimi yalnız XX yüzilliyin sonlarında dövlət müstəqilliyinə nail oldu. Məhz buna görə də xalqımızın suverenlik yolu ilə inamla addımladığı indiki zamanda ötən əsrin əvvəllərindən canlanmağa başlamış milli azadlıq hərəkatının, müstəqilliyimizə aparan yolların tarixi təcrübəsinin öyrənilməsi xüsusi əhəmiyyət kəsb edir.

İyirminci əsrin əvvəllərində Rusiyada baş vermiş sosial toqquşmalar cəmiyyətdə siyasi qüvvələrin bir-birindən aralanması prosesini sürətləndirdi, bütün ictimai qüvvələri hərəkətə gətirdi. Rus-yapon müharibəsində çarizmin məğlubluğu, 1905-ci ildə xalq kütlələrinin geniş miqyaslı çıxışları, cəmiyyətin sosial cəhətdən yuxarı təbəqələrində müxalifət əhval-ruhiyyəsinin artması sübut edirdi ki, mütləqiyyət rejiminin əvvəlki, "xalis" şəkildə mövcudluğu artıq mümkün deyil.

İmperiyanın milli uçqarlarında, o cümlədən də Azərbaycanda azadlıq hərəkatı genişləndirdi. Hüquqsuzluq şəraiti yaratmış, hər cür azadlıqçılıq və milli dirçəliş təzahürlərinə görə amansız təqiblər həyata keçirən çarizmin müstəmləkə siyasəti Azərbaycandakı böhranı dərinləşdirdi.

Azərbaycanın milli-azadlıq hərəkatının liderləri müstəmləkə əsarətinə qarşı çıxaraq milli bərabərliyinə ləğvinə, Qafqazda federativ quruluşu çağırır, eyni zamanda hər bir regiona özünüidarəetmə hüququ verilməsi ideyasını müdafiə edirdilər. Onlar mədəni-maarif sahəsində müstəqillik tələb edir, ana dilinin sərbəst inkişafı, ana dilində təlim keçmək hüququ uğrunda mübarizə aparırdılar.

Çarizmin müstəmləkə siyasəti, Azərbaycan ziyalılarının maruz qaldıqları iqtisadi və siyasi məhdudiyyətlər onlarda müxalifət əhval-ruhiyyəsinin güclənməsi və ziyalılardan öz millətindən olan zəhmətkeşlərlə birləşməsi üçün zəmin yaradırdı. Azərbaycan sahibkarları, onların ideoloqları çar mütləqiyyətinin vəd etdiyi islahatlar yolu ilə öz tələblərinin yerinə yetirilməsinə nail olmaq niyyətində idilər.

Öz mənafealarının qorunmasında siyasi cəhətdən formalaşmamış Azərbaycan sahibkarları XIX əsrin axırlarında - XX əsrin əvvəllərinin ilk illərində petisiyalar və ərizələr tərtib edib verməklə silk hüquqlarına, rus sahibkarları və mülkədarları ilə bərabər hüquqlara nail olmağa çalışırdılar.

Coşğun 1905-ci ilin artıq lap əvvəlindən Azərbaycan sahibkarları siyasi və ideoloji cəhətdən fəallaşaraq öz liderlərinin və ideoloqlarının simasında siyasi meydana çıxıb mənafeələrini və tələblərini ifadə etməyə başlamışdılar. Milli sahibkarların siyasi xəttinin özünəməxsus və kifayət qədər mühüm əlamətləri olsa da, bütövlükdə Rusiya sahibkarlarının siyasətinin ümumi meylləri onlara da xas idi.

XX əsrin əvvəllərində Azərbaycan sahibkarlarının keçdikləri yolun təhlili bu təbəqənin sosial və siyasi simasını səciyyələndirməyə, onların ölkədə baş verən ictimai-siyasi hadisələrə münasibətini və bu hadisələrdə iştirakını açıq göstərməyə, azadlıq hərəkatında oynadıqları rolu müəyyən etməyə imkan verir.

Azərbaycan sahibkarlarının sosial proseslərin kəskinləşməsi dövründə formalaşmış siyasi əqidəsi siyasi partiyaların və təşkilatların proqram sənədlərində, 1917-ci ilin oktyabr inqilabından əvvəlki bütün dövr ərzində onların nümayəndələrinin və ideoloqlarının çıxışlarında öz əksini tapmış və Rusiyanın Dövlət Dumasında Azərbaycan deputatlarının fəaliyyətində xüsusilə açıq şəkildə nümayiş olunmuşdur. Azərbaycan deputatları çoxsaylı qanun layihələrinin, sorğuların hazırlanmasında və tərtibində, Dumada və onun komissiyalarında qaldırılan məsələlərin müzakirəsində iştirak edərək Rusiyada parlamentarizmin yaranmasına və inkişafına öz töhfələrini vermişlər.

Bu kitabda Azərbaycan tarixi elmində ilk dəfə olaraq deputatların fəaliyyəti nəzərdən keçirilir, onların Duma tribunasından çıxışları təhlil olunur, Rusiya parlamentinin bütün müsəlman deputatları ilə sayları birləşdirmək cəhdləri və kadetlərə bağladığıları ümidlər işıqlandırılır. Lakin onların bütün sayları əbəs idi - çarizm, Duma onların tələblərini yerinə yetirmək, ucaqların müsəlman əhalisinə bərabər hüquqlar, müvafiq imtiyazlar vermək, hüquq məhdudiyatlarını ləğv etmək və s. üçün heç bir tədbir görmədi. Köhnə metodlarla diyarı idarə etməkdə gətdikcə daha çox çətinlik çəkən yerli çar idarəsinin "acizənə məktubları" da çara təsir göstərə bilmədi. O, "özgə xalqlara" münasibətdə öz ana xəttindən zərrə qədər də olsa kənara

çıxmırdı - heç bir hüquq, heç bir imtiyaz verilməməli idi. Beləliklə, Azərbaycanın sosial cəhətdən yuxarı təbəqələrinin nümayəndələri müəyyən siyasi təcrid şəraitində idilər və qarşıya qoyduqları məqsədə - Rusiya imperiyası çərçivəsində hüquq məhdudiyatlarının ləğvinə nail ola bilmədilər. Təkcə öz imtiyazları uğrunda deyil, həm də milli inkişaf azadlığı uğrunda onların mübarizəsinin əsas forma və metodları çara, yerli çar hakimiyyət orqanlarına mürciatlardan, xahişlərdən ibarət idi.

Azadlıq hərəkatının böyük yüksəlişi dövrü Azərbaycan xalqına istedadlı, yüksək peşəkar ictimai-siyasi xadimlərin parlaq bir dəstəsini bəxş etdi. Onların həyat amalı millətin mənafeyini, azadlığını və müstəqilliyini müdafiə etmək idi. Amansız siyasi və iqtisadi hüquqsuzluq şəraitində Rusiyanın ali nümayəndəli orqanının yüksək tribunusasından ilk dəfə olaraq çıxış edib öz sözlünü demək imkanı qazanmış Azərbaycan ideoloqları öz xalqının ehtiyac və ümidlərini ardıcıl surətdə və məqsədyönlü şəkildə imperiyanın hər bir sakininə çatdırmağa çalışırdılar. Bəzən hətta şəxsiyyəti alçaltma və təhqir forması alan heç bir əngəl, heç bir maneə onların qarşısını kəsə, onları tutduqları yoldan çəkindirə bilmirdi.

Rusiyanın Dövlət Dumasındakı fəaliyyət prosesində Azərbaycan deputatlarının topladıqları təcrübə gələcəkdə onlara cəmiyyətin bütün mütarəqqi qüvvələrinin saylarını birləşdirərək Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətini yaratmağa, milli hökumətin rəhbər orqanlarına başçılıq etməyə və müstəqil dövlətçiliyin yaradılmasına başlamağa imkan verdi. Prezident Heydər Əliyev Azərbaycanda ilk demokratik respublikanın qurulmasında Əlimardan bəy Topçubaşovun, Fətəli xan Xoyskinin və onların silahdaşlarının böyük xidmətlərini yüksək qiymətləndirərək demişdir: "Onların gördüyü işlər Azərbaycan xalqının bu günü üçün çox böyük əhəmiyyət kəsb edir. Onların fəaliyyəti bizim üçün həmişə əziz olacaqdır. Onların xatirəsi bizim qəlbimizdə daim yaşayacaqdır".

I fəsil

Azərbaycan XIX-XX əsrlərin
qovuşuğunda1.1. Çarizm siyasəti və Azərbaycanda sosial-iqtisadi
və ictimai-siyasi vəziyyət

Rusiya imperiyasının işğal etdiyi əyalət olan Azərbaycan siyasi, dini və milli osarotın bütün ozablarına moruz qalmışdı. İmperiyanın qalan bütün qeyri-rus əhalisi kimi Azərbaycanın da əhalisinə alçaldıcı "özgə xalq" damğası vurulmuşdu. Azərbaycanlılar müsəlman, "qeyri-xristian" olduqlarına görə höyatın bütün səhələrində hüquq məhdudiyotlarına moruz qaldırdılar. Çarizm ictimai-siyasi və iqtisadi səhələrdə hor hansı bir müstəqillik təzahürünə hor cür əngəllər törədirdi.

Azərbaycanda yaşayan yerli əhaliyə, azərbaycanlılara münasibətdə çarizmin siyasəti heç də birdən-birə formalaşmamışdı. Lakin bu regionu fəth edib onu imperiyaya birləşdirmək meyli çoxdan mövcud idi. Bu təkcə Rusiyanın coğrafi vəziyyotindən, Orta və Yaxın Şərqdə siyasi məqsədlərindən deyil, həm də iqtisadi mənafeələrindən irəli gəlirdi. I Pyotr Xəzər dənizinin səhillərində bərqərar olmağa, İranın Zaqafqaziyada hökmranlığına son qoymağa, bu ərazinin Osmanlı imperiyası tərəfindən tutulmasının qarşısını almağa çalışaraq XVIII əsrin 20-ci illərində məşhur Xəzər yürüşünə başlamışdı. Lakin o dövrdə Qafqaz uğrunda müharibə Rusiyaya sərfəli deyildi və bu cəhdlər heç bir şey verməmişdi.

Çar Rusiyanın siyasi xəttində dəyişikliklər XIX əsrin əvvəllərində baş verdi. 1803-cü ildə ərazisi böyük hərbi-strateji əhəmiyyətə malik olan Cəbrayıl camaatı təbə etdirildi. 1804-cü ildə Gəncə müdafiəçilərinin müqavimətini qırmaq mümkün oldu, 1805-ci ildə isə özəli Azərbaycan torpaqları olan Qarabağ və Zəngəzur işğal edildi. Bu hadisələr Qafqaz uğrunda Rusiya-İran və Rusiya-Türkiyə müharibələrinin başlanmasına səbəb oldu. Bu müharibələr nəticəsində isə Güllüstan (1813-cü il) və Türkmənçay (1828-ci il) müqavilələri ilə Azərbaycanın şimal hissəsi Rusiya imperiyasının fərkibinə daxil edildi.

Rusiya tərəfindən Azərbaycanın işğalının nəticələri heç də birmənalı olmadı. Bu tarixi hadisənin Azərbaycan xalqı üçün müsbət əhəmiyyəti ondan ibarət idi ki, nəhayət xarici istilaların təhlükəsi aradan qaldırıldı. Deyərdə höyatın müəyyən dərəcədə sabitləşməsi ticarətin və sənətkarlığın canlanmasına, şəhərlərin artmasına kömək etdi. Əyalətlər arasında daxilə gəlmək mənafeələrinin ləğv edilməsi, Azərbaycanda vahid pul sisteminin, həmçinin bütün ölkə üçün ümumi olan ölçü və çəki sisteminin tətbiqi, Rusiyanın quberniyaları ilə məhkəm iqtisadi əlaqələrin yaradılması, sahibkarlıq münə-

sibətlərinin təşəkkülü Azərbaycanın Ümumrusiya bazarına, onun vasitəsi ilə dünya ticarət dövrünə qoşulmasına şərtləndirirdi.

Lakin bu hadisənin mənfəi noticələri Azərbaycan xalqı üçün daha ağır və əzablı idi. Rusiya tərəfindən işğal nəticəsində Azərbaycanda müstəmləkə rejimi quruldu, Azərbaycan xalqı zorakılıqla iki hissəyə bölündü: onun böyük hissəsi İran Azərbaycanında, kiçik hissəsi isə Qafqaz Azərbaycanında (onu coğrafi dildə Şimali Azərbaycan da adlandırmağa başladılar) qaldı. Azərbaycan dövlətçiliyinin inkişafı demək olar yüz il ləngidildi, onun ərazi bütövlüyü pozuldu, torpaqların ayrı-ayrı hissələri müxtəlif quberniyaların və vilayətlərin tərkibinə qatıldı ki, bunların da sərhədlərini çarizm vaxtaşırı dəyişdirirdi. Təbii etdirilmiş Azərbaycan xalqına, həmçinin də başqa müsəlman xalqlarına münasibətdə Rusiya mütləqiyyətinin siyasətində ayrı-seçkiliyə yol verildi. Azərbaycanlıların hüquqları hətta başqa ucaqların (məsələn, Gürcüstanın, Ermənistanın) xalqlarının hüquqlarından da xeyli məhduf idi, çarizmin köçürmə kampaniyası isə regionun etnik mənzərəsinə əsaslı şəkildə dəyişdirmişdi.

Çarizm Azərbaycana Rusiyanın xammal mənbəyi kimi baxaraq yalnız özünün inkişaf etməkdə olan sənayesi üçün gərəklili olan səhələrlə münasibətdə proteksionist xətt yeridirdi. Lakin XIX əsrin 60-70-ci illərində çar hökumətinin ölkənin sosial-iqtisadi inkişaf tələbatını nəzərə alaraq Azərbaycanı keçirdiyi dəyişikliklər məhsuldar qüvvələri xeyli dərəcədə azaldığına çıxardı, yeni istehsal münasibətlərinin intensiv inkişafına kömək etdi. Vahid Ümumrusiya bazarının təşəkkülü əhalinin sosial strukturunda ciddi dəyişikliklər doğurdu. Əlverişli iqtisadi və ictimai şərait işğuzar adamların təşəbbüskarlığı və ısraklılığı üçün meydan açdı.

İctimai-iqtisadi həyat səhnəsinə müxtəlif zümərələr arasında sahibkarlar və müzdü işçilər kimi yeni zümərələr çıxırdı. Onların formalaşmasının xüsusiyyəti bundan ibarət idi ki, müstəmləkə rejimi şəraitində onların nə lazımı səviyyədə təhsili, nə sənaye vərdişləri, nə də hər hansı iri kapitalı var idi. Onların hətta mənfələri də qanunvericilik tərəfindən qorunmurdu. Bu zümərələrin Azərbaycanda sərbəst inkişafı yolunda süni maneələr yaradılırdı. Bu, müxtəlif millətlərdən olan işçilərin əməyinin qeyri-bərabər ödənilməsi kimi müstəmləkə prinsipi də, milli sahibkarların həqiqətən çox böyük zərər hesabına aradan qaldırılmalı olduqları güclü sədlərin mövcudluğunda da özünü tozahür etdirirdi.

Öz inkişafı nəticəsində ölkənin mərkəzi quberniyalarında Rusiya sahibkarlarının müəssisələri ilə rəqabətə girə biləcək səhələrdə milli qüvvələrin sahibkarlıq fəaliyyəti son dərəcə məhduflaşdırılırdı. Hökumət qabaqcıl və mənfəətli təsərrüfat sahəsinə - neft sənayesinə rus kapitalının və xarici kapi-

talın axınına xüsusən təşviq edirdi. Rus kapitalının və xarici kapitalın nümayəndələri neft hasilatı və emalı texnikasının yaxşılaşdırılmasının, neft məhsullarının daşınması vasitələrinin təkmilləşdirilməsinin və beynəlxalq bazarda Bakı neftinin məvqeyinin möhkəmləndirilməsinin obyektiv noticələri ilə yanaşı Azərbaycanın tükənməz yataqlarını yirtici şəkildə istismar edirdilər. Onlar külli miqdarda mənfəət götürərək Azərbaycanın çox zəngin yeraltı sərvətlərinin işlənməsi perspektivləri barədə az düşündürülür. Emal sənayesi müəssisələrinin yaradılması sahəsində göstörələr hər cür cəhdlərin qarşısında ciddi sədlər qədirdi. Pambiqömürün sənayesi yaradılmasının, Hacı Zeynalabdin Tağıyevin Qafqazda ilk və ən iri toxuculuq fabrikinin tikintisinin tarixçəsi buna sübutdur. 1897-ci ildə H.Z.Tağıyev çar idarələrinə müraciət edərək Bakıda lifli maddələrin emalı üzrə səhmdar cəmiyyəti yaratmağa icazə istəmişdi. Əvvəlcə ona icazə vermişdilər, çünki Qafqazda mülki işlər üzrə baş rəis maliyyə nazirinə vəsatətində yazdığı kimi, "Bakı qubernatorunun bildirdiyinə görə, qeyd olunan cəmiyyətin müəssisəsi çox faydalıdır və ticarət baxımından böyük əhəmiyyətə malikdir, sahibkar Tağıyevin mötəbər sima olması isə tamamilə uğurlu noticələrə vəd edir"². Lakin tezliklə iş çox istiqamət almışdı. Yerli hakimiyyət orqanları H.Z.Tağıyevin icazə gözləmədən fabrikinin tikintisinə başladığını bəhanə gətirərək işi dayandırmaq barədə sərəncam vermişdilər, Tağıyev isə bir neçə dəfə corimə olunmuşdu. Fabriki tikmək üçün icazə məsələsi üç il uzanmışdı³. Hətta fabriki tikilib qurtarandan sonra da torpağın icarəyə götürülməsi məsələsi ilə əlaqədar bir neçə il hakimiyyət orqanları ilə çəkişmə davam etmişdi. 1906-cı ilin iyununda II Nikolay H.Z.Tağıyevin nümayəndələrinin xahişini "noticəsiz" qoymağı əmr etmişdi⁴. Çar məmurları bütün region üçün lazımlı olan müəssisənin tikintisi işini uzun müddət longidörək bununla imperiya dövlət aparatının müəyyən instansiyalarına toziyyə göstörək və imperiyanın ucaqlarından toxuculuq sənayesinin inkişafını hor vasitə ilə dayandıran Rusiya sahibkarlarının iradəsinə yerinə yetirmişdilər.

Toxuculuq fabriki Tağıyevin qeyri-adi kommersiya müəssisəsi idi. Artıq 1904-cü ildə onun istehsal həcmi 2,2 milyon rubl, 1911-ci ildə isə Port-Petrovskdəki (indiki Mahaçqala) filialı ilə birlikdə demək olar 3,5 milyon rubl təşkil etmişdi. Birinci Dünya müharibəsi dövründə Hərbi İdarənin ehtiyacları üçün təkcə 1915-ci ildə 4 milyon arşınadək bez və 300 milyon arşın parusinin parça hazırlanmışdı. Bakıda toxuculuq fabriki tikdirməklə H.Z.Tağıyev təkcə Azərbaycanda qiymətli ixrac məhsulları və külli miqdarda gəlir verən yeni sənaye sahəsinin yaradılmasına kömək etmişdi. Belə iri müəssisənin açılmasının daha böyük noticəsi minlərlə kasıb-fuqaranın iş və pulsuz ev ilə

təmin edilməsi demək idi. Fabrikin ambulatoriyası və məktəbi də var idi. Fabrikin işçilərinə ibtidai təhsil almaq, Azərbaycan əhalisini ictimai mənafeələrə xidmət yoluna cəlb etmək imkanı verilmişdi⁸.

Milli sahibkarlar hər cür maneələrlə qarşılaşmalı olurdular. Belə ki, 1908-ci ilin yanvarında Azərbaycanın gəmi sahibləri Dəmir Yolu İdarəsinə müraciət edərək onların gəmiçilik idarələrinin birbaşa Qafqaz-Zakaspiysk və Qara dəniz-Qafqaz-Voljsk-Zakaspiysk xətlərinə qoşulmasını xahiş etmişdilər⁹. İri rəqabətçilərin vəsatəti? Rusiyanın məşhur "Qafqaz və Merkur", "Şərq öm-təə anbarları cəmiyyəti" və "Ümid" şirkətlərini ciddi narahat etmişdi. Qeyd etmək lazımdır ki, 1908-ci ildə Bakı limanında "Qafqaz və Merkur" cəmiyyətinin yük dövrüyyəsi 7,1 milyon pud, "Şərq öm-təə anbarları cəmiyyəti"niki isə 6,2 milyon pud olmuş, Tağıyevin "Kür-Xəzər Cəmiyyəti"nin yük dövrüyyəsi isə artaraq 5,2 milyon puda çatmış və onların yük dövrüyyəsinin həcminə yaxınlaşmışdı. Bundan təşvişə düşmüş inhisarçılar yüklərin birbaşa dəniz-dəmir yolu ilə daşınması haqqında dəniz, çay və dəmir yolu müəssisələrində saziş bağlanmasını nəzərdə tutan konvensiya yükdaşımaları üzərində nəzarəti öz əllərində saxlamağa çalışmışdılar. Milli gəmi sahiblərini konvensiya daşımalarına buraxmamağı qəti qərara almış sindikat nümayəndələri hökumətə qarşı hər cür təzyiqli tədbirlərə əl atırdılar. Belə bir cəhət diqqəti cəlb edir ki, Tağıyev və Rəsulov öz gəmiçilik idarələrinin bütün istiqamətlərdə yitki daşınması müddətlərini azaltmağa və yük daşınmasının yol xərcini hər pud üçün 2 qəpik aşağı salmağa hazır olduqlarını bildirmişdilər. Lakin Peterburq şirkətləri özlərinin inhisarçı vəziyyətinə qarşı yönəlmiş hər hansı qəddi qətiyyətlə rədd edirdilər. Öz qərəzli mübarizəsində onlar heç bir şeydən çəkinmirdilər. Məsələn, 1910-cu ilin iyununda maliyyə və yollar nazirinin adına yazdıqları ərizədə onlar xüsusi olaraq vurğulamışdılar ki, yükdaşımaların bir hissəsinin xaricdəki *qeyri-rus sahibkarının* (qeyd müəllifindir -D.S.) əlinə keçməsi İran ilə ticarətə mənfi təsir göstərə bilər¹⁰. Çox böyük səylər nəticəsində H.Z.Tağıyev və M.Rəsulov, nəhayət ki, icazə ala bilmişdilər. Lakin onların qarşısında sətərt sətərlər qoyulmuşdu - yeni qəbul edilmiş gəmiçilik idarələri üçün müəyyən cədvəl üzrə müddətli reyslərin təsis edilməsi, yüklər göndərilərkən gəmiçilik idarələrinin adlarını hökmən göstərilməsi və nəhayət, 300 min rubl məbləğində girov qoyulması¹¹. Buna baxmayaraq girov məbləğini nə H.Z.Tağıyev, nə də Rəsulov ödəmişdi - M.Rəsulovun bunun üçün öləndə nağd sərmayəsi yox idi, H.Z.Tağıyev isə belə bir qərar ədalətsizlik hesab etmişdi¹².

Beləliklə, 8 il ərzində müxtəlif instansiyalar qarşısında qaldırılan vəsatətlər rədd edilmişdi. Bu işə maneçilik törədən cəmiyyətlərin idarə heyətləri özlərinin şovinist, böyükdövlətçilik mövqelərini gizlətmirdilər. Məsələn, "Qafqaz və Merkur" cəmiyyətinin idarə heyəti Nazirlər Şurasının bütün üzvlərinə göndərdiyi "Yaddaş məktubu"nda cəmiyyətin hökumət qarşısındakı bütün xidmətlərini sadalayaraq belə bir cəhətə diqqəti cəlb etmişdi ki, cəmiyyət "sırf milli müəssisədir, çünki səhmdarlardan başlayaraq ən aşağı pillədə olan işçilərədək cəmiyyətin bütün tərkibi yalnız rus təbəqələrindən ibarətdir və onların da böyük öksəriyyəti əsl ruslardır. H.Z.Tağıyev yaratdığı Kür-Xəzər gəmiçilik idarəsi barəsində isə bunu demək qətiyyətlə olmaz"¹³. Polis Departamentinin direktoru xəbər verirdi ki, mötəbər dairələr Tağıyevi müdafiə edirlər, "Tağıyevin gəmiçilik idarəsinin birbaşa yollara daxil edilməsi barədə göstəriş alınmışdır, gözlənilən kommərsiya faydasından asılı olmayaraq ondan bozi siyasi məqsədlərə, Qafqazda İran və Türkiyə ilə birlikdə həyata keçirilənlə olan əməliyyatlar üçün istifadə olunması nəzərdə tutulur"¹⁴. Buna baxmayaraq məsələ Nazirlər Şurasında müzakirə olunmamışdı.

H.Z.Tağıyev bu cür güclü müqavimətə tab gətirməyərək və gəmiçilik sahəsində hər bir addımın belə qarşılanacağına başa düşərək bu fəaliyyət sahəsindəki əməliyyatlarını dayandırmağı qərara almış və axırda özünün bütün donanmasını "Qafqaz və Merkur" və "Şərq öm-təə anbarları cəmiyyəti" sindikatına satmağa məcbur olmuşdu.

Qafqazda, o cümlədən də Azərbaycanda çarizmin müstəmləkə siyasətinin təzahürələrindən biri də köçürmə kampaniyası idi. Bu siyasət diyarın ən yaxşı torpaqlarında əvvəlcə ermənilər, sonra isə mərkəzi quberniyalardan olan rus kəndlilərinin zorakılıqla yerləşdirilməsindən ibarət idi. XIX əsrin 30-cu illərindən başlanan köçürmə kampaniyası tədricən ardıcıl xarakter almış, məqsədyönlü siyasətə çevrilmişdi. Əsrin axırlarında isə çar hökuməti köçürmə üzrə qanunvericilik aktlarının hazırlanmasına başlamışdı. 1899-cu il aprelin 15-də Əlahəzrət tərəfindən "Zaqafqaziyada köçürməyə icazə haqqında qanun"¹⁵ verilmişdi. 1900-cü il dekabrın 22-də elan olunmuş yeni qanunda isə Qafqazda mülki işlər üzrə baş rəisə icazə verilmişdi ki, "rus məşəli və pravoslav dininə mənsub kəndlilərin" vəsatətlərini yalnız ilkin qaydada müzakirə etməklə onları xəzinə torpaqlarında yerləşdirsin¹⁶. Yerli hakimiyyət orqanları bu çar sərəncamını həyata keçirərək artıq 1901-ci ilin martında köçürmə sahələrini müəyyənləşdirməyə başlamışdılar. 1904-cü ilin iyulunda yeni bir qanun verilmişdi - "Kənd obvatellərinin və ölkəni meşənlərin könüllü surətdə

köçürülməsi haqqında müvəqqəti qaydalar"¹⁵. Qanuna görə yalnız rus mənşəli, pravoslav dininə mənsub yerli adamların və ya üç idarənin - Daxili İşlər Nazirliyinin, Hərbi İdarənin və Qafqazda mülki işlər üzrə baş rəisnin mülhəzosi ilə raskolçuluq sektalarına mənsub şəxslərin imperiyanın müsəlman ucaqlarına, o cümlədən də Qafqaz diyanna köçürülməsinə icazə verilmişdi. 1903-cü ilin iyununda təsis edilmiş köçürmə işi üzrə xüsusi müşavirə yuxarıda adı çəkilmiş layihəyə əlavə edilmiş və Dövlət Şurasına təqdim olunmuş izahatnamədə göstərmişdi ki, "köçürməni təkcə ölkənin mərkəzində aqrar məsələnin həlli vəzifəsinə deyil, həm də rus əhalisinin faizinin cüzi olduğu ucaqların məskunlaşdırılmasının siyasi mənafeələrinə tabe etdirmək zəruridir"¹⁶.

Köçürmə üçün münbit torpaqlar seçildirdi. Azərbaycanı belə ərazi Mül və Muğan düzləri idi. Bu torpaqlarda çar hökuməti yalnız rus köçkünləri üçün suvarma sisteminin aparılmasına dair bütöv bir proqram həyata keçirmişdi. Əvvəlcədən adamların xəzinə torpaqlarına köçürülməyəni elan edən hökumət tədricən bu məqsədlə müxtəlif bəhanələr altında yerli əhalinin də torpaqlarını əllərindən alırdı. Bu məsələdə məhkəmə, yerli və ali hakimiyyət instansiyaları yekdill idilər, buna görə də azərbaycanlı əhalinin şikayət etməyə yeri qalmamışdı. Düzdür, çoxsaylı şikayətlərin izi ilə göndərilən xüsusi məmurlar yerli əhalinin mənafeələrinin sıxışdırılması faktlarını etiraf edir və ərznamələr tərtib edərək onları ali dövlət idarələrinə təqdim edirdilər, lakin bunların heç birinin nəticəsi olmurdu.

Alar kənd camaatının büsbütün Lənkəran qəzasından Cavad qəzasına köçürülməsi və bu torpaqların Pokrovka rus kəndindən olan köçkünlərə verilməsi barədə çar hakimiyyət orqanlarının sərəncamı yerli əhalinin torpaq ilə təmin edilmədən dədə-baba yurdlarından məcburi surətdə köçürülməsinə və boşaldılan torpaqlarda gəlmə ünsürlərin yerləşdirilməsinə dair dəhşətli faktlardan biridir. 1905-ci ildə "Bakı şəhərinə və Bakı quberniyasını təftiş etməyə" gəlmiş senator A.M.Kuzminski bu faktı qeyd etmişdi¹⁷. Bu məsələyə narazılığını bildirən Əlimərdan bəy Topçubaşov "Kaspi" qəzetində dərc etdirdiyi məqalədə sərəncamın verilməsində "köçkünlərin işi ilə məşğul olan bürokratların əli olduğunu" göstərərək yazırdı ki, "özələrinə hər hansı bir məşğuliyət axtaran bu bürokratlar Qafqazda köçürmə məntəqələrinin yerləşdirilməsi üçün yararlı olan geniş münbit torpaqlar olduğunu təsvir edərək Peterburqdakı rəisləri şimikləndirirlər"¹⁸. Əlbəttə, məsələ təkcə hakimiyyət orqanlarının bürokratiyasında deyildi. Lakin hər şeydən əvvəl məhz bu cəhət Azərbaycanda qurulmuş rejimin müstəmləkə xarakterini, çar idarələrinin özbaşınalığını əks etdirirdi. Ə.M.Topçubaşov dəfələrlə çar hakimiyyət orqanları nümayəndə

dələrinin kondillərə qarşı qərəzli münasibətinə diqqətli cəlb edərək göstərirdi ki, onların torpaqları əllərindən alınıb köçkünlərə verilir¹⁹. O, 1905-ci ilin iyulunda "Ədalətli tədbir" məqaləsində çarizmin köçürmə siyasətini tənqid etməsinə tutaraq qeyd edirdi ki, bu siyasət azərbaycanlı əhalinin mənafeələrinin tapdalanması hesabına həyata keçirilmişdir. Ə.M.Topçubaşov aqrar işlərdə qesdən qeyri-müəyyənlik və qarışıqlıq yaradıldığı, torpaq sahələri arasında sərhəd qoyulmadığı, kondillərin torpaq paylarının satın alınmadığı barədə yazırdı. Buna görə də Ə.M.Topçubaşov 1899-cu ildə Qazax qəzasının kondillələrindən alınmış 3,3 min desyatin torpağın onlara qaytarılması barədə Qafqaz çarşini İ.I.Vorontsov-Daşkovun göstərişini ədalətli tədbir kimi qiymətləndirmişdi. Ə.M.Topçubaşov bu addıma "yerli əhalinin istəyinin nəzərə alınmasına doğru qəti dönüş"²⁰ kimi baxırdı. Əslində isə çar idarəsinin bu göstərişi Azərbaycan kondillələrini bir qədər sakitləşdirmək, onları öz hüquqları uğrunda mübarizədən yayındırmaq istəyindən irəli gəlirdi.

Hakimiyyət orqanları tərəfindən öz doğma torpaqlarını tərki etməyə məcbur edilən əhali əksər hallarda yaşamaq üçün yararlı olmayan iqlim şəraitinə düşürdü. Bu isə çox vaxt insanların xəstələnməsinə və məhvliyə səbəb olurdu. Diyarın kənd əhalisi arasında ki narazılıq və iğtişaşlar Qafqazda köçürmə işinin müdirini məcbur etmişdi ki, 1905-ci ilin aprelində köçkünlərin işlərinə baxan məmur aparatına köçkünlərin hərəkətini müvəqqəti olaraq dayandırmaq barədə müraciət etsin. Lakin o eyni zamanda belə bir cəhəti də göstərirdi ki, bu sərəncam əvvəlki yaşayış yerindən birdəfəlik üzülüşmüş və köçürmə yerlərinə doğru hərəkətdə olan adamlara aid deyildir. Bu bir daha sübut edirdi ki, köçürmə planıya uyğun və adicil surətdə həyata keçirilirdi, belə sərəncamlar isə yalnız yerli kondillərin avamlığı və sadələşməsi üçün nəzərdə tutulmuşdu. Çarizm özünün köçürmə siyasətindən heç vaxt dönməmişdi. Əksinə, "artıq XX əsrdən başlayaraq, xüsusən isə 1905-1914-cü illər ərzində çarizmin Qafqazdakı köçürmə siyasətində belə bir meyl aşkar nəzərə çarpırdı ki, köçürmə problemi ilə yanaşı böyük iqtisadi əhəmiyyəti olan ərazilərdə təsərrüfat quruculuğu vəzifəsi həyata keçirilir. Bununla əlaqədar diyarın rus kondillələrinin yerləşdirilməsi üçün sahə dəqiq müəyyən edilmiş və demək olar ki, ərazi cəhətdən möhdlaşdırılmışdır. Bundan sonra rus kondilləri Qafqazda başlıca olaraq Şərqi Zaqafqaziyanın düzən rayonlarında və Qara dəniz quberniyasının torpaqlarında yerləşdirilir"²¹.

Milli mədəniyyətin bütün sahələri və ilk növbədə mətbuat keskin möhdədiyyətə məruz qalırdı. İsmayıl xan Ziyadxanov 1906-cı ildə Dövlət Dumasında demişdi: "Deyirlər ki, müsəlmanlar geridə qalmış xalqlardır, lakin bu,

Əkinçi qəzetinin redaksiyası Bakıda
Əkinçi qəzetinin redaksiyası Bakıda

Əkinçi qəzetinin redaksiyası Bakıda
Əkinçi qəzetinin redaksiyası Bakıda

"Əkinçi" qəzeti - Azərbaycanda ilk milli qəzet. 1875-1877-ci illərdə Bakıda (iki həftədən bir) dərc olunmuşdur. Cəmi 36 nömrəsi çıxmışdır. Qəzetin banisi, redaktoru, nəşiri Həsən bəy Zərdabi (Məlikov) olmuşdur.

düzgün deyil, onları yatmağa və geridə qalmağa məcbur etmişlər (qeyd müəllifindir - D.S.). Bir misal çəkim. Sənzura nizamnaməsi xüsusən ciddi olanda bizzə qəzet buraxmağa icazə vermirdilər. Sənzura zoifloyondən sonra isə tökcə keçən il bizzə 30 müsəlman nəşri olmuşdur"²².

1875-ci ildə Həsən bəy Zərdabi "Əkinçi" qəzetini təsis etdi. "Əkinçi" Azərbaycan dilində nəşr olunan ilk qəzet idi. 1905-ci ildə Ə.M.Topçubaşov yazırdı: "Bizim savadlı müsəlmanlarımızın əksəriyyəti indiyədək "Əkinçi" qəzetini ruh yüksəkliyi ilə xatırlayırlar... Çoxlarının yaxşı yadındadır ki, qısa bir vaxtda Qafqaz müsəlmanlarının durğunluq bataqlığı necə hərəkətə gəldi və ana dilində mətbu orqanın canlı sözü onları necə ayıldı"²³. Bu qəzet və onun səhifələrində mütərəqqi, demokratik və maarifçilik ideyalarının təbliği, Azərbaycan xalqının milli mənlilik şəurunun formalaşmasına onun təsiri çar üsulı-idarəsinin narahat etməyə bilməzdi. Çar sənzurasına onun bağlamaq üçün bəhanə axtarırdı. 1877-1878-ci illər Rusiya-Türkiyə müharibəsinin başlanması ilə əlaqədar qəzetə siyasi xarakterli məsələlərə toxunmaq qadağan edilmişdi. 1977-ci ilin sentyabrında isə hökumət onun bağlanmasına fərman verdi.

Sənzura məhdudiyatları rus dilində çıxan "Kaspi" qəzetinə də təbliq edilmişdi. Qəzeti 1895-ci ildə H.Z.Tağıyev 57 min rubla almış və onun sahibi olmuşdu²⁴. Görkəmli ictimai xadim, hüquqşünas, publisist Əlimordan bəy Topçubaşov onun illər qəzetin redaktoru olmuşdu. Təkcə Azərbaycanda deyil, həm də onun həudlarından çox-çox uzaqlarda populyar olan bu qəzetin nəşrinin və redaktosinin azərbaycanlıların öləndə cəmləşməsi yerli hakimiyyət orqanlarını heyocana salırdı. Zənnimizdə, Bakı quberniyası jandarm idarəsinin mövqeyi diqqətəlayiqdir. Jandarm idarəsi "yegano yerli qəzetin nəşrinin və redaktosinin tatarların (azərbaycanlıların - D.S.) ixtiyarına verilməsinə, xüsusən də Azərbaycanda böyük nüfuzə və hörmətə malik H.Z.Tağıyevin "Kaspi"yə sahib olmasına icazə verilməsinə heç də mümkün" hesab etmirdi²⁵. Yəqin ki, 1897-ci ildən qəzetin qeyri-rəsmi nəşr olduğunu bununla izah etmək olar²⁶.

1879-cu ildən "Ziya" qəzeti nəşr olunmağa başladı. 1880-ci ildən o, "Ziyayi-Qafqaziyyə" adı altında çıxmışdı. Eyni zamanda Tiflisdə "Kəşkülü" qəzeti, 1903-cü ildən isə "Şərqi-rus" qəzeti nəşr olunurdu.

Dövrü mətbuat Qafqaz Mətbuat İşləri Komitəsinin sənzurasının çox ciddi nəzarəti altına götürülmüşdü. Komitənin sənzorları Azərbaycan dilində mətbuat orqanlarının yayılmasına hor cür mane olmağa çalışaraq onların üzərinə "panislamizm" damğası vurmağa soy göstörirdilər. Tiflis sənzura komitəsinin

ƏKLİNÇİ

Əkinçi qəzetinin redaksiyası Bakıda
Əkinçi qəzetinin redaksiyası Bakıda

ƏKLİNÇİ

Əkinçi qəzetinin redaksiyası Bakıda
Əkinçi qəzetinin redaksiyası Bakıda

"Kaspi" qəzeti - ictimai-siyasi, ədəbi qəzet. 1881-ci ilin yanvarından 1919-cu ilin martınadək Bakıda rus dilində nəşr olunmuşdur. Cəmi 10065 nömrəsi çıxmışdır. Qəzetin nəşir və redaktorları H.Z. Tağıyev, Ə.M. Topçubaşov, Ə. Hüseynzadə, H.B. Zərdabi, V. Kuzmin, V. Liçkus-Xomutov, N. Sokolinski və başqaları idilər. Qəzətdə H.B. Zərdabi (1881-1907-ci illərdə "Kaspi" qəzetində işləmişdir), C. Məmmədquluzadə, M. Mahmudbəyov, F. Kəcəyli, M.A. Şaxtaxtinski və başqaları müntəzəm ideyalarla çıxış etmişlər.

divarları arasında uydurulmuş "panislamizm" Polis Departamentindən və Baş Jandarm İdarəsindən tutmuş müsəlman əhalisinin yaşadığı on uçqar yerlərin polis sahələrinədək Rusiya imperiyasının bütün inzibati idarələrinin mühüm mövzusu idi. Komitədə "şərq mətbuatını" müşahidə etmiş Mirzə Şərif Mirzəyev xatırlayırdı: "tamamilə təbii idi ki, müsəlman işləri haqqında raport yazan işçi öz yüksək rəisləri qarşısında fərqlənmək üçün hökümən "panislamizm" toxunmalı idi"²⁷.

Azərbaycan cəmiyyətinin bir çox varlı nümayəndələri hakimiyyət orqanlarının bu cür mənfə münasibəti, bəzən isə təqibləri ilə üzlaşsək dövrü mətbuat orqanlarına maddi yardım göstərməkdən qorxur, heç də həmişə maarifçilik və xeyriyyəçilik ilə bağlı tədbirləri müdafiə etmirdilər. 1871-ci ildə canişinin və yerli hakimiyyət orqanının hüsn-rəğbətindən istifadə edib xeyriyyə cəmiyyəti yaratmağı qərara almış Həsən bəy Zərdabi də bununla qarşılaşmışdı²⁸. O, cəmiyyətin nizamnaməsini tərtib edərək Bakıda, Gəncədə, Tifisdə nüfuzlu adamlara müraciət etmiş və onları təşəbbüsü müdafiə etməyə və bu cəmiyyətə müntəzəm surətdə pul yardımı göstərməyə çağırmışdı. Lakin cəmiyyət çox adi, eyni zamanda onun təsisçisi üçün acı bir səbəbə görə bağlanmışdı - o öz fəaliyyətinin əsas şərtini yerinə yetirə bilməmiş, iki il ərzində özünün mədəxili və məxarici bərədə məlumat təqdim edə bilməmişdi.

1905-ci ildə yenidən xeyriyyə cəmiyyəti yaratmağı cəhd göstərildikdə bu dəfə artıq hakimiyyət orqanları buna mane olmuşdular. Əhməd bəy Ağayev yazırdı: "75 min müsəlmanın yaşadığı Bakının müsəlmanlar xeyriyyə cəmiyyəti yaratmağı icazə verilməsi bərədə vəsətət qaldırdılar. Onlardan bir ay sonra müsəlmanlarla müqayisədə sayca çox cüzi olan gürcü cəmiyyəti belə bir vəsətət qaldırdı. Gürcülərə icazə verildir, müsəlmanlara isə rədd cavabı verildir"²⁹.

Çarizm ana dilində məktəblər açılmasına mane olur, məktəblərdə ana dilinin tədrisini qadağan edir, tədrisin ən yeni metodlar əsasında aparılması sahəsində hər cür cəhdləri təqib edərək buna mövcud rejimə qarşı çıxmıq kimi baxırdı³⁰. Müsəlmanlara təkə Zaqafqaziya deyil, həm də bütün Rusiya imperiyasında orta məktəblərdə dərs deməyə icazə verilmirdi. Ə. Ağayevin orta məktəb məsələli vəzifəsinə təsdiq edilməsinə on bir il imtina olunması buna misaldır³¹. İstər orta, istərsə də ali savadlı adamların sərbəst peşə seçməsi imkanı məhdu idi. Bəzi ali tədris müəssisələrinin qapılan azərbaycanlıların üzünə bağlı idi. Onların texniki təhsil alınmasına hər cür maneçilik törədilirdi. Müəyyən mənada bununla izah olunur ki, Azərbaycan sahibkarlarının nümayəndələri neft sonayçılığı qurultayının şurasında ümumiyyətlə təmsil olunmamış, Bakı Birja Komitəsində isə çox zəif təmsil olunmuşdular. Təhsil alan gənclərin dövlət təqəüdü almaq

hüququ yox idi. Ali məktəbi müvəffəqiyyətlə bitirdikdən sonra onlar həmin tədris müəssisəsində yuxarı vəzifələrə keçmək imkanından məhrum idilər. Belələrdən biri də Əlimərdan bəy Topçubaşov idi. Topçubaşov Peterburq Universitetinin hüquq fakültəsini əla qiymətlərlə bitirdikdən sonra ona təklif olunmuş kafedranın professoru vəzifəsinə bu səbəbdən tuta bilməmişdi. O, Bakıya qayıtmış və özünü ictimai-siyasi fəaliyyətə həsr etmişdi. Qeyri-adi bacarığı, dərin peşə biliyi çox tezliklə Azərbaycan cəmiyyətinin bütün təbəqələrində ona layiqli hörmət və nüfuz qazandırmışdı. Moskva Universiteti hüquq fakültəsinin məzunları, Yelisevətpol şəhərindən olan Fətəli xan Xoyski və Xəlil bəy Xasmməmmədov yalnız ona görə uzun illər Yekaterinodar mahal məhkəməsi prokurorunun köməkçisi vəzifəsində işləmişdilər ki, onların öz yaşayış yerlərində işləmək hüququ yox idi. Müsəlmanın andlı müvəkkil olmasını odliyyo nazir təsdiq etməli idi³². Vəkillər korporasiyasında müsəlmanların sayı 5 faizdən çox ola bilməzdi. Məhkəmə icraatının əhalinin başa düşüldüyü adı dilində aparılması qadağan idi. Məhkəmə icraatının mühüm təsisatlarından biri olan andlı iclasçılar yox idi. İsmayıl xan Ziyadxanov Dövlət Dumasının iclasında demişdi: "Bizdə məhkəmələrin binaları var, məmurlar var, lakin ədalət mühakiməsi yoxdur. Hərbi məhkəmələrdə ölüm hökmləri, mülki məhkəmələrdə katorqaya sürgün barədə hökmlər, - bu cəzalara bizdə məhkəmələr deyil, tərçüməçilər məhkum edirlər. Müsəlman əhalisi rus dilini bilmir, məmurlar isə yerli əhalinin dilini bilmirlər, odur ki, qəpik-quruşa xidmət edən tərçüməçilər, - məndə faktlar var ki, tərçüməçilər 8 rubl maaş alırlar, - bütün bu cəzalara məhkum edirlər"³³. İ.Ziyadxanov Azərbaycanda mütləqiyyət siyasətini həyata keçirən məmurlar haqqında danışarkən göstərirdi: "Bizdəki administrasiya, cənab xalq nümayəndələri, heç bir tənqiddə sığışmır. Əgər təsəvvür etsəniz ki, Rusiya dəniz, Qafqazıya isə onun sahilidir, sizdə olan lazımsız və ölü nə varsa hamısı bizim Qafqaz sahilinə atıldı və diyanızın onsuz da mənəviyyətsiz olan administrasiyasının tərkibini tamamlayır. Administrasiyamızın idealı - rüşvətçorluq və adamlara əzab-əziyyət verməkdir"³⁴. Eyni zamanda azərbaycanlılar dövlətin məmur aparatında işə, demək olar, cəlb edilmirdilər. "Şərqi-rus" qəzeti yazırdı: "Bakı müsəlmanları indiyədək şəhər rəisi cənab Mənoviyətsiz narazıdılar. Boş yer açılan kimi rəis dərhal ora bir rus təyin edir, müsəlmanları isə tamamilə unudur. Boş yerləri tutmaq üçün rəis Rusiyanın ucaq kondrindən məmurlar gətizdirir, onlara böyük və artıq məvacib təyin edir"³⁵.

Azərbaycanlıların hüquqları şəhər özünüidarəsi və yerli özünüidarə sahəsində də kəskin surətdə məhdud idi. 1892-ci il 11 iyun tarixli Şəhər əsasnaməsinin 44-cü maddəsinə uyğun olaraq qeyri-xristian olan qəslənlərin sayı

əhalinin hətta böyük əksəriyyətini müsəlmanlar təşkil edən yerlərdə də qəslənlərin ümumi sayının beşdə bir hissəsindən çox ola bilməzdi. Çoxsaylı vəsatətlərin noticəsində "Əlahəzrətin əmrinə uyğun olaraq" 1900-cü il dekabrın 14-də həmin əsasnaməyə edilən əlavəyə görə Qafqazın şəhərlərində qeyri-xristianlardan olan qəslənlərin sayı qəslənlərin ümumi sayının yarısından çox ola bilməzdi³⁶.

Din sahəsində də müsəlmanların qarşısında çoxlu sədlər çəkilmişdi. Onlar din xadimlərini seçmək hüququndan məhrum edilmişdilər. Çar administrasiyası din xadimlərinin öz iradəsinin sözsüz icraçılarına çevirmək istəyirdi. Qarım sünənilər ilə şiolər arasındakı ziddiyyətlərdən də məharətə istifadə edərək bozunu son həddəyə koskınılaşdırırdı. Nəhayət, oqç torpaqları da müsəlmanların əlindən alınaraq hökumət tərəfindən inzibati orqanların ixtiyarına vermişdi.

Tam hüquqsuzluq, sət sınıxdırma və təqiblər şəraitində XIX-XX əsrlərin qovuşuğunda Azərbaycan cəmiyyətinin vəziyyətini tam səcioyöləndirirdi. 1905-ci ildə Əhməd bəy Ağayev "Müsəlmanların pətisiyalılarına dair zəruri izahatlar" məqaləsində bu barədə belə yazmışdı: "Demək olar heç bir xalq müsəlmanlar kimi bu cür unudulub sınıxdırılmamışdır. Onlar elə bil heç yox idilər. Onların heç bir ehtiyac ədənilmədi. Onların bütün xahişləri rədd edilirdi. Düzdür, o vaxtlar onlara qarşı xüsusən müstəsna tədbirlər də görülmürdü, lakin bu ona görə deyildi ki, onların xidmətləri nəzərə alınmırdı, onları belə müstəsna tədbirlərə layiq bilmirdilər. Bu sadəcə olaraq ona görə idi ki, onların yaşayış-yaşamağını heç ağıllarına da gətirmirdilər, onlara hesablaşmırdılar, onlara qətiyyəni fikir vermirdilər. Buna görə də müsəlmanlar təkə bir müsəlman kimi deyil, həm də passiv surətdə əzab çəkirdilər. Başqalarının hüquqlarının məhdudlaşdırılmasına yönəldilmiş qanunlardakı anlaşılmazlıqlar, qeyri-müəyyən ifadələrin ucubatından heç bir kəs onlara hər hansı şəkildə ziyan vurmaq istəmirdi"³⁷. Ə.Ağayev bununla yanaşı yaranmış vəziyyətin səbəblərini açıb göstərməyə və ondan çıxış yolları tapmağa çıışdı. O hesab edirdi ki, Rusiya kimi belə bir böyük ölkədə hər bir xalq "özünü istər hökumətə, istərsə də hakim xalqa tanıtdırmağı", bacarmalıdır. Ə.Ağayev bu "başlıca və növbə missiyası ziyahlıların və varlıların" həvalə edirdi. O yazırdı: "Birincilər öz zəkası, öz şüuru, öz istedadı və bacarığı ilə xalqın köməyinə gedir, hakim xalqı onun ehtiyaclarını, həyatını, quruluşunu ilə tanış edir, ikincilər isə bu vəziyyəni yerinə yetirmək üçün ziyahlılara öz sərvtörlərindən maddi yardım göstərirlər". Ə.Ağayev təəssüflə yazırdı ki, varlılardan hələlik yalnız H.Z. Tağıyev "onların sərvtötünü xalq üçün böyük rol oynadığını başa düşmüşdür, ziyahlıların arasında isə çox nadir adamlar Rusiya

*Soldan: İsmayıl bəy Qasprinski, Həsən bəy Zərdabi,
Əlimərdan bəy Topçubaşov*

cəmiyyətini müsəlmanlarla tanış etməyə cəhd göstərmişlər". O həmçinin qeyd edirdi ki, tək-tük olan belə hallarda da əl verib salamlaşaraq, iltifat göstərərək onlardan "mərhəmət", "nəcəbət", "xeyirxahlıq" gözləməklə "biz irəli getmirik, məsələlərin nüfuzlu surətə və vicdanla həll olunma bildiyi yerlərdə məsələləri işıqlandırmğa nail ola bilmirik"³⁸.

Bununla yanaşı Azərbaycan sahibkarları hüquq və imtiyazlarını rus sahibkarları ilə bərabərləşdirməyə doğru tələbkarcasına və inadla can atırdılar. Onlar şəhər özünüdərsi sahəsində fəallıq göstərirdilər. Burada Azərbaycan sahibkarları öz mövqelərini möhkəmləndirməyə çalışırdılar. Bu iş şəhərlərdə sənaye və ticarət fəaliyyətinin konkret məsələlərinin həllində real səmərə ilə əlaqədar idi. Belə ki, 1902-1905-ci illərdə Bakı şəhər dumasında 48 qlaşımdan 23-ü azərbaycanlı idi. Onların arasında Azərbaycan milli kapitalının H.Z. Tağıyev, M.Nağıyev, Ş.Əsədullayev, N.Q.Sadıqov, N.Mehdiyev, Ə.Dadaşov kimi iri nümayəndələri, ziyalılardan Ə.M.Topçubaşov, F.Vəzirov, Ə.Ağayev (qlaşıya namizəd) və başqaları var idi³⁹. Onların bəzi nümayəndələri Bakı şəhər dumasının bir sıra komissiyalarının tərkibində iştirak edirdilər⁴⁰. Şamaxıda 12 şəhər müvəkkilinin tərkibində 6 azərbaycanlı var idi və onlar əsasən yerli sahibkarların nümayəndələri idilər⁴¹. Lənkəranın və Qubanın şəhər müvəkkillərinin tərkibində də azərbaycanlıların say nisbəti belə idi⁴².

1.2. Azərbaycan iqtisadiyyatında milli kapitalın mövqeyi

Rusiyada sosial-iqtisadi və ictimai dəyişikliklər zərurətindən irəli gələn sahibkarlıq münasibətləri quruculuğu sənayenin və ticarətin inkişafı üçün əlverişli şərait yaratdı. Bu, Azərbaycan sahibkarlarının nümayəndələrinə imkan verdi ki, çarizmin siyasəti ilə bağlı yuxarıda göstərilən məhdudiyətlərə, rus və cənubi sahibkarların koskin rəqabətinə baxmayaraq sənaye, ticarət və nəqliyyat sahələrində Azərbaycan iqtisadiyyatının inkişafı, mədəniyyət ocaqlarının yaradılması, Azərbaycan cəmiyyətinin intellektual potensialının yüksəlişi, cəmiyyətin milli məlik şüurunun inkişafı üçün obyektiv surətdə ümummilli əhəmiyyəti olan bir sıra iri müəssisələr yaratsınlar.

Milli kapitalın tədaviş sahəsindən istehsal sahəsinə transformasiyası XIX əsrin ikinci yarısında Azərbaycanın sosial-iqtisadi inkişafının səciyyəvi xüsusiyyəti idi. Nisbətən qısa müddət ərzində milli kapital iqtisadiyyatın bir sıra mühüm sahələrində və xüsusən də neft sənayesində kifayət qədər möhkəm mövqə tutdu.

Neft sənayesinə qoyulan kapitalı mənbəyinə görə dörd əsas qrupa ayırmaq olar: ticarət kapitalı, sənaye kapitalı, xarici kapital, habelə hərbçilərin və çar administrasiyası nümayəndələrinin qoyduğu pul⁴³. Milli sahibkarlardan H.Z.Tağıyev, Ş.Əsədullayev, M.Nağıyev və başqaları birinci qrupun nümayəndələrindən idilər. Əgər onlar övvəllər ticarət evi formasında ononovi və adi müəssisələrin təşkilini üstün tuturdularsa, ikinci və xüsusən də üçüncü qrupun nümayəndələri dərhal səhmdar cəmiyyətləri yaratmaq yolunu tutmuşdular.

Qeyd etmək lazımdır ki, "neft sənayesinin inkişafının lap əvvəlindən nəzərə çarpan xüsusiyyətlərdən biri də bu idi ki, yataqlarını zənginliyi, torpağın və işçi qüvvəsinin ucuzluğu neft işini az miqdarda kapital ilə də aparmağa imkan verirdi. Buna görə də çoxlu kiçik firmalar yaranırdı. Bu firmaları əsasən yerli sahibkarlar yaradırdılar. 70-ci illərin əvvəllərində onlar neft quyularının 88 faizini, nədək olan hissəsini öz əllərində toplamışdılar və neft çıxan torpaq sahələrinin satış qiymətinin ümumi məbləğinin 94,5 faizini onlar ödəmişdilər". Milli kapitalın nümayəndələri neft emalı sənayesində çox möhkəm mövqə tutmuşdular. Bakı rayonunda fəaliyyət göstərmiş 46 zavoddan 25-i və ya 54 faizi azərbaycanlılara məxsus idi⁴⁴. Bu onu sübut edirdi ki, islahatlardan sonrakı dövrdə Azərbaycanın neft sənayesinin inkişafı bütün ölkə miqyasında sahibkarlıq münasibətləri sisteminin yaranması prosesinin tərkib hissəsi kimi Ümumrusiya zəminində baş versə də, onun "köhnə yerli kökləri var idi"⁴⁵. Lakin istehsalatın yüksəlişi onun bütün sahələrini texniki cəhətdən təkmilləşdirmədən mümkün deyildi. Xarici sahibkarlardan müəssisələrin təşkilinin müasir formalarını özəndən, neftin hasilatı, emalı və daşınması işinə yerli təcrübəni və texniki yenilikləri daxil edən milli sahibkarlar bununla öz şirkətlərinin inkişafına nail olurdular. Bunun noticosində həmin şirkətlər çox tezliklə o dövrün ən sabit və kifayət qədər əhəmiyyətli istehsal şirkətləri sırasına çıxmışdı. Düzdür, belə müəssisələrin sayı çox deyildi. Məsələn, 1883-cü ildə neft sənayesi müəssisələrinin 135 sahibi sırasında 17 azərbaycanlı, o cümlədən H.Z.Tağıyev, N.Solixanov, Ə.M.Qafarov, A.Qarayev, M.Q.Solixanov, İ.B.Haşimov, İ.Nuriyev və başqaları var idilər⁴⁶. Əsrin axırlarında 167 neft sənayesi firmasından və müəssisəsindən 49-u və ya 29,3 faizi azərbaycanlılara məxsus idi. Lakin bunlar kiçik müəssisələr idi. Məsələn, istehsal gücü ildə 100 min pud neft olan müəssisələr qrupunda Azərbaycan sahibkarlarına onların 13,3 faizi, 100 min puddan 500 min pudadək olan qrupda 48,7 faizi, 500 min pudadan 1 milyon pudadək olan qrupda 25 faizi, 1 milyon pudadan 10 milyon pudadək olan qrupda 12,5 faizi məxsus idi. İstehsal gücü 10 milyon pudadan çox olan müəssisələr qrupunda milli kapitalı yalnız H.Z.Tağıyev, M.Nağıyev və Ş.Əsədullayev təmsil edirdilər.

XX əsrin əvvəllərində milli sahibkarların mövqeyi bir qədər möhkəmlənmişdi. 1914-cü ilin məlumatlarına görə, 58 nəfər azərbaycanlı sahibkara 83 firma məxsus idi.⁴⁷

Hacı Zeynalabdin Tağıyev Azərbaycanın ən iri sahibkarı və sənaye-maliyyə və ticarət sahəsində milli sahibkarların yuxarı təbəqələrinin ən nüfuzlu simalarından biri idi. O, hökumət dairələrində, memurlar arasında böyük nüfuzlu malik idi və Azərbaycanın iqtisadi və ictimai-siyasi həyatına aid bütün məsələlərdə çox fəal iştirak edirdi.

1878-ci ildə Tağıyevin mədəniyyətində neft quyası fantan vurdu. Mədən iri bir müəssisəyə, Tağıyevin özü isə Azərbaycanın ən varlı adamlarından birinə çevrilərək bir sıra sənaye sahələrində, nəqliyyatda və ticarətdə mühüm mövqə tutdu.

1897-ci ilin axırlarında Tağıyev özünün neft mədənlərini, kerosin-yağ zavodunu, habelə Xəzərdə neft məhsulları daşıyan gomilərini İngiltərə bankının direktorlarından biri E.Qubbarovun başçılıq etdiyi Britaniyanın ən iri sahibkar şirkətinə 5 milyon rubla satdı. H.Z.Tağıyev puldan savayı təsis edilmiş ingilis şirkətinin 100 min funt sterlinq (o vaxt təxminən 1 milyon rubl) məbləğində səhmlər paketini də aldı və onun direktorlarından birinə çevrildi.⁴⁸

İngilis kapitalı ilə sıx bağlı olan H.Z.Tağıyev Britaniya sahibkarlarının və maliyyəçilərinin Bakıda təsis etdikləri başqa firmalarda da iştirak edirdi. Sonralar o, 1896-cı ildə Londonda yaradılmış ingilis firmasının - Bakı Rus Nefti Cəmiyyətinin direktorlarından biri oldu. Bu cəmiyyət Bakıda Arafelovun və Budaqov qardaşlarının mədənlərini 6,8 milyon rubla aldı⁴⁹. Müəyyən dərəcədə ingilis sahibkarları çar qanunvericiliyinin hətta son dərəcə yumşaq məhdudiyyətlərindən yan keçərək Bakı neft mədənlərini almaq üçün H.Z.Tağıyevin adından pərdə kimi istifadə edirdilər⁵⁰.

H.Z.Tağıyev Azərbaycan neft sənayesinin inkişafının bir çox mühüm məsələlərinin həllində iştirak edirdi. O, Bakı neft sənayeçilərinin bir sıra birliklərinin yaradılmasının, "Bakı standartı", "Bakı kerosin zavodları sahiblərinin ittifaqı", "Xəzər gəmi sahiblərinin ittifaqı" kimi iri sənədlərin təşəbbüsçüsü idi. Bu qrupların məqsədi ölkənin daxili bazarında iri şirkətlərə müqavimət göstərmək və yerli neft məhsullarını dünya bazarlarına çıxarmaq idi⁵¹.

1913-cü ilədək neft sənayesində milli kapitalın mövqeyi xeyli güclənmişdi. Qeyd etmək lazımdır ki, artıq 8 milli firma bir milyon puddan çox neft hasil edirdi: "Musa Nağıyev" - 6,8, "Şəmsi Əsədullayev" - 6,7, Ə.S.Məlikov - 5,6, M.T.Mirbabəyev - 1,3, Əmiraslanov qardaşları - 1,2, Məlikov və Mahmudov - 1,5, "Bəxt" - 1,6, "Naftalan Neft Sənayesi Cəmiyyəti" - 4,9 milyon pud. Bakının milyonçu firmaları arasında ümumi neft hasilatının 30 faizə qədərini həmin

müəssisələrə məxsus idi. Mədənlərində 500 min puddan bir milyon pudadək neft hasil olunan neft sənayeçiləri arasında İ.Hacinski, Aşurbayov qardaşları, M.Səlimov, H.B.Ələkbərov var idilər. Bütövlükdə milli müəssisələrin xüsusi çəkisi 15 faizə qədər Bakı rayonunda neft hasilatının 1/6 hissəsini təşkil edirdi.

Musa Hacıoğlu Nağıyev öz sahibkarlığı fəaliyyətini manufaktura ticarətindən başlayaraq 1862-ci ildə kiçik bir dükən açmışdı. XIX əsrin son illərində o, Balaxanıda, Sabuñçuda, Əmirçanda, Ramanada neft çıxan torpaq sahələrini icarəyə götürmüşdü. Əvvəllər onun mədən fəaliyyəti çox da uğurlu deyildi, lakin artıq XX əsrin ilk illərində onun mədənlərindəki quyular fantan vurmuşdu. Möhz bu hadisə 1887-ci ildə yaradılmış "M.Nağıyev" firmasının istehsalat fəaliyyətinin xarakterinə təsir göstərmişdi. Artıq 1913-cü ildə bu firma Bakının ən sabit işləyən firmaları sırasına daxil olmuşdu.

Şəmsi Hacı Əsədulla oğlu Əsədullayev XIX əsrin 60-cı illərinin axırlarında - 70-ci illərinin əvvəllərində bir qədər pul yığıb dövlət dəz mədəniyyətini icarəyə götürmüşdü. Eyni zamanda Musa Nağıyev ilə birlikdə Ramanada üzüm-meyvə bağı almışdı. Bu cür fəaliyyətdən oldu etdiyi gəlir ona daha mənfəətli işə başlamağa imkan vermişdi. 1872-ci ildə otkup sisteminin ləğv olunması⁵² təşəbbüskar adamlar üçün neft işi sahəsində böyük perspektivlər açmışdı. Belələrindən biri də Ş.Əsədullayev idi. O, 1874-cü ildə kiçik bir torpaq sahəsi alıb orada neft hasilatı müəssisəsi yaratmışdı. 1893-cü ildə onun yeganə neft quyasında 23 milyon pud neft çıxarılmış, 1895-ci ildə isə neft fantanı 40 milyon pud neft vermişdi. Noticiada onun müəssisəsi "Ş.Əsədullayev" neft hasilatı və emalı kontoruna çevrilmişdi. Bu kontor əsas kapitalı 10 milyon rubldan çox olan iri neft sənayesi müəssisələri sırasına çıxmışdı. XX əsrin əvvəllərində kontor səhmdar cəmiyyətinə çevrilmişdi. Həmin cəmiyyət Bakı rayonunda bütün neft hasilatının təxminən 60 faizini verən 12 firmadan biri olmuşdu⁵³.

"Podrat qazma" kontoruna başqa bir milli sahibkar Murtuza Muxtarovun adı ilə bağlıdır. O, əsrin axırlarında Bibi-İçeybotdə qazma avadanlığı zavodu inşa etmişdi. Bu zavod Rusiyada neft avadanlığı istehsalı üzrə ilk xüsusi müəssisə idi. 1906-cı ildə M.Muxtarov "Qazma avadanlığı sahibləri sindikatu"nın və "Neft quyularının qazılması üzrə Bakı podratçılar cəmiyyəti"nin əsas iştirakçılarından biri olmuşdu. Onun 1903-cü ildə yaratdığı neft emalı firması 1913-cü ildə əsas kapitalı 4 milyon rubl olan səhmdar cəmiyyətinə çevrilmişdi. Cəmiyyət əsasən neft quyularının qazılması və neft avadanlığının təmiri işləri ilə məşğul olurdu. Bütövlükdə sənayenin bu sahəsində milli sahibkarlar kifayət qədər möhkəm mövqə tutmuşdu. 34 podrat

Hacı Zeynalabdin Tağıyev

H.Z.Tağıyevin fabriki

H.Z.Tağıyevin evi

qazma müəssisəsindən 3-ü, 1913-cü ildə isə 45 belə müəssisədən 7-si azərbaycanlılara məxsus idi⁵⁴.

Neft emalı sonayesində Azərbaycan kapitalının xüsusi çəkisi getdikcə artırdı. 1883-cü ildə Bakının 100 kerosin zavodu sahibindən 41-i azərbaycanlı idi, onların arasında H.Z. Tağıyev, N. Mehdiyev, A.M. Nuriyev, H.S. Sadiqov, M. Xanlarov var idi⁵⁵. Lakin istehsalın miqyası onlara neft emalı sonayesində qabaqcıl yer tutmağa imkan vermirdi. Belə müəssisələrin, habelə neftdoldurma stansiyalarının və körpülərinin sahibləri arasında onlar yalnız 21 faiz təşkil edirdilər⁵⁶. Onların müəssisələrində bütün neft məhsullarının yalnız 8,1 faizi istehsal edilmişdir⁵⁷.

Neft emalı sonayesində Azərbaycan sahibkarlarının iştirakının azalması meyli əsrin əvvəllərində də davam etmişdi. Məsələn, 1904-cü ildə Azərbaycan sahibkarlarına məxsus 19 neft emalı müəssisəsindən 11-i başqa millətlərdən olan sahibkarlara icarəyə verilmişdi, 4-ü isə il ərzində işlənməmişdi. Fəaliyyət göstərən başqa müəssisələrdən 4-ü Azərbaycan kapitalının iri nümayəndələrinə - Ş. Əsədullayevə, M. Nağıyevə, H.M. Vəzirova və İ. Hacınskiyə məxsus idi⁵⁸. Həm də bu müəssisələrdə istehsal olunan neft məhsullarının ümumi həcmi 1904-cü ildə Bakı rayonunda onların istehsalının yalnız 4,7 faizini təşkil edirdi⁵⁹. 1906-cı ilə dair məlumatlara görə isə, fəaliyyət göstərən 77 müəssisədən artıq 20-si azərbaycanlılara məxsus idi⁶⁰ ki, bu da onların mövqeyinin möhkəmlənməsini sübut edirdi. 1913-cü ildə isə Ş. Əsədullayev və M. Nağıyev zavodları bütün neft emalı zavodlarının 45 faizə qədərində sahib olan və Rusiyanın neft məhsullarının 60 faizə qədərini istehsal edən 6 ən güclü müəssisə qrupuna daxil idi.

Kimya sonayesinin inkişafı neft emalı ilə sıx bağlı idi. XX əsrin əvvəllərində Azərbaycan sahibkarları kimya müəssisələri (sulfat turşusu, kaustik soda və s. istehsal edən) sahiblərinin ümumi sayının 10 faizini təşkil edirdilər.

Maşınqayırma sonayesində milli kapital istər müəssisələrin və işçilərin sayına, istərsə də istehsalın həcminə görə zəif mövqə tuturdu⁶¹. Metal emalı sonayesində Azərbaycan kapitalı daha sanballı təmsil olunmuşdu. Bakının mexaniki zavodlarından birinin şorikli sahibi H.Z. Tağıyev idi⁶². XIX əsrin axırlarında bu sahədə M. Muxtarova, Cavanşirov qardaşlarına və başqalarına⁶³ məxsus xeyli müəssisə qazma avadanlıqlarının təmiri üzrə ixtisaslaşmışdı. M. Muxtarovun podrat qazma ilə məşğul olan iki mexaniki zavodu var idi. Onlardan ən böyüyü Sabuncu zavodu idi. Bu iki nəhəng müəssisədə fəhlələrin bir qismi qazma işləri ilə, digər qismi isə qazma ləvazimatının istehsalı və təmiri ilə məşğul idi⁶⁴. M. Muxtarovun müəssisələri tədricən genişlə-

nirdi. 1913-cü ildə daha bir mexaniki zavod inşa edilmişdi. Bu zavod mədənləri iri qazma texnikası ilə təmin edirdi⁶⁵.

XX əsrin əvvəllərində Azərbaycanda 12-14 maşınqayırma müəssisəsi milli kapitalla məxsus idi, onlar öz istehsal işini əsasən neft emalının tələbatına uyğun qururdular⁶⁶. Bu sonayə sahəsi müəssisələrinin xeyli hissəsini təmir emalatxanaları təşkil edirdi. Onların arasında milli kapitalın payı təxminən dördü bir qədər idi.

Buxar qazanları istehsal edən iri müəssisələr siyahısına M. Nağıyevin də müəssisəsi daxil idi. Müəssisədə 1500-2000 fəhlə işləyirdi⁶⁷. Bütövlükdə isə bu sahədə milli kapital XX əsrin əvvəllərində 14 kiçik müəssisə ilə təmsil olunmuşdu ki, bunların da hər birində 15-20 fəhlə işləyirdi⁶⁸. Metal emalı üzrə kiçik müəssisələrin sahibləri sırasında Azərbaycan sahibkarlarından S. Abdullayev, M. Səlimov və başqaları var idilər⁶⁹.

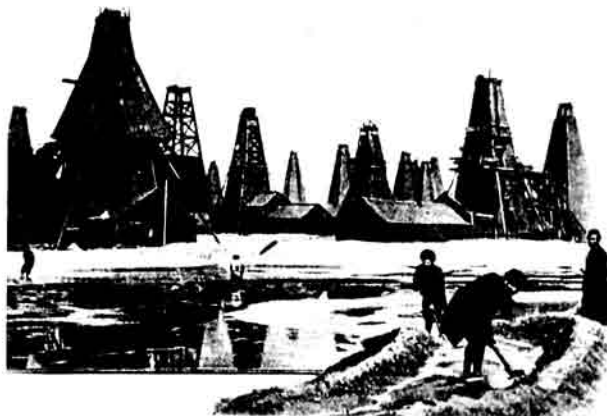
Gömi təmiri sahəsində də milli sahibkarların müəssisələri var idi. 12 gömi təmiri müəssisəsinin yarısı onlara məxsus idi. Məsələn, H.Z. Tağıyevə məxsus olan gömi təmiri emalatxanası, Ə. Ə. Dadaşovun və rəhbərlərinin gömi tərsənəsi və mexaniki emalatxanaları, İ.V. Vəliyevin mexaniki emalatxanaları və s. var idi⁷⁰. 1900-1903-cü illərdə Azərbaycan sahibkarlarına məxsus olan gömi təmiri müəssisələrinin xüsusi çəkisi istehsalın həcmində görə 18,2 faiz təşkil edirdi⁷¹.

Energetikada Azərbaycan kapitalı H.Z. Tağıyevin "Elektrikçesaya sila" səhmdar cəmiyyətinə iştirakı ilə təmsil olunmuşdu. Tağıyev cəmiyyətin direktorlarından biri idi⁷². O, 1907-ci ildə Əhmədliyədəki kağız istehsalı fabrikinin çiyənləri üçün lazımı miqdarda elektrik enerjisi buraxılması barədə bu cəmiyyətə ilə müqavilə bağlamışdı⁷³. Bundan əlavə XX əsrin əvvəllərində Bakı rayonunda 12 xüsusi kiçik elektrik stansiyası inşa edilmişdi. Bunlar Ş. Əsədullayevə, H.B. Aşurova, T. Quluboyova və başqalarına məxsus idilər⁷⁴. 2 elektrik stansiyasını Tağıyev tikdirmişdi: bunlardan biri onun Zığdakı fabrikinə təchiz etmək üçün idi, ikincisi isə Şəhərdə Olqinskaya küçəsində ("Köhnə universmaq") idi⁷⁵.

Milli sahibkarların az-çox mühtüm mövqə tutduqları başqa təsərrüfat sahələrindən fərqli olaraq ipəkçilik sonayesinin yaranması və inkişafı bilavasitə Azərbaycan kapitalı ilə bağlı idi. 1903-cü ildə Azərbaycanda mövcud olan 105 baramaçıma və ipək emalı müəssisəsindən 57-si milli sahibkarların nümayəndələrinə məxsus idi. Nuxada və İpək qəzasında bu sahənin müəssisələrinin üçdə iki hissəsi Ə.H. Məmmədova (142 fəhləsi olan on iri fabrikinin sahibi), Mehdi Hacıbəddil oğluna, Hacıbəyliyev Hüseyn oğluna, Əbdülkərim Hacı oğluna, Salam Lotif oğluna və başqalarına məxsus idi⁷⁶. Bu sonayə sahəsində "Şamil və Aslan Sorkorov qardaşları", "Nadir və Hacı Məmmədrosulov qardaşları",

Musa Nağıyev

M. Nağıyevin evi

"Solimov qardaşları", "Bünyadov qardaşları" və başqa ticarət evləri görkəmli yer tuturdu⁷⁷. Digər ipəkçilik rayonlarında - Qarabağda və Naxçıvanda Azərbaycan kapitalının mövqeyi nisbətən zəif idi. Ordubad sahibkarlarından R.Rzayev, H.I.Hacıyev, H.M.Babayev, H.F.Əfəndiyev və başqalarının fabriklərini qeyd etmək lazımdır⁷⁸. 1908-ci ildə Azərbaycanda 131 fabriq var idi ki, bunlarda da toxminon 6 min fəhlə işləyirdi. 1915-ci ildə 169 ipək emalı müəssisəsində 10 mindən çox fəhlə çalışır, 14 milyon rubldan çox məbləğdə məhsul istehsal edilirdi⁷⁹. Azərbaycanda çox yüksək keyfiyyətli ipək istehsal olunurdu və buna görə də Azərbaycan ipəyi dünyada geniş şöhrət qazanmışdı. Azərbaycanlı ipək sənayəçilərindən L.Lətifovun, Ə.Əbdürrəhmanovun, Rəhimov qardaşlarının, Ə.Məmmədovun, İ.Nağıyev, R.Rzayev, M.Babayev və başqalarının fabriklərində əldə olunmuş xam ipək bir çox beynəlxalq və Ümumrusiya sərğilərinin qızıl və gümüş medallarına layiq görülmüş, K.Babayev müəssisəsi isə yüksək keyfiyyətli məhsul buraxdığına görə 13 dəfə qızıl medal almışdı⁸⁰.

XIX əsrin axırlarında inkişaf etməkdə olan pambıqçılığın bazasında sənayenin yeni bir sahəsi - pambıqtozmlomə sahəsi yaranmışdı. Sahənin müəssisələrinin xeyli hissəsi Azərbaycan sahibkarlarına məxsus idi. Bakıda H.Z.Tağıyevə məxsus olan Azərbaycanda ilk iri pambıq parça fabriki tikilmişdi. Fabriki 1900-cü ildə işə başlamışdı. 1905-ci ildə fabrikin illik məhsuldarlığı 2,2 milyon rubl təşkil etmişdi⁸¹. Tağıyev Bakıda toxuculuq fabriki də var idi. 1912-ci ildə Yelisavetpol və Bakı quberniyalarının 50 pambıqtozmlomə zavodundan 26-sı azərbaycanlılara məxsus idi ki, bu da 52 faiz təşkil edirdi. İrəvan quberniyasında mövcud olan 200 müəssisədən 80-i, yəni 40 faizi Azərbaycan kapitalına məxsus idi, Naxçıvan qəzasında isə bütün zavodların yarısı azərbaycanlıların əlində idi⁸².

Milli sahibkarlar qonşu regionların pambıqtozmlomə sənayesinə də kapital qoyurdular. Qeyd etmək lazımdır ki, Zaqafqaziya demək olar bütün toxuculuq sənayesi Azərbaycan sahibkarlarının nəzarəti altında idi. Mahmudbəyov və Mostanzadə qardaşlarının Tiflisdəki fabriki öz istehsal gücünə görə yalnız Tağıyev Bakıdakı fabrikindən geri qalırdı. Burada şöhrin sənaye həyatında çox böyük nüfuzu olan "İbrahim bəy Şirinbəyov və K^o" şirkəti də var idi. Şirkət Yelisavetpolda xüsusi şöbə açmışdı. 1913-cü ildə H.Z.Tağıyev Dərbənddə "Xəzər manufakturası" səhmdar cəmiyyətini almışdı. Bu cəmiyyət əvvəllər rus sahibkarlarına məxsus idi. Orta Asiyada, xüsusən də Türkmənstanda Azərbaycan kapitalının xüsusi çəkisi böyük idi. Bakının birinci gildiyaya mənsub tacirləri X.M.Mövlamov və M.Nağıyev tərəfindən Qızılzavadda yaradılmış "Pambıq" səhmdar cəmiyyətinin əsas kapitalı 1,2 milyon rubl təşkil edirdi. Moskvada "M.S.Əliyev və X.B.Hacıhəsənski",

"M.K.Mehdiyev və oğlanları" ticarət evləri var idi. "Əliyev qardaşları" şirkətinin Ucarda pambıqtozmlomə zavodu, Rusiyanın bir çox şəhərlərində, o cümlədən Moskvada, Nijni Novqorodda, habelə Türkiyədə, İranda, Yunanıstanda ticarət müəssisələri və şöbələri var idi⁸³.

XIX əsrin axırını rübündə Azərbaycanda unüytmə-düytürmə müəssisələri yarandı. Artıq 90-cı illərdə Bakıda 12 unüytmə-düytürmə müəssisəsi var idi ki, onların da sahibləri arasında milli kapitalı Hacıməcəd Həmid oğlu təmsil edirdi⁸⁴. 1896-cı ildə Ağabala Quliyev iri dəyirmanı inşa etmişdi. Ağabala Quliyev sahibkarlıq fəaliyyəti təkcə Bakı ilə məhdudlaşmırdı. Onun dəyirmanının məhsullarını Azərbaycanın, Zaqafqaziyanın başqa rayonlarında, Rusiyanın iri mərkəzlərində - Moskvada, Peterburqda, Varşavada, Rostovda, Həştərxanda və başqa yerlərdə taniyirdilər. Onun Bakıda dəyirmanından və düyü zavodundan başqa Stavropolda, Georgiyevskdə 3 dəyirmanı da var idi. O, 1915-ci ildə öz müəssisələrini "Ağabala Quliyev unüytmə və düytürmə dəyirmanlarının Qafqaz səhmdar cəmiyyətini" çevirmişdi. Onun müəssisələri ən yeni texnologiya və ən müasir maşınlarla təchiz edilmişdi.

1914-cü ildə Bakıdakı 24 unüytmə və düytürmə müəssisəsindən 8-i azərbaycanlılara məxsus idi. 1905-ci ildə H.Z.Tağıyevə, A.B.Quliyevə, H.A.Rzayevə, Ə.B.Əliyevə, M.S.Kərimovə, R.K.Babayevə, M. və Ə.Rəsulov qardaşlarına sənayenin bu sahəsinin ümumi məhsulunun 25 faizindən çoxu məxsus idi⁸⁵.

1907-ci ildə Bakıda çörək-bulka məmulatlarının bişirilməsi ilə məşğul olan 192 müəssisə var idi. Bu müəssisələrin çoxu azərbaycanlıların idi⁸⁶. Azərbaycanlıların bir sıra kiçik yeyinti məhsulları sənayesi müəssisəsi - makaron fabrikləri, mineral su, buz, qonnadı məmulatları və sair istehsalı üzrə zavodları da var idi. Əksər hallarda bu müəssisələr sadə kooperasiya şəklinə təşkil edilmişdi.

XIX əsrin axırlarında milli kapitalın nümayəndələri olan M.Q.Dadaşova, Novruzova və Zülfiqarova Nuxada fəaliyyət göstərən 3 tütün fabriki məxsus idi⁸⁷. Şamaxıda olan 2 maxorka fabrikinin sahibləri H.Abdullayev və Həsənov idilər⁸⁸. Azərbaycan sahibkarlarının Yelisavetpolda, Şuşada və Qubada da kiçik tütün müəssisələri var idi⁸⁹. H.Zeynalovun və Ə.Sultanovun Bakıda papiros gilləri istehsal edən fabriki var idi⁹⁰. 1905-ci ildən Bakıda Əzimbəyovun buxar mühərriki ilə işləyən tütün fabriki işə başlamışdı⁹¹. Bütün bu fabriklər yerli xammal əsasında işləyirdilər, hərçənd bəzən fabriklər Kutaisidən də tütün götürülürdü.

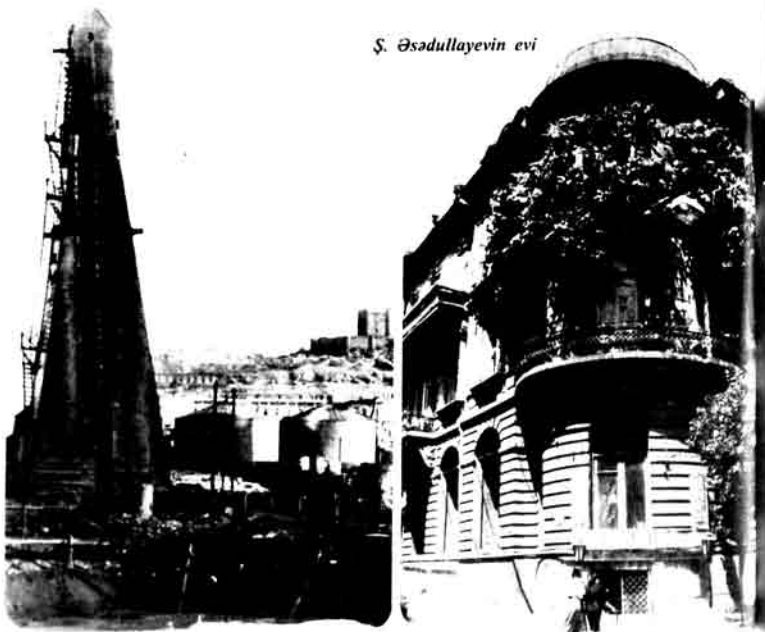
İnşaat materiallarının istehsalı sahəsində Azərbaycan kapitalı körpici zavodlarının sahibləri Həsənov və Əmiraslanov qardaşları, H.F.Əliyev və gipsolit müəssisəsinin sahibi Babayev və başqaları tərəfindən təmsil olunmuşdu⁹². Bakının 25 körpici zavodundan 10-u azərbaycanlılara məxsus idi⁹³.

Odadavamlı gil yatağının işlənməsi hesabına Gədəbəy və Qalakənd misoritmə zavodları odadavamlı kərpiclərdən istifadə edirdilər. Bu yataq Qazax qəzasının iri torpaq sahibi Nəsim bəy Sultanova məxsus idi⁹⁴. XX əsrin əvvəllərində Bakıda Mehdiyevin mərmər zavodları, Dadaşovun beton zavodu, Qədirovun mərmər və sement zavodu, Orucovun dülgər emalatxanası, Ağa Qədirovun "Şəms" mozaika məmulatları fabriki və s. fəaliyyət göstərirdi⁹⁵.

H.Z. Tağıyevə və Orucov qardaşlarına məxsus mətbəələr poliqrafiya işində iri müəssisələr idilər⁹⁶.

Balıqçılıq sənayesi Azərbaycan iqtisadiyyatında böyük əhəmiyyət daşıyaraq öz müəssisələrində 46 minə yaxın fəhləni birləşdirirdi. Bu müəssisələrin illik məhsul istehsalının həcmi 77 milyon rubl təşkil edirdi⁹⁷. XIX əsrin

Ş. Əsədullayevin evi

Ş. Əsədullayev

Шамси Асадуллаев.

№ 89

дѣло дошло до того, что въ банкахъ отказывались учитывать его векселя. Всему дѣлу грозило крахъ, и тогда покойный обратился за помощью къ Г. З. А. Тагирову и Мусѣ Нагеву. Последний ему приходится родственникомъ.

Они помогли ему, и дѣла быстро стали поправляться.

Шамси Асадуллаевъ отличался большою щедростью, давалъ на благотворительность, имѣлъ стипендіатовъ и вообще помогалъ своимъ единовѣрцамъ. Особенно много пожертвованій въ послѣднее время онъ сдѣлалъ на разныя мусульманскія благотворительныя предприятия въ Москвѣ. Отъ природы былъ человекомъ умнымъ, коммерческимъ.

У покойнаго остались: вдова и двое сыновей; старшій, Мирза, членскій Государственной думы и младшій, Али, три дочери, которыя всѣ замужемъ. Похороны и погребеніе состоятельными родственниками.

— 1909 —

axırlarında 12 on iri sahibkardan dördü azərbaycanlı idi - H.Z.Tağıyev, Sultanov, Əhməd Mustafə oğlu, Ağə Mustafə oğlu. 1906-cı ildə M.Nağıyev, M.Muxtarov, T.Soforoliyev, H.Z.Tağıyev və başqaları külli miqdarda kapital qoyaraq Kür çayında iri votogolor almışdılar⁹⁸. Elo homin il M.Nağıyev, T.Soforoliyev və B.Rüstəboyov "Kür bəhqıçlıq sonayesi" şirkətini yaratmışdılar. 1909-cu ildə H.Z.Tağıyev bəhqıçlıq sonayesinə toxminon 1 milyon rubl vəsait qoymuş, 1910-cu ildə o, Kürün on iri votogolorından biri olan "Banko votogosini" almışdı⁹⁹.

Azərbaycan sahibkarları gorgin rəqəbat mübarizəsi şəraitində öz istehsalat işlərini aparmalı olurdular. Buna baxmayaraq onlar özlərinin Kür bəhqıçlıq votogolorinin hamısının müstəqilliyini qoruyub saxlaya bilməmişdilər. Yaxşı əvadanlıqla tochiz olunmuş 30 votogonin sahibi Tağıyev və 1916-cı ildə onların bazasında "Xəzər-Tağıyev" bəhqıçlıq sonayesi və ticarət səhmdar cəmiyyətini yaratmışdı. Bu cəmiyyətin əsas kapitalının üçdə iki hissəsi ona məxsus idi. Müəssisənin idarə heyəti Bakıda yerləşirdi¹⁰⁰.

XIX əsrin axırlarında - XX əsrin əvvəllərində Xəzər dəniz nəqliyyatı gəmilərinin xeyli hissəsi Azərbaycan sahibkarlarına məxsus idi. Xəzərdə iri paroxod sahibləri sırasında H.Ş., H.Ə. və Ə.Ə.Dadaşovlar, M.Rosulov, Ə.Uscynov, M.S.Manafov, M.Nağıyev, H.Z.Tağıyev var idilər. Ümumi tutumu 18,5 min ton olan 36 buxar gəmisi onlara məxsus idi¹⁰¹. Xəzər donanmasının üçdə alınmış gəmilərinin ilkin dəyərini hesablamaları göstərir ki, 1900-cü ilin axırlarında Xəzərdə üzən paroxodların və yelkonli gəmilərin istər hazırlanmasına, istərsə də alınmasına Azərbaycan kapitalının xərcləri 17,4 milyon rubl təşkil etmişdir¹⁰².

1900-cü ilin axırlarında Xəzər donanması gəmiləri sahiblərinin milli mənsəbiyyətə görə bölgüsünün tədqiqlə göstərmişdi ki, Azərbaycan kapitalı gəmilərin ümumi sayında, yanacaqdoldurma və quruyüklü-sörnəşin gəmiləri donanmasının və yelkonli gəmi donanmasının gəmilərinin sayında birinci yer tutmuşdur. Məsələn, gəmilərin ümumi sayında azərbaycanlı gəmi sahiblərinin xüsusi çəkisi 54,5 faiz, yanacaqdoldurma donanması gəmilərinin sayında 53,6 faiz, quruyüklü-sörnəşin donanması gəmilərinin sayında 55,4 faiz, yelkonli gəmi donanmasının sayında 64,3 faiz təşkil edirdi¹⁰³. 1904-cü ildə Bakıda 60 gəmi kontorları var idi ki, bunların da 32-si azərbaycanlıların idi¹⁰⁴.

Senator Kuzminskinin verdiyi məlumata görə, Azərbaycan sahibkarları "gəmiçilik sahəsində çox iri sahibkarlar idilər, onların bəzilərinin payına isə sonayenin bu sahəsi üzrə rüsumların və gəlirin 3/4 hissəsindən çoxu düşürdü"¹⁰⁵. 1902-1905-ci illərdə Bakı şəhər dumasına seçkilərdə iştirak etmək

Murtuza Muxtarov

M. Muxtarovun evi

hüququ olan azərbaycanlı gəmi sahibləri arasında göstərilən şəxslərdən başqa H.B.Aşurov, N.Mehdiyev, Ə.B.Nəcəfzadə, Ə.İsgəndərov, H.Ə.Cəbrayilov, A.Q.Tağıyev və başqaları var idilər¹⁰⁶.

XX əsrin əvvəllərində Xəzərdə bütün ticarət donanmasının say tərkibinin 44,4 faizi və yükqaldırma qabiliyyətinin 42,1 faizi Azərbaycan kapitalının nümayəndələrinə məxsus idi¹⁰⁷. 1907-ci ildə Xəzərin buxarla işləyən yanaqaqdoldurma donanmasının 129 şxunundan 20-si öz neftayırma zavodları olan gəmi sahiblərinə - "Nobel qardaşları" şirkətinə, Ş.Əsədullayevə, M.Nağıyevə, M.S.Manafova məxsus idi¹⁰⁸. Xəzər dənizinin cənub limanları və İran ilə əlaqə saxlayan ən iri müəssisələrdən biri H.Z.Tağıyevin "Kür-Xəzər cəmiyyəti" idi. Cəmiyyətin quruyüklü-sörnəşin, yanaqaqdoldurma və yükdaşıma donanmaları var idi¹⁰⁹.

1903-cü ildə H.Z.Tağıyevin təşəbbüsü ilə gəmi sahibləri Bünyadovun, Aşurovun, Manafovun, Useynovun və başqalarının iştirakı ilə saziş imzalanaraq "Yanaqaqdoldurma şxunları ittifaqı" adlı sindikat yaradıldı. "Nobel qardaşları" şirkəti və "Mazul" birliyi də onlara qoşuldu. Sindikatin üzvləri olan sahibkarlar Rusiyanın daxili bazarlarına neft yüklərinin daşınması barədə iri firmalardan zəmanət alırdılar¹¹⁰. İri paroxod firmalarının inhisarına qarşı mübarizədə azərbaycanlı gəmi sahiblərinin birləşməsi öz böhrəsinə verdi - 1914-cü ildə buxar gəmiləri donanmasının say tərkibinin 55 faizə qədər və yükqaldırma qabiliyyətinin 40,1 faizi onlara məxsus idi. Milli kapital Xəzər yanaqaqdoldurma donanmasında yüksək xüsusi çəkiyə və sabit mövqeyə malik idi¹¹¹.

Bakıda, Şamaxıda, Yelisavetpolda, Nuxada, Şuşada və başqa şəhərlərdə cəmlənmiş Azərbaycan ticarət sahibkarlığının mühüm tərkib hissələrindən birini milli kapital tuturdu. Azərbaycan tacirlərinin xeyli hissəsi Bakıda toplaşmışdı. 1897-ci ildə Azərbaycanda ticarət əməliyyatları aparan 20 min tacirdən 7,3 mini və ya 36,5 faizi Bakının və Bakı qəzasının payına düşürdü. Bakıda gildiyə qaydalarının tətbiqinin lap əvvəlindən, yəni 1876-cı ildən Azərbaycanın iri tacirləri ticarət üçün "şəhadətnamələr" almış, onların bəziləri - H.Dadaşov, H.Ş.Dadaşov, H.K.Aşurov, H.M.Qədirov isə birinci gildiyə tacirləri olmuşdular¹¹². 1899-cu ildə Bakıda artıq 72 nəfər birinci gildiyə taciri var idi ki, bunların da 14-ü azərbaycanlı idi. 122 nəfər ikinci gildiyə tacirləri arasında 13 azərbaycanlı var idi¹¹³. 1897-ci ildə Azərbaycan tacirlərinin Bakıda ömtəə dövriyyəsi 21,5 milyon rubl və ya şəhərin bütün ömtəə dövriyyəsinin 19,6 faizini təşkil edirdi¹¹⁴. Bu zaman Bakı şəhərinin ümumi ömtəə dövriyyəsində 250 min rubldan 1 milyon rublədək ömtəə dövriyyəsi olan tacirlər ən böyük xüsusi çəkiyə (84,3 faiz) malik idilər. Onların 28 faizini azərbaycanlılar - H.Z.Tağıyev, M.Nağıyev, Ş.Əsədullayev,

H.M.Qədirov, Zeynalov, Coforov və başqaları təşkil edirdilər¹¹⁵. 1903-cü ildə Bakıda 14945 tacirdən 7084-ü azərbaycanlı idi¹¹⁶. 1913-cü ildə Bakı şəhərinin azərbaycanlılarına bütün ticarət müəssisələrinin 53 faizi məxsus idi. Bu ticarət müəssisələrinin böyük bir hissəsi üçüncü və dördüncü dərəcə müəssisələri idi, başlıca etibarilə kiçik pörəkəndə ticarət ilə məşğul olurdular¹¹⁷.

Bakı tacirlərinin ticarət əməliyyatlarında neft məhsullarının ixracı kifayət qədər mühüm yer tuturdu. Nəqliyyat vasitələrinə malik olan Bakı sahibkarları nöinki böyük miqdarda neft məhsulları apara bilirdilər, həm də Rusiya və xarici bazarlarda onları yaxşı sata bilirdilər. Ş.Əsədullayev, M.Nağıyev, H.Z.Tağıyev apardığı neft məhsullarının həcmi ildə 10 milyon puddan çox idi. XX əsrin əvvəllərində H.Z.Tağıyevin ticarət firmasının Rusiyanın bir çox şəhərlərində çoxsaylı nümayəndəlikləri var idi. O, Moskvada ticarət əməliyyatları keçirmək üçün çoxmörtəbəli mülk, İranda karvansaray almışdı. Bakıda Tağıyevin pasajı alıcılar arasında böyük populyarlıq qazanmışdı¹¹⁸. Neft məhsulları ticarətində onun illik dövriyyəsi 5 milyon rubl məbləğində idi.

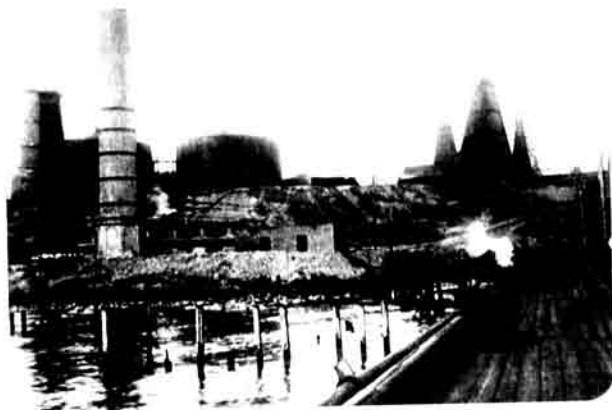
XX əsrin əvvəllərində "Ş.Əsədullayev" firmasının ticarət-istehsal əməliyyatları genişlənməmişdi. Onun müəssisələrinin ticarət dövriyyəsi 2 milyon rubldan çox idi. Rusiyanın bir çox sənaye mərkəzlərində - Povoljyeda, Peterburqda, Moskvada, eləcə də Orta Asiyada, İranda, Polşa çarlığında neft məhsullarını saxlamaq üçün anbarlar tikilmişdi.

1898-ci ildə gildiyə ticarət və sənaye müəssisələrindən toplanmış əlavə vergilərə dair məlumatlar Bakı quberniyasının başqa şəhərlərində ticarət və sənaye fəaliyyətində Azərbaycan kapitalının sanballı iştirakını sübut edir. Məsələn, Şamaxıda bu vergiləri ödəyən 114 nəfərdən 90-ı, Lənkəranda 54 nəfərdən 38-i, Qubada 102 nəfərdən 55-i azərbaycanlı idi¹¹⁹. Azərbaycan tacirlərinin nümayəndələri Yelisavetpol quberniyasında da ticarətə sormaya qoyurdular. Məsələn, 1895-ci ildə Yelisavetpolda birinci və ikinci gildiyələrə məxsus 160 tacirdən 45-i azərbaycanlı idi. Həmin il Şuşada bu kateqoriyadan olan 319 tacirdən 61-i, Nuxada isə ikinci gildiyadan olan 83 tacirdən 48-i azərbaycanlı idi¹²⁰. Yelisavetpolun ticarət kapitalının iri nümayəndələri arasında azərbaycanlılardan Ə.H.Əsgorovun, H.B.Quliyevin, İ.H.Rəhimovun, K.A.Eldarovun və başqalarının, Şuşada H.İ.Allahverdiyevin, H.M.Səfərovun, Ş.M.Kazimovun, Ə.K.Məmmədovun, M.Vəzirovun və başqalarının, Nuxada H.M.Həmidovun, H.M.Xəlilovun, S.Q.Əliyevin və başqalarının adlarını çəkmək olar¹²¹.

1903-cü ilə aid olan məlumatlara görə, Yelisavetpolda ticarət müəssisəsi üçün tacirlik şəhadətnaməsi almış 593 nəfərdən 406-sı və ya 68,4 faizi azərbaycanlı tacirlər idilər¹²².

Teymur Aşurbəyov

T. Aşurbəyovun evi

Milli kapitalın nümayəndələri taxıl, bakaleya malları, yun, gön-dəri məmulatları, meyvə sahəsində demək olar bütün topdansatış ticarətini öz əllərində cəmləşdirmişdilər. İran ilə önəmli ticarət onların tam nəzarəti altında idi. Neft və neft məhsulları, metal və metal məmulatları, taxta-şalban ticarətində Azərbaycan tacirlərinin mövqeyi bir az zəif idi¹²³.

Azərbaycan kapitalının ticarətdə geniş təmsil olunduğuna baxmayaraq Azərbaycanın iri ticarət firmalarının sayı az idi. Senator Kuzminskinin məlumatlarına görə, Bakı quberniyasında azərbaycanlıların ticarət müəssisələrinin 3/5 hissəsi xırda, parakəndə ticarətin payına düşürdü¹²⁴. Bununla yanaşı XX əsrin əvvəllərində Bakıda, Yelışavətpolda, Şuşada, Nuxada və bəzi başqa şəhərlərdə Azərbaycan tacirlərinin böyük kapitalı olan ticarət evləri var idi: "Əli Əliyev və K^o

- manufaktura ticarəti - illik dövriyyəsi 150 min rubl, "Abdulla Dadaşov və K^o - parfümeriya, əzəcliyə, qalantereyə və başqa mallar ticarəti - 56 min rubl və s.¹²⁵

Milli sahibkarların nümayəndələrindən H.Z.Tağıyev, M.Nağıyev, Ş.Əsədullayev, H.Dadaşov, H.B.Aşurov və bəzi başqaları eyni zamanda sənaye müəssisələrinin, doniz gəmilərinin, ticarət müəssisələrinin də sahibləri¹²⁶ idilər ki, bu da onların iqtisadi mövqelərini möhkəmləndirir və sərəncamlarında iri kapital olduğunu göstərirdi.

XIX əsrin axırlarında - XX əsrin əvvəllərində Azərbaycanda bank sahibləri arasında milli sahibkarların nümayəndələri yox idi, həttdə ki, onlar mövcud kredit-bank müəssisələrindən gen-bol kredit alırdılar. Milli sahibkarlardan bəzilərinin isə (məsələn, Ş.Əsədullayev, M.Nağıyev və başqaları) öz bankir kontorları var idi. Bakı birja cəmiyyətində azərbaycanlılar yalnız 14 nəfər və ya 5 faiz təşkil edirdilər¹²⁷. 1904-1913-cü illərdə xüsusi kredit müəssisələri şəbəkəsinə "H.Z.Tağıyev" bankir kontorları da daxil olmuşdu. Tağıyev Dövlət Bankının uçot komitəsinin üzvü seçilmişdi. Ona və milli kapitalın bəzi nümayəndələrinə Rusiyanın iri bankları kreditlər verirdilər. Dövlət Bankının Bakı şöbəsi Tağıyevə iri kreditlər verərkən onun böyük sərəvətə malik olduğunu nəzərə alırdı. 1907-ci ildə Tağıyevin sərəvəti 16 milyon rubl məbləğində qiymətləndirilmişdi¹²⁸.

1914-cü ildə H.Z.Tağıyev ilə M.Nağıyevin fəal iştirakı sayəsində 3 milyon rubl məbləğində əsas kapitalı olan Bakı Tacir Bankı açıldı¹²⁹. Bankın Şurasına milli kapitalın nümayəndələrindən H.Z.Tağıyev (şüarın sədri), Ş.Əsədullayev, A.Əhmədov, S.Z.Tağıyev, A.Q.Tağıyev, idarə heyətinin üzvlüyünə M.Nağıyev (idarə heyətinin sədri), F.Rüstəmbov, təftiş komissiyasının tərkibinə Ə.Ə.Korimov, M.Ə.Miriyev daxil oldular¹³⁰. Bank təsisçilərinin başlıca məqsədi sənaye və ticarət müəssisələrinin geniş məbləğdə maliyyələşdirilməsi, ilk

növbədə Azərbaycan sahibkarlarına kömək göstərilməsi idi. Onlar müxtəlif təsərrüfat sahələrinin inkişafına, modəni-maarif müəssisələrinin şöbəsinin genişlənməsinə kömək göstərməyi qarşılarına vəzifə qoymuşdular və perspektivdə diyarın bir sıra digər şəhərlərində bankın şöbələrini açmaq niyyətində idilər. 1915-ci ildə bankın şurasına Azərbaycan sahibkarlarının daha bir neçə nümayəndəsi - Əli bəy Aşurbəyov, Ağa Muxtarov, Səfər Əliyev, Zeynal bəy Səlimxanov seçilmişdilər¹¹. Çox tezliklə bankın səhmlərinə şəhərin kredit müəssisələri arasında böyük tələbat yaranmışdı. Öz növbəsində bank da Rusiya banklarının səhmlərinə maraqlı idi. Petroqradda Kommersiya Bankı ilə onu daha sıx əlaqələr birləşdirirdi. Bank müstəqilliyini saxlamaqla daim Petroqradda bankı ilə əlaqələri genişləndirirdi. Bank 1915-ci ildə işə məhsul sənayesinin maliyyələşdirilməsinə genişləndirmək məqsədilə Rusiyanın bütün oyalot banklarını birləşdirmək ideyasını irəli sürmüşdü. Tacir Bankının açılması və fəaliyyəti Azərbaycanda kredit sisteminin inkişafında milli kapitalın iştirakının genişlənməsinə, burada Rusiyanın maliyyə oligarxiyası qruplarından birinin formalaşmasına məndərci sübut idi¹².

Azərbaycan sahibkarlarının nümayəndələri mülk sahibliyinə də xeyli kapital qoymuşdular. Onlara məxsus olan onlarca ev sabit mənfəət verirdi. Bu sahə kapital qoyuluşunun bir qədər passiv forması idi, lakin eyni zamanda idarəetmənin və gəlir götürülməsinin sadəliyi nöqtəy-nəzərdən cəlbədiçisi idi. Bu gün də Bakı şəhərini bəzəyən və ona xüsusi fərdi görkəm verən özəmətli ictimai binalar, həttdə sadə şəhər adamlarına yaşamaq üçün icarəyə

verilmiş evlər bu qəbildən idi. Neftçilərin yaşadığı mədən-zavod rayonundakı kazarmalar da gəlir verirdi.

Senator Kuzminskinin məlumatına görə, 1905-ci ildə Bakıda mülklərin 82,3 faizi azərbaycanlıların əlində idi. Lakin bu mülklərin qiyməti ümumi qiymətin yalnız 33,9 faizini təşkil edirdi¹³³. Yüksək qiyməti olan (50 min rubl və ondan yuxarı) mülklərə gəldikdə isə onların sahibləri arasında Azərbaycan kapitalının nümayəndələri 0,9 faiz təşkil edirdilər¹³⁴. Ortabab qiyməti olan mülklərin (5 min rubldan 50 min rubladək) sahibləri arasında azərbaycanlıların xüsusi çəkisi 8 faiz, daha aşağı qiyməti olan mülklərin (5 min rubladək) sahibləri arasında isə 91,1 faiz təşkil edirdi¹³⁵. Yüksək qiyməti olan evlərin əksəriyyətindən onların sahibləri öz ehtiyacları üçün istifadə edirdilər. Bunlar cah-calallı saraylar və yaraşlıq imarətlər idilər. Bununla yanaşı mülk sahiblərinin xeyli mənfəət verən çoxlu başqa evləri də var idi. Azərbaycanın başqa rayonlarında isə gəlir gətirən evlərin tikintisi işi geniş yayılmamışdı.

H.Z. Tağıyev, M.Nağıyev, Ş.Əsədullayev, Aşurbəyov qardaşları, M.Muxtarov, İ.Hacınski və başqaları ən iri mülk sahiblərindən idilər. Onların öz doğma şəhərlərində geniş pul buraxıb tikdirdikləri özəmətli binalardan başqa Rusiyanın və Avropanın bir sıra şəhərlərində də bir sıra gözəl imarətləri var idi. Bu binalar əsasən xeyriyyə idarələri, məscidlər, mədəniyyət mərkəzləri üçün tikdirilmişdi. M.Muxtarovun vəsaiti hesabına tikilmiş Vladıqafqazdakı məscid, Kislovodskdakı və Florensiyadakı gözəl mülklər, Ş.Əsədullayevin Moskvada tikdirdiyi Tatar Mədəniyyət Mərkəzinin binası, tikintisinin maliyyələşdirilməsində H.Z.Tağıyevin də yaxından iştirak etdiyi Peterburqdakı məscid (bu gün də Avropada ən iri məsciddir) xüsusi qeyd olunmalıdır.

Azərbaycan sahibkarlarının formalaşmasının və inkişafının başlıca mərkəzi Bakı şəhəri idi. XIX əsrin axırlarında - XX əsrin əvvəllərində sahibkarların ən iri nümayəndələri, Azərbaycan ziyalıları Bakıda cəmləşmişdi. Mətbuat orqanlarının əksəriyyəti burada nəşr olunurdu. Azərbaycanın başqa qəza mərkəzlərində də sahibkarlar sənaye və ticarət sahəsində fəaliyyət göstərirdilər. Onların arasında Yelisavetpol və Nuxa sahibkarları fərqləndirilirdi.

Beləliklə, Azərbaycan sahibkarlarının ən varlı hissəsini neft, pambıq parça, unüytmə və düyüantma, ipək emalı sənayesi, dəniz nəqliyyatı və ticarət sahəsində iri müəssisələrin sahibləri təşkil edirdilər. Bunlar ilk növbədə H.Z.Tağıyev, M.Nağıyev, Ş.Əsədullayev, M.Muxtarov, Ə.Dadaşov, M.Manafov, M.Rəsulov, Ə.B.Quliyev, Ə.H.Məmmədov, Ə.Əliyev və başqaları idilər.

Azərbaycanın daha çoxsaylı olan ortabab sahibkarları neft hasilatı və emalı, mexanika, ipək emalı, tütün, inşaat materialları kimi istehsal sahələrində az

Vladıqafqazda M.Muxtarovun vəsaiti hesabına tikilmiş məscid

məhsul verən müəssisələrin, habelə dəniz gəmilərinin (əsasən tutumu böyük olan yelkenli gəmilərin) sahibləri, ikinci və üçüncü gildiyə tacirləri, gəlirləri evlərin sahibləri idilər.

Milli sahibkarların ən çoxsaylı təbəqəsini xırda sahibkarlar təşkil edirdi. İri milli sahibkarlar zümərəsinin əhatə dairəsi məhz bu təbəqədən çıxan sahibkarlar hesabına genişləndirdi.

İslahatlardan sonrakı dövrdə Rusiyada sənayenin inkişafı, neftin artan tələbatı, 1872-ci ildə neft sənayesində icarə sisteminin ləğv olunması ona gətirib çıxardı ki, əsrin axırlarında Bakı dünyanın ən iri neft mərkəzinə çevrildi. 1898-ci ildə isə Bakı neft hasilatının səviyyəsinə görə ABŞ-ı arxada qoydu. Azərbaycanın yeraltı sərvətləri istər Rusiyanın, istərsə də bütün dünyanın sahibkarlarının diqqətini özünə cəlb edirdi. Məhz bunun nəticəsi idi ki, Azərbaycanda formalaşmış sahibkarlar öz tərkibinə görə çoxmillətli idi. Azərbaycanlılardan başqa onların arasında rus, erməni və öcnəbi kapitalının nümayəndələri də var idi. Sahibkarların ayrı-ayrı dəstələri arasında rəqabət şəraitində ziddiyyətlər yaranırdı. Bir tərəfdən Azərbaycan sahibkarları, digər tərəfdən isə rus və öcnəbi sahibkarlar arasında iqtisadi bəhşləmə yalnız iqtisadiyyatın bəzi sahələrində təzahür edirdi. XX əsrin əvvəllərində rus sahibkarlarına münasibətdə milli sahibkarların hüquqlarının məhdudluğu onlarda narazılıq doğururdu. Bu narazılıq hələ kəskin xarakter daşımada da, onun artması istisna edilmirdi.

Azərbaycanlı və erməni sahibkarları arasında əks-cəbhələşmə gətirdikcə güclənirdi. Azərbaycanda məskən salmış rus sahibkarları kimi erməni sahibkarları da çarizmin himayədarlığı sayəsində diyarın bir sıra təsərrüfat sahələrində mühüm mövqə tutub bilməmişdilər. Sahibkarların bu dəstələri arasında iqtisadiyyat sahəsindəki rəqabət gətirdikcə daha çox ictimai-siyasi həyatda öz əksini tapırdı. Bundan da tez-tez çar mülkiyyəti istifadə edərək Rusiyada yaşayan xalqları bir-birinə qarşı saldırmıq kimi sevimli və sınaqdan çıxmış siyasətini işə salır, bəzilərini müstəsna hüquqlar verir, digərlərini isə ən adi hüquq normalarından məhrum edirdi.

Azərbaycan sahibkarlarının çar mülkiyyətinə münasibəti müəkkəb və ziddiyyətli idi. Ən mütləqəqi siyasi dairelər çarizmin müstəmləkə siyasətini Azərbaycan sahibkarlarının mənafeqlərini məhdudlaşdıran aspektlərdən narazılığını bildirirdilər. Bu narazılıq, məsələn, aşağıdakılardan irəli gəlirdi: əmal sənayesi sahəsində azərbaycanlıların sahibkarlıq fəaliyyətinə əngəllər törədilirdi; şəhər özünüidarəsi orqanlarında onların təmsil olunması məhdudlaşdırılmışdı ki, bu da öz növbəsində şəhərin təsərrüfat həyatı məsələlərinin həllinə milli sahibkarların təsir dairəsini azaltmışdı; din, dil, mədəniyyət və s. sahəsində sıxışdırılmaqlar var idi.

Milli zülm və Rusiya qanunvericiliyi tərəfindən milli kapital sahiblərinin yaradıcı fəaliyyətinin kəskin surətdə məhdudlaşdırılması şəraitinə baxmayaraq Azərbaycan sahibkarları iqtisadi həyatın tam bir sıra sahələrində öz mövqələrini möhkəmləndirir, kapitallarını artırır, vəsaitlərini Azərbaycan cəmiyyətinin modəni-maarif həyatının inkişafına, onun intellektual potensialının yaradılmasına yönəldirdilər. İqtisadi sahədə mövqələrin genişləndirilməsi onlara cəmiyyətdə öz siyasi təsirlərini tədricən gücləndirməyə imkan verirdi. Onların vəsaiti hesabına nəşr olunan dövrü mətbuat sahifələrində ümummilli ideyalar irəli sürən, "millətin oyanmasına", maariflənmənin genişləndirilməsinə, xeyriyyə təşkilatlarının yaradılmasına çağıran məqalə və yazılar dərc olunurdu. Cəmiyyətin siyasi, maarifçilik həyatının bir qədər canlanmasına o da təsir göstərmişdi ki, Rusiya və Avropanın ali məktəblərində təhsil almış Azərbaycan ziyalıların yüksək savadlı nümayəndələrini bütöv bir dəstəsi xalqın mənafeqi uğrunda fəal mübarizəyə qoşulmuşdu. Xeyriyyəçiliyə, yuxarıda adı çəkilən ali məktəblərdə gənc həmvətənlərinin təhsil almasına öz kapitalından xeyli pul buraxan iri milli sahibkarlar onların bu mübarizəsini dəstəkləyirdilər. Onlar votum qayıtdıqdan sonra öz xalqının modəni səviyyəsini yüksəltmək, milli mədəniyyətini inkişaf etdirmək üçün onların gəloni edirdilər. İki əsrin qovuşduğu siyasi hüquqsuzluqdan və onun səbəblərindən, müsəlmanların hüquq məhdudluqlarından, ictimai-siyasi fəaliyyət sahəsində azərbaycanlıların qarşısına çəkilən soddolardan bəhs edən məqalələri ilə mövcud mülkiyyət rejiminə qarşı öz müxalifətçilik mövqələrini ifadə edən bu ziyalılar xalqın milli şüurunu inkişaf etdirirdi, xalq azadlıq uğrunda mübarizəyə qaldırmağa çalışırdılar.

1905-ci il xalqın azadlıq mübarizəsinin yüksəlişinə kömək etdi, cəmiyyətin bütün təbəqələrinin siyasi fəallığı, ümummilli tələblərin irəli sürülməsi, xalqın əsas baxışlarının və mənafeqlərinin ifadəsi üçün obyektiv şərait yaratdı. Artıq bu dövrdə Azərbaycan sahibkarları zorun iqtisadi və intellektual potensiala malik idilər. Buna görə də Azərbaycanın görkəmli şəxsiyyətləri mövcud quruluşun "yeniləşməsinə" cəlan etmiş fərmanlar, sərəncamlar və rəsriptlər verildikdən sonra burjuva-liberal hərəkatın yalnız dinc, ləqəli metodlarla istifadə etməklə - pətisiyalar, orizələr verməklə, ali hakimiyyət instansiyalarına müraciət etməklə öz ətrafında cəmiyyətin mütləqəqi qüvvələrini cəmləndirməyə, ümummilli proqram hazırlayıb çar imperiyasının ali hakimiyyət əşelonlarına təqdim etməyə nail oldular. Sonrakı illər isə onların təkcə ideyalarının deyil, həm də mövcud quruluşa qarşı mübarizə metodlarının təkamülünü göstərdi.

II fəsil

XX əsrin əvvəllərində Azərbaycanda
milli-azadlıq hərəkatı

2.1. Milli hərəkatda oyanış

XX əsrin əvvəllərində sosial münaqişələrin koskinləşməsi, fəhlələrin kütləvi çıxışları, Azərbaycan kondiliorinin artan narazılığı Azərbaycan cəmiyyətinin bütün təbəqələrinin siyasi və ideoloji cəhətdən fəallaşması üçün obyektiv şərait yaratdı.

Çar hökumətinin böyükdövlətçilik siyasəti, milli zülmün güclənməsi, imperiyanın milli uçqarlarında yaşayan xalqların hüquqlarının hər cür sıxışdırılması cəmiyyətin milli məsələnin tezliklə həllində marağı olan bütün təbəqələrini bu məsələ ətrafında birləşdirirdi. Bu ondan irəli gəlirdi ki, milli məsələ on müəkkəb sosial məsələlərdən biri idi. Millətin taleyindən narahət olan cəmiyyətin mütorəqqi hissəsi gətirdikcə daha kəskin şəkildə mövcud quruluşun yenilənməsi məsələsini qoyur, islahatlar keçirilməsini tələb edirdi. Çara və hökumətə qarşı hərəkatlar - fəhlələrin, kondiliorin və ziyalıların çıxışları milli-azadlıq hərəkatında sıx birləşirdi.

XX əsrin əvvəli neft Bakısının əməkçilərinin iri çıxışları ilə əlamətdar idi. Həmin çıxışlarda Azərbaycan fəhlələri fəal iştirak edirdilər. 1903-cü ilin iyul tətilində, 1904-cü ilin dekabr tətilində və başqa tədbirlərdə onların iştirakı buna sübutdur. 1904-cü ilin dekabr tətili xüsusi əhəmiyyətə malik idi, çünki onun noticəsində modon fəhlələrinin, ə cümlədən də çoxlu azərbaycanlının əmək haqqının artırılmasına və bozi başqa iqtisadi tələblərinin yerinə yetirilməsinə nail olundu. Neft sənayeçiləri ilə fəhlələr arasında bağlanmış kollektiv müqaviləyə uyğun olaraq birincilər aşağıdakılar barədə öhdəlik götürmüşdülər: iş gününü 9 saatadək azaltmaq, gündəlik xarakter almış işdonkonar vaxtlarda işi loğv etmək, müntəzəm gecə işlərini xüsusi fəhlə ştatı vasitəsilə gördürmək, onların iş gününü 8 saatdan çox etməmək, dartayıcılar, ocaqçılar və yağlayıcılar üçün üçnəvbəli sistem tətbiq etmək, fəhlələrlə nozakotli davranmaq, yağlayıcılar, dartayıcılar, ocaqçılar, qazmaçı fəhlələr və qara fəhlələr üçün əmək haqqının minimum məbləğini müəyyən etmək və s. Hesablama kitabçalarının rus dili ilə yanaşı qeyri-rus mülkündən olan fəhlələrin ana dilində, başa düşükləri dildə çap edilməsi barədə bəndin müqavilənin şərtlərinə daxil edilməsi əlamətdar hadisə idi. Kollektiv müqavilənin bu şərti (başqa şərtlərlə yanaşı) fəhlələrin siyasi və milli məsələlərinin yüksəlişinə çox böyük təsir göstərdi. Müqavilənin

bağlanması Azərbaycan fəhlələrinin öz hüquqları uğrunda mübarizəsi tarixində dönüş nöqtəsinə çevrilərək onlar üçün öz mühüm mənafe və tələblərini müdafiə etmək perspektivləri açdı.

1904-cü ilin dekabr hadisələrində bütün müsəlman dünyasında ilk sosial-demokrat təşkilatı olan "Hümmət" sosial-demokrat təşkilatı da Rusiya Sosial-Demokrat Fəhlə Partiyasının Bakı Komitəsi ilə birlikdə iştirak edirdi. "Hümmət" təşkilatını yaratmaq təşəbbüsü Azərbaycan ziyalıların nümeyəndələri S.Əfəndiyevə, A.Axundova, M.Mövsumova, M.Əzizbəyova, M.Ə.Rəsulzadəyə, M.Mirqasımov, M.Hacıyevə, A.Kazımzadəyə, M.Hacinskiyə və başqalarına məxsus idi. Sosial-demokratlar tərəfindən millətlərin öz müqəddəratını təyin etmək, muxtar vilayətlər yaratmaq hüququ barədə şüarın irəli sürülməsi və bunun RSDFP-nin II qurultayında proqrama ayrıca müddəə kimi daxil edilməsi (9-cu bənd) Azərbaycan ziyalıların ən mütərəqqi düşüncəli hissəsinin siyasi maraqlarına uyğun idi və onların sosial-demokrat təşkilatına geniş cəlb olunmasına gətirib çıxarmışdı¹³⁶. Lakin onların bir çoxu bu müddəanın şüarçılıqdan başqa bir şey olmadığını tezliklə başa düşüb bu təşkilatdan çıxdılar və özlərini hər cür milli zülmün və qeyri-bərabərliyin ləğvi uğrunda mübarizəyə həsr etdilər. Buna baxmayaraq milli hərəkatın yaranması mərhələsində bu görkəmli siyasi xadimlərin "Hümmət" təşkilatında iştirakı Azərbaycan xalqının azadlıq mübarizəsinin, onun siyasi fəallığının artmasına kömək etdi.

1904-cü il kollektiv müqaviləsinin şərtləri çox tez-tez pozulurdu ki, bu da Bakı fəhlələrinin yeni-yeni çıxışlarına səbəb olurdu. Həmin çıxışlarda azərbaycanlılar getdikcə daha fəal iştirak edirdilər. 1905-ci il yanvarın 4-dən 20-dək olan dövrdə Bakının iri sənaye müəssisələrinin fəhlələri tətillə təmin edilmişdi. Tarix ədəbiyyatında belə hesab edilir ki, Bakı çıxışları bütün Rusiyada inqilabi çıxışların artmasına bəhanə oldu. Ola bilsin ki, burada müəyyən dərəcədə həqiqət var, çünki xalqların dözülməz sosial və hüquqi vəziyyəti bütün ölkədə imperiyaya qarşı çıxışlara səbəb olurdu.

Aqrar məsələnin həlli, Azərbaycan kəndində torpaq uğrunda mübarizə çarizmin milli zülmünə, məmurların özbaşınalığına qarşı çıxışlarla müşayiət olunurdu. Kəndlilər hakimiyyət orqanlarının sərəncamlarını yerinə yetirməkdən, xəzinəyə vergi ödəməkdən, mükəlləfiyyət daşımaqdan boyun qaçırır, yerli hakimiyyət orqanlarına silahlı müqavimət göstərirdilər¹³⁷. 1905-ci ilin iyulunda quberniya rəisləri yuxarı instansiyalara məlumat vermişdilər ki, Rusiyada və Qafqazda baş verən hadisələr yerli əhəlinin əhval-ruhiyyəsinə öz təsirini göstərmişdir, Yelisavetpol və Bakı quberniyalarında qeyri-sabitlikdir¹³⁸. Daha sonra məlumatlarda yerli hakimiyyət orqanlarının

Əhməd bəy Ağayev

nümayəndələrinə, meşə mühafizə dəstələrinin qulluqçularına qarşı düşmənçilik münasibətləri faktları göstərilirdi. Dövlət meşələrinin qırılması və məhv edilməsi, silah ələ keçirilməsi, məhkəmə orqanlarının qərarlarına tabe olmamaq halları var idi. Məhkəmə idarələrinin nümayəndələri əhali tərəfindən düşmənçisənə qarşılandıqlarına görə öz vəzifələrini icra etməkdən, istintaq aparmaqdan tez-tez imtina edirdilər.

Bəzən kəndlərin bütövlüklə məhv edilməsi həddinə çatan çarizmin sord repressiya tədbirlərinə baxmayaraq kəndlilərin azadlıq mübarizəsi sakitləşmir, əksinə artır, daha geniş vüsət alırdı.

İnqilabi əhval-ruhiyyə Azərbaycan cəmiyyətinin bütün təbəqələrini bürümüşdü. Şəhər əhalisinin orta təbəqələri, qulluqçular, tələbələr və başqaları milli mənafezlər uğrunda mübarizəyə qoşulmuşdular. Azərbaycan müəllimləri xalq təhsili sahəsindəki mövcud məhdudiyətlərin ləğvi uğrunda çıxış edirdilər. 1905-ci ilin dekabrında Bakının ibtidai məktəblərinin bir qrup müəllimi "Məktub"¹³⁹ ilə cənabına müraciət edəcək bir sıra peşə tələbləri sırasında ana dilində təhsil hüququ tələbini də qoymuşdular.

Peterburqda əhalinin çarın hüzuruna dinc yürüşünün gülləbaran edildiyi 9 yanvar hadisəsi bütün imperiyada hiddət və etiraz doğurmuşdu. Bakının bir sıra sənaye müəssisəsi tətıl etmişdi. Lakin Bakı şəhər duması bu hadisəni diqqətdən kənar qoymuşdu. Mətbuat Rusiya və Peterburq teleqraf agentliklərinin rəsmi məlumatlarını dərc etməklə kifayətlənmişdi.

Yanvar günlərində Azərbaycan sahibkarlarının və ziyalıların müxalifətçilik meyilləri təzahür etməyə başlamışdı.

Milli sahibkarların və ziyalıların ən fəal nümayəndələri başa düşürdülər ki, Rusiyada başlanmış hadisələr imperiyanın milli ucaqlarında yaşayan xalqların həyatında mühüm dövrün başlanğıcı ola bilər. Dövri mətbuatın səhifələrində Azərbaycan cəmiyyətinin gələcək taleyi üçün hazırkı məqamın əhəmiyyətini izah edən məqalələr və yazılar dərc olunmağa başlamışdı. Xalqın milli şüurunun inkişafında həlledici rol oynamış milli mətbuatın təşəkkülü tam bir sıra məqalələr silsiləsinin müəllifi olan görkəmli ictimai xadimlərin, publisistlərin yaradıcılığı ilə bağlı idi. İctimai-siyasi həyatın bütün sahələrində Rusiya cəmiyyətini böhrana gətirib çıxarmış səbəblərin dərin təhlilini verən Əhməd bəy Ağayev Rusiyani nəhəng, qollubudaqlı, lakin çürümüş ağaca bənzədirdi. O yazırdı: Rus-yapon müharibəsi göstərdi ki, çürümənin səbəbləri dövlət idarəetmə forması və daxili siyasət ilə əlaqədardır. Ə.Ağayev belə hesab edirdi ki, bu ağacı sağaltmağa qadir olan "həkim yalnız Əlahəzret və onun fərmanlarıdır"¹⁴⁰.

Əli bəy Hüseynzadə

İslahatlara böyük ümidlər bəsləyən Azərbaycan ideoloqları bu islahatlarda öz əksini tapmalı olan problemlərdən yazırdılar. Onlar yerli əhalinin dövlət idarəetmə orqanlarında təmsilçiliyinin genişləndirilməsi məsələsini qətiyyətlə qoyurdular. 1905-ci il yanvarın 18-də Bakı şəhər dumasının iclasında Ə. Ağayev yazılı ərizə verərək ictimai vəzifələrə seçkilər məsələsində Zaqafqaziya müsəlmanlarının hüquqlarını xristianların hüquqları ilə bərabərləşdirmək barədə Daxili İşlər Nazirliyi qarşısında vəsətət qaldırılmasını təklif etmişdi¹⁴¹. Bu ərizədə qeyd olunurdu ki, "müsəlmanların hüquqlarının məhdudlaşdırılması şəhər özünüidarəsinin fəaliyyətinə zərər gətirir"¹⁴². Duma yanvarın 25-də Ə. Ağayevin ərizəsinə baxmış, səs çoxluğu ilə bu vəsətəti qaldırmaq və Zaqafqaziyanın bütün başqa şəhər idarəetmə orqanlarını ona qoşulmağa çağırmaq barədə qərar qəbul etmişdi¹⁴³.

1904-cü ilin dekabrında - 1905-ci ilin yanvarında dövrü mətbuat səhifələrində milli mədəniyyətin vəziyyəti haqqında tənqidi materiallar dərc olunmuşdu. Ə. Ağayev müsəlmanları şəriət qaydalarına əməl etməyə, lakin eyni zamanda Avropa xalqları mədəniyyətinin ən yaxşı örnələrini özətməyə çağırırdı. O, xalqın maariflənməsi haqqında danışıarkən xalqın elm və texnika nəəliyyətləri ilə tanış edilməsinə zəruri sayırdı¹⁴⁴. Biliklərə yiyələnməyə çağıran Ə. Ağayev gizlətmirdi ki, onun xalqının başına gəlmiş bir çox bəlalər uzun müddət müstəmləkə zülmü altında olmasından, nədənlərindən irəli gəlirdi. Ə. Ağayev mədəni cəhətdən geri qaldıqlarına görə ilk növbədə müsəlmanların özlərini günahlandırır¹⁴⁵. O yazırdı: "Biz müsəlmanların danışımağa tayı-bərabərliyi yoxdur. Biz gurultulu ifadələr işlətməyi, bəlağətli nitq söyləməyi, maarif, mədəniyyət tərəfdarı olduğumuzu döşümüzdə döyməyi bacarıq, ancaq sözdən işə keçəndə, fikirlərimizi həyata keçirməyə gələndə isə qarşıya qoyulmuş vəziyyətin çətin və anlaşılmaq olduğunu bəhanə gətirən balaca uşaq yerində qalırıq. Biz fağır-fağır başımızı aşağı dikir və qolumuzu yanımıza sallayırıq. Heç yerdə, heç kəmdə zərər qədər də olsa təşəbbüs, cəsarətli fikir yoxdur. Hamı əzbərlənmiş, çeynonmuş fikirlərin ətrafında kor-koranə fırlanır. "Mədəniyyət", "maarif", "nadanlığı qovmaq" və bu kimi şeylər elə bir tilsimdir ki, bizi özünə çəkiş adadlığa buraxmaq istəmir. Əzbərlənmiş bu sözlər və fikirləri təkrar etməklə biz özümüzə razı qalırıq, elə bil doğrudan da mühüm bir iş görürük, cəhaləti qovub onun yerinə sivilizasiya işığı salırıq və bununla da zənn edirik ki, öz borcumuzu yerinə yetirmişik. Bunlar bizim psixologiyamızın xüsusiyyətləridir və əlbəttə, bu psixologiya ilə mübahisə etməyə dəyməz"¹⁴⁶. Əlimördən bəy Topçubaşov müsəlmanların mənaiviyatı haqqında məqalələrində

yazırdı ki, onlar "özlərindən asılı olan və olmayan səbəblər üzündən zülmət tilsiminə"¹⁴⁷ düşmüşlər.

■ Türkdilli mətbuatın sıxışdırılması və senzura məhdudiyətləri haqqında Əli bəy Hüseynzadə də yazırdı¹⁴⁸. Onun yazılarında müsəlmanlar üçün qoyulmuş hüquq məhdudiyətləri sadalanır, hüquqsuzluq vəziyyətdən çıxmağın yolları və vasitələri izah edilirli. "Köhnə dəyərləri nəzərdən keçirib dəyişdirməyə başlamağın tarixi anı Rusiya müsəlmanları üçün də gəlib çatmışdır... Biz görək işləyək, öz qayğımıza özümüz qalaq, öz ehtiyaclarımız barədə danışaq... ləngimədən yeni həyatda sayımıza və biliyimizə uyğun yer tutaq. Bunun üçün isə görək a) dərhal və ləngimədən ictimai həyatda bizi zəiflədən bütün səbəbləri - laqeydliyi, süstlüyü, çəkişmələri, şəxsi ədəvəti bir kənara qoyaq; b) hər yerdə və hər şeydə ağıla, işgüzarlığa, biliyə, şərfə üstünlük verək və bunları qohumbazlığa və şəxsi ədəvətə qurban verməyək və nəhayət; c) hər yerdə və hər şeydə müsəlmanlar öz ziyallılarına etibar eləsinlər, onları özlərinə rəhbər seçsinlər, ziyalıların məsləhətlərinə və göstərişlərinə qulaq asınsınlar, çünki qarşıdakı həyatın ehtiyacları, bu ehtiyacların yerinə yetirilməsi üsulları hamıdan yaxşı ziyalıların məlumudur"¹⁴⁹.

İdeoloqların söylədikləri fikirlərin bir qədər mülayim səslənməsi onunla bağlı idi ki, milli hərəkət yenidən genişlənməyə başlamışdı, mətləbiyyətin dayaqları hələ də sarsılmaz görünürdü. Bununla yanaşı inqilabi hərəkət genişlənərək çar hakimiyyətinin ciddi narahatlığına səbəb olurdu. Fevralın 19-da Bakıda fəhlələrin siyasi manifestasiyasına hazırlıq barədə yayılmış şayiələr xüsusilə ciddi təşviş doğurmuşdu¹⁵⁰.

Bu dəfə də çarizm özünün sevimli və sınaqdan çıxmış siyasətinə əl ataraq bir millətə başqa millətə qarşı qoydu. Fevralın 6-dan 9-dək Bakıda millətlərə qarşı toqquşmalar təşkil edildi. Bu siyasət əhalinin azərbaycanlı və erməni hissəsi arasındakı ziddiyyətlər şəraitində mümkün oldu. Bu toqquşmaların günahkarı isə tərribatçılardan və fitnəkarlardan ibarət kiçik qruplar təşkil edə bilmiş çar administrasiyası idi. Şəhərdə keçirilən mitinqlərdə təşkilatçılar lənətlərin və qardaş qırğına son qoyulması tələb olunurdu.

■ Rus-yapon müharibəsindəki uğursuzluqlardan sonra müxəlifət əhvalruhiyyəsinin təzyiqi altında hakim dairələrdə mətləbiyyət quruluşunu bir qədər yeniləşdirmək meyl güclənirdi. Çar məcbur olub daxili işlər naziri A.Q. Buliginə tapşırırdı ki, ictimaiyyət nümayəndələrini qanunvericiliyə cəlb etmək barədə reskript layihəsi tərtib etsin. 1905-ci il fevralın 18-də nazirlərlə keçirdiyi müşavirədə çar II Nikolay reskript layihəsinə bəyan

etmiş və layihə nazirlər tərəfindən bəyənilmişdi. Reskriptdə padşah belə bir niyyətdə olduğunu elan etmişdi ki, "bundan sonra... ohalinin vəkəlat verədiyi, seçdiyi ən layiqli, etibarlı xalq nümayəndələri qanunvericilik layihələrinin ilkin hazırlanmasında və müzakirəsində iştiraka cəlb edilsinlər... bir şərtlə ki, imperiyanın (yeni, mütləqiyyətin - D.S.) əsas qanunlarını toxunulmazlığı mütləq qorunub saxlansın"¹⁵¹. Reskriptdə həmçinin çarın bu qərarının həyata keçirilməsi yollarını müzakirə etmək üçün A.Q.Bulğinin sədrliyi ilə Xüsusi müşavirənin təsis edilməsi barədə də deyilirdi.

Liberal burjuaziyanın bir qismi 18 fevral reskriptini Rusiya tarixində "dönüş nöqtəsi" kimi qiymətləndirərək reskripti "arxasında parlaq gələcək perspektivlərinin təsvir olunduğu qapı" ilə müqayisə edirdi¹⁵². Şöhrət duraları, birja komitələri, sənayeçilərin qurultayları bu mövqedən çıxış edirdilər. "Kaspi" qəzetinin səhifələrində "Ali manifest", II Nikolayın Bulğino reskripti və Senata 1905-ci il 18 fevral tarixli fərmanı dərc olunmuşdu¹⁵³. Qəzet çar reskriptinə həsr etdiyi baş məqalədə qanunvericilik layihələrinin ilkin hazırlanmasında və müzakirəsində ictimaiyyət nümayəndələrinin iştirakı məsələlərinin həllini "son dövrün bütün tədbirlərinin və islahatlarının ən mühüm aktı, başlıca əsası"¹⁵⁴ adlandırmışdı. Qəzetin rəhbərləri (o dövrdə qəzetin redaktoru Ə.M.Topçubaşov idi) bu reskripti cəmiyyətin iqtisadi, siyasi və mədəni həyatının inkişafında bürokratik qəyümlüqün, məhdudiyətlərin ləğvi vasitəsi kimi qiymətləndirirdilər.

Çar senzurası şəraitində qəzetin baş məqaləsində mütləqiyyət tərəfindən Azərbaycanın müstəmləkə əsarəti altında olması məsələsinə toxunulmur, ictimai həyatdakı durğunluq isə onunla izah edilirdi ki, paytaxtın mərkəzi idarələrinin hətta təcürübəli məmurları da mərkəzdən uzaq olan bu rayonun bütün milli-ictimai ehtiyaclarını başa düşmək və düzgün yozma iqtidarında deyildirlər¹⁵⁵. Qəzetin fikrincə, bu ehtiyacları "yalnız yerli savadlı xadimlər başa düşə bilərdilər. İndi onlara təmsilçilik, hökumətə, məsul qanunvericilik işinə yardım kimi böyük missiya həvalə olunur"¹⁵⁶. Qəzet hesab edirdi ki, reskript ideoyaları zəməstvo və şöhrət özünüidarəsinə möhkəm dayağ nöqtəsi verdi. Qəzet arzu edirdi ki, təmsilçilik hüququ ucqarlara da şamil edilsin¹⁵⁷.

Qafqaz canişinliyinin yaradılması haqqında Ə.M.Topçubaşovun məqaləsində də çar reskripti ilə əlaqədar belə hissələr ifadə olunurdu. Məqalədə artıq inamla deyilirdi: canişinliyin yaradılması ona sübutdur ki, "bizim diyar kənarında qalmayacaq və Rusiya imperiyasının başqa vilayətləri kimi indi rus torpağı üzərindən boylanan azadlıq islahatları günəşinin parlaq şəfəqləri ilə nurlanacaqdır"¹⁵⁸. Müəllif ömin olduğunu bildirdirdi ki, "xalqın

etimadını qazanmış və əhali arasından seçilmiş ən layiqli adamların qanunvericilik layihələrinin ilkin hazırlanmasında və müzakirəsində iştiraka cəlb edilməsi kimi bu cür olduqca mühüm və əlamətdar aktın bütün xeyri bizim Qafqaza da eyni dərəcədə şamil ediləcəkdir"¹⁵⁹.

Zəməstvo özünüidarəsinin, andlı iclasların məhkəməsinin tətbiqini, Qafqaz diyarı əhalisinin hüquqlarının Rusiyanın daxili quberniyalarının əhalisinin hüquqları ilə bərabərləşdirilməsini, "indi ilk növbədə irəli sürülən bütün prinsiplərin... şəxsiyyətin və əmlakın toxunulmazlığını, vicdan, mətbuat, söz və xalq yığıncaqları azadlığını qanunvericilik tominatlarının" Qafqaza şamil olunmasını Ə.M.Topçubaşov "Qafqazda höyatın yeniləşməsinin" mühüm şərti hesab edirdi¹⁶⁰.

Bələliklə, ideoloqlar özlərinin ən görkəmli nümayəndəsi olan Ə.M.Topçubaşovun simasında çar manifestinin və Bulğino reskriptinin mözmununa, Qafqaz canişinliyinin yaradılmasına müsbət münasibətlərini bildirərək buna xalqın ümid və arzularının yerinə yetirilməsinin mühüm şərti kimi baxırdılar. Onları narahət edən başlıca məsələ çar reskripti müddəalarının ucqarlara, məsələn, Azərbaycana şamil edilib-edilməyəcəyi idi.

Azərbaycan sahibkarlarının nümayəndələri do 18 fevral reskriptində vəd olunmuş Xüsusi müşavirədə iştirak etmək ümidində idilər. Lakin hökumət elan etdi ki, reskriptdə vəd olunan Xüsusi müşavirə keçirilməyəcək, Daxili İşlər Nazirliyində hazırlanmış layihə birbaşa Nazirlər Şurasına təqdim olunacaq, sonra isə çarın sədrliyi ilə keçiriləcək müşavirədə ona qəti baxılacaqdır¹⁶¹.

Qafqazda çar hökuməti canişinlik təsis etməklə kifayətləndi. Bu zaman çarizm inzibati idarəetmənin möhkəmləndirilməsinə, bu ucqarda yaşayan xalqların azadlıq çıxışlarının qarşısını almaq üçün operativ tədbirlər görülməsinə imkan yaratmaq məqsədini güdüdü. Çar hökuməti qraf İ.I.Vorontsov-Daşkovu bu diyarda özünün valisi təyin etməklə onun vədlərdən və sosial demagogiyadan öz məqsədləri üçün bəcaqlı istifadə edən hiyləgər siyasətçi keyfiyyətlərinə ömin idi. Azərbaycanın sosial cəhətdən yuxarı təbəqələrinin nümayəndələrinin onunla sonrakı ünsiyyəti İ.I.Vorontsov-Daşkovu buraya göndərmiş şəxslərin uzaqgörənliyini dəfələrlə təsdiq etdi, yəni onun həmin vəzifədə olduğu bütün dövrdə möhür bu keyfiyyətlər özünü büruzə verdi. Çar reskriptinə ümidləri boş çıxan Azərbaycan sahibkarları bunulla yanaşı Vorontsov-Daşkovun təyinatına müsbət yanaşaraq ümidlə onu "Qafqazı xoş günə çıxaraçaq böyük islahatçı" adlandırmışdılar.

1905-ci il martın 5-də Bakı şəhərinin roisi K.A.Iretskoy şəhər dumasının qərarlarına müraciət edərək bildirdi ki, 18 fevral reskripti "diyarda yeganə

seçkilə təsisatlar kimi" şəhərin ictimai orqanları qarşısında belə bir vəzifə qoymuşdur ki, "diyarın möhkəm əsaslandırılmış gələcək sabit inkişafı üçün lazım olan" islahatlar haqqında mülahizələrini bildirsinlər¹⁶². 18 fevral reskriptində vəd olunmuş Bulginin sədrliyi ilə Xüsusi müşavirəyə Bakı şəhərinin özünü-idarə nümayəndələrinin buraxılması məsələsi martın 8-də Bakı dumasının iclasında müzakirə edildi. Qlansılar nümayəndələrin tərkibi və səlahiyyətləri məsələsinin müzakirəsində fəal iştirak etdilər. Bu məsələyə baxılarkən dumadakı Azərbaycan sahibkarlarının nümayəndələri Bakının başqa millətlərdən olan sahibkarlarının mənafələrini təmsil etmiş qlansılarla həmrəylik göstərdilər. Ə. Ağayev nümayəndələrin sayını məhdudlaşdırmamağı təklif edərək bunu onunla əsaslandırır ki, hər bir millət öz xüsusiyyətləri ilə seçilir və daha çox xəbərdar adamları göndərməlidir. Ə. M. Topçubaşov belə bir arzuda olduğunu bildirmişdi ki, neinki təmsilçiliyə nail olmaq, həm də "yeni qaydalar qəbul edildikdən sonra diyarın ehtiyaclarının yerinə yetirilməsi üçün tədbirlərin"¹⁶³ həyata keçirilməsinə hər cür cəhd göstərmək lazımdır.

Duma nadir təsadüf olunan yekdillik göstərərək "Rusiyanın başqa quberniyalarına nisbətən islahatları bəlkə də daha çox kəskin ehtiyac duyan"¹⁶⁴ Zaqafqaziyanın həyat şəraiti haqqında danışmaq imkanı əldə etmək üçün yuxarıda adı çəkilən müşavirəyə özünün üç nümayəndəsini buraxmaq xahişi ilə daxili işlər nazirinə teleqram göndərməyi qərara aldı. Həm də qeyd olunurdu ki, dumanın fikrinə, bu müşavirə "gələcəkdə zəruri daxili dəyişikliklərə dair məsələlərin qoyulmasına çox böyük təsir göstərəcəkdir"¹⁶⁵. Bu vəsətəti müdafiə etmək və dumanın mülahizələrini Bulginin daha ətraflı şərh etmək üçün şəhər rəisi K. A. İretskoydan və iki qlansından - Ə. M. Topçubaşovdan və P. O. Qukasovdan ibarət deputat heyəti göndərilirdi¹⁶⁶.

Ə. Ağayevin təklifi ilə duma qərara aldı ki, Yelisavetpolun, Dərbəndin, İrevanın, Şuşanın, Nuxanın, Qubanın və Lənkəranın şəhər rəislərinə teleqramla müraciət edilsin və onlara bu qərarın müdafiə etmək təklifi olunsun¹⁶⁷.

Lənkəran şəhər idarəsi martın 15-də və 16-da müvəkkillərin iclasında bu təklifi müzakirə etdi və Bakı şəhər dumasının deputatlarını qəbul etmək və bununla da "yerli şəraitinə görə son dərəcə səciyyəvi olan bizim geniş ucaqar qəzamızın nümayəndəsi üçün gələcək məşvərət məclisinin yol açmaq"¹⁶⁸ xahişi ilə daxili işlər nazirinə teleqram göndərməyi qərara aldı.

Bakı şəhər dumasının təklifinə Qubanın şəhər idarəsi də qoşularaq Qubaya dəmir yolu çəkilməsinə çalışmaqı deputat heyətindən xahiş etdi¹⁶⁹.

Martın axırlarında Bakı şəhər dumasının deputat heyəti Peterburqa gəldi və aprelin 2-də Bulgün tərəfindən qəbul edildi¹⁷⁰. Söhbət 10-15 dəqiqə çəkdi.

Son dərəcə mühüm missiyanın belə qısa müddətdə qəbul olunmasına baxmayaraq deputat heyəti məsələnin mahiyyətini şərh edə bildi və Morkozi Rusiya üçün nəzərdə tutulan islahatların Qafqazda da keçirilməsi zəruriliyinə və Xüsusi müşavirəyə Qafqaz xalqlarından nümayəndələr seçilməsinə tərəfdar olduğunu bildirdi. Nazir deputat heyətinə bildirdi ki, üzvlərini çarın özü təyin edəcəyi Xüsusi müşavirənin tərkibi ona hələ məlum deyildir, lakin şübhəsiz ki, Qafqazın yerli xüsusiyyətləri nəzərə alınaraq onun şəhərlərinin nümayəndələri müşavirədə iştiraka buraxılacaqlar. O həmçinin belə bir fikir də söylədi ki, imperiya üçün Bakının xüsusi yer tutduğunu nəzərə alaraq şəhər duması nümayəndələrinin müşavirəyə buraxılması yaxşı olardı¹⁷¹.

Deputat heyəti hələ Peterburqda olan İ. İ. Vorontsov-Daşkov tərəfindən də qəbul edildi. Təbrik mərasimindən sonra canişin Qafqazda işləyəcəyi dövr üçün planları barədə danışdı. Məsələn, o, deputatları əmin etdi ki, Qafqaza gələn kimi ilk növbədə diyarda hökumət zəmtunun və andlın möhkəməsinin tətbiqi qayğısına qalacaq, canişinin yanında diyarın abadlaşdırılması üçün müşavirə çağıracaq. O həmçinin bu işdə yerli ictimai xadimlərin köməyinə ümid etdiyini bildirdi¹⁷². O lap əvvəldən vəd verməyə hazır idi və bəzən ağzından qaçırırdı ki, bu məsələlər onun səlahiyyətində deyildir. O haradasa səmimi idi, çünki mütləqiyyət rejimi şəraitində yerlərdə müstəqil surətdə hər hansı məsələni işə həll etmək, çətin ki, mümkün idi. Həyat göstərdi ki, bu vədləri o yerinə yetirmək niyyətində deyildi. Bakıya gələn kimi K. A. İretskoy şəhər dumasının və şəhər idarəsinin üzvlərini şəhərin nəticələri, keçirilmiş görüşlər ilə tanış etdi¹⁷³.

Yelisavetpolun sosial cəhətdən yuxarı təbəqələrinin mövqeyi daha qətiyyətli idi. İqtisadi və siyasi məhdudiyətlər bu şəhərdə və ona yaxın qəzalarda Azərbaycan sahibkarlarını imtiyazlı qruplarla - yerli xan və boy nəslindən olan iri torpaq sahibləri ilə birləşdirirdi. Bu sosial zəmində 1905-ci ilin fevralında Yelisavetpolda "Türk inqilabi sosial- federalistlər komitəsi" yarandı. Siyasi partiya rüçeymi olan bu komitə elə həmin ay buraxdığı və fevralın 16-na keçən gecə şəhərin küçələrində aşkar edilmiş iki vərəqə ilə öz fəaliyyətinə başlamışdı.

Vərəqələr "Türk-müsəlman qaradaşlarına" müraciətlə başlanırdı. Bu proklamasiyalar çarizmə qarşı çıxaraq, Bakıda millətərarası toqquşmaların "təşkilinə" görə müsəlmanların, xüsusən də müsəlman ruhanilərinin təqib olunmasında, yerli əhalidən torpaqları, məscidlərdən vəqfləri almaq hesabına Qafqazda köçürmə siyasətinin həyata keçirilməsində hökuməti ittiham edərək müsəlmanları öz hüquqları uğrunda, hər cür ədalətsizliklərə qarşı mübarizəyə çağırırdı.

Xalqın milli mənlik şüurunun, onun siyasi yetkinliyinin artması ümummilli proqramın hazırlanması üçün perspektivlər açırdı. Rusiyanın tərkibində, siyasi hüquqsuzluq şəraitində olduğu dövrdə ilk dəfə Azərbaycana öz ümid və arzularını çar hökumətinə çatdırmaq imkanı verilmişdi. Azərbaycan ziyalıların ən görkəmli nümayəndələri bu necib missiyanı öz üzərlərinə götürdülər.

Politologiya və yurispudensiya sahəsində yüksək peşəkarlıq hazırlığı və dərin biliklər tələb edən bu məsul işdə Əlimordan bəy Topçubaşov xüsusi yer tuturdu. Ali instansiyalara ünvanlanan petisiyaların, orizələrin, müraciətlərin demək olar hamısı bu görkəmli ictimai xadimin bilavasitə iştirakı ilə tərtib və təqdim olunurdu. Bu, təsadüfi deyildi. Mükəmməl hüquq təhsili almış Ə.M.Topçubaşov yüksək peşəkarlıqla və dərin sənətlə ilə program sənədləri tərtib etmək qabiliyyətinə malik idi. Dərin təhlil qabiliyyəti, geniş dünyagörüşü, ensiklopedik biliyi, siyasi uzaqgörənliyi, yüksək ideallara, ümumbəşəri dəyərlərə bağlılığı ona Azərbaycanın həddularından çox-çox uzaqlarda da layiqli şöhrət qazandırmışdı. O, Rusiyada müsəlman hərəkatının liderlərindən biri idi. Rusiyanın ən nüfuzlu müxalifət partiyası olan Kadetlər Partiyası onunla hesablaşır, neft Bakısının eməkçiləri 1905-ci ilin sentyabrında maliyyə naziri V.N.Kokovtsovun yanında keçirilmiş müşavirədə iştirak "mandatını" ona həvalə etmişdilər və s.

Müsəlman hərəkatının liderləri Ümumrusiya təşkilatı olan "İttifaqı-müsəlmin" təşkilatının proqramını və nizamnaməsini tərtib etməyi ona tapşırırdılar. I Dövlət Duması qovulduqdan sonra Viborq çağırışını imzaladığına və Dumayı qovmuş imperatorun iradəsinə tabe olmadığına görə artıq parlament fəaliyyətindən kənarlaşdırılmış və bir daha Dövlət Dumasına seçilmək hüququndan məhrum edilmiş Ə.M.Topçubaşovu dəfələrlə bütün çağırışlardan olan Dövlət Dumasının müsəlman fraksiyasına rəhbərlik etmək üçün, onun işində iştirak etmək üçün, xüsusən də Dumada müzakirə olunan mühüm qanun layihələri üzrə təklif verilməsi və onların əsasında qərar qəbul edilməsi lazım gələndə Peterburqa dəvət etmişdilər. İran hökuməti Ə.M.Topçubaşova "Ədliyyə Nazirliyində mühüm vəzifə" təklif edərkən Rusiya müsəlmanları arasında populyar olan "Tərcüman" qəzeti yazmışdı: "Topçubaşov yeni vəzifədə böyük fayda verəcək, lakin müsəlmanların arasında belələri barmaqla sayılır və belələrinin təcrübəsinə, əzminə və biliyinə müsəlmanların özlərinin ehtiyacı var"¹⁷⁴.

Xalqlara ən adi hüquq və əzadlıqlar əldə etmək ümidləri vermmiş 1905-ci il hadisələrinə böyük əhəmiyyət verən Ə.M.Topçubaşov redaktoru olduğu "Kaspi" qəzetinin səhifələrində bu hadisələri işıqlandırmağı və hərtərəfli təhlil etməyi özünə borc bilirdi.

Ə.M.Topçubaşovun Azərbaycan xalqı qarşısındakı xidmətlərinə yüksək qiymət verən Prezident Heydər Əliyev demişdir: "Əlimordan Topçubaşov vaxtilə bizim Azərbaycanın ilk demokratik respublikasının parlamentinin sədri olubdu və bir diplomat kimi də bizim tariximizdə öz yerini tutubdu. Onun haqqında indi yazılar da, xatirələr də var. Deyirlər ki, nə qədər modəni, ziyalı, görkəmli bir adam olubdu. Xalqımızın tarixində belə bir adamla fəxr edirik"¹⁷⁵.

1905-ci il martın 15-də H.Z.Tağıyevin sarayında Azərbaycan sahibkarları və ziyalıları nümayəndələrinin müşavirəsi keçirildi. Müşavirədə Qafqaz diyarında islahatların keçirilməsi zəruriliyi, hökumətə petisiya verilməsi haqqında məsələ müzakirə olundu¹⁷⁶. Müşavirə petisiya verilməsini zəruri sayaraq Bakı şəhər dumasının 8 mart tarixli qərarını müdafiə etdi və Bulginin sədrliyi ilə Xüsusi müşavirədə diyar nümayəndəsinin iştirakının əhəmiyyətini xüsusi qeyd etdi. Petisiyanı təqdim etmək üçün "bütün Qafqaz müsəlmanları" adından deputat heyətinin göndərilməsi məqsəduyğun hesab olundu. Bu məqsədlə müşavirə qərar aldı ki, diyarın bütün iri yaşayış məntəqələrinə teleqramlar göndərərək onlara deputat heyətinin tərkibinə öz nümayəndələrini irəli sürməyi təklif etsin. Bununla da müşavirə milli qüvvələri, habelə bütün Qafqaz müsəlmanlarını öz ətrafında sıx birləşdirməyə cəhd göstərdi.

1905-ci ilin aprelində Zaqafqaziyanın "müsəlman əhalisinin müvəkkilləri" Ə.M.Topçubaşovun tərtib etdiyi petisiyanı¹⁷⁷ Nazirlər Komitəsinə təqdim etdilər. Petisiyanı Bakı və Yelisavetpol quberniyalarının nümayəndələri - Ş.Əsədullayev, R.Şirvanli, Ə.Ağayev, M.R.Vəkilov, Ə.M.Topçubaşov, A.Ziyadxanov, H.B.Zülqədov və başqaları imzalamışdılar. Bu petisiya eyni zamanda Qafqaz canişini İ.I.Vorontsov-Daşkova da təqdim olunmuşdu. Lakin sonədlər bunu təsdiq etmir. Qoşma məktubundan göründüyü kimi, petisiyanın verilməsindən canişini xəbərdar edən Nazirlər Komitəsi olmuşdu¹⁷⁸. 1905-ci ilin iyununda canişinə təqdim olunmuş və əsasən aprel petisiyasının müddəalarını qısa şəkildə əks etdirmiş petisiyada işə "Zaqafqaziya müsəlmanlarının" deputat heyəti ondan xahiş etmişdi ki, "ali hökumətə" apreldə verilmiş petisiyanı müdafiə etsin¹⁷⁹.

Nazirlər Komitəsinə verilmiş petisiya onunla ələmətdardır ki, bu, Azərbaycandan çar hakimiyyət orqanlarına təqdim olunmuş ilk proqram sənədidir. Sonralar həmin sənəd bu və ya digər inzibati instansiyalara müraziətlər və hər cür məktublara üçün bir növ platforma və əsas oldu. Bu zaman onun ayrı-ayrı bəndlərinin məzmunu daha konkret şəkildə genişləndirildi.

Petisiyada ilk növbədə ictimai və təsərrüfat həyatında müsəlmanlar qarşısında qoyulmuş məhdudiyyətlər ifadə olunurdu. Çarizmin müəyyən etdiyi rəqlaməntə görə müsəlman qıaslarının sayı şəhər özüniidarə orqanlarının bütün tərkibinin yarısından çox ola bilməzdi. Mülli və hərbi idarələrin bütün müəssisələrində yüksək vəzifələr onlar üçün əlçatmaz idi. İstər orta, istərsə də ali savadlı müsəlmanlar qarşısında sərbəst peşə seçməkdə məhdudiyyətlər qoyulmuşdu, onlar pedaqoji fəaliyyətdən kənarlaşdırılmışdılar, tələbə müsəlmanlar dövlət təqaüdüdən istifadə edə bilmirdilər, onları bir sıra ali məktəblərə qəbul etmirdilər. Bəzi yerlərdə müsəlmanlar hətta sərbəst yaşayışa, daşınmaz əmlak ala, ticarətlə məşğul ola bilmirdilər. Onlar rus zadəganlarının və tacirlərinin silk hüquqlarından məhrum idilər¹⁸⁰.

Azərbaycan cəmiyyətinin nümayəndələri petisiyada bu məhdudiyyətlərin ləğvi məsələsini qoyaraq "imperiyada yaradılacaq nümayəndəli xarakterli bütün qanunvericilik, qanunverici və digər təsisatlarda" müsəlmanların təmsil olunmasında, dövlət qulluğunda və ictimai işdə məhdudiyyət qoyulmadan vəzifə tutmaq hüququnda xüsusi maraqları olduğunu nümayiş etdirirdilər. Petisiya həmçinin 18 fevral reskriptinə uyğun olaraq çağırılan "xalq nümayəndələrinin müşavirəsinə Qafqazın müsəlman əhalisinin nümayəndələrinin" buraxılması tələbini də irəli sürürdü¹⁸¹.

Qafqazda tam özüniidarə prinsipləri əsasında və inzibati hakimiyyət orqanlarının müdaxiləsi olmadan zəmtəvə təsisatının tətbiqi, heç bir məhdudiyyət qoyul-

madan müsəlmanların zəmtəvoda və şəhər özüniidarəsində iştirakı zəruriliyinin əsaslandırılmasına petisiyada xeyli yer ayrılmışdı. Petisiya müəllifləri hesab edirdilər ki, Rusiyanın daxili quberniyalarında olduğu kimi, Qafqazda da "tam özüniidarə ideyasının" həyata keçirilməsi bütün məhdudlaşdırıcı qanunların ləğvi, normal müllki idarəetmə təşkilatının müəyyən edilməsi, idarəetmədə qanunçuluğa zəmanət verilməsi, şəxsiyyət və mənzil toxunulmazlığı, vicdan, söz və mətbuat azadlığı (ana və rus dillərində)¹⁸², yığıncaqlar və itifaqlar azadlığı, ana dilində ümumi, icbari və pulsuz ibtidai təhsilin tətbiqi və s. şəraitində mümkündür.

Sənəddə qeyd olunurdu ki, Qafqazda tətbiq olunmuş 1864-cü il məhkəmə nizamnamələri əndli iclasçılar məhkəməsi kimi mühüm təsisat olmadan fəaliyyət göstərir. Hakimlərin dil bilmədiyini və yerli əhalinin məişəti ilə tanış olmadığı Qafqazda xalq içindən seçilmiş nümayəndələrin məhkəmədə iştirakının bu forması xüsusilə zəruri idi. Sənədin tərtibçiləri həmçinin seçili bəndərdə hakimlər təsisatının tətbiqinə də tələfər çıxırdılar¹⁸³.

Petisiya fəhlə məsələsində "fabrik qanunvericiliyinin genişləndirilməsi yolu ilə" fabrik-zavod və mədən fəhlələrinin məişətinin yaxşılaşdırılması sahəsində bütün tədbirlərin müsəlman fəhlələrə də şamil edilməsi barədə bənd ilə kifayətlənmişdi¹⁸⁴. Kəndlilərin vəziyyəti ilə bağlı məsələlər də kənarında qalmamış, kəndli torpaq paylarının hökmən satın alınması, aztorpaqlı və torpaqsız kəndlilərə torpaq verilməsi, yerli şəraitə nəzərə alınmaqla vergilərin qoyulması, Qafqazda köçürmə hərəkətinin dayandırılması və yerli kəndlilərin qış və yay otlakları, meşə, balıq ovu sahələri və s. ilə təmin edilməsi zəruriliyi bildirilmişdi¹⁸⁵. Lakin petisiyada kəndlilərə hansı torpaqların verilməsi, torpaq paylarının nəzərdə tutulan normaları və s. məsələlərin toxunulmamışdı. Bu qeyri-müəyyənlik bir qədər sonra, məsələ konkretləşəndə Dövlət Duması deputatlarının çıxışlarında aradan qaldırılmışdı. Xanlara və bəylərə zadəgan təşkilatları yaratmaq imkanı verilməklə onların zadəgan hüquqları haqqında məsələnin həllinin sürətləndirilməsi vəzifəsi də qoyulmuşdu.

Azərbaycan cəmiyyətinin bütün təbəqələrinin mənafeclərini əks etdirən aprel petisiyası ümumdəmoqratik xarakter daşıyaraq, milli əsarətə qarşı yönəlmişdi. Buna görə də həmin sənədi milli azadlıq və cəmiyyətin demokra- tik cəhətdən yenidən qurulması uğrunda ümummilli mübarizə proqramı hesab etmək olar. Petisiya Azərbaycan xalqının milli mənlilik şüurunun inkişafı üçün müstəsna əhəmiyyətə malik idi və bütün milli qüvvələrin sıx bir-ləşməsi işində böyük rol oynadı.

2.2. Siyasi həyatın mühüm məqamları

1905-ci ilin yazında və yayında Azərbaycanda petisiya kampaniyası davam etdi.

1905-ci il aprelin 17-də verilmiş "ali fərman"da petisiyadakı bütün xahiş və tələblərdən yan keçilmiş və yalnız bu təsdiq olunmuşdu ki, guya bütün müsəlmanların "öz rifahları və öziz Vətənin rifahı naminə öz mənəvi və maddi qüvvələrinin inkişaf etdirməkdən başqa qayğısı yoxdur"¹⁸⁶. Mütəlaqiyyətin yeganə güzəştə ondan ibarət idi ki, müsəlmanlara müfti, qazi və məhəllə ruhanilərini seçmək hüququ verilməmiş və dinini öyrənmək, ona etiqad etmək azadlığı bəyan edilmişdi. Bununla çarizm "özgə xalqlara" özünün osl münasibətini bir daha nümayiş etdirərək, onları cəhalətdə və əsarətdə saxlamağa hər cür soy göstərirdi. Bu fərmanın doğurduğu aşkar toəssüf hissina baxmayaraq Bakının "on nüfuzlu müsəlmanların" Bakı general-qubernatoru İ.Q.Amilaxoridən xahiş etmişdilər ki, canişin vasitəsilə çara teleqramlarını İ.Q.Amilaxoridən xahiş etmişdilər ki, "17 aprel fərmanında müsəlmanlara göstərilən mərhəmətə ... görə onların hədsiz sədaqətinə, ehtiramına və minnətdarlığına"¹⁸⁷ əmin olsun.

Azərbaycan sahibkarlarının və ziyalılarının nümayəndələri çara minnətdar olduqlarını bildirməklə yanaşı 17 aprel fərmanı veriləndən sonra da öz petisiya kampaniyalarını dayandırmadılar. Belə ki, 1905-ci il aprelin axırlarında Yelisivetpol quberniyası müsəlmanlarının petisiyası Nazirlər Şurasına təqdim olundu¹⁸⁸. Petisiyada "bütün Qafqaz müsəlmanlarının" aprel petisiyasındakı tələblərinin demək olar hamısı daha qısa şəkildə öz əksini tapmış, lakin dini məsələlər ön plana çəkilmişdi. Çar fərmanının təsiri özünü göstərmişdi. Zaqatala mahalının müsəlman əhalisi adından Qafqaz canişininə təqdim olunmuş petisiyada¹⁸⁹ dini tələblər, habelə mahalın həyatının təsərrüfat-inzibati məsələləri ilə əlaqədar bəndlər var idi.

1905-ci ilin payızında Ə.Hüseynzadə tərəfindən tərtib olunmuş və imzalanmış "Salyan və Cavad qəzaları sakinlərinin vəsatəti" Qafqaz canişininin dəftərxanasına təqdim olundu. Vəsatətdə aprel petisiyasına daxil edilmiş ehtiyaclardan başqa yerli xarakterli məsələlər də var idi¹⁹⁰. 1905-ci ilin sentyabrında canişinə həmçinin Nuxa şəhərinin müsəlman əhalisi nümayəndələrinin ərizəsi təqdim olundu. Ərizədə "vəd olunmuş" islahatların keçirilməsi və "bütün qafqazlılar" arasında təhsilin təşkili məsələsi qoyulmuşdu¹⁹¹.

Azərbaycan sahibkarlarının nümayəndələri tələbləri şərh etmək məqsədilə 1905-ci il aprel ayının ilk günlərində çar senatoru A.M.Kuzminskinin Bakı

şəhərini və Bakı quberniyasını toftiş üçün gəlişindən istifadə etdilər. Senatorun qəbul etdiyi bir sıra nümayəndə heyətləri arasında "Bakı şəhərinin ali, ziyalı və varlı sinfinə məxsus olan məşhur vətəndaşlar"ndan ibarət 12 nəfərlik nümayəndə heyəti də var idi¹⁹². İyun ayında çar senatorunun qəbulunda olmuş deputat heyəti belə bir arzuda olduğunu bildirmişdi ki, "imperiyada yaşayan başqa xalqlar kimi müsəlmanlara da eyni siyasi, mülki, dini hüquqlar verilsin"¹⁹³.

Qafqaz canişini qraf İ.İ.Vorontsov-Daşkova xüsusi ümidlər bəslənirdi. 1905-ci il iyunun 10-da "Qafqaz müsəlmanları adından" Tiflisdə gəlmiş deputatlar onun yanında oldular¹⁹⁴. Sosial tərkiyinə görə deputatlar yuxarı təbəqələrin nümayəndələri idilər.

İlkin tanışlıq üçün canişinə təqdim olunmuş ərznamədə deputat heyəti bir daha "təhm əmin olduğunu bildirdi ki, Qafqaz müsəlmanlarının imperiyanın əsas əhalisinə qovuşmaq istəyi hökumət tərəfindən rəğbətə qarşılanaçaq və bununla da müsəlmanların siyasi, mülki və dini hüquqları yerli rus əhalisinin hüquqları ilə bərabərləşəcək onlar Rusiya dövlətinə keçirilən islahatlara qoşulacaqlar"¹⁹⁵.

İ.İ.Vorontsov-Daşkov ərznamə ilə tanış olaraq hər bir bəndi birgə müzakirə etmək üçün deputat heyətini qəbul etdi. Görüş zamanı canişinə petisiya təqdim olundu. Ə.M.Topçubaşovun tərtib etdiyi petisiyada aprel petisiyasının bir çox bəndləri qısa şəkildə verilmiş, bəyörlün monafələrini əks etdirən tam bir sıra tələblər sənədə daxil edilmişdi¹⁹⁶. İzahatı Ə.M.Topçubaşov vermişdi. Canişin petisiyada ifadə olunmuş arzuların tamamilə ədələtli hesab etmişdi. O, ana dilində məktəblərin açılmasına, qadınların təhsil todris müəssisələrinin və müsəlmanların dini məktəblərinin açılmasına xüsusi diqqət yetirəcəyini və etmişdi. Canişin ana dilində qəzet, jurnal və kitab nəşrinə kömək edəcəyini və ədədə senzuranın bəzi sıxışdırıcı şərtlərinin ləğvini prinsipcə mümkün hesab etmişdi. Canişinin cavablarının təhlili göstərir ki, o, boş vədlər verib canını qurtarmağa çalışaraq əksər məsələlərin "qanunvericilik qaydasında" həlli zorurluğunu bəhanə gətirmişdi, bu da əslində çar dövlət aparatının müxtəlif idarələrində sonu görünməyən bürokratik süründürməçilik demək idi. Canişin müsəlmanların sosial cəhətdən yuxarı təbəqələrinin arzularının hətta on kiçik hissəsinin yerinə yetirilməsinin də diyarda "sabitliyin"¹⁹⁷ yaranmasından asılı olduğunu bildirmiş və bununla da zəhmətkeş kütlələrin inqilabi çıxışlarını nəzərdə tutmuşdu. Çar hakimiyyətinin ali nümayəndəsinin siyasəti onun qarşısında qoyulmuş belə bir vəzifədən irəli gəlirdi ki, yerli nüfuzlu adamların simasında diyarda özünə arxa tapmaq üçün vədlər vermək və kiçik güzəştlərə getməklə onlar ilə ittifaq möhkəmləndirsin.

1905-ci ilin iyulunda "Bakı müsəlmanlarının" vəsatəti canişinə təqdim olundu¹⁹⁸. Bakı dumasına deputat seçkilərində müsəlmanlar üçün məh-

duyuyotları tezliklə ləğv etmək və 1905-1909-cu illər üçün onun tərkibinin seçilməsini dayandırmaq məsələsini qoyan Azərbaycan sahibkarları şəhər işlərinin həllində öz hüquqlarını genişləndirməyə çalışırdılar. Bununla yanaşı "Bakı müsəlman cəmiyyətinin ən nüfuzlu və ziyalı şəxsləri" ümummilli mənafeləri müdafiə edərək eyni zamanda Müsəlman Xeyriyyə Cəmiyyəti və Qafqaz Cənubunun Müsəlman Əhəlisinin Savadlandırılması Cəmiyyəti nazamnamələrinin təsdiq edilməsi barədə cənabına ərizə göndərirdilər. Bu vəsatətlərin qəbulu və icrası ilə əlaqədar bütün məsələlər Ə.M.Topçubaşova həvalə olundu¹⁹⁹.

Avqustun əvvəllərində üç vəsatətin hamısı Ə.M.Topçubaşov tərəfindən cənabına təqdim olundu. Bakı qəzetləri xəbər verirdilər ki, bu vəsatətlər "lazımınca işə salınmışdır və tezliklə onların müsbət həllinə tam ümid var"²⁰⁰.

1905-ci ilin mayında Yelisavetpolda şəhər duması qərarlarının seçkilərində Gəncə sahibkarlarının ardıcıl fəaliyyəti nəticəsində 55 müsəlman qərarı seçilmişdi²⁰¹. Seçkilərin nəticələri təsdiq olunmadı, çünki seçilən müsəlmanların sayı müəyyən olunmuş normadan yuxarı idi. Bu, hiddət doğurdu. Qəzetlərdə bu ayrı-seçkilik faktını pisliyə mənqəllər dərc olunurdu²⁰². Yelisavetpolda və Hacıkənddə təşkil edilmiş müşavirələrdə Ə.M.Topçubaşov "müsəlmanların ehtiyaclarının" icrası ilə çıxış etmiş, Yelisavetpol şəhər dumasına seçkilərin təsdiq edilməsi və ya şəhərlərin ictimai cəhətdən idarə olunmasında müsəlmanların hüquqlarını məhdudlaşdıran qanunlar ləğv ediləndə yeni seçkilərin dayandırılması barədə vəsatətləri müdafiə etmək üçün Ə.M.Topçubaşovdan, A.Ziyadxanovdan, Ə.Xasmməddəvdandan²⁰³ və başqalarından ibarət deputat heyəti seçilmişdi²⁰⁴. Avqustun 4-də deputat heyəti Qafqaz cənubunun mülki işlər üzrə köməkçisi N.A.Sultan-Kırım-Gireyin qəbulunda oldular. O bildirdi ki, şəhər işlərində müsəlmanların hüquqlarının məhdudlaşdırılmasının ləğvi məsələsinə tezliklə baxılmalıdır. Bakı xeyriyyə cəmiyyətinin nümunəsi əsasında Yelisavetpolda Müsəlman Xeyriyyə Cəmiyyətinin açılmasına icazə məsələsi də qaldırılmışdı.

Cənabın vəsatətləri müsəlmanların tələblərini yerinə yetirəcəyini vəd etməklə yanaşı eyni zamanda buna da diqqəti cəlb edirdi ki, o, şəhər özünü idarəsi sahəsində müsəlmanların hüquqlarının məhdudlaşdırılması üçün heç bir əsas görməyə də, bu məsələ imperiya üçün ümumi bir məsələdir. Lakin o, 44-cü maddəyə aid qeydə uyğun olaraq hüquqdan istifadə edib həmin qaydanı müvəqqəti olaraq dəyişdirə bilərdi. Vədini həyata keçirməyə isə o tələsmirdi. 1907-ci ilin martında Bakı şəhərinin "ən nüfuzlu müsəlmanlarının" divanxanaya göndərdikləri kollektiv ərizədə diqqət buna cəlb edilmişdi.

di. Ərizədə deyilirdi ki, iki il bundan əvvəl şəhər duması bu məsələni cənabın qarşısında qaldırılmışdı. Məsələ həll olunmadığına görə onlar bir daha vəsatətə ona müraciət edirdilər²⁰⁵. Bütövlükdə bu məhdudlaşdırmanın ləğvi məsələsini qoymaq, yoxsa keçirilməsinə səkkiz gün qalmış qarşıdakı seçkilərdə məhdudlaşdırmanın götürülməsi xahişi ilə kifayətlənmək məsələsi müzakirə ediləndə qərarların fikirləri bir qədər ayrılmışdı²⁰⁶. Qərarların bir hissəsi məsələnin bütövlükdə Dövlət Dumasında həll ediləcəyini hesab edərək bir az gözləməyi və sonralar hərəkət etməyi məsləhət görürdü. Qərarların digər qismi isə, o cümlədən də H.Z.Taqiyev və Ə.Əliyevlə uzun müddətli hərəkət etməyi təklif edirdilər. Ə.Əliyev təkidlə deyirdi: "Təsəvvür edin ki, Dövlət Dumasında məsələ keçmədi, onda müsəlmanlar əvvəlləyə qalmalı ola bilərlər. Biz indi buna öz etirazımızı bildirməli və haray salmalıyıq ki, biz daha ölməkdə olan rejimin siyasətinə dözmə bilmirik və axırada məhvə doğru gedə bilərik. Nəhayət oyanmalı və öz insan hüquqlarımızı dərk etməliyik"²⁰⁷. Dumanın qəbul etdiyi qərara görə divanxana cənabına teleqram göndərdi. Teleqramda cənabın diqqəti ona yönəldirdi ki, "hazırda, əlahəzrət tərəfindən vəcdən azadlığı elan edildikdən sonra imperiyanın hər bir vətəndaşı sitayiş etdiyi dini seçməkdə azaddır və bu məsələ barədə qanunvericilik sanksiyası yaxın gələcəyə aiddir". Buna görə də duma qərara almışdı ki, 15 mart seçkilərində məhdudlaşdırma qərarını onun qarşısında vəsatət qaldırın. Məqsəd də o idi ki, "əhali dininə qarşı qoymadın iş üçün faydalı hesab etdiyi bütün şəxsləri qərarı seçməyə məcbur etməsin"²⁰⁸. Lakin bu vəsatət diqqətdən kənar qaldı. Naxçıvan qəzasının torpaq sahiblərinin öz nümayəndələri Abbaslu xan və Cəfərqulu xan vəsaitilə 1910-cu il dekabrın 1-də Peterburqa təqdim etdikləri "mektub" da diqqətdən kənar qaldı. "Mektub"da silk hüquqlarının rus mülkədarları ilə bərabərləşdirilməsi barədə bənd var idi²⁰⁹. 1913-cü ilin fevralında Yelisavetpol quberniyası böylərinin və ağalarının deputat heyəti Qafqaz cənubunun yanında oldu və Rusiya zadəganlarının silk hüquqlarının onlara şamil edilməsi barədə vəsatət qaldırdı²¹⁰. Vəsatət yerinə yetirilmədi və 1914-cü ilin mayında Yelisavetpol quberniyası böylərinin yığınağı qərara aldı ki, silk hüquqları təsdiq ediləndə "quberniyanın ali silkinə mənsub olan şəxslərdən ibarət olan və geniş mədəniyyət və maarif vəzifələri daşıyan qarşılıqlı yardım cəmiyyəti"²¹¹ yaradılsın.

Xeyriyyə cəmiyyətlərinin açılması barədə ərizələrə baxılması da hər cür bəhanələrlə uzadılmışdı. Belə ki, Bakı Xeyriyyə Cəmiyyəti nazamnaməsinin baxılmaq üçün Ə.M.Topçubaşov tərəfindən 1905-ci ilin iyulunda cənabına təqdim olunmuş layihəsinə o yalnız oktyabrda təsdiq etmişdi. Xeyriyyə

Cəmiyyətinin açılmasına razılıq 1905-ci ilin axırlarında - 1906-cı ilin əvvəllərində alınmış, şəhər özünüidarə orqanlarına müsəlmanların seçilməsindəki məhdudiyətlər isə yalnız 1917-ci ilin fevralından sonra ləğv edilmişdi.

Genişlənmiş petisiya hərəkətində, onun müntəzəm işiqləndirilməsində və cəmiyyətin geniş dairələrinin diqqətindən bu işə cəlb edilməsində o dövrün siyasi publistikası böyük rol oynayırdı. Çoxsaylı məqalə və yazıların müəllifləri özlərinin qəzet səhifələrindəki çıxışlarında yalnız petisiya və ərizələrdə qaldırılan məsələləri açıb göstərməklə kifayətlənmirdilər. Onlar bu müraciətlərə şəriətli şərhlər verir, sənədlərə daxil edilmiş hər bir bəndin millətin taleyi üçün əhəmiyyətini izah edirdilər. Belə ki, Ə. Ağayev "Müsəlmanların petisiyalarına dair zəruri izahat" məqaləsində yazırdı: "Bütün rus cəmiyyətini bürümüş cərəyan rus müsəlmanlarını da əhatə etmişdir. Biz ösrlər boyu ümid-siz yaşamış və mürgülemişik, yalnız indi ayılmağa başlamışıq. Elə bil, nəhayət, başa düşmüşük ki, həyat yataqdan, mürgüleməkdən ibarət deyil, fəal hərəkətdən, həyatın ehtiyaclarına, insan təbiətinin əqli və mənəvi irəliləyişinin tələblərinə dönmədən həssaslıqla yaşamaqdan ibarətdir. Məhz buradan da görünməmiş bir mənzərə açılır: Rusiyanın müsəlman əhalisinin bütün guşələrindən deputat heyətləri hazırlanır, ona görə yox ki, bu və ya digər stanovoya və ya pristava mədhiyyə oxusunlar, müdrik rəhbərliyi və atalıq qayğısı sayəsində bu cür yaxşı yaşadıqları barədə bu və ya digər qəza rəisinə tərif dolu ərizələr yazsınlar. Yox. Onlar ali reskriptdən ilhamlanaraq və bu sənədin doğruduğu ümidlə Peterburqa gedirlər ki, lazımı idarələrdə və yerlərdə öz ehtiyacları və tələbatları haqqında danışsınlar, rus vətəndaşı olmağı, rus cəmiyyətinə qoşulmağı, bütün xeyirdə və şərddə, bütün hüquq və vəzifələrdə onunla bir olmağı özləri üçün xahiş etsinlər"²¹². Ə. Ağayev onların tərəfini saxlayaraq seçdikləri yolu müdafiə edirdi: "Onlar (müsəlmanlar -D.S.) xahiş edirlər, onlar tələb edirlər ki, onları unutmasınlar, əvvəlki kimi onları kənarında qoymasınlar. Bu, müsəlmanların bütün xahişlərinin ən əsasıdır, onlar uzun illərdən, əsrlərdən gələn təcrübədən bilirlər ki, unudulmaq nə deməkdir, kənarında qoyulmaq nə deməkdir"²¹³.

Neft sənayesinin vəziyyətinə baxılması ilə əlaqədar Azərbaycan sahibkarlarının və ziyalılarının nümayəndələri maliyyə naziri V.N.Kokovtsovun sədrliyi ilə 1905-ci ilin oktyabrında Peterburqda açılmış müşavirənin işində iştirak etmişdilər. Müşavirə mədənlərin işinin bərpası və Bakıda avqust hadisələri zamanı millətlərarası toqquşmalar nəticəsində neft sənayesinə vurulmuş böyük ziyanın kompensasiyası ilə əlaqədar məsələlərin müzakirəsi üçün çağırılmışdı. Müşavirəyə sənaye sahəsindəki sahibkarlıq təşkilatlarının,

gəmiçilik idarələrinin və birja komitələrinin nümayəndələri gəlmişdilər. Müşavirədə cəmi 300 nəfər iştirak etirdi²¹⁴.

Neft sənayeçilərinin təkliflərini və xahişlərini ümumiləşdirmək üçün sentyabrın 23-də onların xüsusi müşavirəsində²¹⁵ "Bakı neft sənayeçilərinin ərznaməsi"²¹⁶ hazırlanmış və maliyyə nazirinin yanında keçirilən müşavirənin müzakirəsinə təqdim olunmuşdu. Neft sənayeçiləri, özlərinin fikrincə, bu sahənin həyatının normalaşması və bərpası üçün konkret və lazımı tədbirləri müəyyən edərək bunları üç kateqoriyaya bölmüşdülər. Guya dərhal və ya ən yaxın vaxtlarda həyata keçirilməsi mümkün olan birinci və ikinci kateqoriyalara aid tədbirlər onlar aşağıdakıları şamil etmişdilər: Bakıya olavə qoşun hissələrinin göndərilməsi, polislin gücləndirilməsi, "yerli əhalidən olan bütün polisli" çıxarmaqla polislin keyfiyyət tərkibinin yaxşılaşdırılması, neft sənayeçilərinə tərkibində "yerli ünsürlər" olmayan silahlı mühafizə dəstələri saxlamağa icazə verilməsi və s. Onlar "qabaqcadan işlənilməsi və həyata keçirilməsi üçün az-çox vaxt tələb edən" üçüncü kateqoriyaya aid tədbirlər kimi fəhlə qəsəbələrinin tikintisinin sürətləndirilməsini, Balaxanı, Sabunçu, Ramana və Zabrat kəndlərinin tutduqları torpaqların özgenkiləşdirilməsini, mədənlərdə hər hansı tikinti aparmaq hüququnun yalnız neft sənayeçilərinə verilməsini və s. irəli sürürdülər²¹⁷. Neft sənayeçiləri ərznamədə fəhlələrə demokratik azadlıqlar verilməsinə tərəfdar çıxmışdılar.

V.N.Kokovtsov ərznamə ilə tanış olmuş və ilk iki kateqoriyadan olan tədbirlər üzərində dayanmağı təklif edərək qeyd etmişdi ki, təklif olunmuş tədbirlərdən bəziləri, "məsələn, Bakı rayonuna qoşunlar verilməsi kimi tədbir artıq icradadır". Bakıda və onun ətraflarında "800 əsgər və iki süvari polku" var idi²¹⁸. Polislin tərkibinin yaxşılaşdırılması məsələsinə isə V.N.Kokovtsov Nazirlər Komitəsinə çatdıracağını vəd etmişdi²¹⁹.

Fəhlə məsələsinə gəldikdə isə nazir bildirmişdi ki, bu "məsələ imperiya üçün ümumi məsələdir, onu yalnız Bakıda islahatlar keçirməklə həll etmək mümkün deyildir"²²⁰. Fəhlələrə demokratik azadlıqlar verilməsi bildirilmiş və vəd olunmuşdu ki, bu məsələ Dövlət Dumasının müzakirəsinə verilməli²²¹.

Soruncamımızda olan mənbələr ərznamənin bütün bəndlərinə Azərbaycan sahibkarları nümayəndələrinin münasibətini, habelə müşavirənin özündə onların iştirakını kifayət qədər sosiyyolondirməyə imkan vermir. Eyni zamanda sənədlər göstərir ki, onlar Balaxanı, Sabunçu, Ramana, Zabrat mədənlərindən rayonları sakinlərinin oradan köçürülməsi məsələsinin uzun sürmüş müzakirəsində fəal və yaxından iştirak etmişlər. Bu məsələ ilə əlaqədar çıxış etmiş Ə.M.Topçubaşov, İ.Hacıyev, M.Xanlarov, F.Rüstəmbayov azərbaycanlı

kəndlilərin mənafelərinə istinad edərək iri neft sənayesi firmalarının bu təklifinə qarşı qətiyyətlə çıxmışdılar²²². Bu torpaqların istifadəçiləri olan yerli kənd sahibkarlarının mənafelərini müdafiə etmək istəyi də öz təsirini göstərirdi. Bu torpaqlarda neft olduğu güman edilməyə də, onlar çox zəngin neft yataqlarının qonşuluğunda idi və hər halda gələcəkdə sənaye məqsədilə həmin ərazidən istifadə edilə bilərdi.

Azərbaycan neft sənayeçilərinin nümayəndələri fəhlə qəsəbələrini salınması bəhanəsi ilə həmin kəndlilərin sakinlərinin olından 300 desyatin torpaq alınması təklifinə qarşı çıxdılar²²³. Bu təklifi Azərbaycan kəndlilərinin istifadəsində olan torpaqlarda işləyən və hər dəfə müxtəlif bəhanələrlə həmin torpaqları Azərbaycan kəndlilərinin əlindən almağa çalışan başqa millətlərə məxsus bir sıra iri neft sənayesi firmaları vermişdi. Aydınır ki, bu, Bakı fəhlələrinin mənafeyi üçün edilmirdi, çünki Abşeronda başqa torpaqlar - istifadə olunmayan xəzinə torpaqları və ya xüsusi sahibkar torpaqları da tapmaq olardı²²⁴. Bu kür təklif yerli əhalinin mənafelərini sıxışdırmaq istəyini bir daha ifadə edirdi.

Ə. Ağayev, sonra isə Ə.M. Topçubaşov bu məsələ ilə əlaqədar çıxış edərək öz etirazlarını bildirmiş, kəndlilərin yaşadığı torpağa bağlı olduqlarını, kəndlilərin-çəkəkəkləri ziyanı göstərmişdilər. Polemikamın qızğın çağında Ə. Ağayev avqust toqquşmaları zamanı yerli əhalinin hərəkatlarına toxunmuşdu. Ə. Ağayev toqquşmalarda müəyyən dərəcədə neft sənayeçilərinin də təqsirləndirərk bildirmişdi ki, onların dəyər-döyməyə aldıkları neft ilə zəngin torpaqlardan götürdükleri milyonlar "yerli qeyri-modəni ünsürlərdə" itirdiklərini başqa şeylə övöz etmək istəyi doğurmuşdur²²⁵.

Müzakirə notçasında bu məsələlərin heç biri həll olunmadı. Yerli əhalinin mənafeyini ardıcıl surətdə müdafiə etmiş Azərbaycan cəmiyyəti nümayəndələrinin etirazları obyektiv surətdə müsbət rol oynadı, Azərbaycan kəndlilərinin köçürülməsi və ya onların əlindən torpaq paylarının xeyli hissəsinin alınması barədə açıq-aşkar müstəmləkəçilik xarakterli daşıyan təkliflər həyata keçirilmədi. Çar hakimiyyət orqanlarının Azərbaycan cəmiyyətinin bütün təbəqələrini birləşdirməyə başlayan ümummilli azadlıq hərəkatının yüksəlişindən qorxması da buna öz təsirini göstərdi. Müsəlman fəhlələrinin bu müşavirədə iştirak etməsi "mandatı" Ə.M. Topçubaşova həvalə olundu. Müşavirə onun səlahiyyətlərini tanıdı və icaslardan birində V.N. Kokovtsov bildirdi ki, müsəlman fəhlələr öz mənafelərini müdafiə olunmasını Ə.M. Topçubaşova tapşırırlar²²⁶.

Ə.M. Topçubaşov müsəlman fəhlələrinin tələblərindən ibarət məktub tərtib edib müşavirəyə təqdim etmişdi. Məktubda siyasi tələblər də irəli sürülürdü. Bu tələblər V.N. Kokovtsovun sərəncamı ilə müzakirə edilmişdi,

mişdi, buna görə də onlar çap olunmayaraq namolun qalmışdı. Əlan olunmuş tələblər arasında Bakı neft sənayeçiləri qurultayı sırasının işlər müdirinin ikinci köməkçisi vəzifəsinə müsəlman təyin olunması barədə tələb rədd edilmişdi²²⁷. Fəhlələrin məişət problemlərini öks etdirmiş tələblər də - modənlərdə ayrıca müsəlman hamamlarının, qəbiristanlıqlarının, məscidlərinin yaradılması tələbləri və s. yerinə yetirilməmişdi²²⁸. Hətta fəhlələrin adından Ə.M. Topçubaşovun irəli sürdüyü bu kür cüzi program da ondan asılı olmayan səbəblərə görə çar məmurlarına "həddindən çox böyük" program kimi görünmüş və bu tələblərdən heç biri yerinə yetirilməmişdi.

Azərbaycanın ictimai xadimləri öz orizolərində, peticiyalarında, orznamələrində, çar hökumətinin bu və ya digər nüfuzlu şəxslərinin qəbulunda olarkən dəfələrlə yerli əhalinin ana dilində qəzet nəşrinin zərurətini və senzuranın yüngülləşdirilməsi məsələsini qoymuşdular. Qəzet milli mənlük şüurunun formalaşması, ümummilli vəzifələrin toblığı, diyarda, Rusiya imperiyasında və dünyada çar verən çox mühüm siyasi hadisələrin işıqlandırılması, əhalinin ümumi siyasi səviyyəsinin yüksəldilməsi və s. üçün lazım idi.

1905-ci ili haqlı olaraq milli siyasi mətuabatın toşəkkülü ili hesab etmək olar. 1905-ci il aprelin 22-də canişinin doftorxanası Baş Mətuabat İşləri İdarəsinə xəbər vermişdi ki, Ə.M. Topçubaşova Bakıda "ilkən senzura şərti ilə tatar dilində gündəlik "Həyat" qəzetinin"²²⁹ nəşrinə icazə verilməlidir. Ə. Ağayev və Ə. Hüseynzadə qəzetin məsul redaktorları təyin olunmuşdular.

"Kaspi" qəzeti xəbər verirdi ki, "Həyat"ın nəşrinə iştirakə "Qafqazın, Kazanın, Krımın, Ufanın və başqa yerlərin yazan müsəlmanları sırasından bütün on yaxşı müsəlman qüvvələri"²³⁰ cəlb olunmuşdur.

"Həyat" qəzetinin çıxması ilə əlaqədar iyunun 6-da ibadət keçirilmiş²³¹, qəbəriyyə qazısının sodrliyi ilə "Bakının tacirlərinin və tannmış adamlarının" tənənlə yığıncağı olmuşdu²³². Toplaşanları qəzetin ohəmiyyəti və vəzifələri ilə tanış etmək qəziyə həvalə olunmuşdu. İştirakçılar qəzetin nəşrinə səxavətlə maliyyələşdirdən H.Z. Tağıyevə minnətdarlıq etmiş və onun "millətə sodaqətini"²³³ yüksək qiymətləndirmişdilər.

Yığıncaqda xəbər verilmişdi ki, qəbəriyyə idarəsinin katibi A. Atamalibəyov "Həyat"ın dövlət senzoru təyin edilmişdir. Elo həmin gün H.Z. Tağıyevin və qəzetin redaktorları Ə. Ağayevin və Ə. Hüseynzadənin imzaları ilə canişinə minnətdarlıq teleqramı göndərilmiş və ona "bütün Qafqazın rifahı naminə qüvvə və cansəadlığı"²³⁴ arzu olunmuşdu.

Qəzetin iyunun 7-də çıxmış birinci nömrəsi onun həyata keçirəcəyi vəzifələrlə oxucuları tanış etmişdi. Bu nömrədə əlan olunmuş prinsiplər son-

"Hayat" qəzeti - gündəlik ictimai-siyasi, iqtisadi və ədəbi qəzet. Bakıda "Kaspi" mətbəxində Azərbaycan dilində nəşr edilmişdir. İlk nömrəsi 1905-ci il iyunun 7-də, sonuncu nömrəsi 1906-cı il sentyabrın 3-də çıxmışdır. Cəmi 325 nömrəsi çıxmışdır. Nəşri Ə.M.Topçubaşov, redaktorları Ə.Ağayev və Ə.Hüseynzadə (1906-cı ildə 102-ci nömrədən sonra təkcə Ə.Hüseynzadə) olmuşlar. Qəzetdə N.Nərimanov, M.Ə.Sabir, C.Məmmədquluzadə, Ə.Haqqverdiyev, H.Zərdabi, N.Vəzirov, M.Hadi, F.Köçərli və başqalarının məqalələri dərc olunmuşdur.

ralar Azərbaycanda nəşr edilən demək olar bütün mətbuat orqanları üçün əsas prinsiplər oldu. Bu prinsiplər aşağıdakı kimi ifadə edilmişdi: "Biz müsəlman və Rusiyanın təbələri olduğumuz üçün rus dövlətinin iqtisadi və siyasi şəraitində tərəqqi etmək istəyirik!" Bir az aşağıda deyilirdi: "Biz müsəlmanlıq və buna görə də bütün din qardaşlarımızın tərəqqisini arzu edirik və dünyanın hansı gəşşində olursa-olsun onların inkişafını ürəkdan salamlayırıq. Biz türklük və buna görə də hər yerdə bütün türklərə inkişaf, tərəqqi və xoşbəxtlik arzu edirik"²³⁵. İlk dəfə "Həyat" qəzetində boyan edilmiş bu prinsiplərə "İrşad", "Füyuzat", "Tərəqqi", "Açıq söz", "Səda", "İstiqalət" və s. qəzet və jurnalların nəşirləri və redaktorları da sadıq idilər. Dövrü mətbuatın səhifələrində müxtəlif ictimai-siyasi cərəyanların mövqeyini əks etdirən məqalə və korrespondensiyaların da dərc olunmasına baxmayaraq əsasən bu prinsiplər üstünlük təşkil edirdi.

Milli mətbuat senzura məhdudiyyətlərinə məruz qalırdı. Qəzetlərin nəşirləri bu məhdudiyyətlərə qarşı çıxaraq 1905-ci il 17 oktyabr tarixli qar manifestində dərc edilmiş söz və mətbuat azadlığına, habelə Dövlət Dumasının qanun layihələrinə böyük ümidlər bəsləyirdilər: "Biz müasir nəşirlik işi qarşısında duran sədlərə və maneələrə göz yumuruq, lakin biz daha yaxşı və üstünlük çox da uzaqda olmayan gələcəyə ümidlə yaşayırıq, o gələcəyə ki, xalq nümayəndəliyi fikri və sözü görə coza və repressiya özbaşnalığının ağır zülmünü aradan qaldıracaq, o gələcəyə ki, mətbuat haqqında qanunu bu və ya digər dərəcədə "pozmağa" görə qiymət verilməsi indi özilmiş və sınımsızlaşmış mülki məhkəmənin işinə çevriləcək"²³⁶.

Bu dövrdə Azərbaycan ictimaiyyətini ədəbi dilin daha da inkişafı məsələsi maraqlandırır. Əli bəy Hüseynzadə "Tərəqqi" qəzetindəki "Dilimiz, yazımız, ikinci ilimiz" məqaləsində osmanlı dilini ədəbi dil kimi qəbul etmək arzusunun bildirmişdi. Lakin Cəlil Məmmədquluzadə, Mirzə Ələkbər Sabir, habelə Abbas Səhəb, Fəridin bəy Köçərli və Əbdürrəhman bəy Haqqverdiyev hesab edirdilər ki, ədəbi yazılı dilin əsasını "azəri" xalqının danışdığı dili təşkil etməlidir²³⁷.

İrəli sürülmüş "avropalaşmaq, islamaşmaq və türkləşmək"²³⁸ şüarı ətrafında qızğın diskussiyalar gedirdi. Bu diskussiyalar müəyyən dərəcədə milli hərəkatın yüksəlişi prosesini əks etdirirdi. Azərbaycanın azadlıq hərəkatında mütərəqqi və vətənpərvər əhval-nühiyyəli demokratik ziyalıların nümayəndələrinin öksəriyyəti iştirak edirdi. Onların arasında yazıçılar, müəllimlər, publisistlər və incəsənət xadimləri, o cümlədən Abdulla Şaiq, Süleyman Sani Axundov, Nəriman Nərimanov və başqaları var idilər²³⁹.

Milli mətbuat orqanları vaxtaşırı olaraq "zərərli istiqamətə" görə bağlandı. Jurnalistlər senzura məhdudiyyətlərindən savayı müxtəlif "qaydaların və qərarların" maddələrinə uyğun məhdudiyyətlərə də məruz qalırdılar. Sonralar, məsələn, 1915-ci ildə "Yeni İqbal" qəzetində "ictimai qayda və əsası üçün zərərli fəaliyyətinə" görə hətta Məhəmməd Əmin Rəsulzadə barədə istintaq işi qaldırılmışdı. Hərbi vəziyyət elan olunmuş yerlər haqqında qaydaların 23-cü maddəsi (qeydlər) əsasında o həbs edilmiş və Bakı həbsxanasının bölməsində saxlanmışdı²⁴⁰. İstintaqın gedişində Bakı Jandarm İdarəsinin məmurları M.Ə.Rəsulzadənin tərcümeyi-hal barədə məlumat verərək xəbərdarlıq edirdilər ki, "o, yerli müsəlmanlar arasında böyük nüfuzə malikdir, müsəlman xeyriyyə cəmiyyətinin katibidir" və "qüsurlu fəaliyyəti və ictimai əsası üçün zərərli olan bir adam kimi tanınır". Yerli hakimiyyət orqanlarının qərarı ilə 1915-ci ilin iyulunda M.Ə.Rəsulzadəyə "hərbi vəziyyət elan edilmədiyi bütün dövr ərzində" Qafqaz diyarı hüduqlarında yaşamaq qadağan edilmişdi²⁴¹. Hərçənd onun şəxsi yazışmasında da axtarış zamanı "heç bir ləkələyici" şey tapılmamışdı²⁴².

M.Ə.Rəsulzadə XX əsrin əvvəllərində milli mətbuat səhifələrində öz əkinə tapmış materialların təhlilini verərək onların aşağıdakı əsas cəhətlərini göstərirdi:

1. *Yeni metod məsələsi. Məktəblərdə ana dilinin tədrisi səs metoduna əsasən aparılmalıdır. Mədrəsə proqramına müasir elmlərin daxil edilməsi.*
2. *Milli məktəblərin açılması. Mövcud kənd molla məktəblərində fars dili əvəzinə ana dilinin öyrədilməsi. Müasir tipli yeni məktəblər açılması.*
3. *Dövlət məktəblərində ana dilinin öyrədilməsinə icazə verilməsi tələbi.*
4. *Bütün dini idarələrin və müsəlmanların əmlakının "vəqf" işləri idarəsinin müsəlman əhali tərəfindən seçilmiş ruhanilərin və vəzifəli şəxslərin tabeliyinə verilməsi.*
5. *Başqa millətlər kimi müsəlmanlar tərəfindən də maarifçi, xeyriyyəçi və digər bələ cəmiyyətlərin təşkili.*
6. *Şəhər özünüidarəsinə və Dövlət Dumasına seçkilər üzrə seçki qanunlarında müsəlmanlar barəsindəki məhdudiyyətlərə qarşı kampaniya.*
7. *Bütün mülki və əmlak hüquqlarının müsəlmanlara şamil edilməsi və onların siyasi və mülki hüquqlarının bütün qalan vətəndaşlarla bərabərləşdirilməsi²⁴³.*

Beləliklə, publisistlərin diqqəti Azərbaycanın sosial cəhətdən yuxarı təbəqələrinin döfələrlə qaldırdıqları məsələlər ətrafında cəmləşmişdi.

Petisiya kampaniyası gedişində irəli sürülmüş tələblərdən biri də Azərbaycanda zəmvəstovun tətbiqi idi.

Canışın 1905-ci ilin iyulunda Qafqazda mülki işlər üzrə baş rəis Y.D.Malameyə teleqramında Qafqazda zəmvəsto təsisatı haqqında əsasnamənin tətbiqinin məqsəduyğunluğunu və mümkünlüyünü qeyd etmişdi. Tiflisdə Canışın Şurasının iclasında o, geniş nitq söyləyərək diyarda nəzərdə tutulan zəmvəsto islahatının əsas prinsiplərini ayrı-ayrılıqda şərh etmiş və bu islahat haqqında xüsusi "Əsasnamə" hazırlanmasının zəruriliyini qeyd etmişdi²⁴⁴. "Dinçliyi və əmin-amanlığı bərqərar etmək" üçün isə canışın Tiflisdə bütün silklərdən və şəhərlərdən olan nümayəndələrin müsavirəsinin çağıracağına vəd etmişdi.

Vəd olunmuş müsavirə 1905-ci il iyulun 16-da keçirildi, müsavirədə 59 nəfər - çar administrasiyasının Qafqazdakı nümayəndələri, mülkədarlar və sahibkarlar, habelə iri qəzetlərin redaktorları və başqaları iştirak etdirildilər²⁴⁵.

Çıxış edənlərin oksəriyyəti 1864-cü il "Əsasnaməsi" ilə diyarın əhaliyəni geniş tanış etməyi təklif etdi. Həmin sonədə görə zəmvəstovun fəaliyyət sahəsi sırf təsərrüfat məsələləri ilə sort məhdudlaşdırılmışdı. Əsasnamə Ə.Ağayev tərəfindən Azərbaycan dilinə tərcümə edilmiş və H.Z.Tağıyevəni köməyi ilə 1905-ci ilin avqustunda dərc olunmuşdu²⁴⁶.

Azərbaycan sahibkarları zəmvəstovun tətbiqinə başlanılması xəbərini sevincə qarşıladılar. Onlar zəmvəsto təsisatlarına torpaq sahibləri ilə birlikdə başlıca mövqə tutmaq, yerli məsələlərin həllində fayda götürmək niyyətinə idilər. Onlar eyni zamanda diyarın özünüidarəsinə, təsərrüfat məsələlərinin həllində müstəqilliyə nail olmağa ümid bəsləyirdilər.

Ə.M.Topçubaşov Azərbaycan sahibkarlarının isteklərini ifadə edərək "16 iyul gününü" Qafqazın "salnamələrində obodi olaraq yaddaqalan gün" adlandırmış, bunu "islahatların başlanğıcı" hesab etmiş, "Qafqazda zəmvəsto təsisatı tətbiqinin mümkünlüyünü və məqsəduyğunluğunu" əqlışlamışdı²⁴⁷. O, müsavirənin çağırılmasını canışının "dininə və milliyətinə forq qoymadan diyarın bütün ictimai qüvvələrini"²⁴⁸ bu məsələnin həllinə cəlb etmək istəyinin göstəricisi kimi qiymətləndirirdi.

Müsavirədən az sonra canışının göstərişi ilə "Zəmvəsto əsasnaməsi" dərc olundu. Onun əsasını 1864-cü il "Əsasnaməsi" təşkil edirdi. Ümumiilik zəmvəsto sahə idarəsi on aşağı zəmvəsto vahidi sayılırdı. Rusiyadan forqli olaraq Zaqafqaziya da sayca çox olmayan kənd cəmiyyətləri tərkibində daha kiçik vahidlər yaratmaq təklif olunurdu. Sonrakı mərhələ zəmvəsto olmalı idi.

Zemstvonun qəsnıları xüsusi saha yığıncaqlarında və ən iri zemstvo rüsumu ödəyənlərin xüsusi seçki yığıncaqlarında seçilməli idilər. Qəza qəsnılarının ümumi sayı iri torpaq sahibləri ilə başqa iştirakçılar arasında tən bölünürdü.

Diyarda ali zemstvo instansiyası hər qəzadan iki qəsnının nümayəndəliyi ilə mahal zemstvosunu nəzərdə tuturdu²⁴⁹. Mahal zemstvosunun hüquqları Morkəzi Rusiya quberniyalarındakı zemstvoların istifadə etdikləri hüquqlara bərabər tutulurdu. Layihədə nəzərdə tutulduğu kimi, zemstvo təsisatları üzərində ciddi inzibati nəzarətin həyata keçirilməsi Daxili İşlər Nazirliyinin nümayəndəsindən, qubernatorlardan və qəza rəislərindən ibarət Cənubi Şurasının üzvlərinə həvalə olunmuşdu və bu bir daha çarizmin müstəmləkə siyasətini təcəssüm etdirirdi. Cənibinin göstərişi ilə qəza və quberniya müşavirələri sentyabrda keçirilməli idi, sentyabrın 15-dək isə müşavirələrin protokollarının cənibinin dəftərxanasına təqdim edilməsi nəzərdə tutulmuşdu²⁵⁰.

Müşavirələrin keçirilməsi üçün bu qədər az müddət ayrılması Azərbaycan sahibkarlarının nümayəndələrini narahət edirdi. Onlar hesab edirdilər ki, qüvvələri qruplaşdırmaq və seçkiləri lazımi səviyyədə keçirmək üçün bu müddət kifayət deyildir²⁵¹.

Bununla yanaşı onlar müşavirələrdə fəal iştiraka çağırıldılar. Ə.M.Topçubaşov Yelisavetpolda və Hacıkənddə belə çağırışlarla çıxış edərək zemstvonun Zaqafqaziyada tətbiqinin zəruriliyini izah etmişdi. Yelisavetpol quberniyasında zemstvonun tətbiqi üzrə qəza müşavirələrinin və quberniya müşavirəsinin təşkilı vəzifəsini XX əsrin əvvəllərində Azərbaycanın görkəmli icimai xadimləri - A.Ziyadxanov, Ə.Rəfibəyov, Ə.Xəsməmmədov, C.Xoyski öz üzvlərinə götürmüşdülər²⁵².

1905-ci il avqustun 17-də Bakı qubernatorunun əvəzi həqiqi mülki müşavir P.A.Liləyevin sədrliyi, şəhər rəisinin əvəzi K.Səfəraliyevin, quberniya idarəsinin katibi A.Atamalıbəyovun və başqa vəzifəli şəxslərin iştirakı ilə Bakı quberniyasında zemstvo idarələrinin təşkilı üzrə ilk müşavirə keçirildi²⁵³. Müşavirə qəza müşavirələrinin keçirilməsini avqustun 28-nə təyin etdi, sentyabrın 9-dan 13-dək Bakı şəhərində quberniya müşavirəsinin keçirilməsini nəzərdə tutdu.

Nəzərdə tutulduğu kimi, avqustun axırlarında Bakı quberniyasının Quba, Cavad, Göyçay, Lənkəran, Şamaxı qəzalarında müşavirələr keçirildi. Həmin qəza müşavirələrində quberniya müşavirəsinə və Cənubi Şurasına seçilmiş nümayəndələr torpaq sahibləri silkinə mənsub idilər²⁵⁴. Lakin avqust hadisələri ilə əlaqədar Bakı qəza müşavirəsinin keçirilməsi təxirə salındı. Avqustun 19-da Bakı şəhər duması qəsnılarının xüsusi müşavirəsində quberniya müşavirəsinin nümayəndələrinin seçilməsi qərara alındı (cənibinin təlimatına görə, Bakı şəhəri

quberniya müşavirəsində 10 nümayəndə ilə təmsil olunma bilirdi)²⁵⁵. Onlar avqustun 22-də dumanın iclasında təsdiq edilmiş idilər²⁵⁶. Lakin yuxarıda qeyd olunduğu kimi, avqust hadisələri dumanın toplaşmasına imkan vermədi. Buna görə də yalnız oktyabrın 21-də keçirilmiş qəza müşavirəsində Azərbaycan sahibkarlarının - sənyəçilərinin mənafelərini K.Səfəraliyev və sədrlik etmiş M.H.Hacınski təmsil etmişdi²⁵⁷. Müşavirədə iri və orta sənyə və ticarət müəssisələrinin, gəmi və torpaq sahiblərinin və başqalarının nümayəndələri iştirak etdirildilər²⁵⁸.

Müşavirə "hökumətin əhaliyə etimad aktı kimi" diyərdə zemstvo idarələrinin nəzərdə tutulan tətbiqini alqışladı və cənibinə minnətdarlığını bildirdi. Müşavirə öz qərarında torpaq sahiblərinin iri və xırda torpaq sahiblərinə bölünməsinə qarşı qətiyyətlə çıxdı, səs hüququ illik dövrüyyəsi 6000 rubldan çox olan ticarət-sənyə müəssisələrinin sahiblərinə verildi. Şəhər sakinləri üçün azı min rubl məbləğində əmlak sənzi müəyyən edildi²⁵⁹. Buna görə də zemstvo idarələrində əhalinin yalnız varlı təbəqələrinin nümayəndələri iştirak edə bilirdilər.

Təəcəbüllü deyildir ki, quberniya müşavirəsinə seçilənlərin əksəriyyətini Azərbaycanın sosial cəhətdən yuxarı təbəqələrinin nümayəndələri təşkil etdirildilər: İ.Hacınski, M.H.Hacınski, R.Solixmanov, Ə.Solixmanov (o, Cənubi Şurasına da seçilmişdi), N.Əmiraslanov, E.Məmmədov və başqalar²⁶⁰.

Sentyabrın 27-də Bakıda quberniya müşavirəsi keçirildi. Müşavirədə 33 müvəkkil iştirak edirdi. Çox cüzi istisna ilə onların hamısı sahibkarların nümayəndələri idilər²⁶¹. Müşavirədə sədrlik etmiş M.H.Hacınski bildirdi ki, "bütün əhali idarəetmədə şəxsən iştirak etmək hüququ, bununla yanaşı müstəqil işləmək və şəxsi təşəbbüsünü inkişaf etdirmək imkanı əldə edir"²⁶². Bunun həqiqətə nə dərəcədə uyğun olduğunu belə bir fakt sübut edir ki, bu müşavirədə təhsil sənzi qoyulmuşdu - yalnız orta təhsil olanlar qəsnı ola bilirdilər²⁶³.

Quberniya müşavirəsi qəza müşavirələrinin arzularını tamamlayaraq belə bir fikir ifadə etdi ki, cənibinin yanında "Qafqazın bütün zemstvo işlərinin" qəti həlli üçün qəza və quberniya müşavirələrində seçilən şəxslərdən ibarət Xüsusi Şura təsis edilmişdir²⁶⁴. Bununla da diyarın məsələlərinin müzakirəsində və həllində daha fəal iştirakın təmin olunması istəyi ifadə edilmişdi.

Quberniya müşavirəsi Bakı şəhər divanxanasının üzvü M.H.Hacınski Cənubi Şurasına nümayəndə seçdi²⁶⁵. Sonralar son dərəcə məhdud olan bu "nümayəndəlik" dumanın xüsusi vəsatətindən sonra Bakı şəhər dumasının iki qəsnısı - İ.Hacıyev və A.Səparovun arasında artırıldı²⁶⁶.

Yelisavetpol quberniyasında kondli horokati artmaqda olduğuna görə qəza müşavirələrinin keçirmək mümkün olmadığı, bu isə quberniya müşavirəsinin keçirilməsini pozdu²⁶⁷.

1905-ci il avqustun axırlarında Zaqatala mahalında zemstvonun tətbiqi üzrə müşavirlər keçirildi²⁶⁸. Ticarət və sənaye müəssisələri sahiblərinin, Zaqatala şəhərinin, kənd cəmiyyətlərinin və s. nümayəndələrinin iştirak etdiyi müşavirlərdə də diyarda zemstvonun tətbiqinin arzu olunduğu bildirildi. Diyarın ali zemstvo orqanı Qafqaz zemstvo yığıncağı hesab olundu. Qafqaz zemstvo yığıncağı qəza və quberniya müşavirlərini birləşdirməli, diyarın ümumi məsələləri - yollar çəkilməsi, körpülər salınması, ali məktəblər açılması, tibbi xidmətə rəhbərlik məsələləri ilə məşğul olmalı idi²⁶⁹.

1905-ci ilin zemstvo kampaniyasını hissədiləcək nəticələr vermədi. Bundan əlinə əlverişli fürsət düşmüş çənışın 1909-cu ildə Zaqafqaziya qubernatorlarına müraciətində yazmışdı: "... hələ 1905-ci ildə, diyarı idarə etməyə başlayan sonra Zaqafqaziya zemstvo islahatının tətbiqi ilə əlaqədar məsələləri müzakirə etmək üçün mənim sərəncamım ilə əhali tərəfindən seçilmiş nümayəndələrdən ibarət qəza və quberniya müşavirləri çağırıldı. Lakin o dövrün xüsusi şəraiti ucubətindən bəzi qəzalarda bu müşavirlər ümumiyyətlə keçirilə bilməzdi, keçirilənlər isə məsələni praktik zəmində qoymaq üçün lazımi material vermədi. Bu səbəblər... nəzərdə tutulmuş dəyişikliklərin həyata keçirilməsinə vaxtında başlamağa imkan vermədi"²⁷⁰.

"Kaspi" qəzeti zemstvonun tətbiqinə hazırlıq üzrə müşavirlərə bir növ yekun vuraraq zemstvo kampaniyasının uğursuzluğunu "rus həyatının ümumi şəraiti ilə" izah edirdi. Eyni zamanda qəzet kütlələri inandırmağa çalışdı ki, zemstvo "aqrar-iqtisadi xarakterli proqram vəzifələrinin yalnız bir hissəsini də yerinə yetirə", bu, Zaqafqaziya üçün irəliyə doğru iri addım olardı²⁷¹. O dövrün əhval-ruhiyyəsini əks etdirən və məqə, şübhəsiz ki, diqqətə layıqdır, çünki Azərbaycanın sosial cəhətdən yuxarı təbəqələri zemstvonun tətbiqini regionun özünüidarəsinə, siyasi və milli qeyri-bərabərliyin ləğvinə doğru ilk mərhələ kimi qiymətləndirirdilər.

Azərbaycanda zemstvo kampaniyası 1909-cu ildə keçirildi. Noyabrın 12-15-də Bakı quberniyasında və Bakı şəhərində zemstvonun tətbiqi məsələsinə dair Bakı quberniya müşavirəsi keçirildi. Müşavirədə 35 nəfər iştirak etmişdi²⁷². Yığıncağı hazırlamaq, onun məsələləri üzərində işləmək üçün Ə.M.Topçubaşovun başçılığı ilə ilkin komissiya seçildi. O, komissiyanın işinin nəticələri haqqında müşavirəyə məruzə etdi. Komissiya 1890-cı il zemstvo əsasnaməsinə aşağıdakı bəndlərin əlavə olunmasını zəruri saydı: a) yerli suların idarə olunması; b) əhaliyə hüquq yardımının təşkili; c) bəşdirci hakimiyyəti seçmək hüququ; ç) məktəblərin və məktəbdənkənar təhsil müəssisələrinin idarə olunması. Komissiya bəşdircilik təsisatında seçki

prinsipinin zəruriliyinə diqqətli cəlb etdi - demək olar bütün bəşdirci hakimlər yerli əhalinin dilini bilmirdilər, torcümöçülərə bel bağlayırdılar və onların səhv tərcüməsi səhv qərarlara səbəb olurdu, bu isə əhalinin ədalət mühəkiməsinə inamını qırırdı²⁷³. Bəndlərin hamısı səs çoxluğu ilə qəbul olundu.

Müşavirədə sədrin belə bir təklifi kəskin fikir mübadiləsi doğurdu ki, quberniya zemstvo idarələrinin əvəzində bütün quberniyalar və vilayətlər üçün ümumi olan, bütün Zaqafqaziya üçün nəzərdə tutulan və imperiyada fəaliyyət göstərən quberniya zemstvo idarələrinin ümumi səlahiyyətinə malik olan bir dairə zemstvo idarəsinin təsis edilməsi mümkünlüyü müzakirə olunsun. Ə.M.Topçubaşov toplaşanlara bildirdi ki, komissiyada bu məsələ üzrə fikir ayrılığı olmuşdur: komissiya üzvlərinin bir qismi hesab etmişdir ki, öz mədəni səviyyəsinə görə bəzi vilayətlər çox geri qalmışlar və onlar üçün ümumdiyar zemstvo idarəsi kimi rəhbər orqan lazımdır. Digərləri isə bunun əksinə olaraq hesab etmişlər ki, belə mərkəzi orqana lüzum yoxdur. Ə.M.Topçubaşovun özü isə geniş zemstvoyə tərəfdar çıxaraq bunu belə əsaslandırdı ki, "diyarımızın maraqları nə qədər müxtəlif olsa da, bizim hamımızın Moskva və Rязan quberniyalarında təsadüf olunmayan, lakin bu qədər çox olan ümumi ehtiyacımızı da yaddan çıxarmaq lazım deyil. Biz islahatlar ərəfəsindəyik və hüquqi cəhətdən bir vahid təşkil edirik. Yaxşı olardı ki, məsələn, zemstvo ilə bağlı çənışın qarşısında suallar ayrı-ayrı quberniya zemstvaları deyil, mərkəzi zemstvo orqanı qoyaydı. Bu orqan təkca təsərrüfat həyatının deyil, həm də ictimai-siyasi həyatın tənzimləyicisi olacaqdır. Diyar zemstvosunun təsis edilməsi çənışın tərəfindən islahatların həyata keçirilməsində diyarın nümayəndələrinin dili ilə onun fikirlərini tədiqləyən sübutlar söylənilməsinə imkan verərdi"²⁷⁴. Ə.M. Topçubaşov həmçinin zemstvo idarələrinin fəaliyyəti üzərində hökumət nəzarətinə tərəfdar çıxmışdı: hökumət nəzarətini yalnız zemstvo idarələrinin fəaliyyətinin və qərarlarının qanuniliyi üzərində qoymaq lazımdır²⁷⁵.

Müşavirədə sənzin minimum həddinin müəyyən edilməsi haqqında, kuryalar haqqında və təhsil sənzini üzrə adamların seçkilərə iştirakı buraxılması haqqında məsələlər qaldırıldı. Ə.M.Topçubaşov komissiyanın andından ziyalılardan zemstvoyə cəlb olunmasının məqsəduyğunluğu məsələsini qoydu. Bu, etiraz doğurdu, çünki kurya sistemində ziyalılara yer verilməmişdi. Ə.M.Topçubaşov, M.H.Hacinski təhsili olan adamlara zemstvodə müvafiq yer verilməsinə təkidlə tələb etmiş və bunun üçün hətta kurya sistemində dəyişikliklər etməyi və ziyalılardan xüsusi kuryaya ayırmağı təklif etmişdilər. Zemstvodə bütün karguzarlıq rus dilində aparılmalı idi. Məhz buna görə də

təhsilli adamların iştirakı xüsusən vacib idi. Həm də M.H.Hacinski güman edirdi ki, iştirak hüququ yalnız müvafiq orazidə azı üç il yaşamış şəxslərə verilməlidir²⁷⁶. Müşavirə dörd kuryanın: kəndli, şəhərli, torpaq sahibi və ticarət-sənaye kuryalarının təbii və hər kuryadan qılanların sayının tutulan vergiyə proporsional olması barədə komissiyanın təklifini yekdilliklə qəbul etmişdi²⁷⁷. Bununla yanaşı Ə.M.Topçubaşov vergi sənizinin maksimum dərəcədə aşağı salınması barədə təklif vermişdi, çünki yuxarı senz çox az adama seçici olmaq imkanı verirdi - "daha geniş seçici hüququ onun məhdudlaşdırılmasında hətta praktik cəhətdən də sərfəlidir"²⁷⁸. Senzi müəyyənləşdirmək üçün on nəfərdən ibarət yardımçı komissiya yaradılmışdı. Onların arasında Ə.M.Topçubaşov, M.T.Əliyev, Ş.Şıxəlilər və var idi²⁷⁹.

Azlıqların hüquqlarının təmin edilməsi məsələsinin ətrafında xeyli müzakirə getmişdi. Ə.M.Topçubaşov məlumat vermişdi ki, ilkin komissiya təkcə rus əhalisi barədə deyil, başqa millətlər barədə də azlıq hüququnun təmin edilməsi məsələsinə yekdilliklə öz mənfi münasibətini bildirmişdir. Bakı quberniyasında əsasən üç millət yaşayırdı: ruslar - 7 faizədək, ermənilər - 5 faizədək idilər, qalanların isə əksəriyyəti yerli əhali idi²⁸⁰. Şamaxı şəhərini təmsil etmiş M.T.Əliyev toplanılan şəhərin əhalisinin milli tərkibi ilə tanış etdi - 20 min nəfər müsəlman, 800-ə yaxın erməni və 200 nəfərdən çox olmayan, lakin nümayəndələri həmişə müsəlmanlar tərəfindən şəhər özünüidarə orqanına seçilən ruslar. M.T.Əliyev deyirdi: ruslara gəldikdə isə, "müsəlmanların hamısı rus dilini öyrənməyə can atır, Rusiyaya yaxşı münasibət bəsləyirlər və azlıq təşkil edən rusların hüquqlarının təmin olunmasında söhbət getməsi onlar üçün təhqiredicidir. Onlar onsuz da bu azlıq qoruyurlar"²⁸¹. M.R.Vəkilov, Ş.Şıxəlilər, N.V.Rayevski, M.Y.Kərimov və başqalar azlığa imtiyazlar verilməsinə qarşı çıxaraq hesab edirdilər ki, bu, düşmənçilik toxumu səpə bilər. K.I.Xatısov onlara etiraz edərək demişdi: "Müsəlmanlar azlıq təşkil edədiklərinə görə hüquqlarının qurulmasını şüarında və şəhər rəisliyi yanında şüarada təmin olunmasını tələb edəndə və orada proporsional nümayəndəlik tətbiq olunanda, bu tamamilə təbii bir şey kimi görünürdü, söhbət azlıq təşkil edən ermənilərin hüquqlarının təmin edilməsindən gedəndə isə bu, etiraz doğurur"²⁸². Ə.M.Topçubaşov bu məsələyə komissiyanın mənfi münasibətini müşavirə iştirakçılarının nəzərinə çatdıraraq bildirmişdi: "Bizdə ümumi ehtiyacların və mənafehlərin təmin olunmasına xidmət edən zəhmət deyil, qarşılıqlı çəkişmə və sonsuz mübahisələr olmağa yaranacaq. Bundan isə nə zəhmət üçün, nə də ümumiyyətlə diyarın gələcək firavanlığı üçün heç bir fayda gözləmək olmaz... Bu prinsip bu və ya digər sosial-iqtisadi və siyasi prinsip əsasında birləşmiş hər hansı bir azlığın hüquqlarının təmin edərək düzgün qurulmuş insan

birgöyüşündə münasibətlərin ədalətli tənzimləyicisidir... rus gərkçılığı şəraitində hüquqların bu cür təmin edilməsi isə yalnız milli azlıqların hüquqlarının təmin olunmasına gətirib çıxaracaqdır. Zənnimcə, indi bu şüar Qafqazda irəli sürmək bizdə zəhmətin olmasına istəməkdir... Vəziyyət ösində necədir: əgər müvafiq rayonun adamları ümumi səylərlə öz yerli təsərrüfat ehtiyaclarını mümkün qədər daha məqsəduyğun və daha yaxşı ödəmək üçün zəhmətdə birləşsələr, bu cəhətdən bu və ya digər millətin höküm təmsil olunması üçün ona xüsusi imtiyazlar vermək nə dərəcədə lazımdır"²⁸³.

Səvməzdə 11 səsə qarşı 22 səs çoxluğu ilə və iki nəfər bütərəf qalmaqda müşavirə zəhmətində azlığın mənafehlərinin təmin edilməsi zəruriliyinə qarşı çıxdı²⁸⁴. Azərbaycanda zəhmətin təbiiq ilə bağlı geniş məsələlər dairəsinin bu qədər ətraflı müzakirəsinə baxmayaraq əvvəlki və sonrakı müşavirələr kimi bu müşavirə də hər hansı bir məsələyə gətirilmədi. Zəhmətin təbiiq tələbləri Azərbaycan cəmiyyətinin aktual ehtiyaclarından biri olaraq qalırdı. Hər dəfə əlverişli fürsət düşəndə qar həkumətinin diqqəti buna cəlb edilirdi. 1916-cı ildə həkumət qarşısında yenə də zəhmət müşavirələrinin keçirilməsi məsələsi qaldırıldı. Yerli hakimiyyət orqanları buna razılıq verərək əvvəlki illərdə (1905, 1909) olduğu kimi bundan əhalinin geniş dairələrinin narazılığını özləri üçün lazımı məcraya yönəltmək, onları əsas ümumiyyəti problemlərdən yayındırmaq vasitəsi kimi istifadə etməyə ümid bəsləyirdilər. Müşavirələrin iştirakçılarının böyük əksəriyyəti 1890-cı il əsasnaməsi²⁸⁵ üzrə zəhmətin Qafqazda təbiiqinə tərəfdar çıxa da, Dövlət Duması bu qərarı müdafiə etsə də, həkumət bu dəfə də müharibə şəraitini islahatlar keçirilməsi üçün münasib vaxt olmadığını bəhanə gətirərək bu məsələyə baxmadı. Beləliklə, bütün soylara baxmayaraq Azərbaycanda zəhmət təbiiq olunmadı.

Mətbuat Dövlət Dumasının təsis edilməsinə böyük ümidlər bəsləyirdi. "Kaspi" qəzetinin 1905-ci il 5 avqust tarixli nömrəsinin baş məqaləsində Bulğın layihəsi "tərxiz aktı" kimi cəmiyyətləndirilirdi. Qəzetin fikrincə, layihənin əhəmiyyəti və müzakirəsi "bütün şübhələri aradan qaldıracaq və dövlət quruluşumuzun böyük yeniləşmə işinə yalnız fayda gətirəcəkdir"²⁸⁶. Qəzet razılıq hissi ilə qeyd edirdi ki, Bulğın layihəsinin surəti Qafqaz çanışının rəy üçün göndərilmişdir. Qəzet ümid edirdi ki, Qafqaz çanışını "yerli qüvvələri" layihənin müzakirəsinə cəlb edəcekdir.

Avqustun 6-da teleqraf "Dövlət Dumasının təsis edilməsi" barədə xəbər yaydı və "Dövlət Dumasına seçkilər haqqında Əsasnamə" ilə əhalini tanış etdi. Hər iki aktda xalq nümayəndəliyi kobud surətdə saxtalaşdırılmışdı. Döv-

lət Dumasının rolu qanunvericilik layihələrinin ilkin qaydada hazırlanması və müzakirəsi, dövlət mədaxili və məxaricinin maddələrinə baxılması ilə məhdudlaşdı²⁸⁷. Mütləqiyyət sarsılmaz olaraq qalırdı. Çar elan edirdi ki, bu yeni təsisatın "daha da təkmilləşdirilməsi qayğısını tamamilə öz üzərinə götürür".

Çar hökuməti Dumani çağırmaqla xalq içində konstitusiyaya xülyalarını möhkəmləndirməyə ümid bəsləyirdi. Liberal sahibkarlar Buligin Dumasından tam razı olmasalar da, bununla yanaşı Dumada iştirak etməyi qərara aldılar. Azərbaycan sahibkarları buna daha qızgınlıqla tərəfdar çıxdı və Dövlət Dumasının təsis edilməsi barədə xəbəri alqışlamaqda tələsdilər. "Əsaslı islahatlar sahəsində ilk addım", "böyük daxili islahata başlanmışdır, keçmiş quruluş təcridcən tarixdə qalır və rus cəmiyyəti parlaq, azad həyat, ciddi qayda-qanun, məqbul əmək və geniş nəzarət ərəfəsindədir", - publisistlər öz sevinclərini bu cür izhar edirdilər. Onlar "iclasa başqalarının buraxılmaması" barədə göstərişə haqq qazandıraraq bunu "aşkarlığı məhdudlaşdırmaq" istəyi kimi deyil, "hazırkı dövrün şəraiti ilə" izah etməyə çalışırdılar²⁸⁸.

"Dövlət Dumasına seçkilər haqqında Əsasnamə"də kifayət qədər açıq deyilmişdi ki, Rusiyanın milli ucaqlarının əhalisi hələ hazırlanacaq xüsusi qaydalar əsasında Dumaya nümayəndə seçə biləcəkdir və "rus dilini bilməyən şəxslər"²⁸⁹ Dumaya seçilə bilməzlər. Buna baxmayaraq Azərbaycan ideoloqları bildirmişdilər ki, "elan olunmuş aktın ayrı-ayrı bəndlərinə qiymətləndirməyin hələ vaxtı deyildir"²⁹⁰. Bununla yanaşı milli sahibkarlar Dumada təmsil olunacaqlarına ümid bəsləyərək orada "müvafiq yer"²⁹¹ almağa can atırdılar. Layihənin müzakirəsi gedişində dəfələrlə söz və mətbuat azadlığı verilməsi, senzuranın ləğvi zəruriliyi haqqında məsələ qaldırılmışdı²⁹².

Azərbaycan sahibkarları, onların ideoloqları 1905-ci ildə öz tələblərini, ümid və ehtiyaclarını bütövlükdə ifadə edərək sonralar bu məsələləri qoymaq üçün hər bir imkanın istifadə etmişdilər. Belə ki, millətlərarası münasibətlərin kəskinləşməsi ilə əlaqədar 1906-cı ildə canişin tərəfindən çağırılmış "barışdırıcı" qurultay adlanan yığıncağın işinin gedişində Azərbaycan nümayəndə heyətinin demək olar hər bir üzvü öz çıxışında aprel petisiyasının bu və ya digər müddəasına toxunmuşdu. Qeyd etmək lazımdır ki, bu çıxışlarda tələblər konkretləşdirilir və onların həyata keçirilməsi yolları müəyyənləşdirilirdi.

Qurultayda Azərbaycanın çoxmillətli sahibkar təbəqəsinin milli dəstələri arasında ziddiyyətlər tam çıpaqlığı ilə özünü büruzə vermişdi. Azərbaycan və erməni sahibkarları arasında iqtisadi sahədə rəqabət getdikcə daha çox ictimai-siyasi həyatda da öz əksini tapırdı. Qurultayın işi buna parlaq sübut

idi. Buna baxmayaraq qurultaya böyük ümidlər bəslənirdi. Qurultaya gərgin hazırlıq getmişdi. Regionun bütün inzibati mərkəzlərini təmsil edən gərkəmlı ictimai xadimlər nümayəndə heyətinin tərkibinə daxil edilmişdilər. Mətbuat orqanları qurultayın perspektivləri haqqında müxtəlif rəylər dərc edir, öz səhifələrində mövcud əhval-ruhiyyənin və fikirlərin bütün palitrasını geniş əks etdirirdilər. Üzeyir Hacıbəyovun "İrşad" qəzetində dərc olunmuş məqaləsində qurultayı təşkil edənlərə məsləhətlər verilir, tərəfləri bəndirir və qurultayın verəcəyi tapşırıqlara böyük ümidlər bəslənirdi²⁹³. Qəzet "Ehtiyatlı olmaq lazımdır" adlı məqalədə qurultayda nümayəndəlik məsələsinin təhlilini verərək hesab edirdi ki, toqquşmaların olmadığı, adamların "qardaş kimi" yaşadığı yerlərin nümayəndələri qurultaya dəvət olunsaydı, daha yaxşı olardı. "Bax möhz həmin deputatlar sizin gözlərinizi açacaq və o zaman siz görəcəksiniz ki, bizim aramızda heç bir düşmənçilik yoxdur"²⁹⁴.

Qurultay 1906-cı il fevralın 20-də Tiflisdə canişin sarayının böyük salonunda açıldı. Qurultayın tərkibi çox mötəbər idi. Qurultayda Canişin Şurasının bütün üzvləri, qubernatorlar, azərbaycanlıların və ermənilərin nümayəndələri, ruhanilər iştirak edirdilər. Nümayəndəliklərin coğrafiyası geniş idi. Sosial tərkibinə görə isə qurultay yekcins idi - orada yalnız sosial cəhətdən yuxarı təbəqələr təmsil olunmuşdular. Azərbaycan tərəfi belə təmsil edilmişdi: Tiflisdən - andlı müvəkkil Məmməd bəy Şahmalıyev, Hüseyn bəy Yadigarov, Şərif Mirzəyev, qazı Mövlazadə; İrəvandan - Ağaxan İrəvanski, Abasqulu bəy Hacıbəyov; Naxçıvandan - Eynalı bəy Sultanov, Məhəmməd ağa Şahtaxtinski; Yelisavetpol qəzasından - Ələkbər bəy Xasmməmmədov, Adil xan Ziyadxanov; Zəngəzurdan - Cəlil bəy Sultanov; Şuşa qəzasından - Cahangir xan Nurubəyov, Qalabəy İsayev, İsmayıl Quliyev; Nuxa qəzasından - Hacı Cəlil; Qazax qəzasından - İbrahim ağa Vəkilov; Ərəş qəzasından - Sultan bəy Sultanov; Axalkalaki qəzasından - Məmmədağa Pələvəndov; Borçalı qəzasından Rahim bəy Axundov, Əbdürrəhman Haqverdi oğlu; Bakıdan - Əhməd bəy Ağayev, Əlimərdan bəy Topçubaşov, Qara bəy Qarabəyov, Kərbəlayi İsrail Hacıyev. "Tifliski listok", "Qafqaz", "Novoye obozreniye", "Mşak", "Araç", "Kaspi", "İrşad" qəzetlərinin nümayəndələri də qurultayda iştirak edirdilər²⁹⁵. Erməni tərəfini Tiflisdən, Bakıdan, İrəvandan, Şuşadan, Yelisavetpoldan, Qarsdan, Qazax qəzasından, Batumdan, Aleksandropoldan, Nuxa qəzasından olan nümayəndələr təmsil edirdilər. Qurultayda yüksək vəzifəli çar məmurları - general Malame, general Sultan-Kırım-Girey, Canişin Şurasının bütün üzvləri, qubernatorlar, ruha-

nilər iştirak edirdilər. Ə.M.Topçubaşov qurultayın redaksiya komissiyasının sədri seçilmişdi.

Canişin qraf İ.İ.Vorontsov-Daşkovun giriş nitqində qeyd olunmuşdu ki, il ərzində onun "mənasız erməni-müsəlman qırğınının" qarşısını almağa yönəldilmiş bütün söyləri yalnız "bəlanın bir qədər lokallaşmasına, bir qədər sən-giməsinə" gətirib çıxarmışdır. İndi isə onlar "təsirli fayda verə bilən" inzibati tədbirləri müzakirə etmək üçün toplaşmışlar. O, belə nəticəyə gəlmişdi: "Məsələ onda deyil ki, bu qarına-qarışılıqda kim günahkardır, məsələ ondadır ki, ölkənin maddi rifahını məhv edən belaya son qoymaq üçün hansı vasitələr təsirlidir. Bu belə yalnız quldurlara və inqilabi təşkilatlara sərf edir"²⁹⁶.

Azərbaycan tərəfinin nümayəndələrini diyarda millətlərəarası münasibətlər sahəsində təkrar olunan bu kədarli hadisələrin səbəblərinin aşkara çıxarılması mexanizmi maraqlandırır. Ə. Ağayev aşağıdakı məsələləri aydınlaşdırmağı təklif etmişdi: diyarda ermənilərin və müsəlmanların məişət vəziyyəti, onların vəziyyətindəki fərqlər; son ildə Rusiyanın icimai-siyasi həyatında ümumi cərəyanlar; ermənilərin və müsəlmanların bu cərəyanlara münasibəti; erməni təşkilatları. Ə.M.Topçubaşov qurultayın müəyyən proqramının olmamasından narazılığını bildirib toqquşmaların səbəbləri haqqında məsələnin müzakirəsinə istiqamət verməyə çalışaraq demişdi: "Onları (səbəbləri-D.S.) axtarıb tapmaq *Qafqazın Rusiyaya birləşdiyi gündən etibarən bütün tarixini yazmaq* (qeyd müəllifindir-D.S.) deməkdir. Buna burada bizim nə vaxtımız, nə də gücümüz çatır... Senator Kuzminski bu səbəbləri burada yaranmış iqtisadi, milli və inqilabi şəraitdə görür. Hadisələrin səbəbləri məsələsinə də bu hüdudlarda müzakirə etmək olar"²⁹⁷. Səbəbləri aydınlaşdırarkən nümayəndə heyətləri arasında ciddi fikir ayrılıqları meydana çıxmışdı: ermənilər səbəbləri hakimiyyət orqanlarının fəaliyyətsizliyində, azərbaycanlılar isə erməni silahı təşkilatlarında görürdülər.

Ə.M.Topçubaşov "hakimiyyətin özünün pislədiyi keçmiş rejimin" imperiyanın "özgə xalqları" barəsində siyasətini sosiyyələndirərək yazırdı: "Bu siyasətin devisi Roma imperiyasının köhnə və sinənmis "*divide et impera*" prinsipidir. "Parçala və hökm sür", yəni bir milləti başqa millətin üstünə səlb-çək, birinə müvəqqəti himayədarlıq et, başqasını təqib et, sonra isə səbhəni dəyiş... Bundan da mənəviyyətsiz siyasət ola bilərmi?!... Onun nəticələri və son dərəcə kədarli nəticələri göz qabağındadır, xüsusən də ucaqlarda... Bir millətin başqa millətdən uzaqlaşması, bir millətin başqa millətə inamsızlığı - bax bunlar ən yaxın, kədarləndirici nəticələrdir..."²⁹⁸.

Qurultayda qərara alındı ki, tərəflər ayrıca müşavirələr keçirsin, bu müşavirələrin nəticəsində hər bir tərəf proqram hazırlasın və sonra bu proqramlar birgə iclaslarda müzakirə edilsin.

Canişin İ.İ.Vorontsov-Daşkov general Malameyov iclaslarda sədrlik etmək, sonra isə irəli sürülən bütün mülahizələr haqqında ona ətrafı məruzə etmək səlahiyyəti vermişdi. 1906-cı il fevralın 23-də general Malameyov proqramlar təqdim olundu. Azərbaycan tərəfinin proqramını Ə. Ağayev elan etdi. O qeyd etdi ki, proqram tərtib edilərkən "tezliklə möhkəm sülh olde edilməsi və sülh şərtlərinin mümkün qədər tez yerinə yetirilməsi"²⁹⁹ nəzərdə tutulmuşdur.

Proqramın bəndlərinin təhlili göstərir ki, tərəflərin fikrinə, diyarın sakitləşməsinə gətirib çıxara bilən təkliflərlə yanaşı ümumdemokratik tələblər də qoyulmuşdu. Proqramın müzakirəsi prosesinde Adil xan Ziyadxanov qeyd etmişdi ki, "müsəlman nümayəndələri proqramı tərtib edərkən orada öz siyasi ideallarını əks etdirmək məqsədi güdməmişlər, yalnız o bəndləri vermişlər ki, bizim dərin inamımıza görə, höycən içində olan diyarın sakitləşdirilməsinə gətirib çıxara bilər. Əvvəlcə səmimi və sarsılmaz sülh yaratmaq üçün bütün vasitələr işə salmaq lazımdır, sonra isə 17 oktyabr manifestindən bir ifadə olunmuş hər cür azadlıqlardan danışmaq olar. Nə qədər ki, bu qanlı hadisələr başımızın üstünü Damokl qılıncı kimi kəsdirmişdir, heç bir azadlıq barədə düşünməyin də dəyməz, azadlıq isə müsəlmanlara həva və su kimi lazımdır"³⁰⁰.

Azərbaycan nümayəndə heyətinin proqramı millətlərəarası toqquşmalara gətirib çıxarmış səbəblərin aydınlaşdırılması vəzifəsindən başlanırdı. Bu hissədə türk-silahın zəruriliyi göstərilirdi. Buna isə yalnız diyar əhalisini tam sakitləşdirdikdən sonra başlamaq olardı. Yayıqlar məsələsi də qaldırılmışdı. Köçərilərin əmlakının və həyatının təhlükəsizliyini təmin etmək üçün aşağıdakılar təklif edilmişdi: hər iki millətin nümayəndələrindən ibarət xüsusi qarşıq komissiyaların təsis edilməsi; yerli hakimiyyət orqanının rəhbərliyi altında yerli əhəlidən ibarət qarşıq tərkibdə gözetçilər qoyulması; şəhərlərdə bitərəf millətdən olan yerli hakimiyyət orqanı nümayəndəsinin sədrliyi ilə hər iki millətin nümayəndələrindən ibarət qarşıq komissiya yaradılması - həm də bu komissiyaların qərarları hakimiyyət orqanları tərəfindən icra edilməli idi. Daha sonra nümayəndə heyəti tələb edirdi ki, "vəzifəli şəxslərə və icimai xadimlərə millət zəmində hücumlar olmasın", milli zəmində törədilən "cinayətkar hərəkətlərin" qarşısı alınsın, hərbi və inzibati tədbirlər - məhkəmələrin qərarları, inzibati sürgünlər və s. yalnız yerli qarşıq komissiyaların razılığı ilə tətbiq edilsin.

Elə həmin gün proqrama əlavələr edilmişdi. Azərbaycanın deputat heyəti verilmiş imkandan istifadə etməyi qərara almış və proqrama öz tələblərini

daxil etmişdi - diyarda ümumi, icbari, pulsuz ibtidai təhsilin tətbiqi, əhalinin bütün qruplarının hüquqi vəziyyətinin faktiki bərabərləşdirilməsi və s. Bütün vəzifəli şəxslərin onlara həvalə edilmiş xidməti funksiyaları maneəsisə həyata keçirməsinə təminat verən tələblər də daxil edilmişdi. Deputat heyəti öz yaşayış yerini tərk etməyə məcbur olmuş adamlar üçün həyat şəraiti yaratmaq məqsədilə tədbirlər görülməsi barədə də təklif vermişdi³⁰¹.

Azərbaycan tərəfi millətlərə qarşı toqquşmaların qızdırılmasında "Daşnaksütyun" partiyasını, erməni silahlı dəstələrini itiham edərək bu quldur dəstələrinin buraxılmasını tələb etmişdi. A.Ziyadxanov öz çıxışında demişdi: "Əgər "Daşnaksütyun" Qafqazdakı öz silahlı qüvvələrini buraxmasa, müsəlmanlar da tədricən öz dəstələrini yaratmağa məcbur olacaqlar, onda qanlı toqquşmalar labüd olacaq və çıxışları Qafqaz yenidən qan içində üzəcəkdir"³⁰².

Ə.M.Topçubaşov müzakirə olunan bütün məsələləri - toqquşmaların səbəblərini, öz yurd-yuvasını tərk etməyə məcbur olmuş adamlar üçün həyat şəraitinin yaradılmasını və başqa məsələləri ümumi təhsil proqramı ilə ümumi surətdə əlaqələndirdi. O, Ə.Əgəyev ilə tam həmrəylik göstərdi. "On min əhali arasında on nəfər də olsa savadlı tapılmadığını" qeyd edən Ə.Əgəyev hesab edirdi ki, "bircə təhsil vasitəsilə hər şeyə son qoymaq olar". Bunun üçün o təklif etmişdi ki, "bütün diyara hər bir müsəlmanın ödəməyə hazır olduğu xüsusi vergi qoyulsun". Ə.M.Topçubaşov diyarda ümumi, icbari, pulsuz ibtidai təhsilin tətbiqinin çox böyük əhəmiyyətini göstərərək izah edirdi: "Yönümdən asılı olmayaraq Rusiyanın bütün siyasi partiyaları və ictimai qrupları dövlət-ictimai firavanlığın bu əsaslı məsələsini öz platformalarına daxil edirlər və öz tələblərinin önünə çıxarırlar"³⁰³.

Tələbləri ifadə etmək, tam bir sıra sənədləri, petisiyaları tərtib etmək sahəsində sənəddən keçirib Ə.M.Topçubaşov bu zərurəti elan edərək məsələnin həyata keçirilməsi üçün müşavirədə praktik tövsiyələr verməyə çalışmışdı: hər şeydən əvvəl ümumi və pulsuz qaydada icbari təhsil tətbiq edilməli, ibtidai məktəbdə dərslər ana dilində keçilməlidir. "Bu prinsip səmərəli pedaqogikanın əsas tələbinə cavab verən prinsip kimi artıq canişin qraf Vorontsov-Daşkov tərəfindən bəyan edilmişdir"³⁰⁴. Ə.M.Topçubaşov sözü davam edərək bildirmişdi ki, lakin müsəlmanlar uşaqlarını ana dilində oxutmaq üçün onlara verilmiş hüquqdan istifadə edə bilmirlər, çünki onların ana dilində "müəllim hazırlayan müvafiq institutu" yoxdur. Zaqaqaziya müəllimlər seminarı nəzdindəki tatar bölməsində başqa tədris ocaqlarında olduğu kimi polis rejimi və "müqəddəs təhsil işi ilə heç bir əlaqəsi olmayan nə isə bir rəislik siyasəti"³⁰⁵ hökm sürür. Bu bölmə müsəl-

manların mənafeələrinə uyğun deyildi. Ə.M.Topçubaşov Qori seminarıya-sının tatar bölməsini Azərbaycanın şəhərlərindən birinə köçürməyi, onu müəllimlər institutuna çevirməyi, müsəlman ruhani seminarıya açmağı təklif etmişdi³⁰⁶. O həmçinin belə bir məsələ qoymuşdu ki, müsəlmanların həyat mənafeələrinin müzakirəsində onların özlərinin rəyləri nəzərə alınmış, müsəlmanlara təkə tədris ocaqlarının təsərrüfat məsələlərində deyil, həm də təlim-təربiyə məsələlərində iştirak etmək hüququ verilsin.

Məlum olduğu kimi, N.Nərimanov da 1906-cı il iyunun 18-də "Həyat" qəzetində dərc edilmiş məqaləsində "Qori seminarıya Azərbaycan əhalisinin yaşadığı başqa mərkəzi şəhərə" köçürülməsi məsələsini qoymuşdu. O bunu belə əsaslandırır ki, hər şeydən əvvəl seminarıdakı təlim proqramını dəyişmək lazımdır. Seminarıya elə müəllimlər hazırlamalıdır ki, öz dilini, ədəbiyyatını, dini bilsinlər və ibtidai məktəblərdə uşaqlara zamanın tələbinə uyğun dərs keçə bilsinlər, xalq və vətən üçün tərbibəli, savadlı uşaqlar hazırlaya bilsinlər. O, müəllimlərin buraxılışını ildə 10 nəfərdən 40 nəfərədək artırmağı təklif edirdi. Qori seminarıya başqa daha 2-3 seminarıya, özü də Azərbaycan əhalisinin yaşadığı mərkəzi yerlərdə: Bakıda, Gəncədə və başqa yerlərdə seminarıya açmaqla bu problemi həll etmək olardı. "Qori seminarıya ən çox 60 şagird qəbul olunur və təkrar edirik ki, Qoridə daim yaşayan azərbaycanlılar yoxdur, Əgər belələri yoxdursa, kənardan oxumağa gələnlər də olmayacaqdır"³⁰⁷.

Qurultayda ümumi təhsil, məktəblərin növləri barədə diskussiya getmişdi. Q.Qarabəyov bundan narahat olduğunu bildirmişdi ki, əhalinin parakəndə yaşamaması ümumi təhsili çətinləşdirəcəkdir. Öz tərəfindən ümumi təhsilin tətbiqini və onun tezliklə həyata keçirilməsini alqışlayan Tiflis qubernatoru baron Raus fon-Trautenberg Finlandiya və İsveç təcrübəsini götürüb soygar məktəblər açmağı məsləhət görmüşdü. Ə.M.Topçubaşov bunu yalnız cəmiyyətin daha çox müstəqil olduğu və "hələ də məktəb işində hökm sürən polis qaydalarının"³⁰⁸ aradan qaldırıldığı şəraitdə mümkün hesab etmişdi. Məktəblərin növlərindən birini İ.Vəkilov təklif etmişdi - əhalinin qarışıq yaşadığı yerlərdə qarışıq məktəblər yaradılmalı; həmin məktəblərdə şəriət mollaları və ruhanilər tərəfindən tədris olunardı, dillər isə birlikdə öyrədilirdi. Q.Qarabəyov şagird kontingentinin qruplaşdırılması kimi alternativ variant da irəli sürmüşdü.

Təhsil proqramları bəndinin müzakirəsində general Malame bu cür yekunlaşmışdı: "Diyarda ümumi ibtidai təhsili tətbiq etmək lazımdır və bunun üçün xalq dövlətin xəzinəsinə kömək kimi lazımı vəsait verməyə hazırdır, müəllimlər institutunu müsəlman mərkəzinə keçirmək, müsəlman mərkəzində müsəlman ruhani seminarıya açmaq, kəndlərdə şagirdlərin qruplaşdırılmasına mane olma-

maq, Tiflisdəki şiə və sünni ruhani məktəblərini birləşdirmək zəruridir"³⁰⁹. Çıxarılan bu noticə aşkar əhəmiyyətə malik olsa da, heç vaxt həyata keçirilmədi.

Azərbaycan nümayəndə heyətinin proqramına müsəlmanların hüquqlarının Qafqazın başqa əhalisinin hüquqları ilə faktiki bərabərləşdirilməsi barədə bənd də daxil edilmişdi. Hər şeydən əvvəl söhbət şəhər əsasnamasının 44-cü maddəsinin ləğvindən gedirdi. Həmin maddəyə görə şəhər özünüidarə orqanlarında müsəlman qıslarının sayı qısların ümumi sayının yansından çox ola bilməzdi. Ə.M.Topçubaşovun məlumat verdiyinə görə, canişinin şəxsi təşəbbüsü ilə Yelisavetpolda şəhər dumasına seçkilərdə məhdudiyətlərin götürülməsinə baxmayaraq 44-cü maddə hələ də qüvvədə idi. Bakı Birja Komitəsinə və Arbitraj Məhkəməsinə seçkilərdə də məhdudiyətlər saxlanmışdı. Ə.M.Topçubaşov qeyd edirdi ki, belə bir vəziyyətdə müsəlmanların laqeydliyinin səbəbi tamamilə aydındır.

Ə. Ağayev din sahəsində məhdudiyətlərin aradan götürülməsi zərurliyindən danışıq toplaşanları xəbərdar etmişdi ki, o, 11 il orta məktəbdə müəllimlik etmişdir və bu vəzifəyə müsəlman olduğuna görə təsdiq olunmamışdır. O, xalqlar arasındakı çəkişmələrin aradan qaldırılması yolunu hüquqların bərabərləşdirilməsində görürdü³¹⁰. A.Ziyadxanov demişdi: "Müsəlmanın andlı müvəkkil olması üçün ədliyyə nazirinin təsdiqi tələb olunurdu"³¹¹.

Proqramda canişinin yanında "diyar sakitləşənədək əhalinin nümayəndələrindən ibarət xüsusi müşavirənin" təsis edilməsi məsələsi qaldırılmışdı. Ə.M.Topçubaşov nümayəndə heyəti adından izah vermişdi ki, "bu qədər müxtəlif və rəngarəng əhali olan diyarın idarə olunması son dərəcə mürəkkəb və çətin işdir. Diyarımızın geridə qalmasının səbəblərindən biri də budur. Qafqazın ən görkəmli nümayəndələri bunu dərk edirlər". O sözü davam etdərək demişdi: "Hətta istəsən də, bütün yerli xüsusiyyətlərdən lazımcına baş çıxarmaq mümkün deyil. Rəhbərlik funksiyalarını yerinə yetirmək üçün isə bu xüsusiyyətləri bilmək zəruridir. Yalnız yerli adamlar bu xüsusiyyətlərdən baş çıxarmağa qadirdirlər. Canişin yanında təklif etdiyimiz xüsusi müşavirə bütün əhalini təmsil edən məhz belə adamlardan ibarət olacaqdır. Müsəlmanlar bu müşavirəni diyarda hökumət idarələrinin mövcud quruluşuna bir düzəliş kimi təklif edirlər". Ə.M.Topçubaşov həm də ümid etdiyini bildirdirdi ki, "təklif olunan xüsusi müşavirə diyarın ali başçısı yanında daimi nümayəndəli orqan əhəmiyyəti, Ümumqafqaz seymi əhəmiyyəti kəsb edə bilər"³¹². O deyirdi: "Həsəratında olduğumuz azadlıq naminə biz diyarın sakitləşdirilməsi işinə kömək və yardım göstərməliyəm və təklif olunmuş tədbirlərin bütün praktik çətinliklərinə baxmayaraq biz bunu etməliyəm"³¹³.

Ölkədə hüquq qaydasının, bununla yanaşı isə sülhün və əmin-amanlığın yaradılmasının təməli daşı olan odalot mühakiməsi haqqında məsələ yəndə qaldırılmışdı.

Öz fəaliyyətinə məhkəmə qanunvericiliyinə yenidən baxılması ilə başlamalı olan Dövlət Dumasına Ə.M.Topçubaşov böyük ümidlər bəsləyirdi. 1864-cü il məhkəmə nizamnamələri Qafqazda qısaltdılmış şəkildə tətbiq edilmişdi, bəşdirici hakim, andlı məhkəməsinin seçki prinsipinin tətbiqinə məhol qoyulmurdu, ilkin istintaqın təşkili qeyri-normal idi. Əsl müstəntiqlər olmadığına görə ilkin istintaq məhkəmə vəzifələrinə namizədlərin və bəşdirici hakimlərin köməkçilərinin əlində idi. Ə.M.Topçubaşov Qafqazda "məhkəmə müstəntiqlərinin surroqatını deyil, öz təcrübəsi və müstəqilliyi ilə mühüm istintaq funksiyalarının yerinə yetirilməsində azad ola bilən əsl istintaq hakimlərini" görmək istədiyini bildirmişdi. Onun fikrincə, nəzərə almaq lazımdır ki, "ilkin istintaq aparılanlarda doqquz və hətta daha böyük faizi yerli əhalinin dilini, məneviyyatını, məişətini və bütün xüsusiyyətlərini bilməyən adamlardır". O, məhkəmə polisi kimi məhkəmə təsisatının tətbiq edilməsi zərurliyini göstərirdi³¹⁴.

A.Ziyadxanov II Aleksandrın məhkəmə nizamnamələrinin üç prinsipi üzərində dayanmışdı - təcili, həqiqi və mərhəmətli məhkəmə. O etiraz etmişdi ki, məhkəmə islahatından sonra Azərbaycanla məhkəmə müəyyən dərəcədə "həqiqət-pərəst və mərhəmətli" olmuşdur. Lakin məhkəmənin sürəti yoxdur. Məsələn, "mülkədar Şahmalıyevlərin prosesi demək olar 100 il dir ki, uzanır"³¹⁵. Ədalət mühakiməsi prosesinə "yerli və nüfuzlu" adamlar dəvət olunurdular. Yelisavetpol şəhərinin odalot mühakiməsi orqanlarında demək olar bir nəfər də müsəlman yox idi.

Qurultayda nümayəndə heyətinin qotnamələri oxundu. Azərbaycan nümayəndələrinin təklifləri bütövlükdə aşağıdakılardan ibarət idi: 1) İbtidai məktəbdə ümumi, icbari, pulsuz təhsilin tətbiqi, məktəbləri yaratmaq və saxlamaq məqsədilə əhaliyə daha iri qruplarda birləşmə imkanının verilməsi, mümkün olan yerlərdə isə soyyar məktəblərin tətbiqi; əhalisinin tərkibi qarışıq olan kəndlərdə qarışıq məktəblərin təsis edilməsi, istər təsərrüfat, istərsə də təlim-tərbiyə sahəsində məktəb işinə yuridik hüquqlar verilməsi, müəllim və ruhani seminarçılarının təsis edilməsi; 2) Müsəlmanların hüquqlarının başqa millətlərlə faktiki tam bərabərliyinin qanunvericilik yolu ilə təmin edilməsi, ictimai özünüidarə üzrə seçkilər üçün müəyyən edilmiş sənzi aşağı salınması; 3) Andlı məhkəmənin, yerli dillərlə bilən bəşdirici hakimlərin seçki prinsipinin tətbiqi, təcrübəli müstəntiqlər, məhkəmə polisi, seçkilə münsif hakimləri təsisatının tətbiqi, məhkəmə müstəntiqləri tərkibinin

gücləndirilməsi, təhsil senzi nəzərə alınmaqla etibarlı tərcüməçilərin ciddi seçilməsi, ilkin istintaqın icraatında vəkilərin iştirakı və s. Qurultay iştirakçıları bu tədbirlərin həyata keçirilməsi işində canişinə böyük ümidlər bəsləyərək ona bir növ kömək göstərmək üçün təklif etmişdilər ki, canişinin yanında xalq tərəfindən seçilmiş nümayəndələrdən ibarət xüsusi müşavirə təsis edilsin. "Taxt-tac zirvəsindən rus xalqının nümayəndələrini dövlət işlərində (Dövlət Duması nəzərdə tutulur - D.S.) iştiraka çağıran güclü səsini eşidildiyi indiki vaxtda Qafqaz əhalisinin də səsini eşidiləcəyinə"³¹⁶ inanan Əlimərdan bəy Topçubaşov başqalarını da buna inandırmağa tələsirdi.

Köçərilər, onların hərəketi zamanı təhlükəsizliyini təmin edilməsi məsələsi üzrə xüsusi komissiya seçilmişdi. Komissiyaya İrevan general-qubernatoru qraf V.F.Tizenqauzen başçılıq edirdi. Komissiyanın tərkibinə Tiflis qubernatoru baron P.A.Rauş fon-Trautenberg, Yelisevətop qubernatoru A.A.Kalaçov, Qafqazda baytarlıq işinin müdiri P.A.Zolotaryov daxil olmuşdular. Azərbaycanı Ə.M.Topçubaşov, İ.Vəkilov, C.Sultanov, M.Eminov, Ş.Mirzəyev təmsil edirdilər. Tarla işlərinin, köçərilərin təhlükəsizliyinin təmin edilməsi barədə komissiyanın konkret təklifləri nümayəndələr tərəfindən bəyənildi. Nümayəndələr bu tədbirlərdən başqa köçərilərin oturaq həyata keçməsinə kömək tədbirləri haqqında ümumi məsələnin müzakirəsi üçün canişinin dəftərxanası yanında sənədləşdirilmiş iştirakı ilə xüsusi müşavirənin yaradılmasını zəruri hesab etdilər. Zərərcəkonlərin ailələrinə yardım göstərilməsi zəruri sayıldı³¹⁷. "İrşad" qəzetinin müxbiri bununla əlaqədar xəbər verirdi ki, məclisin üzvləri canişinin yanında keçirilən müşavirədə müsəlmanların təklifi ilə qərar qəbul etdikləri ki, hökumət köçərilərin həyat və əmlakının təhlükəsizliyini təmin etsin. Bunun üçün tədbirləri hökumətin özü müəyyən etməli idi³¹⁸.

Qurultayın sonuncu, yekun müşavirəsində canişin çıxış etdi. O qeyd etdi ki, millətlərarası münasibəti bir tərəfdən qeyri-legal silahlı təşkilatlar, digər tərəfdən isə "çox vaxt nüfuzlu şəxslər tərəfindən rəhbərlik edilən quldur dəstələri" həyata keçirirdilər. O dedi: "Əlahəzrət imperator istərdi ki, erməni-müsəlman davasına son qoyulsun və buna son qoyulmalıdır"³¹⁹. Bütövlükdə barışdırıcı komissiyaların, xüsusi müşavirənin təsis edilməsi, zərərin övəzinin ödənilməsi, əhalinin təhlükəsizliyinin təmin edilməsi ilə bağlı bəndləri, hətta qurultayın tövsiyə etdiyi prinsiplərlə əhalinin təcili ədalət mühakiməsi ilə təmin olunması məsələsini qəbul edən canişin qeyd etdi ki, "maarifçilik tədbirləri və müsəlmanların hüquqlarının başqa millətlərin hüquqları ilə bərabərləşdirilməsi barədə müşavirənin nəzərdə tutduğu məsələlər artıq mərkəzi hökumət tərəfindən işlənilib hazırlanıb və güman etmək lazımdır ki, müşavirənin arzu

etdiyi mənada həll olunacaqdır". O həmçinin qurultay iştirakçılarına əmin etdi ki, "əhalinin savadlandırılması və məktəb işinin lazımı səviyyəyə qaldırılması üçün özündən asılı olan bütün tədbirləri" görəcəkdir³²⁰. Canişin həmçinin söz verdi ki, Rusiya qanunvericiliyində və inzibati sərəncamlarda müsəlmanların sıxışdırılmasına aid olan və loğv edilməsi onun səlahiyyətində olan bəndləri aydınlaşdırmaq üçün təxirə salmadan sərəncam verəcəkdir. Qalan bəndləri isə o, müəyyən edilmiş qaydada yuxarı instansiyalar qarşısında vəsatət qaldırmaq yolu ilə həll etmək niyyətində idi. Canişin Qoridən daha münasib olan yerdə müəllimlər seminariyası açılmasının mümkünlüyü üzərində də dayandı.

Nümayəndələr çar hakimiyyətinin Qafqazdakı nümayəndəsinə bu dofo do o qədar inandırlar ki, İ.Hacıyevin aşağıdakı bəyanatı iştirakçıların hamısını tərəfindən heydilliklə bəyənildi: "Canişinin yanında keçirilən hazırkı müşavirələrdə haqqında xətirə olaraq canişinin adına Tifisdə Qafqaz üçün ali məktəb təsis edilsin və bu məqsədlə bütün diyarda ianə toplanmasına başlan-sın"³²¹. Qurultay belə ruh yüksəkliyi ilə öz işini başa çatdırdı.

Nümayəndələr öz yerlərinə gedib çatmağa macal tapmamış canişinin nə qədər səmimi olduğuna əmin oldular. Martin 6-da keçirilmiş müşavirədə canişinin yanında xüsusi müşavirəyə Azərbaycan nümayəndələri seçildilər. Onlar Ə.M.Topçubaşov, İ.Vəkilov, Ə.Zülqədər, M.Şahməliyev, A.Kazanalipov idilər (nümayəndəliyə namizəd - İ.Ziyadxanov və M.Eminov)³²². Lakin canişinin dəftərxanası qurultayın qərarlarını həyata keçirməyə tələsmirdi. Martin 17-də dəftərxananın direktoru bildirdi ki, quberniya və qoza barışdırıcı komissiyalarının yaradılması barədə hələlik heç bir sərəncam yoxdur. Yalnız aprelin 6-da bu komissiyaların yaradılması barədə canişindən teleqram gəldi, lakin həmin komissiyalara millətlərarası münasibətlərin bütün məsələləri üzrə məşvərətçi səs hüququ verildiyi bildirilirdi. Başqa məsələlərə gəldikdə isə onlar həyata keçirilmədi.

Qurultayın siyasi yekunu isə 1906-cı ilin payızında "Difai" partiyasının yaradılması oldu. Bir çox azərbaycanlı nümayəndələr belə bir noticiyə gəlmişdilər ki, 1905-1906-cı illərin toqquşmalarında ermənilərin üstünlüyü onların "Daşnaksütyun" partiyasının və silahlı dostlarının mövcud olmasında idi. Bunu nəzərə alaraq onlar siyasi qüvvələrini bir təşkilatda birləşdirmək qərarına gəlmişdilər.

Beləliklə, Azərbaycan siyasi cərəyanların formalaşması XX əsrin əvvəllərində ölkədə yaranmış obyektiv şəraitlə sıx bağlıdır. Sərt hüquqsuzluq və zülm şəraitində hər cür qadağanlar və məhdudiyətlər barəsində danışmaq imkanı əldə etməmiş Azərbaycan sahibkarları öz ideoloqlarının simasında ilk

dəfə olaraq tələblərini, arzularını və isteklərini ifadə edib ali hökumət instansiyalarına təqdim etdilər. 1905-ci ilin aprel peticiyasında toplanmış, sonralar işə erizələrdə, müraciətlərdə və mətbuat yazılarında konkretləşdirilən bu tələb, arzu və isteklər bütün xalqın mənafeyini əks etdirirdi və gələcək partiyaların və təşkilatların siyasi platformalarının təməlini qoymuşdu.

2.3. İctimai-siyasi təşkilatlar

Din azadlığını nəzərdə tutan 1905-ci il 17 aprel tarixli çar fərmanı, habelə imperiya əhəlisinə "vətəndaş azadlıqlarının sarsılmaz əsaslarının" verilməsini elan etmiş 1905-ci il 17 oktyabr tarixli çar manifesti siyasi partiyaların və təşkilatların, xeyriyyə cəmiyyətlərinin və s. yaranmasında böyük rol oynadı. Bu işdə milli sahibkarların nümayəndələri və ideoloqlar fəallıq göstərirdilər.

1905-ci ilin yazında və yayında Rusiya imperiyasının müsəlman ucaqlarında yaşayan xalqların siyasi qüvvələrinin birləşməsi prosesi baş verdi. Azərbaycan nümayəndələri müsəlman hərəkatında, xüsusən müsəlmanların siyasi təşkilatının - özünü "İtifaqi-müslimin" adlandırmış Ümumrusiya Müsəlmanlar İtifaqının yaranmasında yaxından iştirak etdilər.

İtifaqın yaradılmasının təşəbbüskarları Kırım və Kazan tatarları - R.Ibrahimov, Y.Akçurin, İ.Qasprinski idilər. Ə.M.Topçubaşov hazırkı işində fəal iştirak etmişdi.

Ümumrusiya Müsəlmanlar İtifaqının yaradılması, bu təşkilatın təsis qurultayının çağırılması ideyası hələ 1905-ci ilin əvvəllərində meydana gəlmiş, 1905-ci ilin iyununda isə Çistopolda 500 nəfərədək adamın toplaşdığı görüşdə təşkilatı cəhətdən rəsmiləşdirilmişdi. Bu görüşə bohəno "Çistopol toyu" deyilən hadisə olmuşdu (molla Kamalov öz bacısını ərə verirdi). Toy mərasimi ictimai yığıncağa çevrilmiş və hətta orada qotnamə qəbul olunmuşdu. Müşavirənin iştirakçıları konstitusiyalı monarxiya ideyasını müdafiə edərək həmçinin vicdan, din, söz, mətbuat, yığıncaq, toplantı azadlığının həyata keçirilməsinə, ümumi və bərabər seçki hüququ şərti ilə "xalq nümayəndəliyinə" tərəfdar çıxdıqlarını bildirmişdilər³²³.

Siyasi platformada müsəlmanların birləşdirilməsinin tərəfdarları tərəqqipərvərlərin - "bitərəflik" bayrağı altında müxtəlif burjuva-mülkədar partiya və qruplarından olan ünsürləri birləşdirməyə cəhd göstərən rus liberal-monarxiya burjuaziyasının siyasi qruplaşmalarının təsirini öz üzərlərində hiss edirdilər. Müsəlman dünyasında geniş tanınmış İ.Qasprinskiyin nəşriyyəti və redaktoruluğu ilə Baxçasarayda nəşr olunan "Tərcüman" qəzeti 1905-ci il av-

1905 17 18 19 20 21 22 23 24 25 26 27 28 29 30 31 32 33 34 35 36 37 38 39 40 41 42 43 44 45 46 47 48 49 50 51 52 53 54 55 56 57 58 59 60 61 62 63 64 65 66 67 68 69 70 71 72 73 74 75 76 77 78 79 80 81 82 83 84 85 86 87 88 89 90 91 92 93 94 95 96 97 98 99 100

تَرْجُمان

1883-1918-ci illərdə Baxçasarayda (Krimda) tatar dilində dərc olunmuşdur. Qəzetin nəşri və redaktoru İsmayıl bəy Qasprinski idi.

Qəzetin məzmunu siyasi, ictimai-siyasi, iqtisadi, elmi qəzet. 1883-1918-ci illərdə Baxçasarayda (Krimda) tatar dilində dərc olunmuşdur. Qəzetin nəşri və redaktoru İsmayıl bəy Qasprinski idi.

"Tərcüman" qəzeti - ictimai-siyasi, iqtisadi, elmi qəzet. 1883-1918-ci illərdə Baxçasarayda (Krimda) tatar dilində dərc olunmuşdur. Qəzetin nəşri və redaktoru İsmayıl bəy Qasprinski idi.

qustun 12-də Nijni Novqorodda qurultaya hazırlıq üzrə təşkilat müşavirəsinin çağırılmasını xəbər verərək qeyd etmişdi ki, bu müşavirəni toroqqıporvət müsəlmanlar təşkil edirlər³²⁴.

İttifaqın birinci (tosis) qurultayı 1905-ci il avqustun 15-də Nijni Novqorodda yarmarka zamanı keçirilmişdi. Qurultayda Rusiyada "İttifaqi-müslimin" partiyasının yaradılması barədə qərar qəbul olunmuşdu³²⁵.

Qurultayda Rusiyanın müsəlman əhalisinin müxtəlif təbəqə və qrupları, özü də ziyalılar və xırda sahibkarlar kifayət qədər geniş təmsil olunmuşdular. Çıxışlarda əsasən Rusiyanın bütün müsəlmanlarının "birləşməsinə" çağırışlar səslənirdi. Praktiki vəzifələr kimi ilk növbədə müsəlman sahibkarlarının hüquqlarının hakim rus siniflərinin hüquqları ilə bərabərləşdirilməsi vəzifəsi irəli sürülürdü. Bu, bütün petisiyalarını və ərizələrini möhürə həmin tələblərlə başlayan Azərbaycan sahibkarlarının nümayəndələrinin diqqətini cəlb etməyə bilməzdi. Qurultayın qərarlarında qeyd olunurdu ki, "Rusiya müsəlmanları bütün siyasi, mədəni məsələlərdə, hətta Rusiyanın indiki vəziyyətindən asılı olaraq meydana çıxan məsələlərdə homroy olmalıdır"³²⁶. Tələblərin yerinə yetirilməsi üçün işə vaxtaşırı çağırılmalı olan yerli yığıncaqların təsis edilməsi nəzərdə tutulurdu³²⁷.

Müsəlman sahibkarlarının rus kapitalından asılılığı, onların siyasi cəhətdən təşkil olunmaması Ümumrusiya Müsəlmanlar İttifaqının program sənədlərinə öz təsirini göstərirdi. Buna görə də qəbul olunmuş qərarlarda qeyd olunurdu ki, müsəlmanlar bərəsindəki mövcud sıxışdırılmaların və hüquqsuzluğun ləğvi, onların siyasi, dini və əmlak hüquqlarının ruslarla bərabərləşdirilməsi uğrunda mübarizə "qanuni üsullarla" həyata keçiriləcəkdir, "müsəlmanlar öz ehtiyaclarını ödəmək işində" Rusiyanın bu gününü və gələcəyini düşünəcəklər³²⁸. Tələblər "arzular" kimi qələmə verilirdi. Sənədlərdə belə fikirləri təsədüf olunur: "qabaqcıl rus adamları ilə həmfikir olan düşüncəli müsəlmanlar ehtə bir qaydanın yaradılması işində iştirak edirlər ki, bu qaydaya görə qanunlar xalqın özünün seçdiyi nümayəndələrin iştirakı ilə tərtib ediləcəkdir". Sənədlərdə həmçinin "məktəblər açılması, kitab, qəzet və jurnallar nəşri yolu ilə müsəlmanların hərtərəfli inkişafına"³²⁹ say göstərilməsi bəyan edilirdi.

Rusiya müsəlmanlarının ikinci və üçüncü qurultayları "İttifaqi-müslimin" təşkilat cəhətdən möhkəmləndirdi. Bu qurultaylarda nizamnamə qəbul edildi, İttifaqın programı müəyyənləşdi.

Azərbaycan sahibkarlarının mövqeyindən çıxış edən ideoloqlar bu qurultayların işində yaxından iştirak etmişdilər. Demək kifayətdir ki, İttifaqın programını və nizamnaməsini Ə.M.Topçubaşov yazmışdı.

İkinci qurultay 1906-cı il yanvarın 13-23-də Peterburqda qeyri-legal şəraitdə, rəsmi icazə olmadan keçirilmişdi. Qurultayda 100-dək adam - sahibkarların, ruhanilərin və ziyalıların nümayəndələri iştirak etdirildilər³³⁰.

Qurultaya toplaşmadan əvvəl tatar liberal cərəyanının ideoloqları qərar gəlmişdilər ki, rus kadetləri ilə programın əsasları və onlarla seçki bloku yaratmaq mümkünüyü barədə razılığa gəlsinlər. Bu məqsədlə "İttifaqi-müslimin" üzvləri Y.Akçurin və S.Aikin 1906-cı il yanvarında Peterburqda Konstitusiyalı Demokratiya Partiyası qurultayının işində iştirak etdilər. Özü də passiv iştirak etmədilər. Onlar qurultaya xüsusi bəyanatla müraciət edərək İttifaqın kadetlərin programını qəbul etməyə hazır olduğunu bildirdilər. Onlar bəyanatda yazmışdılar: "Bizim fikrimizcə, Konstitusiyalı Demokratiya Partiyası spesifik rus təşkilatı deyildir, əksinə, o, müxtəlif millətlərin partiyasıdır. Buna sübut belə bir cəhətdir ki, bu qurultayda müxtəlif xalqların nümayəndələri iştirak edirlər. Kadetlər partiyası ideyalarının müsəlmanlar arasında çox da qonaqbox yayılmadığına baxmayaraq onun programının əsas motivləri böyük rəğbətə qarşıdır..."³³¹.

Daha sonra İttifaqın adından bildirildi ki, kadetlər öz programlarına müsəlmanların mənafeyinə uyğun olan bozi dəyişikliklər və əlavələr etsələr, müsəlmanlar tərəfindən daha çox müdafiə oluna bilərlər. Onda ayrı-ayrı müsəlmanlar da, bütövlükdə İttifaq da torəddü etmədən Konstitusiyalı Demokratiya Partiyasına qoşulard.

Kadetlər qurultayının nümayəndələri İttifaqın bəyanatının partiya programının əsas ideyaları ilə uyğun gəldiyini hesab edərək müsəlmanların bütün müddəalarını qəbul etdilər. Kadetlər partiyasının liderləri Gessen və Petrajitski də buna çağırırıldı. Kazan liberallarının orqanı razılıq hissi ilə öz oxucularına xəbər vermişdi: "Konstitusiyalı Demokratiya Partiyasının ikinci qurultayı müsəlmanların demək olar bütün müddəalarını qəbul etdi"³³².

Qurultayın işində Azərbaycan müsəlmanlarının nümayəndələri: "Kaspi" qəzetinin redaktoru Ə.M.Topçubaşov, hokimlər Q.Qarabəyov və Ə.X.Axundov fəal iştirak etdilər³³³.

Qurultay İttifaqın nizamnaməsinin və programının layihələrini, I Dövlət Dumasına seçkilərdə taktikasını müzakirə etdi. Dumada müsəlman fraksiyası qurultayın müəyyən etdiyi istiqamətə uyğun fəaliyyət göstərdi.

Qurultayda İttifaqın nizamnaməsi qəbul edildi. Nizamnamənin 23 bəndində Rusiya müsəlmanlarına təklif olunmuşdu ki, vahid siyasi partiya yaratsınlar və bütöv təşkilat kimi fəaliyyət göstərsinlər. Müsəlmanların yaşadığı Rusiya quberniyalarında aşağıdakı 16 rayonun və onların mərkəz-

lərinin yaradılması nəzərdə tutulurdu: Qafqaz rayonunda - Bakı, Krım rayonunda - Simferopol, Moskva və Peterburq rayonunda - Peterburq, Aşağı Volqaboyunda - Həştərxan, Yuxarı Volqaboyunda - Kazan və i.ə. Bütün bu bəndlərdə göstərilirdi ki, Ümumrusiya qurultayına, qurultaylarına dövrə isə İttifaqın Baş Şurasına tabe olacaq rayon yığıncaqları təsis edilir. Nizamnamə İttifaqın üzvlərindən 50 qəpikdən 5 rubladək məbləğdə üzvlük haqqı toplanmasını, habelə "Allah naminə" ianələr qəbul edilməsini müəyyən edirdi. Toplanmış məbləğ rayon yığıncaqlarının qərarları ilə xərclənməli idi.

Nizamnamə hər il Ümumrusiya qurultaylarının çağırılmasını nəzərdə tuturdu. Qurultaylarda rayon yığıncaqlarından iki nümayəndə, yerli (şəhər) yığıncaqlarından bir nümayəndə həlledici səsə iştirak etməli idi. İttifaqın üzvləri qurultayın qərarlarına tabe olacaqları bərdə öhdəlik götürürdülər. Qurultay İttifaqın müvəqqəti proqramını qəbul etmişdi. Bu proqram kadetlərin proqramı ilə demək olar tamamilə eyni idi.

Dövlət Dumasına seçkilərə kifayət qədər əhəmiyyət verən qurultay seçkilərdə taktika məsələsində kadetlərə qoşulmağı yekdilliklə qərar aldı və bəyan etdi ki, bu, müsəlmanlar üçün ən yaxşı qərar idi. Bununla da İttifaq özünün kadetlərə blokunu rəsmiləşdirdi. Öz növbəsində kadetlər yerli sahibkarlar sırasından olan millətçilər ilə can-başla bloka girirdilər. Onları isə kadet-doktrinaçıların lideri P.B.Struvenin təmətəqlə təbliğ etdiyi "yaradıcı millətçilik" ideyası cəlb edirdi. Bu ideya əslində ondan ibarət idi ki, birincisi, sağ təmayüllü qüvvələrin təbliğ etdiyi ruslaşdırmanın və milli zülmün zəorəkliq metodlarından əl çəkilsin, ikincisi isə, qeyri-rus xalqlara məktəbdə, məhkəmədə və zemstvo öznüüdarəsində ana dilindən istifadə etmək hüququ verilsin. Əslində isə "yaradıcı millətçiliyin" məqsədləri hökumətin məqsədləri ilə eyni idi: imperiyanın möhkəmləndirilməsi, Rusiyanın bütövlüyü və bölünməzliyi. Fərqli yalnız vasitələrdə idi³³⁴.

Kadetlərin irəli sürdükləri şüarların son məqsədlərinə baxmayaraq, bu şüarlar XX əsrin ilk illərində imperiya hüddudlarında hüquq və imtiyazlarının genişləndirilməsinə ümid bəsləyən Rusiya ucqarlarındakı sahibkar millətçiləri cəlb edirdilər. Kadetlər xüsusi inadkarlıqla istər məktəblərdə ana dilinin tədrisinə, istərsə də ana dilində məktəblər açılmasına tərəfdar çıxırdılar. Milli dilin inkişafı, millətin, onun ziyalıların formalaşması və inkişafı cəmiyyətin intellektual potensialının yüksəlişi üçün böyük əhəmiyyətə malik idi. Buna görə də müsəlman, o cümlədən Azərbaycan sahibkarlarının və ziyalıların bu sahədə bəzən uğursuz mübarizəsi müsbət əhəmiyyətə malik idi. Lakin bu mübarizə hər cür millətçilərin və irticaçıların qızgın müqavimətinə rast gəlirdi. İş budur ki, ana dilinin tədrisi uğrunda mübarizə çox vaxt millətçilərin bəzi güzəştlərə get-

məsi ilə başa çatırdı. III Dövlət Dumasında məsələnin müzakirəsi buna nümunədir. 1908-ci il aprelin 3-də Hərbi İdarənin təqdim etdiyi dövlət müdafiəsi planının layihəsi barədə xalq maarifi naziri A.A.Şvarts hökumətin mövqeyini əks etdirən rəy ilə çıxış etmişdi. Şvarts məktəbdə rus milli hissini inkişaf etdirməyi və möhkəmləndirməyi, buna görə də "özgə xalqların məktəbi milliləşdirmək meylinin" qarşısını hər cür almağı təklif etmişdi. Şvarts bildirmişdi ki, "məktəb milli və mühafizəkar olmalıdır və bu mövqeyin hər hansı şəkildə zəifləməsinə dözmək olmaz"³³⁵. Müsəlman fraksiyası üzvlərinin bütün ərizələrində, pətişiyalarında və çıxışlarında deyildiyinə baxmayaraq ali təhsil müəssisələrinin açılmasından söhbət də gedə bilməzdi. Şəxsi məktəblərə gəldikdə isə buna yerli hakimiyyət orqanlarının ciddi nəzarəti altında yol verildirdi.

Kadetlər yerli sahibkar millətçilər ilə can-başla bloka girirdilər. Məsələn, 1906-cı ilin fevralında kadetlər partiyasının MK-sı müsəlmanların nümayəndələri ilə partiyanın mərkəzi orqanları arasında daimi əlaqələr təşkil etməyi zəruri hesab etmişdi³³⁶. İttifaqın kadetlər ilə bloka can atmasını müdafiə edən M.Ə.Rəsulzadə yazırdı ki, müsəlmanlar irtica rejiminə qarşı söyləyirlər Rusiyada yaşayan başqa xalqlarla birləşdirməlidirlər. O, belə nəticəyə gəlirdi ki, müsəlmanların öz söyləri ilə qalib gəlmək ümidi qeyri-realdır³³⁷.

1906-cı il avqustun 16-dan 21-dək Nijni Novqorodda keçirilmiş müsəlmanların üçüncü qurultayında "İttifaq-müslimin" in proqramı qəbul edildi. Qurultayda 800-ə yaxın adam - yarmarkaya gəlmiş tacirlər, sənayeçilər, müəllimlər, mollalar, müsəlman qəzetlərinin nəşirləri iştirak edirdilər. Qurultayda qəzetlərin, o cümlədən "İrşad" qəzetinin də müxbirləri iştirak edirdilər³³⁸. Qurultaya Ə.M.Topçubaşov sədrlik edirdi.

11 bölmədən və 79 paraqrafdan ibarət proqramın qəbul edilməsi qurultayın fəaliyyətində ən əhəmiyyətli hadisə oldu. Bu proqramın əsasını kadetlər partiyası proqramının başlıca müddəaları təşkil edirdi. Təşkilatın siyasi məqsədlərinin izah olunduğu elə birinci bölmədə göstərilirdi ki, onun vəzifəsi Rusiyanın bütün müsəlmanlarını birləşdirməkdir. İttifaqın təsisçiləri onun "sınıf əlamətindən kənar" və ya "ümummilli" bir təşkilat olduğunu bildirməklə müsəlman ucqarlarının geniş kütlələrini İttifaqa cəlb etməyə ümid bəsləyirdilər.

Kadetlər partiyasının proqramı kimi İttifaqın da proqramı konstitusiyalı monarxiya ideyalarını müdafiə edirdi³³⁹. Proqram xüsusi mülkiyyəti müqəddəs elan edirdi. Kəndlilərin ehtiyaclarını "ödəmək" məqsədilə (§ 60) proqram "bütün udel, dövlət, kabinet və monastır torpaqları hesabına" lazımı ölçüdə onlara torpaq verilməsini mümkün hesab edirdi. Xüsusi sahibkar torpaqlarının özgəninkiləşdirilməsi zəruri olduğu hallarda isə proqram dövlət

tərəfindən mülkədarlara bunun əvəzinin "ədələtli qiymətlə"³⁴⁰ ödənilməsinə icbari şərt hesab edirdi. Bu məsələdə İttifaq kadetlərlə tam həmrəylik nümayiş etdirirdi. Proqram 8 saatlıq iş günü məsələsindən yan keçərək "normal iş gününün maksimum saatının" (§ 67)³⁴¹ müəyyən olunmasını arzu edildiyini göstərirdi. Bununla da İttifaqın proqramı fəhlələrin mübarizəsinin tozyişi altında hələ XIX əsrin axırlarında qəbul edilmiş iş günü haqqında çar qanunvericiliyindən uzağa getməmişdi.

İttifaqın ideoloqları "milli-mədəni muxtariyyət" tələbini irəli sürürdülər (ana dilində məktəblər açılması, milli dildə qəzet və jurnal nəşri və s.)

Müsəlmanların ruhani idarələrinin yenidən təşkili məsələlərinə baxılmasına kifayət qədər mühüm yer verilmişdi. Məktəb işinin islahatı layihəsi də bu məsələyə xidmət edirdi. Təklif olunurdu ki, məktəb və mədrəsələr Maarif Nazirliyinin tabeliyindən müsəlmanların ruhani idarələrinin tabeliyinə verilsin. Müsəlmanların ruhani idarələrinin hüquqlarının genişləndirilməsi, müsəlman ruhanilərinin hüquqlarının pravoslav ruhanilərinin hüquqları ilə bərabərləşdirilməsi, vəqf işinin nizamına salınması barədə tələblər irəli sürülmüşdü³⁴². Mövcud rejimin əsaslarına qətiyyətlə toxunmayan bu tələblər ruhaniləri imkan daxilində öz tərəfinə çəkmək meylini əks etdirirdi.

Qurultayda İttifaqın Mərkəzi Komitəsinin 15 nəfərdən ibarət daimi bürosu seçildi. Büronun tərkibinə Ə.M.Topçubaşov da daxil oldu³⁴³. Daha 5 üzvün MK-ya kooptasiya edilməsi barədə də qərar qəbul edildi (onlardan üçü Bakı, Yelisavetpol və İrəvan quberniyalarından olan müsəlmanları təmsil edirdi)³⁴⁴. "İttifaqi-müslimin" qurultayın bütün qərarlarını təbliğ etməyi, İttifaqın proqramını və nizamnaməsini təşviq etməklə Rusiya müsəlmanları arasında izahat işi aparmağı MK bürosunun bütün üzvlərinə bir vəzifə olaraq tapşırırdı. İttifaq MK-sının üzvlərinə ünvanlanmış məktubda deyilirdi: "Bütün rayonların müsəlmanları İttifaqın proqramına uyğun hərəkət etməli, şəhərlərdə və rayonların kəndlərində regional ittifaqlar yaratmalı, onları təşkilatı cəhətdən rəsmiləşdirməlidirlər". Daha sonra təşkilatın məqsədləri izah olunurdu: "İttifaqi-müslimin" təşkilatının ümdə məqsədi maddi və ictimai sahələrdə xalqın mənafeələrini müdafiə etməkdən, cəmiyyətdə aparılan islahatlarda vahid xətt hazırlamaqdan və ona əməl etməkdən ibarətdir"³⁴⁵. "Bürhani-tərəqqi" qəzeti "İttifaqi-müslimin" in Rusiya müsəlmanlarına ünvanlanan və vicdana, ədalətə, şəriətə, birliyə və qardaşlığa çağıran çağırışını dərc etmişdi. Qəzet həmçinin xəbər vermişdi ki, təşkilat 23 nəfərdən ibarət komissiya yaratmışdır. Din komissiyasına Azərbaycandan Əlimərdan bəy Topçubaşov, Əbdürrəşid İbrahimov, Xəlil bəy Xasməmmədov daxil idilər.

"İrşad" qəzeti - gündəlik ictimai-siyasi və ədəbi qəzet. 1905-ci il dekabrın 17-dən 1908-ci il iyunun 25-dək Bakıda Azərbaycan dilində dərc olunmuşdur. Qəzetin redaktoru Əhməd bəy Ağayev idi. 1905-1908-ci illərdə Ədib-ül-Məmalik Fərəhaninin redaktorluğu ilə "İrşad" qəzetinin farsca bir neçə nömrəsi çapdan çıxmışdır.

"Voql" qəzeti - gündəlik ictimai-siyasi qəzet. 1906-1913-cü illərdə Orenburq şəhərində tatar dilində çıxmışdır. Qəzetin nəşrləri Şakir və Zakir Rəziyevlər olmuşdur.

İqtisadi komissiyaya F.Xoyski, Sultanov, Molla Sabir Həsənov və başqaları daxil idilər. Hüquq komissiyasının tərkibində Ə.M.Topçubaşov, F.Xoyski, X.Xasmmomodov da var idilər³⁴⁶.

Qurultay bütün başqa vətənlər ilə yanaşı müsəlman partiyası nizamnaməsinin tərtib edilməsinə diqqətli yanaşmış MK-ya hövəli etdi. 1906-cı il noyabrın 18-20-də Moskvada MK-nın müşavirəsində nizamnaməyə baxıldı və o, qəbul olundu. Noyabrın 30-da layihə komissiyotlar və ittifaqlar haqqında 1906-cı il 4 mart tarixli müvəqqəti qaydalar əsasında qeydiyyatata alınmaq üçün komissiyot işləri üzrə Peterburq xüsusi şəhər idarəsinə təqdim olundu. Layihəyə yalnız 1907-ci il fevralın 28-də baxıldı və bəzi formal osaslarla istinad edilməklə geri qaytarıldı. Nizamnamədə müvafiq dəyişikliklər etmək üçün 1906-cı il aprelin 6-da Peterburqda keçirilmiş MK-nın dördüncü müşavirəsində müvəqqəti komissiya seçildi və bundan sonra layihə idarəyə bir daha təqdim olundu³⁴⁷ 1907-ci il aprelin ortalarında keçirilmiş MK müşavirəsində İttifaqın işlərini aparmaq və Dövlət Dumasında müsəlman fraksiyasının dumadankonar işinə kömək etmək üçün beş nəfərdən ibarət daimi büro seçildi³⁴⁸. Büroya aşağıdakı qəzetlərin redaktorları daxil oldu: "Kaspi" - Ə.Topçubaşov, "Ulfa" - A.İbrahimov, "Kazanski vestnik" - S.Alikin, M.F.Korimov, "Voql" - publisist Y.Akçürin³⁴⁹.

Müsəlmanların üçüncü Ümumrusiya qurultayında millətlorarəsi toqquşmalar məsələsinə dair qətnamə qəbul olundu. Qətnamədə hər iki xalqın din və ictimai-siyasi xadimlərinin diqqətli belə bir zərurətə cəlb edilirdi ki, "Zaqafqaziya müsəlmanları ilə ermənilərin qarşılıqlı barışması işini" öz əllərinə alsınlar "və insanpərvorlik naminə, azadlıq hərəkatında Rusiyanın bütün xalqlarının mənafelərinin ümumiyyəti naminə qarşılıqlı qırğınə son qoyunsunlar və vətəndaş azadlığı və siyasi azadlıq prinsipləri əsasında Rusiyada şüurlu həyatın bərqərar olmasına ümumi sayırların kömək göstərsinlər"³⁵⁰.

"İttifaqi-müsəlmin"ın MK-sı Dövlət Dumasında müsəlman fraksiyasının fəaliyyətinə də rəhbərliyi həyata keçirdi. Onun üzvləri Dumaya deputat seçilər, qanun layihələrinin müzakirəsində, proqram hazırlanmasında iştirak edərdilər. Bu zaman onlar Ümumrusiya müsəlmanları qurultaylarının qərarlarını rəhbər tuturdular.

İttifaq üzvləri təşkilatın şöbələrinin coğrafiyasını genişləndirmək məqsədilə izahat işi aparırdılar. Onlar Bakı şəhərinə xüsusi əhəmiyyət verərək İttifaq şöbəsini yaratmaq üçün 1907-ci ilin aprelində buraya öz nümayəndəsini göndərmişdilər. Bakı ziyalıları onların təşəbbüsünü müdafiə etmişdilər. "Proqress" qəzetində dərc olunmuş məqalədə belə bir çığırış var idi ki, "öz xalqına heç olmasa bir damla məhəbbəti olan, bütün ötrəfindəkilərə şüurla yaşayan və müsəlmanların irəliyə doğru hazırkı hərəkatının bütün gedişini diqqətlə izləyən hər bir kəs bu cür

birlişdirici vahidlərin yaradılmasına var gücünü sərf etməlidir, müsəlmanların birliyi ideyasının hamı üçün ümumi və müqəddəs olacağı şəraitə can atmalıdır"³⁵¹.

Bununla yanaşı qəzet qeyd edirdi ki, İttifaqın nümayəndəsi "ümummüsəlman məsələlərinə Bakı işçilərinin laqəyidə münasibətindən məyus halda" getdi. Nüfuzlu müsəlmanlar elan olunmuş yığıncağa gəlmədilər, yığıncağın iştirakçıları isə komitənin seçilməsi məsələsinin həllinə cürət etmədilər³⁵². Bakıda İttifaqın şöbəsi yaradıldı. Qeyd etmək lazımdır ki, Bakı cəmiyyətinin yuxarı toboqəsi Ümumrusiya müsəlman birliklərinə qərribə laqəyidlik göstərdi. "Açıq söz" qəzetinin nəşiri M.Ə.Rəsulzadə sonralar IV Dövlət Dumasında və onun bürosunda müsəlman fraksiyasına kömək göstərilməsi işində Bakının rolunu və yerini qiymətləndirərək yazmışdı ki, "tariximizin ən məsul anında, Rusiya tarixinin ən ciddi anında, həyatın ən təhlükəli vaxtında... bütün şimali Rusiya köməyə töləsdi"³⁵³ və "... yalnız Bakı, bu qızıl xəzinəsi, varlı diyar kənarında qaldı"³⁵⁴.

1907-1908-ci illərdə mövcud rejimə qarşı mərhəzədə müsəlmanları birləşdirmək işində İttifaqın fəaliyyəti bir qədər zəiflədi. 1909-cu ilin avqustunda isə Nijni Novqorod mühafizə bölməsinin rəisi Polis Departamentinin xüsusi şöbəsinə xəbər vermişdi ki, Dövlət Dumasının müsəlman fraksiyasının üzvləri, o cümlədən də Ə.M.Topçubaşov qarşıdakı qurultayın proqramını hazırlamaq və bəzi təşkilati məsələləri müzakirə etmək üçün Nijni Novqorod yarmarkasına gəlmişdir. Mühafizə bölməsinin rəisi məlumat vermişdi ki, müsəlmanlar hazırda imperiyada mövcud olan və milli müqəddəratlarını təyin etmək üçün maneə saydıqları dövlət quruluşuna qarşı siyasi mübarizə məqsədilə bütün şüurlu müsəlmanları birləşdirmək üçün qurultay çağırırlar³⁵⁵.

1909-cu il avqustun 21-də Şamaxı və Salyan nümayəndələri X.Salahovun, İ.Veysovan, A.Axundovun, Y.Vəzirovun iştirak etdiyi müsəlmanların yığıncağı Dövlət Dumasının müsəlman fraksiyasının fəaliyyəti haqqında informasiyanı dinləyərək fraksiya yanında büro yaratmağı qərar aldı. Onun işini maddi cəhətdən təmin etmək üçün Orenburqda maliyyə komissiyası yaradılmışdı. Yığıncaq birinci və ikinci çağırışlar Dövlət Dumasının fəaliyyətində Ə.M.Topçubaşovun rolunu qeyd etdi. Lakin yığıncaq göstərdi ki, "maddi cəhətdən zərrə qədər də olsa təmin olunmayan cənab Topçubaşov üçün fraksiyanın dumadəkənar bütün mürəkkəb və məsul işini təkbaşına aparmaq çətindir". Yığıncaq "Dövlət Dumasının hazırkı sessiyasında müsəlman fraksiyasının cənab Topçubaşovun köməyindən məhrum ola biləcəyindən" qorxaraq belə bir nəticəyə gəldi: büro yaradılın, maddi cəhətdən təmin edilsin və fraksiyanın sədri K.M.Tevkelevdən

və Ə.M.Topçubaşovdan xahiş olunsun ki, zəruri izahat işinin aparılması üçün "müsəlman əhalisinin yaşadığı müxtəlif mərkəzlərə getsinlər". Həmçinin qanun layihələrinə, məruzələrinə, Dumanın komissiyası və iclaslarında fraksiya üzvlərinin çıxışlarına aid materialların toplanmasını və sistemləşdirilməsini davam etdirmək də nəzərdə tutulmuşdu³⁵⁶. Ə.M.Topçubaşov və K.M.Tevkelev bu məqsədlə Orenburqda, Ufada, Troitskda, Yekaterinburqda, Permədə, Petropavlovskda oldular³⁵⁷.

"İttifaqı-müsəlmin" in sonrakı fəaliyyəti Dövlət Dumasının müsəlman fraksiyasının işi ilə sıx bağlı idi. Fraksiya Rusiya müsəlmanlarının bütün ictimai-siyasi həyatının bir növ əlaqələndiricisi olmuşdu. Məsələn, onun üzvlərinin təşəbbüsü ilə 1914-cü ilin iyununda Peterburqda müsəlmanların növbəti qurultayı keçirilmişdi. Özü də qurultaya nümayəndələr seçilməmiş, müsəlman fraksiyası tərəfindən dəvət olunmuşdular. Bu barədə Ə.M.Topçubaşov xüsusi olaraq ayrıca müşavirəyə toplaşmış Bakı ziyalılarına məlumat vermişdi. Ziyalıları qurultaya nümayəndəlik məsələsi narahat edirdi. Ə.M.Topçubaşov izah etmişdi ki, məhz fraksiya bütün şəhərlərə qurultaya gəlmək üçün dəvətnamə göndərmişdir. Qurultayın gündəliyini də fraksiya müəyyən etmiş, Rusiya müsəlmanlarının ruhani idarələrinin yenidən təşkili, onlar üçün vahid ruhani idarəsinin təsis edilməsi ilə əlaqədar məsələləri gündəliyə daxil etmişdi³⁵⁸.

Qurultayda K.M.Tevkelev sədr, Ə.M.Topçubaşov və İ.Axtaymov isə onun köməkçiləri seçilmişdilər.

Qurultayın işində M.Y.Cəfərov çıxış etmişdi. O, müsəlmanların monovi məsələlərinin təşkilinə dair hökumət tədbirlərinin tarixi icmalını verərək mövcud qanunvericiliyi təhlil etmiş və xalqın monovi həyatına hökumətin müdaxilə etməsinin arzuolunmazlığını göstərmişdi. O, "özünün sıxışdırıcı tədbirləri və müsəlmanların monovi həyatına müdaxilə etməsi nəticəsində Qafqaz tarixində müridlik adı ilə tanınan hərəkət doğurmuş"³⁵⁹ general Yermolovun fəaliyyəti üzərində dayanmışdı.

Qurultayın adına Peterburqda və Moskvada ali qadın kurslarının təşkilatçıları olan müsəlman qadınlardan pətişiyə daxil olmuşdu. Onlar müsəlmanların ictimai həyatı üçün qurultayın əhəmiyyətini qeyd edir və buna görə də qurultay iştirakçılarından diqqətini müsəlman qadının siyasi və mülki hüquqsuzluğuna, ailədə son dərəcə ağır vəziyyətinə cəlb edirdilər. Onlar qadın məsələsi həll edilmədən ictimai tərəqqini qeyri-mümkün hesab edərək öz ümidlərini qanunvericilik idarələri üzvlərinin müdafiə olunması ilə bağlayır və qurultaydan xahiş edirdilər ki, dərdlərinə şərik çıxsın və onları müdafiə etsin³⁶⁰.

1905-ci il 17 oktyabr tarixli çar manifestinin Azərbaycan cəmiyyətini siyasi cəhətdən fəallaşdırmaq üçün böyük əhəmiyyəti oldu. Azərbaycan sahibkarlarının nümayəndələri bu manifesti sevinclə qarşıladılar ki, bu da konstitusiyalı monarxiya çərçivəsində tələblərinin yerinə yetiriləcəyinə onların ümidlərinə əks etdirirdi. Manifestdən və orada azadlıqların elan olunmasından sonra mətbuatda müəyyən qətiyyət, tələbkarlıq və müxalifətçilik müşahidə olunurdu.

"Kaspi" qəzeti "Böyük akt" adlı baş məqaləsində yazırdı ki, manifest səfləşdirilmiş "müfəzizçiliyi" özünün əsas vəzifəsi hesab edən və bununla da bütün böyük ölkəni başdan-başa qarşıqlıq və açıq terror ocağına çevirmiş³⁶¹ polis nəzarətinin və ağır bürokratik qoyumluğun dar, məhvedici möhdüyyətlə məngənəsinə salınmış ictimai və dövlət məişətinin görkəminə əsaslı sərətdə dəyişəcəkdir. Ə.M.Topçubaşov qəzetin fikrinə şürik çıxaraq yazırdı: "İndi elə bir işıqlı dövr başlamışdır ki, bu və ya digər dına, milliyətə mənsubluğundan asılı olmayaraq Rusiyanın hər bir vətəndaşı özünün insan hüquqlarını dərk etmişdir³⁶². O, "din azadlığının" elan olunması və müsəlmanların Rusiya vətəndaşı kimi tanınması ilə əlaqədar xüsusilə sevincliyini bildirdi³⁶³. Ə.M.Topçubaşov imperiyada müsəlmanların vəziyyətini əvvəlkindən daha qətiyyətlə təndid edərək ümid edirdi ki, "işıqlı 17 oktyabr günü Rusiyanın hər bir vətəndaşına öz insan hüquqlarını hiss etməyə imkan verəcək və müsəlmanlar ümumi quruculuq işində iştirak edəçöklər³⁶⁴. O yazırdı: "İnən belə vətəndaş azadlığı və siyasi azadlıq prinsipləri əsasında şüurlu sosial-siyasi həyat üçün onların qarşısında ümumi meydan açılır³⁶⁵.

"Həyat" qəzetində dərc olunmuş yazılarda da bu cür ümidlər ifadə olunurdu: "Biz görək ictimai hərəkatə qoşulaq və onda iştirak edək... Çünki bizim iştirakımız bizə gələcəkdə yalnız xeyir və fayda gətirəcəkdir. Perspektivdə bu, zərər yox, yalnız fayda və xoşbəxtlik verə bilər³⁶⁶.

Şəhər dumasının üzvləri manifestə çox böyük əhəmiyyət verərək oktyabrın 19-da təcili iclas toplaşmışdılar³⁶⁷. Çıxış etmiş İ.Hacıyev sevinclə bildirmişdi: "... elə bir vaxt gəlib çatmışdır ki, istədiyini qorxmadan deyə bilərsiniz. Bu, həyatımızda böyük hadisədir³⁶⁸. İclasda qərara alınmışdı ki, S.Y.Vitteyə teleqram göndərilərək ondan xahiş olunsun ki, "verdiyiniz azadlığa görə³⁶⁹ çara dumanın minnətdarlığını çatdırın. Teleqramda bildirilirdi ki, duma "böyük dövlət müdriyyəti olan bu aktı sevinclə qarşılamışdır". 17 oktyabr manifestinin ölkəyə "əsayişə" nail olmağın bütün üsullarını verdiyini, "əsayiş olmasa bundan sonra yaşamağın artıq qətiyyənm mümkün olmadığını" yazan Bakı şəhər duması II Nikolayı "azad xalqın çarı"³⁷⁰ adlan-

dırmışdı. S.Y.Vittenin şəhər rəisini övöz edən K.Soforolyevın adına daxil olmuş cavab teleqramında deyilirdi: "Əlahəzrət İmperator lütfən buyurmuşdur ki, ifadə etdiyiniz hisslərə görə dumaya minnətdardır³⁷¹.

Azərbaycan sahibkarları belə bir xəbəri də eyni ruh yüksəkliyi və "dərın minnətdarlıq" hissi ilə qarşıladılar ki, manifestdə elan olunmuş söz və mətbuat azadlığından sonra Qafqaz cənibini mətbu sözün üzərindən "senzura zəncirini və qəndallarını"³⁷² götürmüşdür. Azərbaycan sahibkarları bu addıma cənibinin "humanist və məqsəduyğun proqramının"³⁷³, "onun uzaqgörənliyinin və Qafqaz ucqarlarının ehtiyaclarını dərindən başa düşməsinin"³⁷⁴ təzahürü kimi baxmışdılar. Milli sahibkarların nümayəndələri ömin olduqlarını bildirdilər ki, senzuranın ləğvi onlara mətbuat səhifələrində öz mənafeələrini daha geniş müdafiə etməyə imkan verəcək, "ictimai yaraların və ağrıların azad təndidi, bütün bəlalərə qarşı azad mətbuat mübarizəsi üçün"³⁷⁵ imkanlar açacaq.

Çar manifesti ilə əlaqədar Bakıda manifestasiyalar təşkil olunmuşdu. Oktyabrın 18-də və 19-da şəhərdə təşkil olunmuş yürüşlərə şəhər özünüidarəsinin nümayəndələri başçılıq edirdilər³⁷⁶. Nümayişçiləri general-qubernator salamlamışdı. Oktyabrın 20-də çarın "mərhəmət və bəxşiliş olan konstitusiyası"³⁷⁷ ilə əlaqədar Təzəpər məscidində ibadət keçirilmişdi. Manifest Azərbaycanın başqa şəhərlərində də sevinclə qarşılanmışdı. Yelışavetpolda, Şuşada, Nuxada, Zaqatalada və başqa yerlərdə mitinqlər və nümayişlər keçirilmişdi.

Lakin çox tezliklə çar manifesti ilə əlaqədar Azərbaycan sahibkarlarının sevinci manifestdə verilmiş vədlərin çar hökuməti tərəfindən yerinə yetiriləcəyinə görə narahatlıqla övöz olunmağa başladı. 1905-ci ilin noyabrında Azərbaycan sahibkarlarının siyasi çıxışlarından göründüyü kimi, onların bir qismi artıq başa düşmüşdü ki, çarizmin elan etdiyiniz güzəştlərin həyata keçirilməsi üçün qarşıda hələ uzun mübarizə var.

Vədlərin yerinə yetirilməsi barədə xahişlər və tələblər mətbuatda və Bakıda keçirilən mitinqlərdə də bildirilirdi. Artıq noyabrın 3-də "Kaspi" qəzetinin baş məqaləsində vədlərin azadlıqların həyata keçirilməsi zəruriliyi qeyd olunmuş və deyilmişdi ki, müvəqqəti sakinliyi "tam daxili sülhün başlanması" hesab etmək səhv olardı, "tam daxili sülh yalnız o zaman mümkündür ki, ölkədə yarımqıç yox, tam konstitusiyaya olacaq və elan olunmuş azadlıqların həqiqi təminatları fəal həyata keçiriləcək"³⁷⁸. Məsələnin bu cür qoyuluşu islahatların keçirilməsinə, mövcud quruluşun yeniləşdirilməsinə uğrunda mübarizənin konstitusiyası formasına ümidlər baslayan sahibkar təbəqələrinin məvqeyini əks etdirirdi.

"Kaspi" qəzetinin redaktoru Ə.M.Topçubaşov 1905-ci ilin noyabrında bu mövqedən yazılmış məqalələr ilə qəzetin səhifələrində çıxış etmişdi. Məqalələrdə "əlan olunmuş azadlıq ilə əsarət vəziyyəti, xüsusən də... Qafqaz işlərində əsarət vəziyyəti" arasındakı ziddiyyət qeyd olunur, diyarda hakimiyyət orqanlarının özbaşınalığının, satqınlığının və rüşvətxorluğunun, qanunsuzluğun davam etdiyi göstərilirdi. Hətta yerli orqanların tərkibi də əvvəlki kimi qalmışdı. "Bu fikri möhkəmləndirmək üçün xüsusi sübutlar götürmək lazımdır deyil ki, köhnə rejimin tam pislənmiş polis-bürokratik qaydaları kökündən möhv edilmişdir, çünki yalnız o zaman azadlıq hərəkatı tərəfindən qəti əlan olunmuş azadlıq prinsipləri əsasında höyatımızı yeniləşdirmək mümkündür. Rusiyanın hər tərəfində və hər yerində qanunu birinci pozan və ictimai əxlaqı korlayanların başında dayanan "administrasiya işçiləri" bu cəhətdən birinci yerdə gedirlər"³⁷⁹. Ə.M.Topçubaşov cənabının Qafqaz əhalisindən nümayəndələr çağıracağı barədə vədini yerinə yetirməməsi ilə əlaqədar tənqidi iradlarını bildirərək əvvəlki kimi yəndə və bu cür müsavirlərə "diyarın vətəndaş azadlığı və siyasi azadlıq üçün hazırlayacaq orqan" kimi baxırdı. Ə.M.Topçubaşov Qafqazın sosial cəhətdən yuxarı təbəqələrini və ziyalılarını birleştirməyin mühüm vasitəsi kimi "qarşılıqlı anlaşmazlıqları aradan qaldırmaq və qarşılıqlı tədbirlər həzafə üçün"³⁸⁰ Qafqaz xalqları nümayəndələri qurultaylarının keçirilməsini təklif edirdi. Ə.M.Topçubaşov "diyarın geniş miqyasda özünüidarəsinə", Qafqazda "diyarın daxili həyatı məsələlərində qanunvericilik funksiyalarını olan scymin"³⁸¹ yaradılmasına tərəfdar çıxaraq bununla da Gürcüstanın sosial cəhətdən yuxarı təbəqələrini nümayəndələrinin irəli sürdükləri proqrama qoşulmuşdu. Həmin proqram bu məsələlərdə Azərbaycan sahibkarlarının mənafələri ilə üst-üstə düşürdü.

Ə.Əğayev 1905-ci il noyabrın 4-də "Həyat" qəzetində dərc olunmuş məqaləsində manifestdən sonra yaranmış siyasi vəziyyətə münasibətini daha mülayim şəkildə bildirmişdi. O yazırdı ki, çar manifesti verildikdən sonra "Rusiya tamamilə dəyişmişdir, Böyük İmperator öz öli ilə öz hüquqlarından ol çəkmişdir və xalq hökuməti yaradılmasına razılıq verərək-xalqa hər cür azadlıqlar və bərabərliklər vermişdir. İnnən hər kəs qubernatorlar, pristavlar tam hakimiyyətə malik olmayacaq və istədikləri kimi hərəkat edə bilməyəcəklər"³⁸². Ə.Əğayev ehtiyatlı olmağa və çarın əlan etdiyi "azadlığa", hər cür maarifçilik cəmiyyətlərinin təşkilinə, məktəblər açılmasına, qəzetlərin nəşrinə, kitabların tərcüməsinə "zərər gətirən" hərəkatlardan çəkinməyə çağırırdı.

1905-ci ilin noyabr-dekabrında Bakıda keçirilmiş mitinqlərdə manifestin verilməsindən sonra ölkədə yaranmış siyasi vəziyyət müzakirə edilmişdi. Çi-

xışlarda həm çarın demokratik azadlıqlar əlan etməsi faktından razılıq, həm də onların həyata keçirilməsinin ləngidildiyindən narazılıq hissi bildirilir, onların tənxiyə salınmadan icrası, yeni islahatların keçirilməsi tələbləri irəli sürülürdü. Noyabrın 18-də keçirilmiş mitinqdə Ə.Əğayev siyasi mənlilik şüurunun artması üçün mitinqlərin əhəmiyyətini qeyd etmiş, Qurandan götürüldüyü sətirlər əsasında "ümumiyyətə azadlıq, xüsusən də din və vicdan azadlığının"³⁸³ zorurluğunu göstərmiş, vətəndaş azadlığının Peyğəmbərin təlimi ilə tam əhəngdar olduğunu sübut etmişdi. Nəcəf bəy Vəzirovun çıxışında hökumətin ünvanına daha kəskin ittihamlar səllənmişdi. Natiq hökuməti bunda ittiham etmişdi ki, "onun qeyri-müştəkkilliyi və fərasətsizliyi ucbatından müsəlmanların indiyədək azadlıq haqqında heç təsovvürü də yox idi". N.Vəzirov bildirmişdi ki, "müsəlmanlar indi verilmiş azadlıqdan istifadə etməlidirlər"³⁸⁴. Noyabrın 27-də mitinq toplaşanlar bələ bir notisiyə gölmüşdirlər ki, "manifest hələ də ölü akt olaraq qalır və manifest əlan olunmuş ənd adi vətəndaş hüquqlarının həyata keçirilməsinə xalqın özü nail ola bilər və nail olmalıdır"³⁸⁵. Mitinqdə bir çox sosial-siyasi məsələlər müzakirə olunmuşdu. Çıxışlarda manifestin konstitusiyayı "işdə deyil, yalnız kağız üzərində oxs etdirməsi" qeyd olunur, vəd olunmuş hüquqların həqiqətən verilməsinə tələb etmək çağırışı səllənirdi³⁸⁶. Bakı şəhər dumasının qıslarını X.Kazimov, N.K.Sadiqov və başqaları Dövlət Dumasında müsəlmanların proporsional nümayəndəliyi tələbini irəli sürmüşdülər³⁸⁷. İ.Hacıyev hətta Azərbaycan gənclərini azadlıq uğrunda mübarizlər cərgəsinə dayanmağa çağırır³⁸⁸. Rusiyada aqrar hərəkatından danışan K.Səforaliyev Qafqazdakı xəzino torpaqlarının yerli kəndlilər arasında bölüşdürülməsi tələbini mitinqin qətnaməsinə daxil etmək təklifini vermişdi. S.Nərimanov vəqf əmlakının qaytarılması tələbini qətnaməyə daxil etməyi təklif etmişdi³⁸⁹.

Mitinqdə qəbul olunmuş qərarda mitinq iştirakçıları manifesti alqışlayaraq, vəd olunmuş azadlıqların həyata keçirilməsinə tələb edərək göstəridirlər ki, "siyasi və vətəndaş azadlıqları islamın ruhuna zidd deyil, əksinə, onlar islamın əsasını təşkil edirlər"³⁹⁰. Qərara ümumi seçki hüququ³⁹¹, Dövlət Dumasında müsəlmanların proporsional nümayəndəliyi³⁹² tələbləri də daxil edilmişdi.

17 oktyabr çar manifesti verildikdən sonra Rusiyada tam bir sıra siyasi partiyalar və təşkilatlar yaranmışdı. Bununla əlaqədar Ə.M.Topçubaşov məqalələr silsiləsi ilə "Kaspi" qəzetində çıxış etmişdi. Bu məqalələrdən biri "Partiyalar"³⁹³ adlanırdı. Müəllif məqalədə qeyd edirdi ki, Rusiyada azadlıq hərəkatı siyasi partiyalara həyat vermişdir. Onlardan bəziləri artıq formalaşma bilmiş, digərləri isə yalnız nəzərə çarpməyə başlamışdır. Ə.M.Topçubaşov bələ parti-

Nəcəf bəy Vəzirov

yaların yaranmasına prinsipco müxtəlif ictimai qrupların siyasi ideallarını oks etdirən qanunayuyğun hal kimi baxırdı³⁹⁴. Lakin 1905-ci ilin noyabrının əvvəllərində Rusiyanın konkret şəraitində Ə.M.Topçubaşov 17 oktyabr manifestinin faktiki həyata keçirilməsi tolobi ətrafında bütün partiyaların birləşməsinə zəruri sayırdı. Kadet liderlərinin aşkar təsiri altında yazılmış bu məqalədə Ə.M.Topçubaşov həmin şəraitdə yalnız bir "vətəndaş və siyasi azadlıqlar"³⁹⁵ partiyasının yaradılmasına tərəfdar çıxırdı. Mütləqiyyətin devrilməsini tələb edən partiyalara isə o, "dağıdıcı xarakterli"³⁹⁶ partiyalar kimi baxırdı.

Zemstvo-şəhər xadimlərinin 1905-ci il noyabrın 6-13-də Moskvada keçirilmiş qurultayına Ə.M.Topçubaşov xüsusi məqalə həsr etmişdi. Ə.M.Topçubaşov bu qurultayı "indiki hökumətin də hesablaşmalı olduğu siyasi partiyam təmsil edən Rusiyanın qabaqcıl adamlarının"³⁹⁷ yığıncağı adlandıraraq Moskvaya qurultayını Rusiyada ilk konstitusiyaya yığıncağı hesab edirdi. Məqalədə kadetlər partiyasının yaranması tarixi və proqramı öz əksini tapmışdı. Partiyanın proqramı sosiolojondirilərkən onun qanunvericilik hakimiyyətinin həyata keçirilməsində iştirak hüququnu, yerli muxtariyyəti və nümayəndəli vilayət yığıncaqlarını vəd etdiyi xüsusi qeyd olunurdu. Kadetlər proqramının bu bəndini Ə.M.Topçubaşov "Rusiyanın federativ prinsiplər əsasında yenidən qurulması ideyasının"³⁹⁸ onlar tərəfindən müdafiə edilməsi kimi yozurdu. Məqalədə həmçinin Peterburqda yaradılmış demokratik Konstitusiyacılar İttifaqının bu məsələdə mövqeyi də qeyd olunur və göstərilirdi ki, onun proqramında "Rusiya imperiyasının bütün məkənində özünüidarənin tətbiqi"³⁹⁹, özünüidarə funksiyalarının genişlənməsi nəzərdə tutulmuşdur. Eyni zamanda Ə.M.Topçubaşov qeyd edirdi ki, N.İ.Çuqkovun başçılıq etdiyi sağ tomayüllü partiya Rusiyanın ictimai-siyasi quruluşunun federativləşməsi əleyhdarı kimi çıxış edərək "Rusiyanın birliyi və bölünməzliyi" ideyasını müdafiə edir.

Ə.M.Topçubaşovun bu fikirləri şübhə doğurmur ki, Azərbaycanın sahibkar-liberal dairələri kadetlərə rəğbətli yanaşırdılar. 1905-ci ilin dekabrından çıxmağa başlamış "İrşad" qəzeti də bu mövqedə idi. 1905-ci il dekabrın 4-də Konstitusiyalı Demokratiya Partiyasının Bakı bölməsinin təşkili sahibkarların bu qruplarının siyasi cəhətdən formalaşmasına kömək etmişdi⁴⁰⁰. Bölmənin təsis yığıncağının qətnəməsində qeyd olunurdu ki, partiyanın Bakı bölməsinə üzvlərin yazılışı keçirilir. Yazılışı aparmaq solahiyəti verilmiş şəxslər sırasında İ.Hacinski, K.Hacinski, K.Əfəndiyev, M.S.Həsənov da var idi⁴⁰¹.

Konstitusiyalı Demokratiya Partiyasının Bakı bölməsinin sonrakı fəaliyyəti 1906-cı ilin əvvəllərində baş vermiş hadisələrlə əlaqədardır. 1906-cı il

yanvarın 7-də bölmənin yığılmasında Azərbaycan sahibkarlarının və ziyalıların nümayəndələri - Ə.M.Topçubaşov, İ.Hacıyev, İ.Hacinski, K.Səfərliev onun daimi bürosunun tərkibinə seçilmişdilər⁴⁰². Bölmənin 300 nəfər üzvü var idi⁴⁰³. Bu barədə 1906-cı il yanvarın 19-da kadetlərin Bakı komitəsinin katibi partiyanın mərkəzi bürosuna xəbər vermişdi. O həmçinin yazmışdı ki, "hərbi vəziyyət və erməni-tatar münasibətləri fəaliyyəti inkişaf etdirməyə çox mane olur"⁴⁰⁴. Bölmənin rəhbərlərindən mərkəzə daxil olan məlumatlardan gördüyü kimi, təşviqat və təbliğat işində Azərbaycan bölməsinin fəaliyyəti həlökət çüzi idi və bölmənin siması hələ tam müəyyənləşməmişdi⁴⁰⁵.

Dövlət Dumasına seçkiqabağı kampaniyanın gedişində kadetlərin fəaliyyəti xeyli canlanmışdı. Partiya proqramının müdəalərinin təbliği və izahı üçün Bakıya görkəmli xadimlər dəvət edilmişdilər. Seçkilərin nəticələrinə və Dumada Azərbaycandan olan deputatların fəaliyyətinə əsasən demək mümkündür ki, onların səyləri əbəs deyildi.

1912-ci ilin yanvarında Yelışavetpol qubernatoru Polis Departamentinə məlumat vermişdi ki, quberniyada "ziyalılar bütünlükdə kadetçilərdir - ayrı-ayrı, müstəsna hallarda öz daxili əqidələrinə görə ciddi kadetçilərdir, əksəriyyət isə nədənsə belə hesab edir ki, kadet platforması hər bir ziyalı üçün vacibdir. Bu cəhət siyasi partiyaları, mətbuatı və yerli əhalinin maarifləndirilməsinə bütünlükdə başqa növlərini də hərtərəfli səciyyəyəndirir"⁴⁰⁶.

1905-ci ilin payızında "Milli müdafiə cəmiyyəti və müsəlman zadəganlarının, ziyalıların və yuxarı toboqələrinin itifaqı"⁴⁰⁷ yarandı. "Kaspi" qəzeti bu təşkilatı "Birləşmiş müsəlman ziyalıların xalq müdafiəsi komitəsi" adlandırmışdı. Lakin eyni mürciətin "Kaspi" və "Hoyat" qəzetlərində müxtəlif təşkilatlar adından dərc olunması onların eyni bir təşkilat olduğuna şübhə doğurmuşdu. Təşkilatın "Hoyat" qəzetində verilmiş adı bu cəmiyyətdə iştirak etmiş sosial qüvvələri daha geniş açıb göstərirdi. Adından gördüyü kimi, bu itifaqda Azərbaycanın sosial cəhətdən yuxarı toboqələrinin və ziyalıların nümayəndələri birləşmişdilər. Görünür, 1905-ci ilin oktyabrında Bakıda yaranmış "İtifaq" qrupunun üzvləri olmuş sosialist-inqilabçıların nümayəndələri də İtifaqda daxil idilər.

Bu təşkilatın fəaliyyəti barədə yəqinə, lakin kifayət qədər əhəmiyyətli fakt onun nəşr etdiyi "Bakı şəhərinin zadəganlarına və nüfuzlu şəxslərinə mürciət"dir⁴⁰⁸. "Mürciət" in müəllifləri hökumətə qarşı yönəlmiş azadlıq hərəkatına rəğbət bəslədiklərini bildirdilər⁴⁰⁹. Eyni zamanda "Mürciət" də qeyd olunurdu ki, bu hərəkdən müsəlmanlara qarşı istifadə olunmasına cəhd göstərilirsə, İtifaqda birləşmiş qüvvələr bunu qəti dəf edəcəklər⁴¹⁰.

1906-cı ilin avqust-sentyabrında Bakı və Yelışavetpol quberniyalarında "Difai" partiyası - "Qafqaz Ümum müsəlman Komitəsi" təşkil olunmuşdu⁴¹¹. 1905-ci ildə erməni-azərbaycanlı ziddiyyətlərinin kəskinləşməsi milli siyasi təşkilatın yaradılmasının zərurətini aşkar etmişdi. 1906-cı ilin fevral-martında Tiflisdə keçirilmiş "bərşərdarçı" qurultayda Azərbaycan nümayəndələrinin çıxışlarında milli qüvvələrin birləşməsi, xalqın mənafeclərinin müdafiəsi və onun təhlükəsizliyi üçün təşkilatların, o cümlədən siyasi təşkilatların rolu xüsusi qeyd olunmuşdu. Qızğın diskussiyalar nəticəsində çıxarılmış nəticələrdən biri də bu olmuşdu ki, "Daşnaksütyun" a və onun silahlı qüvvələrinə qarşı siyasi partiyaların və döyüş drujinalarının yaradılması zəruridir. "Son qanlı hadisələrdə" "Daşnaksütyun" partiyasının mövqeyini "özünümüdafiə" kimi adlandırmış K.İ.Xətisova etiraz edən Adil xan Ziyadxanov bildirmişdi ki, "bu, belə deyildir, çoxlu fakt və sübut var ki, hücum edən tərəf ermənilər olub, hələ onun demirik ki, müsəlmanların heç bir təşkilatı və hazır döyüş qüvvələri yoxdur"⁴¹².

"Difai" təşkilatının əsasını Azərbaycanın görkəmli ictimai xadimi Əhməd bəy Ağayev qoymuşdu. Partiyanın yaradılmasından əvvəl böyüklüklü hazırlıq və izahat işi aparılmışdı. Azərbaycanın bir çox regionlarında təsis yığınaqları keçirilir, bunların nəticəsində partiyanın "komissiyaları" adlanan bölmələr yaradılırdı. Partiyanın MK-sı Bakıda yerləşirdi⁴¹³. Ona Ə.Ağayev başçılıq edirdi⁴¹⁴. MK-ya Q.Qaraboyov, M.H.Hacinski, İ.Aşurbəyov, B.Cavanşir, N.Bəhbudov daxil idilər⁴¹⁵. Yelışavetpolda, Şuşada, Ağdamda, Bördədə, Yevlaxda, Qaryagında, Tortordo, Qarsda, Naxçıvanda və başqa yerlərdə partiyanın bölmələri yaradılmışdı. Jandarm məlumatlarında belə bir informasiya vardır ki, Vladıqafqazda da partiyanın komitəsi var idi⁴¹⁶.

"Difai" partiyasının vərəqələri Bakıda çap olunur və bütün bölmələrə göndərilirdi. 1906-cı ilin avqustunda, sonralar isə oktyabrında "Difai"nin eyni zamanda Azərbaycan və rus dillərində vərəqələri buraxılmışdı. Bu vərəqələrdə diyarın əhalisinə mürciət çap olunmuş və onların nəzərinə çatdırılmışdı ki, "Daşnaksütyun" partiyası çar hakimiyyət orqanları ilə olub-olaraq müsəlman əhalisini qırmağa və Qafqazdan qovmağa çalışmışdır ki, "Qafqazdakı erməni əhalisi üçün muxtariyyət - milli idarəetmə əldə etsin". Daha sonra vərəqədə deyilirdi ki, buna görə də Şimali Qafqazdan, Dağıstandan və Zaqafqaziyadan olan "minlərlə gənc" partiya yaratmağı qərar almışlar. Bu partiyanın məqsədi "Qafqaz müsəlmanlarını möhv olmaq təhlükəsindən" xilas etməkdir. Maariflənmə və qüvvə toplamaq bu məqsədə çatmaq vasitələri olan edilmişdi. Vərəqədə yazılmışdı ki, bu iki vasitə onun

üçün lazımdır ki, "xalqın savadsız kütləsini" maarifləndirərək onu "həkimiyət orqanlarının hərəkətlərindən" azad etmək mümkün olsun⁴¹⁷.

Vəroqələrdə ölkənin arzusunu ifadə edən tələb də var idi: "Torpaq əməkçi simfə mənsub olmalıdır"⁴¹⁸.

"Difai"nin çağırış-proqramı "İrşad" qəzetində çap olunmuşdu⁴¹⁹. Redaksiya bildirdi ki, proqramı çap edərkən o, işin xeyrinə olaraq dövlət əleyhinə olan bozi fikirləri mətnəndən çıxarmışdır.

Proqramda Azərbaycan xalqının təqiblərə və məhvə məruz qalması ilə noticolonmuş regiondakı mövcud siyasi vəziyyətin xarakteristikası verilmişdi. Bunun başlıca səbəblərini millətlərarası toqquşmalar və kütlələrin savadsızlığı olduğu göstərilmişdi. Vəziyyətdən çıxış yolu kimi hökumət tədbirlərinin tətbiqi və əhəlinin maarifləndirilməsi zəruri sayılmışdı. Daha sonra izah olunurdu ki, yerli hakimiyyət orqanları və onların nümayəndələri qoşunu, müvəqqətiliyi və silahı olan "Daşnaksütyun"un əlində miskin bir əltdir. Azərbaycan cəmiyyətinin qabaqcıl hissəsi pərakəndəlikdə təqəsiləndirilərkə qeyd olunurdu ki, o, milli qüvvələrin birləşməsinə kömək etmədi, nə xalqı "əbədi cəhəldəndən və nədanlıqdan" qurtarmaq üçün, "nə də bizi geridə qoyan və hüquqlarımızı tapdalayan hökumətə qarşı" heç bir iş görmədi.

Proqram təşkilatın başlıca məqsədini müəyyən etmişdi - "Qafqazın başqa xalqları ilə, hətta "Daşnaksütyun" partiyası ilə də birləşərək əsl qardaşlıq münasibətləri yaradılsın, lakin bir şərtlə ki, "Daşnaksütyun" öz proqramını elan etsin və Qafqazın rifahı, bütün xalqların hüquqları və mənafehi ilə razılaşsın...".

Tanınmış adamlara isə partiya xəbərdarlıq etmişdi ki, "xəncər və güllə ilə" onları məcbur edərkən ki, "höyatlarını və əmlaklarını əsirgəməyərək innən belə xalqın qayğısına qalsınlar və onun azadlığa çıxmasına xidmət etsinlər". Bu xüsusən o şəxslərə aid idi ki, "cəmiyyət içində nifaq salır və təşviş doğururlar, gənclərin ayrı-ayrı qrupları arasında ədavət toxumu səpirlər. Bununla da xalqın məhvini və var-yoxdan çıxmasına xidmət edirlər"⁴²⁰.

Çağırış vəroqəsi oxucuları təşkilatın rəmzi ilə tanış edirdi. Təşkilatın rəmzi altıguşəli ulduz ilə ayarının və dostokləri aşağıda olan, bir-birinin üzərinə çarpaz şəkildə qoyulmuş iki qılıncın təsvirindən və "Difai" - "Mübariz milli firqəsi" sözlərindən ibarət idi⁴²¹.

"Difai"nin təşkilatçıları başa düşürdülər ki, təbliğ edənləri siyasi məqsədləri və vəzifələri başa düşmək üçün kütlələrin şüurluluğunun və müvəqqətiliyinin müvafiq səviyyəsi lazımdır. Buna görə də onlar əhəli arasında geniş maarifçilik işi aparırdılar. Bu işə onlar həmin dövrdə Yelışavetpolda yaradılmış müsəlman xeyriyyə cəmiyyətinin üzvlərini cəlb etmişdilər. "Difai"nin qərar-

gəhi "Cəmiyyəti-Xeyriyyə" və "Noşri-Maarif" xeyriyyə cəmiyyətlərinin bina-sında yerləşirdi. Bu cür sıx əməkdaşlıq konspirasiya normalarına əməl etmək zərurətindən də irəli gəlirdi, çünki bu təşkilat hakimiyyət orqanları tərəfindən təqib olunurdu. Jəndərm işçilərinin Polis Departamentinə çoxsaylı məlumatlar buna sübutdur. Həmin məlumatlarda "Difai"yə mənsubluğu şübhə doğuran şəxslərin evində axtarış zamanı müsadirə edilmiş nəşrlərin siyahısı da göstərilirdi. Məsələn, Yelışavetpolda daxil olmuş məlumatlardan birində axtarış zamanı götürülmüş ədəbiyyatın ətraflı siyahısında aşağıdakı nəşrlər var idi: O-lqa Volkenşteynin "Söz və yığınaq azadlığı nə üçün lazımdır" kitabçasının Azərbaycan dilinə tərcüməsi, Gədin və Lafarqın rus dilində "Sosial-demokratlar nə istəyirlər?" kitabçası, "Kolokol", "Rusiya siyasi partiyalarının proqramı", "Rusiyada siyasi partiyaların proqramları məcmuəsi", Kautskinin "Respublika və Fransada sosial-demokratlar", Ə.M. Topçubaşovun "Müsəlman parlament fraksiyası", S.Rusovun "Bolqarlar necə azadlıq əldə etdilər", İ.Naumovun

"Difai" partiyasının emblemi

"Rusiyada qrar məsələyə dair", A.A.Nikolayevin "Ziyalılar və xalq", A.Q.Baxuruyevin "Xalq nümayəndələrini necə seçməli", D.Qalevinin "Anarxizm və sosializm", Q.Balitskinin "Tətil və boykot" kitabçaları, habelə "Məmurlar və xalq hakimiyyəti haqqında" və s. kitabçalar⁴².

Partiyanın sosial bazasını əsasən cəmiyyətin orta təbəqələrinə mənsub şəxslər - tacirlər, ziyalılar, kəndlilər, tələbələr və başqaları təşkil edirdilər.

"Difai"nin bölmələri yerli əhali arasında böyük nüfuz qazanmışdı. Çar məmurları qeyd edirdilər ki, bu partiyanın mövcud olduğu vaxt özində yerli əhalinin ictimai işlərə marağı xeyli artmışdır, indi əhali hakimiyyət orqanlarından daha çox partiyanın komitələrinə müraciət edir⁴³. Bundan başqa onları belə bir fakt da narahat edirdi ki, "müsəlmanlar təbliğatın təsiri ilə birləşəndə, zehni cəhətdən inkişaf edəndə və "şüurlu" olanda partiya, şübhəsiz ki, dövlət əleyhinə məqsədlərini də təbliğ etməyə başlayacaqdır"⁴⁴.

Partiyanın bölmələri maliyyə məsələləri ilə də məşğul olurdu. Partiyanın vəsaiti üzvlük haqlarının hesabına yaranırdı. Üzvlük haqlarını yığarkən partiyanın xəzinədarlarının yanında çek kitabçaları olurdu. Pul ələndə üstünə stempel vurulmuş qəbz verirdilər. Əhalidən keyriyyəçilik adı ilə də pul yığılırdı. Camaat içində buna "ac müsəlmanlara yardım" adı qoymuşdular. Həm də elan olunurdu ki, bu vəsait mərkəzi müsəlman keyriyyəçilik cəmiyyətinə göndərilir⁴⁵. Partiyanın bölmələri pul vəsaiti yığmaqdan başqa məhkəmə işlərinin təhqiqatı, cərimə qoyulması, torpaq münacişlərinin həlli, döyüş drujinalarının yaradılması ilə də məşğul olurdular.

İri qəza mərkəzlərində partiyanın bölmələri var idi. Kəndlərdə yardımçı komitələr var idi ki, bunlar da qəza komitələrinə tabe idilər. Komitələrə varlı təbəqələrin və ziyalıların nümayəndələri rəhbərlik edirdilər.

Yelisavetpolda partiyanın lideri böyük ictimai-siyasi xadim Ələkbər bəy Rəfibəyov idi. Təşkilat komitəsinə zadəganların və ruhanilərin nümayəndələri Ələkbər bəy və Ələsgər bəy Xasmməddovlar, Həsən bəy Ağayev, şeyxülislam Ə.M.Pişnamazadə, Həbib bəy Usubbəyov, Adil xan Ziyadxanov və başqaları daxil idilər⁴⁶. Komitənin yaradılmasında Yelisavetpol şəhər divanxanasının üzvləri H.İsrafilbəyovun və C.Xoyskinin narazılığına səbəb olmuşdu. Onlar hətta bu bəradə yuxarılara məlumat verəcəkləri ilə hədələmişdilər⁴⁷. Buna baxmayaraq bəlmə yaradılmış və sonədlərdən göründüyü kimi, əhali arasında çox böyük iş aparmış və layiqli hörmət qazanmışdı. Bu işə yerli hakimiyyət orqanlarını çox narahat edirdi. Bölmənin fəaliyyətini müşahidə edən çar məmuru Kovalyov onun yaxın gələcəkdə "müsəlman kütlələrinin" rəhbəri rolunu oynayacağını bildirmişdi.

Yelisavetpol qubernatoru difaiçilərin "ağıllı, cətiyatlı, ardıcıl, vicdanlı və səmimi"⁴⁸ şəxsiyyətlər olduğunu yazırdı.

Komitələrə Zəngəzur və Cəbrayıl qozalarında Moşədi Cəfər, Bərdədo - Moşədi Mehdiqulu Şərif oğlu, Ağdamda - Bahaş bəy Kazımbəyov, Moşədi Şamil Hacıyev, Yevlaxda - Asan Qaraca oğlu, Əşrəf Tağıyev, Saleh Hüsey-nov, Qarsda - polis praporşiki Qurban Əfəndi və mülk sahibi Nadir Atabaş-zadə⁴⁹ başçılıq edirdilər.

1907-ci ilin martında Yelisavetpol şəhərində Zaqafqaziya, Şimali Qafqaz və Kırım müsəlmanları nümayəndələrinin qurultayı keçirilmişdi. Qurultayda qərara alınmışdı ki, Qarabağda mövcud olan erməni təşkilatlarına cavab olaraq "Difai"nin fəaliyyəti orada təşkil edilsin; Bakı sahibkarları Tağıyevin və Əsədullayevin köməyi ilə Ağdam yaxınlığında knyaz Uzmıyevlərin (yoğun ki, Uzmıyevlərin - D.S.) mülkləri satın alınmış və Ağdamdan Xocalı stansiyasınaqədər bütün torpaqlar ermənilərdən satın alınaraq orada yalnız müsəlmanlar yerləşdirilsin; hökumət Şuşada yaşamaq azərbaycanlılara bir vəzifə olaraq tapşırılsın; Qarabağ müsəlman oyalətinə çevrilsin. Bunları Moskvadan Polis Departamenti Simbirsk, Kazan, Hoştərxan, Saratov, Samara, Ufa, Penza, Don qoşunları, Kostroma, Ryazan qubernatorlarına məlumat vermişdi⁵⁰.

Qurultayın qərarı ilə "Difai" partiyasının Qarabağda "Qarabağ Birlik Məclisi" adlı bölməsi yaradılmışdı. Məclis Qarabağda - Yelisavetpol quberniyasının Cavanşir, Qaryagin, Şuşa qozalarında fəaliyyət göstərirdi. Onun təşkilatçıları ticarətçilər, ziyalıların bir qismi, qolçoqmaqlar və kəndlilər idilər. Məclisin baş komitəsi Şuşada yerləşirdi. Onun sədri Korim bəy Mehmandarov, sədrin müavini Cahangir xan Nuribəyov, katib Xuduş Quliyev idi⁵¹. Təşkilatın 400 nəfərdən ibarət döyüş drujinası var idi⁵².

"Qarabağ Birlik Məclisi"nin 1907-ci ilin oktyabrında qəbul edilmiş proqramı 53 bənddən ibarət idi. Proqramda "müsəlmanlar arasında milli mənlük şüurunun inkişaf etdirilməsi" vəzifəsi qoyulur və müsəlmanlar birliyi çağırılırdı. Proqramda belə hesab olunurdu ki, məhz müsəlmanların birliyi onların omlak toxunulmazlığının, maddi firavanlığının, mədəni inkişafının və milli özgünlüyünün qorunub saxlanılmasının rəhnidir. Proqram təşkilatın nizamnamə prinsiplərini müəyyən edirdi. Sədr, onun köməkçisi və katib vəzifələri nazərdə tutulurdu. Məclisin vəsaiti pul yığımlarından ibarət idi. Pul yığımları yığıclarda olan mədaxil-məxaric kitablarından qeyd olunurdu.

Proqramda həm siyasi məqsədlər, həm də əxlaqi normalar göstərilirdi. Proqram millətlər arasında münasibətləri müəyyən edir, millətlərə qarşı qırğınma qarşı çıxırdı. Milli ədavəti qızdırmağa görə məsulyyət, pul qoparmağa, haki-

"Müdafə" təşkilatının möhürü

miyyətdən sui-istifadəyə, böhtana, andı pozmağa, intriqlara, qiymətlərin əsassız olaraq qaldırılmasına görə corimələr və s. haqqında müddəalar sübut edirdi ki, məclis şüurluluq, mütəşəkkillik, məsuliyyət ünsürlərinin kütlələrin şüuruna yeridilməsi üçün addımlar atmış, siyasi mədəniyyət, insanların birgə yaşayışı və qarşılıqlı hörməti, yardımı və köməyi normalarının tərbiyə olunmasına cəhd göstərmişdir. "Qarabağ Birlik Məclisi" və onun proqramı cəmiyyətin həyatına qanunçuluğun və hüquq qaydasının yeridilməsinə doğru bir qədər cəsarətsiz də olsa ilk addımlar atmışdı. Proqram həmçinin yeni metod ilə məktəb təhsilini, o cümlədən qadınlar üçün məktəblər şəbəkəsinin yaradılmasını da nəzərdə tuturdu. Ticarətdə, istehsalatda və məhsulların satışında qayda və sistem yaradılması barədə bəndlər var idi. Bu məsələlərdə də qarşılıqlı yardım üsürü nəzərə çarpırdı - müsəlmanlardan bütün kənd təsərrüfatı məhsullarını satın almaq məqsədilə varlı müsəlmanlar üçün səhmdar şirkətlərinin yaradılması məsələsi qoyulmuşdu. Müsəlmanlar sənaye mallarında özünüküldərdən almağı öhdələrinə götürürdülər.

Kasıblara qayğı göstərilirdi. Proqramda öz ev-cəyini ataraq səhəri torik edənlərin hamısına xəbərdarlıq edən maddələr var idi. Onların əmlakı Məclisə keçirdi. Məclis həmin əmlakın gəlirini kasıblara verirdi. Bütün mübahisəli məsələlərin həllində Məclisə ümumən müəyyən rol ayrılırdı. Məclis özünün ümumi yığıncağında dumaya qəsləri seçkiləri məsələlərinə baxırdı - onun razılığı olmadan heç kim dumaya seçilə bilməzdi⁴³³.

Bələkklə, Məclisin proqramı cəmiyyətin iqtisadi, siyasi və mədəni həyatı ilə bağlı məsələlərin həllinin partiyasının əlində cəmləndirilməsini nəzərdə tuturdu. Bu proqram bir növ cəmiyyətin hüquq qaydası və qanunçuluq prinsipləri əsasında yenidən qurulması proqramı olmuş, kütlələrin siyasi cəhətdən oyanmasına kömək etmişdi. Jandarm məlumatlarında axırıncı dəfə 1908-ci il sentyabrın axırlarında "Qarabağ Birlik Məclisinin" adı çəkilir⁴³⁴.

"Difai" partiyası çar hakimiyyət orqanları tərəfindən təqib olunurdu. 1908-ci ildən başlayaraq onun fəaliyyəti məhdudlaşmağa başladı. Bu, çox güman ki, partiyanın yaradıcısı Əhməd bəy Ağayevin İstanbula gətməsi ilə də bağlı idi. 1908-ci ilin aprelində Yelisavetpol qubernatoru "hökumətə öləy-hinə çıxan müsəlman partiyasına" mənsub şəxslər kimi "Difai" rəhbərlərinin 3 il müddətinə Zaqafqaziyadan Həştərxan quberniyasına sürgün edilməsi barədə sərəncam vermişdi. 1911-ci ilin yanvarında isə Qafqaz canişinə xəbər verilmişdi ki, 1908-ci il aprelin 12-də bu şəxslər Zaqafqaziya hökumətlərindən sürgün edilmişlər. Sürgün olunanlar arasında H.Usubboyov da var idi⁴³⁵. Həmin ilin mart ayında xəbər verildirdi ki, 1910-cu il yanvarın 1-dən iyulun 1-dək "Difai" heç bir fəaliyyət göstərməmişdir, buna görə də belə hesab etmək lazımdır ki, bu partiyanın təşkilatı qətiyyəon yoxdur⁴³⁶. Bununla yanaşı təşkilatın üzvləri, xüsusən də liderləri izlonir, onların evlərində axtarış aparılır, bunun nəticəsində də, jandarm idarəsinin təbirincə, "senzuraadan keçməmiş vərəqələr və kitabçalar" aşkar edilirdi. Məsələn, Nuxada Zaqafqaziya şeyxülislamı Ə.M. Pişnamazadənin evində 1912-ci il mayın 21-də qəfləton keçirilmiş axtarış zamanı Azərbaycan dilində 11 kitabça və 17 vərəqə aşkar edilmişdi⁴³⁷. Yelisavetpol qubernatoru 1912-ci il mayın 22-də quberniyanın polis rəislərinə göndərdiyi məktubda "Difai"-nin vərəqələrinin yayılması faktları olduğunu xəbər vermiş və "müsəlman mühitində baş verən hadisələri çox diqqətlə müşahidə etməyi"⁴³⁸ təklif etmişdi. Zaqafqaziya dəmir yolunun jandarm polis sahəsinin rəisi 1912-ci il mayın 18-də Azərbaycan dilində çağırışın bir nüsxəsini Tiflisə ötürmüş və xəbər vermişdi ki, bu çağırış 1912-ci il aprelin 29-da Ərəş qozası kəndində keçirilən axtarış toplantısında paylanmışdır⁴³⁹.

Ayrı-ayrı sübutlardan və xəbərlərdən belə təxmin etmək olar ki, difaiçilər Birinci Dünya müharibəsi dövründə də öz fəaliyyətini davam etdirmişlər. Belə ki, bu illərdə əsir düşmüş, 1917-ci il inqilabından sonra isə Gəncəyə gəlmiş Hüsəməddin Qucaq adlı birisi yazırdı ki, milli Azərbaycan ordusunun döyüşçüləri arasında "Difai"-yə mənsub olan şəxslər də var idi⁴⁴⁰. Türkiyə tarixçisi Abdullaxalıq Çay bildirir ki, sonralar "Difai"-nin üzvləri "Müsavat" partiyasının sıralarına qoşuldu. Bununla yanaşı "Difai" 1917-ci ilədək öz fəaliyyətini davam etdirmişdi⁴⁴¹.

Müsləmanların 1907-ci ildə Yelisavetpol şəhərində keçirilmiş yuxarıda adı çəkilən qurultayın qərarlarından biri də bu idi ki, İsmayıl xan Ziyadxanov başda olmaqla Zaqafqaziya Ümummüsləman İttifaqı yaradılın.

1907-ci ilin mayında "Müdafio" təşkilatı yaranmışdı. Görkəmli ictimai xadim İsmayıl xan Ziyadxanov ona başçılıq edirdi⁴⁴². Kond müəllimləri Ə.Qiyasbəyli, H.Saniyev, hərbi topoqraf podpolkovnik Vəkilov, notarius Xəlilbəyov və başqaları "Müdafio"-nin təşkilatçılarından idilər⁴⁴³. "Müdafio" əsas etibarilə Yelisavetpol quberniyasının qərb hissəsində və Tiflis quberniyasının bir hissəsində fəaliyyət göstərirdi⁴⁴⁴. Yuxarıda adı çəkilən quberniyaların əhalisinin imtiyazlı hissəsinin nümayəndələri, mülkədar-bəyləri, habelə kond ziyalıların nümayəndələri "Müdafio" təşkilatının sosial dayacağı idilər. "Müdafio"-nin məqsəd və vəzifələri onun nəşr etdiyi "Çağırış"da ifadə olunmuşdu. Bu "Çağırış" Tiflisdə Ə.Qiyasbəyli və H.Saniyev tərəfindən tərtib olunmuş, "Bakı Mərkəzi Müsləman Komitəsi" tərəfindən bəyənilmiş, sonra isə Azərbaycanın qəzalarında "əhəlinin görkəmli nümayəndələrinə və polis işçilərinə" göndərilmişdi⁴⁴⁵.

"Çağırış"da təşkilatın məqsədləri müəyyən edilmişdi - müsləmanlar arasında maarif və mədəniyyət işlərinə qayğı göstərisin və hüququ, ədaləti və vicdani tapdalayanların hamısını əmansızcasına cəzalandırılın⁴⁴⁶. "Çağırış"da deyilirdi ki, "partiya cəmiyyətin sağlamlıq düşüncəli və aliconab hissəsini ədalət və əzadlıq uğrunda apardığı çətin mübarizədə köməyə çağırır... "Müdafio" sülh yolu ilə işləsə də, hüququ, ədaləti və vicdani tapdalayanların hamısını əmansızcasına cəzalandıracaqdır. Xalqın fəlakətlərində günahı olanlar əmansız qisasdan qaça bilməyəcəklər. "Müdafio" və onun silahlanmış əli zohmlı cəllad kimi həmişə xatırladacaqlar ki, innən belə müsləmanlar incidilməməlidirlər".

"Çağırış"da göstərilirdi ki, partiyanın bölmələri icra etdikləri işlər barədə MK-ya hesabat təqdim etməlidirlər⁴⁴⁷. Kondlilərin məişətini yaxşılaşdırmaq, mülkədar torpaqlarını kondlilər arasında bölüşdürmək, mövcud dövlət quru-

luşunun devrilməsi və kondlilərin mülkədarlara torpaq vergisini, gəlir vergisini - "bəhrə"-ni ödəməmələri yolu ilə onların mədəni rifahını yüksəltmək partiyanın vəzifələrindən biri elan edilmişdi⁴⁴⁸.

Jandarm məlumatlarına dair arxiv sənədlərində təşkilatın yuxarıda adı çəkilən yalnız bir müraciəti qalmışdır. "Çağırış" onunla əlaqəlidir ki, onun üzərində "Müdafio"-nin möhürü vardır. Möhürdə toroz, kitab, saman topası və aşağıda kəşifən iki qılnc təsvir olunmuşdur. Təşkilatın rəmzləri onun qarşısına qoyduğu vəzifələri əks etdirirdi: ədalət və biliklərin uğrunda mübarizə, ölkənin monafelərinin qorunması, habelə "tamahkarlığının və əmansızlığının həddi olmayan momurlar"⁴⁴⁹ tərəfindən əhəlinin əzadlığında edilən qəsdlərdən onun müdafiəsi. Polis Departamentinə Yelisavetpol qubernatorunun raportunda dəfələrlə qeyd olunmuşdu ki, "Müdafio" əzsaylı təşkilatdır, doqquz proqramı yoxdur və xüsusi bir fəaliyyət göstərmir⁴⁵⁰.

Azərbaycan xalqının cəhətdən sıx birləşməsinə "Müsavat" ("Bərabərlik") Müsləman Demokratik Partiyası mühüm rol oynadı. Partiyaya Azərbaycanın bir sıra fəal ictimai xadimləri başçılıq edirdilər. Xalqın mənafeyi uğrunda mübarizədə artıq təcrübəsi olan bu xadimlər istər yaxın illər, istərsə də perspektiv üçün milli-əzadlıq hərəkatının məqsəd və vəzifələrini aydın təsvir edirdilər. Əsrin ilk illərində "Müsavat" təşəkkül dövrü yaşamışdı, onun əsas fəaliyyəti isə 1917-ci ilin fevralından sonra baş vermişdi. Lakin nəzərdən keçirdiyimiz dövrdə də "Müsavat", bu partiyanın lideri M.Ə.Rosulzadə və onun tərəfindən 1915-ci ildən nəşr olunan "Açıq söz" qəzeti Azərbaycanın siyasi həyatında çox fəal idilər.

"Müsavat" partiyası 1911-ci ilin oktyabrında Bakıda yaranmışdı. Onu yaradıcı ziyalıların nümayəndələri - jurnalistlər və ədiblər - Tağı Nağıyev, Məmmədli Rosulzadə (Rəsul oğlu) və Əbasqulu Kazımzadə yaradaraq əzək (üçlük) təşkil etmişdilər⁴⁵¹. 1929-cu ildə Bakıda "Müsavat" partiyasının bu gün və keçmiş kitabını nəşr etdirmiş Mirzə Davud Hüseynov partiyanın yaradıcıları sırasında tacir Qulam Riza Şorifzadə və Kərbəlayı Vəli Mikayılovan adlarını çəkirdi⁴⁵². Partiya çox tezliklə ziyalıların, fəhlələrin, kondlilərin, qulluqçuların, xırda sahibkarların nümayəndələrini öz sıralarına çəkmişdi⁴⁵³. Partiyanın sosial dayacağı kifayət qədər geniş idi. Bu, partiyanı demokratik partiya kimi tanımağa əsas verir. Partiyayı yarananlar da "Müsavat"-ı demokratik partiya hesab edirdilər. 1912-ci ildə partiyanın 8 bənddən ibarət manifest-proqramı dərc olunmuşdu⁴⁵⁴. Qısalığına baxmayaraq partiya milli və dini mənsəbiyyətinə görə qoymayaraq bütün xalqlar üçün həyatı cəhətdən mühüm vəzifələr irəli sürmüşdü - müsləman xalqlarını

Məmmədamin Rəsulzadə

birləşdirmək, müsəlman dövlətlərinin müstəqilliyini bərpa etmək, müstəqilliyinin bərpa olunması və qorunub saxlanması uğrunda mübarizə aparan müsəlman xalqlarına maddi və mənəvi kömək göstərmək. Partiya istər müsəlmanlar, istərsə də bütün bəşəriyyət barəsində bu cür vəzifələr qarşısına qoymuş bütün partiyalar ilə əməkdaşlıq etmək niyyətində idi. Partiya bərabərlik və tərəqqi, azadlıq və müstəqillik ideyalarını elan etmişdi. Ümumbəşəri dəyərlərin qorunub saxlanması və inkişaf etdirilməsi uğrunda mübarizə vəzifəsi onun ətrafına geniş tərəfdarlar dairəsi toplamışdı.

1912-ci ildə partiya öz proqramını qəbul etmişdi. İqtisadi dayağı olmayan hər cür mübarizənin uğursuzluğa düşər olduğunu başa düşən partiya xüsusi bənd ilə özünün bütün üzvlərinə bir vəzifə olaraq tapşırırdı ki, "müsəlmanların həyatı mübarizəsi üçün vəsaiti artırınsınlar, onların ticarətinin, peşə sahələrinin və bütövlükdə iqtisadi həyatının inkişafına kömək etsinlər"⁴⁵⁵.

"Müsəvat" çox tezliklə Rusiyanın bir sıra yerlərində, habelə Rəştdə öz özlərini yadarda bilmişdi⁴⁵⁶. Partiyanın üzvləri onun ideyalarını, çağırışlarının yayılmasında böyük iş görürdülər. 1912-ci il oktyabrın 22-də Bakı Şəhər Jandarm İdarəsinin rəisi Polis Departamentinin xüsusi şöbəsinə xəbər vermişdi ki, oktyabrın 21-də Tiflisdən Bakıya 74 paket gəlmişdir, onların hər birinin içində "yerli müsəlmanlar və müsəlman məktəbləri üçün"⁴⁵⁷ nozordə tutulmuş 4 çağırış vardır. Məlumata əlavə olunmuş "Müsəlman həmməzhəblərimiz" adlı çağırışda deyilirdi ki, "xilasımız Türkiyə imperiyasının mövcudluğundan və onun tərəqqisindən" asılıdır, bu tərəqqi üçün isə təhlükə yaradan "iddialı zalım", "dünyanın jandarmı", "şimal ayısı", "zülmkar rus dövlətidir". Müraciətdə daha sonra deyilirdi ki, məhz rus dövləti bolqarları, serbləri və çernoqoriyalıları həm canlı qüvvə, həm də artilleriya ilə silahlandıraraq Türkiyəyə qarşı mübarizədə onlara kömək edir. Daha sonra müsəlmanların "Bərabərlik" təşkilatının Mərkəzi Komitəsi onları Türkiyənin qüdrəti üçün "həyatlarını və əmlaklarını" əsirgənməyə çağırırdı⁴⁵⁸.

M.Ə.Rəsulzadə 1913-cü ildə Romanovlar sülaləsinin 300 illiyi ilə əlaqədar amnistiyadan istifadə edərək Azərbaycana qayıtmış və geniş kütlələri siyasi mübarizəyə cəlb etmək üçün böyük səylər göstərmişdi. Bu işdə onun "Açıq söz" qəzeti böyük rol oynamışdı. "Açıq söz" inqilabdan əvvəlki Azərbaycan mətbuatının ənənələrini yaşadaraq, öz səhifələrində istər ölkədə, istərsə də dünyada baş verən hadisələrin müfəssəl təhlilini verən ətraflı icmallar dərc edirdi. Qəzet elm və mədəniyyətin inkişafına həsr etdiyi məqalələrlə həm də maarifçilik missiyasını həyata keçirirdi. Məsələn, o zamanlar Rusiyada siyasi həyatın reallıqlarını əks etdirən Dövlət Dumasının

III fəsil

Rusiya Dövlət Duması və Azərbaycan

3.1. Azərbaycan deputatları I və II Dövlət Dumalarında

1905-ci il dekabrın 11-də Rusiyanın Dövlət Dumasına seçkilər haqqında çar fərmanı elan olundu. Fərmana uyğun olaraq fəhələrin bir qisminə seçki hüquqları verilməmişdi. Konditlərin iştirakı payı nəzərdə tutulsa da, bu çox az idi. Seçkilərdə və Dumanın özündə sosial cəhətdən yuxarı tobaqələrin nümayəndələrinin üstünlüyü təmin olunurdu.

Azərbaycan da Dövlət Dumasında nümayəndəlik hüququ almışdı. Azərbaycanda, eləcə də bütövlükdə Qafqazda seçkilərin keçirilməsi canişinin tam ixtiyarına verilməmişdi. O, ayrı-ayrı quberniyalarda, diyarlarda seçkilərin keçirilməsi müddətlərini öz mülahizəsinə görə müəyyən edə bilər, əhalinin bu və ya digər hissəsini seçkilərdə iştirakdan məhrum edə bilər, quberniya seçki yığıncaqlarından bölmələr ayıra bilər və deputatların quberniya üzrə təyin olunmuş ümumi sayı əsasında bu və ya digər bölmədən seçilən Duma üzvlərinin sayını müəyyən edə bilərdi¹⁵⁹.

Ən müxalifətçi partiya kadetlər partiyası idi. Bu partiya imperiyanın demək olar bütün quberniyalarında fəal seçkiqabağı təşviqat apararaq, öz platformasını təbliğ edərək seçkilərdə qələbə qazanmışdı. Bu ona görə baş vermişdi ki, kadetlər əhalinin geniş tobaqələrinin mənafeclərini daha çox ifadə edirdilər. Onlar təkcə "Rusiyanın birliyini və bölünməzliyini" bəyan etmirdi, həm də bu birliyə nail olmaq yollarını açıb göstərməyə çalışırdılar. Onlar buna güc hesabına nail olmaqda hökuməti ittiham edərək "süngü və güllə ilə Rusiyanın birliyinə nail olmağın mümkünsüzlüyünü" bildirdi və "təbii ki, o, geniş özünüidarəsi, "özünəməxsus milli həyat" olan bütün yerlərin müxtər quruluşunun, "ümumi, pulsuz, icbari təhsilin" və s. tərəfdarıdır¹⁶⁰. Bütün bunlar müsəlman ucaqlarının, o cümlədən də Azərbaycanın sosial cəhətdən yuxarı tobaqələrinin nümayəndələri üçün çox cəzəbədici idi. Çünki onlar özlərinin bütün orizatorlarında bu məsələləri döfələrlə qaldırmışdılar və ümidlərini möhz kadetlərə bağlayırdılar.

Kadetlər partiyasının Bakı bölməsi Dövlət Dumasına seçkilər ilə bağlı geniş təşviqat işi aparmışdı. 1906-cı il aprelin 29-da partiya üzvlərinin ümumi yığıncağında qeyd olunmuşdu ki, «partiyanın bürosu müsəlman seçkilərə tatar

Məmmədtağı Əliyev

dilində (Azərbaycan dilində - D.S.) müraciət tortib edərək, partiyanın proqramı və hazırkı seçki kampaniyasında qarşıya qoyduğu vəzifələr ilə onlara tanış olmaq imkanı vermişdir⁴⁶². Bölmənin bürosunun keçirdiyi mübahisələrdə partiyanın ideyaları təbliğ olunur və bildirilir ki, "müxtəlif millətlərə münasibətdə partiya hüquq bərabərliyinə və geniş muxtar idarəetməyə", "məktəbə daxil olarkən adamların cinsi, mənşəyi və dini ilə əlaqədar hər cür sıxışdırılmaların ləğvinə"⁴⁶³ tərəfdərdir. Bütün bunlar kadetlərə arzu etdikləri nəticələri əldə etməyə imkan vermişdi: Peterburqda müsəlmanların Ümmurusiya qurultayı Dövlət Dumasına qarşıdakı seçkilərdə Rusiya müsəlmanlarının mövqeyini müəyyənləşdirməyi özünün ən başlıca vəzifələrindən biri hesab edərək, kadetlərin siyasi platformasına qoşulmağı qərara almış⁴⁶⁴ və bununla da Rusiyanın müsəlman ucaqlarından seçiləcək Dövlət Dumasının gələcək deputatlarının partiya mənsubiyyətini və mövqeyini qabaqcadan müəyyən etmişdi.

Seçkilər Bakıda və Bakı quberniyasında 1906-cı il mayın 31-də⁴⁶⁵, Yelisavetpol quberniyasında mayın 16-da⁴⁶⁶, yəni artıq aprelin 27-də I Dövlət Duması öz işinə başladıqdan sonra keçirilmişdi.

Azərbaycandan olan deputatlar gec seçildiklərinə görə Dövlət Dumasının açılışında iştirak etməsələr də, H.Z.Tağıyev onun sədri S.A.Muromtsevin adına göndərdiyi təbrik teleqramında bildirmişdi ki, "bütün Bakı müsəlmanları məscidə yığılaraq Allaha dua ediblər ki, öz üzərlərinə bu qədər ağır və məsuliyyətli iş götürmüş xalq nümayəndələrinə xoşbəxtlik və uzun ömür bəxş etsin. Bununla yanaşı biz ürəkdən istəyirik ki, rus hökuməti ölkədə azadlıqların əsaslarını qanunvermədən möhkəmləndirə bilsin"⁴⁶⁷.

Bakı və Yelisavetpol quberniyalarının, Bakı şəhərini Dövlət Dumasında aşağıdakılar təmsil edirdilər: Məmmədtağı Əliyev - 48 yaşlı, tacir ailəsindən, Petrovsk Kənd Təsərrüfatı Akademiyasının məzunu, Dumanın 8-ci şöbəsinin üzvü, xalq azadlığı partiyasına mənsub idi; Əsədulla bəy Muradxanov - 40 yaşlı, bəy ailəsindən, Müəllimlər Seminariyasının məzunu, Cavad kənd şöbəsində mirzə, Dumanın 1-ci şöbəsinin üzvü, xalq azadlığı partiyasına mənsub idi; Əlimordan bəy Topçubaşov - 41 yaşlı, bəy ailəsindən, andlı müvəkkil, Peterburq Universitetinin hüquq fakültəsinin məzunu, "Kaspi" qəzetinin redaktoru, Bakı şəhər dumasının qəsnəsi, müsəlmanların parlament fraksiyasının üzvü, Dumanın 1-ci şöbəsinin üzvü, xalq azadlığı partiyasına mənsub idi; İsmayıl xan Əbülhət xan oğlu Ziyadxanov - 39 yaşlı, iri torpaq sahibi, Moskva Universitetinin hüquq fakültəsinin məzunu, Tiflis dairə məhkəməsinə prokuror köməkçisi, müsəlmanların parlament fraksiyası bürosunun üzvü, xalq azadlığı partiyasının müsəlman qrupuna mənsub idi; Əbdürrəhim bəy

Əsədulla bəy Muradxanov

Haqverdiyev - 36 yaşlı, mülkədar ailəsindən, Peterburq Universitetinin qorq fakültəsi kursunun dinləyicisi, görkəmli dramaturq, yazıçı, Dumanın 4-cü şöbəsinin üzvü, xalq azadlığı partiyasının müsəlman qrupuna mənsub idi⁴⁶⁸.

Kadetlər Dumada ən iri partiya qrupu idilər. Dumanın fəaliyyəti dövründə kadetlər fraksiyasının tərkibi yeni seçilmiş deputatlar hesabına tədricən artırdı. Bunlar əsasən imperiyanın müsəlman ucaqlarının sosial cəhətdən yuxarı təbəqələrini təmsil edən şəxslər idilər⁴⁶⁹.

I Dövlət Dumasının mövcud olduğu 72 gün ərzində 301 məsələ qaldırılmışdı ki, bunlardan da 123-ü təcili məsələlər idi⁴⁷⁰. Kadetlər şöbələri başçılıq edirdilər. Duma üzvlərinin səlahiyyətlərini yoxlamaq üçün yaradılan II bələdçi şöbə var idi.

Kadetlər 30-a yaxın daimi və müvəqqəti komissiyaya başçılıq edərək bütövlükdə Dumanın fəaliyyətinin siyasi istiqamətini müəyyən edirdilər. Şəxsiyyətin toxunulmazlığı, ölüm cəzasının ləğvi, vətəndaş bərabərliyi, siyasi azadlıqlar və s. haqqında məsələlərin müzakirəsi gedişi buna sübutdur.

Azərbaycan deputatları müsəlman parlament qrupuna daxil idilər. İmperiyanın bütün müsəlman ucaqlarının nümayəndələrini birləşdirən bu qrup 36 nəfərdən ibarət olmalı idi, lakin imperiyanın bozi yerlərində, əsasən də ucaqlarda seçkilərin keçirilməsi gecikdiyindən müsəlman fraksiyası üzvlərinin sayı hələ nözdə tutulduğu qədər deyildi. Bu qrup sayca Dumadakı ən iri qruplardan idi və Ukrayna qrupundan, Polşa kolosundan və başqa qruplardan böyük idi.

Fraksiya 1906-cı il iyulun 21-də özünün ilk iclasında yaradılmışdı. Fraksiyanın 7 nəfərdən ibarət bürosu seçilmişdi. Büroya Azərbaycanlı Ə.M. Topçubaşov və I. Ziyadxanov daxil idilər. Ə.M. Topçubaşov fraksiyanın sədri seçilmişdi. Fraksiya yaradılarkən 22 nəfəri birləşdirirdi, çünki həmin vaxtdakı Qırğızistan vilayətlərindən, Türküstan diyarından və Zakaspi, Fərqanə, Səmirçinsk, Səmirpalatinsk, Sır-Dərya, Akmola və Dağıstan vilayətlərindən deputatlar hələ gəlib çıxmamışdılar. Fraksiyanın yaradılmasının təşəbbüsçüləri bundan çox narazı idilər, çünki Dövlət Duması artıq aqrar məsələnin, vətəndaş azadlığı, vətəndaş bərabərliyi kimi mühüm məsələlərin müzakirəsinə başlamışdı və deputat sorğuları azı 30 deputatın imzası ilə verilirdi. Təşkil olunub "bu məsələlərə öz münasibətini bildirmək"⁴⁷¹ lazım idi. Fraksiyanın yaradılması barədə Dumanın sədrinə məlumat verilmiş, fraksiyaya ayrıca kabinet ayrılmışdı. Lakin Dumadakı fraksiyanın yaradılması haqqında rəsmi elan verilməmişdi və onun fəaliyyəti dövrü mətbuatda da çox zəif işıqlandırılırdı.

Əlimərdan bəy Topçubaşov

Fraksiya xalq azadlığı partiyası ilə həmrəy fəaliyyət göstərməyi qərara almışdı. Bu barədə Ə.M.Topçubaşov partiyanın lideri P.N.Milyukova xəbər vermişdi⁴⁷². Xalq azadlığı partiyasının iclasında bu təklif qəbul olunmuş, fraksiyanın nümayəndəsinə dərhal kadetlərin fraksiya komitəsinin tərkibinə daxil olmaq və kadetlər partiyası Mərkəzi Komitəsinə seçilmək hüququ verilməsi qərara alınmışdı⁴⁷³.

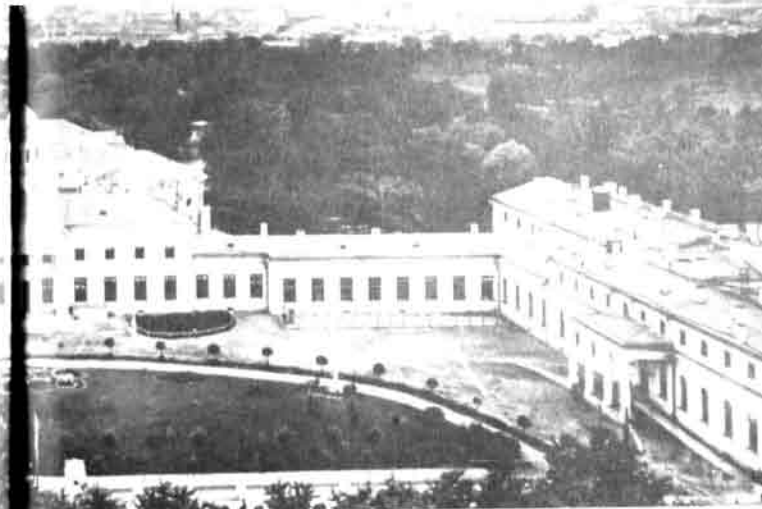
Müsəlman deputatlarını kadetlərə yaxınlaşdıran Dumada kadetlərin irəli sürdükləri "Bütün millətlərin hüquq bərabərliyi" şüarı idi.

Fraksiyanın bir neçə iclası olmuşdu. İlk iclasda Dumaya təqdim olunan bütün qanun layihələri və sorğular haqqında ətraflı məruzələr dinlənilməsi qərara alınmışdı. Lakin qarşıya qoyulmuş vəzifələrdən heç biri yerinə yetirilməmişdi. Zənnimizcə, fraksiyanın fəaliyyətinin yeganə təzahürü onun təklif etdiyi aqrar islahatı müddəalarının müzakirə olduğu 24 iyun iclasında baş vermişdi⁴⁷⁴. Bu addımın nə qədər cəsarətsiz olduğunu və Dumanın aqrar komissiyasının fəaliyyəti üçün heç bir əhəmiyyət kəsb etmədiyini o da sübut edir ki, iyunun 7-dən iyulun 8-dək aqrar komissiyası iclaslarının jurnallarında bu layihənin adı bir kəlmə ilə də çəkilmiş, yəni başqa sözlə desək, komissiya müsəlman fraksiyası üzvlərinin təkliflərindən yayınmışdı⁴⁷⁵. Vəcdan azadlığı haqqında qanun layihəsi barədə məruzə olunsada, layihənin iyulun 10-na təyin olunmuş müzakirəsi keçirilməmişdi, çünki həmin vaxt artıq Dövlət Duması buraxılmışdı. Fraksiya Ə.M.Topçubaşova belə bir bəyanat verməyi tapşırırmışdı ki, müsəlman fraksiyasının fikrinə, Belostokdakı talanlar yerli hakimiyyət orqanları tərəfindən təşkil olunmuşdur. Lakin Ə.M.Topçubaşov çıxış edə bilməmişdi, çünki müzakirələr dayandırılmış və heç bir nəticə söz ala bilməmişdi⁴⁷⁶.

Duma tezliklə buraxıldığına görə fraksiyanın sorğularına baxılmamışdı. Dumanın iyulun 14-nə təyin olunmuş iclasında fraksiyanın tərkibi və vəzifələri haqqında Ə.M.Topçubaşovun məruzəsi də baş tutmamışdı⁴⁷⁷. Müsəlmanlara dair Rusiya imperiyası qanunlarında təsbit olunmuş məhdudiyatlarının müəyyən olunması sahəsində deputatlardan Axtıyamovun, Alkinin və Topçubaşovun başladığı iş də başa çatdırılmamışdı⁴⁷⁸.

I Dövlət Dumasının, eləcə də sonrakı dumaların başlıca müzakirə obyektinə aqrar-kəndli məsələsi idi. Təsədüfi deyildir ki, bütün partiya və qrupların mövqeyi məhz bu məsələdə daha dəqiq meydana çıxırdı.

Mayın 8-də kadetlər "42-lorin" aqrar qanunu layihəsini müzakirəyə təqdim etmişdilər. Layihədə mülkədar torpaqlarının qismən məcburi özgəninkiləşdirilməsinə yol verilir. Bu qanun layihəsinin əvəzində tru-

doğruklər "104-lərln" aqrar laylhoslnđö mülkodar torpađının tamamllo lđđvlnln, "ümumxalq torpaq fondunun" yaradılmasını, yonl torpađın millllşödirllmöslnl tölöb emlşldlor⁷⁹.

İyunun 24-dö müsolman frakslyası aqrar lslahatının osas müddoalorını müzaklrolö etmşld. Frakslyanın proqramının laylhoslnđö göstörllrdl kl, voql torpaqlarlı ögzonlnkllşödirllö bllmoz, torpaq paylarlı isö "udöl, kablnöet, vö monastlr torpaqlarlı hesabına" arturla bllör. Xüsusi sahibkar torpaqlarının ögzonlnkllşödirllmöslnö isö "yalnız tölöb olunan hallarda, müsadırolö olunmuş torpaqların övozlnn ödalötlö qlymotlö ödonllmölşö şörlölö" yol verllrdl. Laylhodö köçürmönln dayandırllması tölöb olunurdu⁸⁰.

İyunun 23-dö Dövlöt Dumasının sodrlno "toclll" boyanat verllmşld. Bu boyanatlđö Torpaq Mösölösl Nazlrllylnn mötbuatlđö dörö olunmuş molumatlarına etlröz lfadö olunurdu. Hömln molumatđö guya torpaq mösölöslndö Dövlöt Dumasının "xozlno, udöl, kablnöet, monastlr, klşö torpaqlarının vö möcburlö surötdö ögzonlnkllşödirllö xüsusi sahibkar torpaqlarının hökmön köndllörolö verllmöslnö osaslanan" işl öhallnn gözündön salınırđl. Bu boyanatlö M.T.Əlyev dö lmlzalamşld⁸¹.

Ə.M.Topqbaşov aqrar komlsslyanın mörözöslnln müzaklrolöslndö lşlrak etmşld. Hökumötln verđlyl molumatla qarşı aqrar komlsslyanın etlrözünü tamamllo haqlı olduđunu hesab edön Ə.M.Topqbaşov (etlrözln tonunu yumşaltmađa çağırsla dö) bllr "uöqarlı" vö "qafqazlı" klml komlsslyanın molumatını genlş yaymađı tölklöl etmşld. Höm dö ö, molumatın tölökö "dövlöt dlllndö" döröl kl fayotölönmöyö, lmlkan daxlllndö onu yerll dillörolö dö töröümö etmöyö çağırışld. "Qoy hər bllr xalq, - tatarı dö, ermönsl dö, polyakı dö, gürcüsü dö, başqalar dö, hər bllr buradö nöl işöl görüldüyü barədə öz ana dlllndö oxusun. Qoy hər bllr xalq bllsln vö öz ana dlllndö oxusun kl, lndkl nazlrlkl nödöl vö xalq nümayöndölörlnn somorölö fəalllyotlno klml öngöl tördöl"⁸².

Sonralar "Kaspl" qozetlndö dörö olunmuş möqalöslndö Ə.M.Topqbaşov göstörürđ kl, "bütön rus toböölörlnn hüquq borarborlyl, vlödan azadlıđı, söz azadlıđı, şöxsllyötln toxunulmazlıđı, köndllörolö torpaq verllmölşö klml mösölörolöln hazırlanmasında, bu öür öumöddövlöt mösölörolörlndö hər hansı bllr milll karakterll mösölöyö yer öla bllmazdı. Buna Ruslyanın bütön xalqlarının monaförolö yol verllrdl, hazırkı dövrün bütön şöralöl bunun öleyhlnö ldl"⁸³.

Bllrlnö Dövlöt Duması aqrar problemlnöl dö höll etmöd. Mülkodarların monaförolönl "qanunveröclllk" yolu ilə tömln etmök nlyyötlnđö olan hökumöt yalnız buna nail olmuşdu kl, mülkodar torpaqlarının möcburlö surötdö ögzonlnkllşödirllmölşö tölöblnöl tamamllo rödd edön bllr neööl forman versln.

Əbdürrəhim bəy Haqverdiyev

İrəvan və Yelisavetpol quberniyalarında millətlərarası toqquşmalar ilə əlaqədar Dövlət Duması deputatlarının verdikləri sorğu üzrə çıxış edən İ.Ziyadxanov aqrar məsələyə də toxunmuşdu. O, başlıca bəlanı çarizmin köçürmə siyasətində gördü. İ.Ziyadxanov köçürməyə etirazını bildirərək demişdi: "Mərkəzi Rusiya kimi bizim də torpağa ehtiyacımız var. Biz də torpağın azlığından, yoxluğundan əziyyət çəkirik. Lakin administrasiya bu məsələni başqa cür həll etdi. Burada heç bir komissiyaya və yardımçı komissiyaya ehtiyac yox idi, - onların sistemi onların fikrinə çox əlverişsizdir: füsunkar Gürcüstanı qoşunların tapdığı altına verdilər, ermənilərin və müsəlmanların yaşadıkları əyalətlərə gəldikdə isə, bu millətləri bir-birinin üstünə salışdıraraq qərara aldılar ki, beləliklə onları asanca Yer üzündən silib atmaq olar. Onda, cənab Qurko və Stışinskilər, acizənə xahiş edirik ki, Qafqazın mərd oğullarının sümükləri səpələnmiş qanlı torpaqları özünü üçün köçürmə səhərlərinə çevirin".

İ.Ziyadxanov öz çıxışında Azərbaycanın sosial cəhətdən yuxarı təbəqələrinin arzu və ümidlərini ifadə etməyə çalışmışdı. Onun kifayət qədər ətraflı çıxışında XX əsrin əvvəllərində Azərbaycan sahibkarlarının bütün pətişiyə və ərizələrində irəli sürülmüş tələblərin demək olar hamısı öz əksini tapmışdı. O, imperiya çərçivəsində siyasi hüquqsuzluq vəziyyətindən bir daha narazılığını bildirmiş, rus sahibkarları və mülkədarları ilə bərabər hüquqlara təvəqür çıxmışdı. O, Dövlət Dumasının tribunasından hökumətin əzginliyi, müsəlman ruhanilərinin hüquqlarının sıxışdırılması barədə məlumat vermişdi. İ.Ziyadxanov ürok yangısı ilə deyirdi: "Artıq elə bir vaxt gəlib çatmışdır ki, biz də oyanmışıq və bizim susmağa ixtiyarımız yoxdur. Yüz il bundan əvvəl Rusiya Zaqafqaziyayı fəth etmişdir... Siz sosial-iqtisadi və siyasi həyatın hansı sahəsinə toxunsanız, hər yerdə yalnız hüquqsuzluq görürsünüz... Hətta vəqf pullarını tutub almışlar, burada məscidlər sökülür, minarələr uçulur və bunların borpasına pul oldu etmək üçün neçə il lazımdır". İ.Ziyadxanov zəmsivonun olmamasına, şəhər özünüidarı orqanlarında yerli millətin nümayəndələrindən olan qəslənlər üçün məhdudiyətlər qoyulmasına diqqət cəlb etmişdi. Onu narahat edən bu idi ki, ali savadlı azərbaycanlıların dövlət idarələrində vəzifə tutmasına yol verilmirdi, bəzi ali məktəblər onlar üçün qadağan olunmuşdu. "Xalq təhsili haqqında heç düşünməyənə də doymoz... Sağa, sola, geriye və irəliyə yüz verst* getsoniz də bir dənə məktəb görməyəcəksiniz"⁴⁸⁴.

* Verst - 1,05 kilometrə bərabər uzunluq ölçüsü.

Azərbaycan nümayəndələrini, eləcə də Dumanın başqa deputatlarını əhalinin şəxsi və əmlak təhlükəsizliyi məsələləri maraqlandırır. 1906-cı il iyunun 26-da Dövlət Dumasının 31 üsuvü daxilli işlər nazirinə ərizə təqdim edərək, elan olunduğuna görə, əsas qanunlar veriləndə (1906-cı ilin apreli) bir sıra yerlərdə gücləndirilmiş mühafizənin saxlanması narahatlığını bildirmişdi. Onların arasında Ə.Haqqverdiyev də var idi⁴⁸⁵. İrəvan və Yelışavetpol quberniyalarında əhalinin şəxsi və əmlak təhlükəsizliyinin qorunması üçün tədbirlər görülməsi ilə əlaqədar deputat sorğusunda Dövlət Dumasının üzvləri xəbərdarlıq edirdilər ki, belə bir vəziyyət bu quberniyalarda bir ildən çoxdur ki, yarımb və "minlərlə insan tələfatına və diyarın iqtisadi cəhətdən tamamilə var-yoxdan çıxmasına" səbəb olmuşdur. Onlar bu hərəməliyin aradan qaldırılması üçün hansı tədbirlər görüldüyü barədə Qafqaz canişininə sorğu göndərilməsini xahiş etmişdilər. Bu sorğunun sonrakı taleyi isə belə olmuşdu. Duma bu sorğunu təcili məsələ hesab etməmiş, sorğu ümumi yığıncaqda müzakirə olunmuş və iyunun 14-də Nazirlər Şurasının sədrinə göndərmişdi⁴⁸⁶. İyulun 7-də, yəni Dumanın buraxılması ətrafında Nazirlər Şurasının sədri Qoremin Dumanın sədrinə cavab vermişdi ki, "canişinin vəzifəsi və hakimiyyəti Ümumi Yerləşdirmə Nazirliyinə münasibətdə tamamilə müstəqildir və buna görə də Qafqaz diyarı barədə Dövlət Dumasının sorğularına cavab vermək üçün Nazirlər Şurasının heç bir səlahiyyəti və zəruri məlumatı yoxdur"⁴⁸⁷. Beləliklə, Nazirlər Şurası Qafqaz millətlərinin taleyinə tam biganəlik göstərərək sorğunu başından edərək, onun müəlliflərini formal surətdə canişinin üstünə göndərmişdi. Elə həmin 1906-cı ilin sonrakı hadisələr göstərdi ki, canişin diyarda şəxsiyyət toxunulmazlığının təmin edilməsi üçün heç tədbir görmək niyyətində də deyildi.

Ə.M.Topçubaşov, İ.Ziyadxanov, M.T.Əliyev, Ə.Muradxanov Dövlət Dumasının üzvləri ilə həmrəylik göstərərək 1906-cı il iyunun 22-də sədrə müraciət etmişdilər ki, Qafqaz administrasiyası Terek vilayətinin strajnikləri olan dağlıqlardan "dinc rus vətəndaşları üçün talançılar hazırlayır" və onlar "dərhal qaytarılsın"⁴⁸⁸. Bununla da Azərbaycanın siyasi xadimləri belə tədbirlərlə Rusiya imperiyasının xalqlarında bir-birinə qarşı ədavət və nifrət hissi doğurmağa ümid bəsləyən çar administrasiyasının siyasətinə mane olmağa çalışırdılar.

M.T.Əliyev Dumanın 30 deputatı ilə birlikdə sədrə müraciət edərək, sui-qəsd dərəcəsinə çatdırılmış siyasi məhbuslara qarşı zorakılıqda təqsiri olan vəzifəli şəxslərin məsuliyyətə cəlb edilməsini tələb etmişdi⁴⁸⁹.

İ.Ziyadxanov Pribaltika diyarında özbaşınalıq təzahürlərini və "kəndləri qanunsuzluq hallarının"⁴⁹⁰ qarşısının alınması üçün tədbirlər görülməsi

zəruriliyi barədə boyanata qoşulmuşdu. Dumanın deputatları, o cümlədən də Ə.Haqqverdiyev Novominsk sakinlərindən daxil olmuş teleqram barədə məlumat vermişdi. Teleqramda ədalətsizliklər, ölüm hökmləri barədə xəbər verilir və bunların icrasının dayandırılması tələb olunurdu. Xarkov quberniyasının Sumı qozasında administrasiyanın özbaşınalıqları barədə sədrə məlumat verən M.T.Əliyev, Ə.Muradxanov və başqaları belə hərəmətlərin dayandırılması və günahkarların cəzalandırılması üçün tədbirlər görülməsini tələb etmişdilər⁴⁹¹. Krım tatarları Ə.M.Topçubaşova səlahiyyət vermişdilər ki, Krım müsəlmanlarının petisiyada təsvir olunmuş vəziyyətini bəyan etsin. Duma buraxıldığına görə Ə.M.Topçubaşov Krım tatarlarının xahişini Dumanın nəzarətinə çatdırma bilməmişdi.

Azərbaycan deputatları müxtəlif sorğuların və "qanunvericilik bəyanatlarının" müzakirəsində və təqdim olunmasında iştirak edirdilər. Lakin onlar məktəbdə icbari təhsil haqqında 45 deputatın ərizəsini imzalamamışdılar. Ərizədə qeyd olunurdu ki, bu məsələyə laqəy və münasibət notosisində "Avropanın heç bir ölkəsində Rusiyada olduğu kimi savadsızların bu qədər nohng kontingenti yoxdur. Özgə xalqların öz mühitində və həm də öz ana dilində məktəblər açmaq cəhdləri isə çox vaxt hətta müxtəlif təqiblərə səbəb olmuşdur"⁴⁹². Şübhəsiz ki, onlar bu bəyanata şorik çıxırdılar, çünki ana dilində məktəblərin açılması tələbi Azərbaycanın sosial cəhətdən yuxarı təbəqələrinin petisiyalarının əsas müddəalarından biri idi. Onlar bu tələbi müşavirələrin, qurultayların proqram sənədlərinə daxil edirdilər. Üstəlik İ.Ziyadxanov millətçilərə təqəmmülərdə sorğu ötrafındakı çıxışında da müsəlmanların qarşılaşdıqları məhdudluqlardan danşaraq demişdi ki, xalq təhsilinin yaxşılaşdırılması ehtiyac var - kəndlərdə ümumiyyətə məktəb yoxdur, məktəblərdə hər cür yeniliklər təqib olunur, bəzi ali məktəblərə qəbul tamamilə qadağandır. Ali məktəbləri bitirdikdən sonra müsəlmanlara təkə Zaqafqaziya deyil, bütün Rusiya imperiyasında heç bir orta məktəbdə dərəcəyə icazə verilmir.

Azərbaycan deputatlarını, eləcə də I Dövlət Dumasında bütün müsəlman fraksiyasının siyasi amalı, zənnimizcə, fraksiyanın lideri Ə.M.Topçubaşovun "Müsəlmanların parlament fraksiyası" haqqında məqaləsində çox dəqiq ifadə olunmuşdur: "Müsəlmanların proqramı konstitusiyası prinsiplərinə ciddi əsaslanaraq vilayət torpaqlarının milliləşdirilməsi, dini işlərdə tam muxtariyyət və bütün imperiya məkanında xırda özünüidarəetmə vahidləri və vilayət müşavirələri təsis olunmaqla yerlərdə geniş muxtariyyətli idarəetmə prinsiplini irəli sürür"⁴⁹³. Ə.M.Topçubaşov "... 72 gündən ibarət məcburi qısa həyatı ərzində Dumanın özündə milli zəmində heç bir təzahürün baş ver-

mədiyini" qeyd edərək, "xalq nümayəndəliyinin ilk addımlarının Rusiyanın bütün xalqları üçün ümumi olan icimai-dövlət quruculuğu məsələlərinin həllinə yönəldilməli olduğunu dərk etmiş millətlərin nümayəndələri"⁴⁹⁴ xüsusi olaraq tərifləyirdi. Ancaq bu yolla onlar özləri üçün bözi imtiyazlar almaq fikrində idilər. Rusiyanın müsəlman ucaqlarının əhalisi üçün tam bir sıra məhdudiyətlərin ləğvinə ümid bəsləyirdilər. Onlar hələ 1905-ci ilin avqustunda Nijni Novqorodda Rusiya müsəlmanlarının birinci Ümumrusiya qurultayında "Rusiya imperiyasının idarə olunması formasının konstitusiyalı dövlət prinsipləri əsasında yenidən qurulması şərti... bütün vətəndaş həyatı və siyasi həyat quruluşunun azadlıq, həqiqət və mərhəmət prinsipləri əsasında yeniləşməsinə" çalışdıqlarını elan etmişdilər.

Müsəlman fraksiyası məruzələr oxumaq və söhbətlər aparmaq, dövrü mətbuatda materiallar dərc etdirmək, müsəlman vilyətlərinə getmək və qurultaylar çağırmaq yolu ilə çoxmiqionlu müsəlman əhalisinin Dövlət Dumasının fəaliyyəti ilə tanış etmək üçün səmərəli addımlar atmışdı.

Lakin müsəlman ucaqları deputatlarının böyük ümidlər bəslədiyi I Dövlət Dumasının fəaliyyəti kifayət qədər şərfətsiz başa çatmışdı. Çar hökuməti "nümayəndəli qanunvericilik idarəsini" bağlamaq barədə qəti qərara gəlmişdi. Ə.M.Topçubaşov sonralar yazmışdı: "...hökumət hesab etdi ki, Dumanın deputatları pis işləmişlər, ...başlıca isə nazirlərə qarşı çox düşmən əhval-ruhiyyəsində olmuşlar. Birinci Dumanın buraxılması ilə əlaqədar ölkəyə elan olunmuşdu ki, hökumət ilə əlbir fəaliyyət üçün başqa nümayəndələr lazımdır, o nümayəndələr ki, hökumətin əleyhinə yox, ləhinə olsunlar"⁴⁹⁵.

İyulun 9-da Tavriya sarayının bütün qapıları bağlanmışdı. Bu, Dumanın deputatları üçün, müsəlmanların parlament fraksiyasının üzvləri üçün gözəlönilməz olmuşdu. Çünki məhz həmin gün iki iclas təyin edilmişdi: səhər-Peterburqun nüfuzlu müsəlmanları ilə, gürnorta - bürünün özünün iclası⁴⁹⁶.

Kadettlər fraksiyasına düşübbüsü ilə hökumətə etiraz ifadə olunmuşdu. Fraksiya Dumanın iclaslarını Vıborqa keçirməyi, orada iclasları tırdovıqlar və sosial-demokratlar ilə birlikdə davam etdirməyi qərara almışdı.

İyulun 9-da və 10-da Vıborqda iclaslar keçirilmişdi⁴⁹⁷. Həmin iclaslarda Azərbaycan deputatları da iştirak etmişdilər. Xalqa çağırış-müraciətin mətnini tərtib etmək üçün fraksiyaların nümayəndələrindən ibarət qarışıq komissiya yaratmaq qərarı alınmışdı. "Xalq nümayəndələrinin xalqa" çağırışının layihəsi kadettlər tərəfindən tərtib olunmuş və Vıborq iclaslarının iştirakçıları tərəfindən imzalanmışdı. İmzalayanlar arasında Ə.M.Topçubaşov və İ.Ziyadxanov da var idilər⁴⁹⁸.

Vıborq çağırışının müəllifləri Dumanın buraxılmasını "Rusiya vətəndaşlarına" elan etmiş və onları aşağıdakılar barədə xəbər almışdılar: "Sizin tapşırığınızı və borcumuzu yerinə yetirərkə biz xalqın azadlığını təmin etmək üçün qanunlar tərtib edirik, qanunları cəzasız surətdə pozaraq azadlığı boğan məsuliyətsiz nazirlərin kənarlaşdırılmasını tələb edirik, lakin hər şeydən əvvəl isə xəzinə, udel, kabinet, monastir, kilisə torpaqları da daxil olmaqla və xüsusi sahibkar torpaqlarını məcburi surətdə özgəninkiləşdir-məklə əməkçi kəndlilərə torpaq vermək haqqında qanun qəbul etməyi arzu-layırırdıq. Hökumət bu qanunu yolverilməz hesab etdi, Duma məcburi özgəninkiləşdirmə haqqında qərarını bir daha inadla təsdiq edəndə xalq nümayəndələrinin buraxılması elan olundu".

Vıborq çağırışı bütün Rusiya əhalisini Dumanın buraxılmasına müqavimət göstərməyə, vergiləri ödəməkdən, rekrut mükəlləfiyyətdən imtina etməyə, istiqrazları tanımağa çağırırdı. Səndə deyilirdi: "... Xalq nümayəndəliyini özlərindən xəzinəyə bir qəpik də, orduya bir əsgər də verməyin. Öz rədd cavabınızın üstündə möhkəm durun, həmi bir nəfər kimi öz hüquqlarınızın müdafiəsində durun... Bu məcburi, lakin labüd mübarizədə sizin seçdiyiniz adamlar sizinlə olacaqlar"⁴⁹⁹.

Çar hökuməti, onun yerli bölmələri ciddi narahat olmuşdu. 1906-cı il iyulun 12-də Qafqaz çənisihi daxili xəzrinin adına teleqram göndərmişdi: "Dövlət Dumasının keçmiş üzvlərinin qayıtmasının bözi çətinliklər doğura-cağını güman etməkdə əsasım olduğu üçün xahiş ediorəm... müşahidə etmək və iğtişəşlərin qarşısını almaq üçün vaxtında lazımi tədbirlər görmək məqsədilə onların Qafqaza gəlişinin vaxtını mənə xəbər verosiniz"⁵⁰⁰.

Bakının müvəqqəti general-qubernatoru 1906-cı il iyulun 15-də yerli qəzet və mətbəolərin bütün redaktorlarına sərəncam göndərərək "Dövlət Dumasının keçmiş üzvlərinin çağırışının" çap olunmasını qadağan etmiş, onları inzibati qaydada on ciddi cəza ilə hədələmişdi⁵⁰¹. İyulun 31-də isə Bakı Jəndam İdarəsinin rəisi "çağırışın ötfikisi ilə Dövlət Dumasının keçmiş üzvlərinin əsl çağırışının eyniliyini müəyyənləşdirmək üçün və ona həvalə olunmuş idarədə Vıborq çağırışının çapı barədə istintaq aparıldığına görə" çağırışın əslinin bir nüsxəsinin ona göndərilməsinə Polis Departamentindən xahiş etmişdi⁵⁰².

Lakin kadettlər hökumətin əksinqilabi həmləsinə qarşı cavablarını əməli hərəkətlərlə möhkəmləndirə bilməmişdilər. Onların müqavimətə çağırışı havadan asılı qalmışdı. Vıborq iclaslarının iştirakçılarına isə divan tutulmuşdu. Çağırışı imzalamış şəxslərə qarşı cinayət işi açılmış, onlar məhkəməyə verilmişdilər. Onlardan bəziləri, məsələn İ.Ziyadxanov və Ə.M.Topçubaşov

çağırışda ölləri olduğunu inkar etməyərək, ıralı sürülmüş ittihamın mahiyyəti üzrə izahat vermək istəməmişdilər⁵⁰³. "Əslən zadəganlar: Bakı quberniyasından 42 yaşlı Əlimərdan bəy Topçubaşov, ...Yelisavetpol quberniyasından 39 yaşlı İsmayıl xan Əbülfət xan oğlu Ziyadxanov" onda ittiham edilirdilər ki, "xalqa ünvanlanan xüsusi çağırış vasitəsilə Rusiya əhalisini itaətsizliyə və qanuna qarşı çıxmağa sövq etmək" istəmişlər və çağırışın "Rusiya hüddularında çoxlu nüsxələrini" yaymışlar⁵⁰⁴.

1907-ci ilin dekabrında keçirilmiş möhkəmənin çıxardığı hökmə görə toqsırkarlar üç aylıq hobs cozasına məhkum edilmişdilər. Dumanın 167 nöfər keçmiş üzvü, o cümlədən də Ə.M.Topçubaşov və İ.Ziyadxanov gələcəkdə Dövlət Dumasının tərkibinə seçilmək hüququndan məhrum edilmişdilər⁵⁰⁵. Ə.M.Topçubaşov "Kaspi" qəzetinə rəhbərlikdən konarlaşdırılmışdı⁵⁰⁶. 1907-ci il fevralın 15-də Bakı şöhr dumasının iclasında onun qəslətilər sırasından xaric olunması məsələsinə baxılmışdı. Bir sıra qəslətilərin təkidi ilə və Moskva şöhr dumasının nümunəsi əsasında qərara alınmışdı ki, o, "müvəqqəti konarlaşdırılmış" hesab edilsin⁵⁰⁷. Buna baxmayaraq Ə.M.Topçubaşov şöhr dumasının tərkibindən çıxarılmışdı⁵⁰⁸.

1906-cı il sentyabrın 14-də Nazirlər Şurasının iclasında hökumət idarələrində qulluq ilə siyasi partiyalara mənsubiyyətin bir araya sığmaması məsələsi müzakirə edilmişdi. Özü də yerli hakimiyyət orqanlarına verilən sərəncamda qeyd edilirdi ki, bu, özlərini açıq surətdə "inqilabi" qüvvələrə aid etməsələr də, öz proqramlarında, "öz rəhbərlərinin çağırışlarında (məsələn, Vıborq çağırışı kimi) və özlərinin başqa fəaliyyətində hökumətə qarşı mübarizəyə soy göstərən və ya əhalini belə mübarizəyə çağıranlara" da aiddir. Daha sonra onların hərəkətləri "salahiyətindən və adından istifadə etdikləri hökumətin əleyhdarları" kimi qiymətləndirilirdi. Bu hal isə "yolverilməzdir və ona heç bir dövlətdə yol verilməmişdir"⁵⁰⁹.

Hökumət I Dövlət Dumasını qovaraq II Dövlət Dumasına seçkilər elan etmişdi. Bununla əlaqədar "Kaspi" qəzeti öz oxucularına izah verərək yazırdı ki, I Dövlət Duması buraxıldıqdan sonra hökumət kadetləri hər cür gözdən salmağa çalışırdı, lakin "mochur edib inandırmaq olmazdı ki, xalq azadlığı partiyasının tərkibinə daxil olan ən yaxşı rus alimləri, professorları, publisistləri, zəmtvo və şöhr xadimləri hətta "Vıborq çağırışı"nın mövcudluğunu nəzərə alsaq da ösl "üşyançılara" və "inqilabçılara" çevrilmişlər. Bu partiyanın liderlərinin və başlıca xadimlərinin adları hamıya deyirdi ki, proqram və taktiki səhvlərinə baxmayaraq kadetlər ciddi konstitusiyacıdırlar və xalq nümayəndəliyinin əsl tərəfdarıdır"⁵¹⁰. Sonra qəzet Stolipinin nazirliyinin dumalararası dövrdə seçki

qanununa dəyişikliklər edilməsinə yol verməyən Əsas Qanunun 87-ci maddəsinə pozaraq seçicilərin tərkibini dəyişdirdiyini və "demokratik ünsürlər" əvəzinə "qozalarda iri torpaq sahiblərinin, şöhrlərdə sahibkarların" sayını artırdığını göstərərək, əmin olduğunu bildirirdi ki, qutulara yaxınlaşan seçicilər "hor şeyi: ölkəni monəvi və iqtisadi səfalətə kimin gətirib çıxardığı, ... hökumətin birinci Duma ilə mübahisəsində kimin haqlı olması məsələsinə, bununla da ikinci Dumaya hansı deputatları göndərmək məsələsinə həll edəcəklər"⁵¹¹.

Sahibkarlar seçicilərin səsinin oksəriyyətinə qazanmaq məqsədilə öz mətbu orqanlarının səhifələrindən geniş istifadə edirdilər⁵¹². Onlar "Rusiyada konstitusiyaya qurulmuşu bərqərar etmək istəyən" mütərəqqi ünsürləri "bütün proqram və taktiki anlaşılmazlıqları, mübahisələri, fərqləri bir konara qoymağa, ümumi təhlükə yarandıqına görə istər seçkilərdə"⁵¹³, istərsə də Dumanın özündə⁵¹⁴ həmrəylik göstərməyə çağırıldı. Məqalələrdə gələcək nümayəndələrə xeyir-dualar verildirdi: "Qafqaz diyarı Rusiya imperiyasının ayrılmaz hissəsidir, onun xalqları heç bir separatçı məqsədlər güdmürlər... 17 oktyabr manifesti azadlıqların faktiki həyata keçirilməsi, ölkə qanunvericiliyində xalq nümayəndələrinin həqiqi iştirakı, bu nümayəndələrin qarşısında məsulyyət daşıyan nazirlik və ən geniş prinsiplər əsasında yerli özünüidare - biz ciddi konstitusiyaya qaydaları dedikdə möhz bunları başa düşürük və indiki şəraitdə Qafqazdakı bütün mütərəqqi partiyaların proqramlarının əsasını bunları təşkil etməlidirdi... Göstərilən ünsürlər qarşdakı seçkilərdə bu şüarı rəhbər tutmalıdırlar"⁵¹⁵. Məqalədə "beynəlmillətçilik naminə bütün millətçi ünsürlərə qarşı mübarizə aparmaq üçün milliyyətinə fərq qoymadan vahid sinfi partiya yaradılmasına çalışsan Qafqazın ifrat sol partiyasına" irad tutulmuş və "qəzetin təklif etdiyi seçki sazışına daxil olmağı mümkün hesab etməyən bəzi ifrat solların etirazlarından"⁵¹⁶ narazılıq ifadə olunmuşdu.

Ə.M.Topçubaşov "Seçkilərə doğru" adlı məqalələr silsiləsi ilə çıxış etmişdi. O yazmışdı ki, "cəhalət dövründə mövcud olmuş səboblərə görə əhalinin əhval-nəhiyyəsinədəki hər cür dəyişikliklər hakimiyyətin özü tərəfindən pislənmiş indiki quruluşun həqiqətən vətəndaş azadlıqları və siyasi azadlıqlar prinsipləri əsasında şübhəsiz dəyişməsinin daha inadlı tozəhirləri xeyrinə baş verə bilər və baş verməlidir. Bu möhz o haldır ki, buna parlament dilində "sollaşma", "müxəlifətin güclənməsi" deyirlər"⁵¹⁷. Öz siyasi əqidəsinə sədəqətli olan Ə.M.Topçubaşov ümidvar olduğunu bildirdirdi ki, ikinci Dumada da xalq azadlığı partiyası böyük rol oynayacaqdır. O hesab edirdi ki, xalq azadlığı partiyası "mütərəqqi ünsürləri" birləşdirə biləcək və bununla da Dumanın oksəriyyətinin fəaliyyətini "rus vətəndaşının şəxsiyyətinin toxunulmazlığına və

Fətəli xan Xoyski

onun bütün konstitusiyə hüquqlarına tominat verən müsbət qanunvericilik işi⁵¹⁸ istiqamətinə yönəldə biləcəkdir. Ə.M.Topçubaşov Dumanın deputatları M.Mahmudov və Z.Zeynalova "kondlilərin deputatı" kimi xeyir-dua verərək onlara bir vəzifə olaraq tapşırırdı: "Yadda saxlasınlar ki, ancaq Dumanın ən yaxşı ünsürləri ilə birləşməklə onlar seçiciləri olan kondlilərin və ümumiyyətlə Bakı quberniyasının zohmotkeş kütlələrinin mənafelərini müdafiə edə bilərlər. Güc təkəz birləşməkdə deyil, ancaq indiki vəziyyətdə bütün nəcətimiz möhz bundadır, birləşməkdədir"⁵¹⁹. Bununla yanaşı Ə.M.Topçubaşov bir çox məsələlərdə, o cümlədən aqrar məsələdə trudoviklər partiyası ilə (Z.Zeynalov) kadetlər partiyası (M.Mahmudov) arasında mövcud olan fikir ayrılıqları barədə susmuşdu.

Azərbaycanda sosial cəhətdən yuxarı toboqələrin mənafeyinə uyğun olaraq keçirilmiş seçkilər artıq onların özlərini də razı salmırdı. Qəzetlər bu barədə belə yazırdılar: seçkilərdə o adamları deputatlığa layiq bilirdilər ki, "heç olmasa noyi isə başa düşsün, heç olmasa öz fikrini bir təhər izah edə bilsin"⁵²⁰. Bu zaman ona istinad edirdilər ki, fəhlələr arasından seçilmiş "zavallı" Z.Zeynalov "deputatlığa hazır olmadığı" özü etiraf etmişdir. Qəzet bu məsələni şorh edərək yazırdı: "Buna baxmayaraq ondan yaxşısı yox idi və məcbur olub onun üzərində dayanmalı olmuşdular"⁵²¹.

F.İ.Xoyski, X.H.Xasməmmədov, İ.Z.Tağıyev, M.M.Şahtaxtinski, M.H.Mahmudov, Z.E.Zeynalov II Dövlət Dumasına deputat seçilmişdilər.

Fətəli xan İsgəndər xan oğlu Xoyski - 31 yaşlı, mülkədar, kolleq asessoru, Moskva Universitetinin hüquq fakültəsinin mözunu, Yekaterinodar dairə məhkəməsi prokurorunun köməkçisi, Dumanın II şöbəsinin, altı komissiyasının üzvü, xalq azadlığı partiyasına mənsub idi; Xəlil bəy Hacıbaba oğlu Xasməmmədov - 34 yaşlı, mülkədar, kolleq asessoru, Moskva Universitetinin hüquq fakültəsinin mözunu, Yekaterinodar mahal məhkəməsi prokurorunun köməkçisi, Dumanın II şöbəsinin, beş komissiyasının üzvü, xalq azadlığı partiyasına mənsub idi; İsmayıl Zeynal oğlu Tağıyev - 42 yaşlı, həqiqi mülki müşavir, Azərbaycanın ən iri sahibkarı H.Z.Tağıyevin oğlu, Bakı realni məktəbinin mözunu, kommersant, Dumanın IX şöbəsinin üzvü, bitərəf idi; Məhəmməd ağa Məmmədağlı Sultan oğlu Şahtaxtinski - 56 yaşlı, mülkədar ailəsindən, Fransada, Sorbonnada mühazirə kursu dinləmiş, Leypsiq universitetinin fəlsəfə fakültəsinin mözunu, "Şərqi-rus" qəzetinin nəşiri, Şərqi dilləri müəllimi, Dumanın X şöbəsinin, orzaq və aqrar komissiyalarının üzvü, xalq azadlığı partiyasına mənsub idi; Mustafa Hacımusə oğlu Mahmudov - 29 yaşlı, kondli ailəsindən, Qori müəllimlər seminariyasının mözunu, Bakıda ilk rus-tatar məktəbinin müəllimi, sonralar direktoru, Dumanın IX şöbəsinin, dörd

Xəlil bəy Xasmməmmədov

komissiyasının üzvü, xalq azadlığı partiyasına mənsub idi; Zeynal Lıynal oğlu Zeynalov - 29 yaşlı, kondli ailəsindən, ev təhsili almış, "Xəzər-Qara dəniz" cəmiyyətinin mexaniki, Dumanın müsəlman ömök fraksiyasının sədri, II şöbəsinin, üç komissiyasının üzvü, ömökçilər qrupuna mənsub idi⁵²².

Bakı şəhərindən deputat olan İ.Z.Tağıyev Peterburqa getmədi. M.Şahtaxtinski 1907-ci il martın 24-də "Progress" qəzetinin redaktoru Ə.Ağayevə müraciət edərək İ.Tağıyevin gəlib Dumada iştirak etmək niyyətində olub-olmadığını aydınlaşdırmağı xahiş etmişdi⁵²³. "Progress" qəzeti xəbər verirdi ki, bu deputat "qiyabi sərətdə seçilmişdir, heç kimin bundan qabaqcadan xəbəri olmamışdır, heç kim Dumadakı gələcək fəaliyyəti barədə proqramını elan etməyi ondan tələb etməmişdir, heç kim onu tanımır, bir sözlə, cənab Tağıyev şəhərdən seçilmiş olsa da, indiyədək əhəlinin böyük bir hissəsi üçün tapmacadır"⁵²⁴. "Progress" qəzetində həmçinin M.Şahtaxtinskiyin və Ə.Ağayevin İ.Tağıyevə "Açıq məktubu" dərc olunmuşdu. Məktubda deyilirdi ki, əgər o, Dumaya gəlməkdən imtina etdiyini rəsmi sərətdə bildirərsə, onda Bakı şəhəri yenidən öz deputatını seçmək hüququ qazanacaq. M.Mahmudovun xəbər verdiyinə görə, bu məktuba müsəlman deputatlar da qoşulmuşdular⁵²⁵. Lakin müraciət cavabsız qalmışdı.

İ.Tağıyev komməriya fəaliyyətini parlament fəaliyyətindən üstün tutaraq Dumada iştirak etmədi. Ancaq əvvəllər o, Dumaya gətmək istəyirdi. Bunu aşağıdakılar da sübut edir. O, deputat seçilməsi ilə əlaqədar 1907-ci ilin fevralında Bakı şəhər rəisi K.Səforəliyevdən aldığı təbrik teleqramına belə cavab vermişdi: "Məni Dövlət Dumasına üzv seçmiş seçicilərin etimadına və belə rəğbətinə görə hamıya somimi minnətdarlığımı bildirməyə borcluuyam"⁵²⁶. M.H.Hacinski ilə görüşündə - yeri gəlmişkən M.H.Hacinski onu kadetlərin sağ təmayüllü qanadına aid edirdi, - namizədliyi barədə danışan İ.Tağıyev Bakı şəhərinin deputatı kimi "milliyyətə, dininə fərq qoymadan şəhərin istisnasız olaraq bütün sakinlərinin mənafelərini müdafiə etməyi özünün mənəvi vəzifəsi hesab etdiyini bildirmişdi... Belə olan təqdirdə müsəlman partiyasının işində onunun iştirakı qeyri-mümkün olacaqdı"⁵²⁷.

Noticədə isə Bakı şəhəri Dumada təmsil olunmamışdı. Bu, Dumada son dərcə əzsaylı nümayəndəliyi olan Rusiya müsəlmanlarını narahət edirdi. Ümumrusiya Müsəlmanlar İttifaqının mərkəzi bürosu hətta öz nümayəndəsini Bakıya göndərmiş və o, əlibəş qayıtmışdı⁵²⁸.

II Dövlət Duması 1907-ci il fevralın 20-də işə başlamışdı. Kadet F.A.Qolovın onun sədri seçilmişdi. Azərbaycan sahibkarları yeni Dumaya böyük ümidlər bəsləyərək hesab edirdilər ki, möhz fevralın 20-si "ölkədə yeni dövrün başlamasını

Məhəmməd ağa Şaxtaxtinski

oks etdirəcək"⁵²⁹ gün olacaqdır. Azərbaycan sahibkarları ömin olduqlarını bildirdilər ki, rus deputatları birinci Dumada, xüsusən də Vıborq çağırışının imzalanmasında Azərbaycan deputatlarının homroyliyini nəzərə alaraq onları bundan sonra daha yaxşı başa düşəcək və müdafiə edəcəklər⁵³⁰. Bakı və Yelisavetpol şöhrətdəmlərinin qəsnənləri də Dumanı salamlayaraq⁵³¹ ümid edirdilər ki, "xalqın yenidən toplaşmış nümayəndələri birinci Dumanın ölkədə azadlığın əsaslarının və qayda-qanunun bərqərar olunmasını sürətləndirmək üçün lazımı təminatlar yaratmaq istəyi ilə başladığı işi axıra çatdırma biləcəklər".

Azərbaycan sahibkarları, onların ideoloqları hom seçkilərə, həm də yeni Dumanın fəaliyyətinə kifayət qədər diqqətlə yanaşırdılar. Dövri mətbuat orqanlarının səhifələrində Dumada baş verən hadisələr barədə geniş söhbətlər gedirdi.

Deputat M.Şaxtaxtinski Dumanın zərurətini belə qiymətləndirirdi: "Həm başa düşür ki, Dövlət Dumasının təsis edilməsi barədə qüvvədə olan qanunun verdiyi hətta dar siyasi nüfuz çərçivəsində də xalq nümayəndəliyinin fəaliyyəti bizim indi yaşadığımız bu qədər həyəcanlı və təhlükəli vaxtda nə qədər yüksək qiymətə layiqdir"⁵³².

"Füyuzat" jurnalında Duma deputatlarına xeyir-dua verilərək yazılmışdır: "...aldadılmamaq üçün "bitərəflərdən" çökmək və öz proqramlarının möqsədini bildiren müəyyən partiyaların tərəfində olmaq lazımdır... Ancaq bizim yeganə arzumuz budur ki, müsəlmanların da öz proqramı və partiyası olmalıdır... Eyni zamanda biz onun tərəfdarıyıq ki, müsəlmanların bərabərliyini və azadlığını təmin edərək... onların dilinə və dininə hörmət edən başqa partiyalara qoşulaq. Bizim niçatımız bərabər azadlıq və hüquqlar tələb edən partiyalarla birləşməkdir"⁵³³. Daha sonra qəzet bütün proqramların mahiyyəti barədə oxuculara məlumat verəcəyini vəd edirdi.

Mətbuatda deputatlara tapşırıqlar verirdi: "Bacardığımız qədər öz din qardaşlarınızın mənafelərinin keşiyində duraraq ümumiyyətlə Rusiya vətəndaşlarının azad həyatı və tərəqqisi və xüsusən də əsarət altında olan çoxmilliyonlu müsəlman xalqının mədəni inkişafı naminə özünüzdün şəxsi mənafelərinizi qurban verin"⁵³⁴. M.Mahmudov buna cavab verərək ömin edirdi ki, "vətənimizin çoxmilliyonlu və əzabkeş əhalisinin azad həyatı və mədəni inkişafı üçün fədakarlıqla çalışacaqlar"⁵³⁵. Deputatların hərəkətlərinə və çıxışlarına qiymət verirdi. Dumanın rəyasət heyətində yerlərin bölüşdürülməsi də mətbuatın diqqət mərkəzindən kənar qalmamışdı. S.Ə.Maqşudovun katibin müavini seçilməsi böyük razılıq hissi ilə qarşılanmışdı⁵³⁶. Bu, bütün müsəlman deputatlarının xidməti hesab olunmuşdu. Onlar kadetlər fraksiyasının iclasında nail olmuşdular ki, Rusiyanın müsəlman ucaqlarının

Mustafa Mahmudov

deputatların nümayəndəsi katibin müavinlərindən biri seçilsin⁵³⁷. Bununla əlaqədar belə bir ümid ifadə olunurdu ki, müsəlmanlar "başqa əhali ilə eyni hüquqlar - mülki, siyasi, dini hüquqlar alacaqlar"⁵³⁸. Eyni zamanda katibin müavinlərinin sayının artırılmasına qarşı çıxmış və bu zaman "Stolipinin əlaltılarına deyil, xalqın nümayəndələrinə"⁵³⁹ müraciət etdiyini bildirən M.Mahmudovun davranışından narazılıq qeyd olunurdu. Qəzetlər yazırdı ki, əlbəttə, hər bir deputat öz fikrini bildirməkdə azaddır, lakin belə hərəkətlərdən hər vaxt qaçmaq lazımdır⁵⁴⁰.

Azərbaycan deputatları müsəlmanların parlament fraksiyasının tərkibinə, F.Xoyski və X.Xasmməddov isə onun bürosuna daxil olmuşdular⁵⁴¹. "İrşad" qəzeti yazırdı: "Müsəlman deputatlarımız hər şeydən əvvəl ayrıca fraksiya yaratmalıdırlar, həmin fraksiyada siyasi, iqtisadi və başqa ehtiyaclar müzakirə olunmalı, müzakirədən sonra isə baxılmaq üçün Dumaya təqdim edilən qanun layihələri tərtib olunmalıdır"⁵⁴².

Fraksiyanın keçmiş lideri Ə.M.Topçubaşov fraksiyanın praktik fəaliyyətində fəal iştirak edirdi. Vəhbəq çağırışını imzaladıqdan sonra parlament fəaliyyətindən rəsmi surətdə konarlaşdırıldığına baxmayaraq o, dövlətlər Peterburqa getmiş, Dumada müzakirə olunan və qəbul edilən qanun layihələri və sorğular üzrə fraksiyanın mövqeyini hazırlayan müsəlmanların parlament fraksiyasının və Ümumrusiya Müsəlmanlar İttifaqı Mərkəzi Komitəsi üzvlərinin ümumi iclaslarında iştirak etmiş və bəzən də sözlük etmişdi⁵⁴³. O həmçinin bu təşkilatın fraksiyanın dumanankonar fəaliyyətinə kömək etməli olan daimi bürosuna da seçilmişdi⁵⁴⁴. Fraksiya öz fəaliyyətində əsasən kadetlərin platformasında dayanaraq Müsəlmanlar İttifaqının göstərişlərini yerinə yetirir və birinci Duma fraksiyasının siyasətini davam etdirirdi.

Müsəlmanların parlament fraksiyası öz proqramını tərtib etmiş və ayrıca kitabçə şəkildə çapdan buraxmışdı⁵⁴⁵. 11 bəlmədən ibarət olan proqramda vətəndaşların hüquqları müəyyən edilir, dövlət quruluşuna, dinə, yerli özünüidarəetməyə, məhkəməyə, xalq məarifinə, maliyyə və dövlət iqtisadiyyatına, kəndli və fəhlə məsələsinə dair müddəalar, fraksiyanın əsas siyasi məqsədləri və vəzifələri ifadə olunurdu. Fraksiya Rusiyanın bütün müsəlman vətəndaşlarını, siyasi əqidəyə görə həmfikirliəri Rusiya imperiyasının idarə olunması formasının dəyişdirilməsinə soy göstərməyə çağırırdı. Məqbul forma konstitusiyalı parlament monarxiyası hesab olunurdu. Bu zaman ali dövlət hakimiyyəti konstitusiyaya ilə hüquqları məhdudlaşdırılmış padşaha və bir palata - xalq nümayəndələrinin "ümumi, bərabər, bərabər və gizli səsvermə" yolu ilə seçildikləri Ümumrusiya Dövlət Duması və ya Ümumrusiya par-

Zeynal Zeynalov

lamentli şəkildə xalq nümayəndəliyinə verildi. Fraksiya Dumada müsəlmanların nümayəndəliyi məsələsinə qayıdaraq onu Rusiyanın müsəlman əhalisinin sayına proporsional miqdarda müəyyən edirdi. Proqramda həmçinin XX əsrin əvvəllərində dəfələrlə Azərbaycan sahibkarları və onların idarəetmələri tərəfindən təqdim olunan peticiyaların müddəaları ilə uyğun aşağıdakı tələblər də var idi - müsəlmanların siyasi və vətəndaş hüquqlarının Rusiyanın qalan əhalisinin hüquqları ilə bərabərləşdirilməsi və bu hüquqların imperiyanın əsas qanunlarına daxil edilməsi, ibtidai məktəbdə icbari, ümumi və pulsuz təhsilin təbii, ana dilində təhsilin təmin edilməsi, seçki hakimiyyəti və andlı iclasçıların iştirakı ilə məhkəmələr təsisatının yaradılması, bütün yerli nümayəndəli orqanlarda, ümumi məhkəmələrdə dövlət dili ilə yanaşı imperiyanın müvafiq vilayətdə üstünlük təşkil edən millətin dilinin də işlənməsi və s. Proqram aqır siyasəti sahəsində torpağın özənkiləşdirilməsi və onun əvəzinin sahiblərinə ədalətli qiymətli ödənilməsi barədə kadetlərin tələbini təkrarlayırdı.

Müsəlman ucaqlarının nümayəndələri siyasi və vətəndaş hüquqlarının bərabərliyinə, fəhlə ittifaqlarının, yığıncıqlarının azadlığına və tətillik hüququna, 8 saatlıq iş gününə tərəfdar çıxaraq, eyni zamanda "cümə günlərində müsəlman fəhlələrə qanunvericilik qaydasında istirahət verilməsini, müsəlmanların xristian bayramlarını keçirmək vəzifəsindən azad edilməsini" tələb edirdilər.

Fraksiya hökumətə loyallıq münasibətini Dumanın eilə ilk iclaslarında nümayiş etdirmişdi. Nazirlər Şurasının sədri P.A.Stolipinin martın 6-da Dumanın iclasında eilan eildiylə hökumətin bəyannaməsini sükutla qarşılamaq barədə kadetlərin ideyasını müdafiə edən F.Xoyski fraksiyanın adından bildirmişdi ki, dinlənilməmiş bəyannamə "hökumətin gələcəkdə öz siyasətini həyata keçirmək üçün nəzərdə tutduğı yolu müəyyən edir" və fraksiya "nazirlik tərəfindən Dumaya ayrı-ayrı qanunvericilik layihələri təqdim olunanadək nazirliyin bəyannaməsi haqqında mülahizələrini bildirməyi toxirə salmağı daha məqsəduyğun sayır"⁵⁴⁶. Kadetlər və onların müsəlman ucaqlarından olan məmfikirləri koskin məsələlərdən qaçmağı və bəyannaməni müzakirə etmədən növbəti işlərə keçməyə tələsirdilər⁵⁴⁷. Ə.M.Topçubaşov bu taktikani qiymətləndirərək yazırdı: bununla Duma sübut eildi ki, "onun işlərinin planauyğunluğu həlölük məhkəmə həyatı əsası olmayan mülahizələr və fikirlər ilə pozula bilməz və pozulmamalıdır"⁵⁴⁸. Ə.Ağayev II Dumada kadetlərin mövqeyinə öz münasibətini bildirərək yazırdı: "Bu partiya məhiyyətə yalnız siyasi məqsədlər güdürək öz proqramının başında sosial-iqtisadi vəzifələr qoy-

muşdur. Lakin o bunu yalnız taktiki mülahizələrə görə etmişdir, onun ikili yalan mövqeyi də buradan irəli gəlir. Hər dəfə bu vəzifələr bütün koskinliyi və toxirosalmazlığı ilə onun qarşısında duranda və qanunvericilik sanksiyası tələb edəndə bu partiya özünü itirir və "işğuzarlıqda", "praktik mülahizələrdə", "dövləti zərurilikdə" nicət axtarır. Öz proqramlarının başında torpaq məsələsinə, məcburi özgonikləşdirməni, fəhlə məsələsinə, kapital ilə əmək arasındakı münasibətlərin tonzilməməsinə qoymuş adamlar, Vıborq çağırışını imzalamış adamlar... indi bu məsələlər onların qarşısına çıxanda əsməyə başlayırlar və son nəticədə Stolpinin, nümayişçiləri qovan nazirliyin, onlara divan tutan nazirliyin, hərbi-səhra məhkəmələrinin ağışına atılırlar. Onlar kərxmıxş halda kəkələyir, cənab Stolpinin dediklərini təkrar edirlər, fərq birca ondadır ki, Stolpin daha maraqlı, qəziyyətli və daha istedadlı damıdır"⁵⁴⁹.

1907-ci ilin martında müsəlmanların parlament fraksiyasında parçalanma baş verdi. Fraksiyanın bir neçə üzvü, dəqiq desək, Xasanov, Zeynalov, Atlasov, Nemətədinov, Maqasutov⁵⁵⁰ (*Maqsudov* nəzərdə tutulur-D.S.) bildirildilər ki, onlar qatı kədetlər "və konstitusiyalı demokratiya proqramına qoşulan deputatlar ilə sosialistlərin birlikdə olmasından əldə edilən işin"⁵⁵¹ məhsuldarlığına inanmırlar. Özlərini kondilərin nümayəndələri hesab edən bu deputatlar hər şeydən əvvəl ondan narazı idilər ki, fraksiya əsas məsələlərin - aqrar məsələnin müzakirəsini uzadırdı, "torpağın məcburi sərətdə özgonikləşdirilməsinə"⁵⁵² tərəfdar çıxmağa tələsmirdi, "fəhlələri və zadəganları üçün yaradılmış"⁵⁵³. Onlar öz seçicilərinə müraciət edərək bütövlükdə fraksiyadan ayrılmağa və trudoviklərə qoşulmağa məcbur olmaqlarının səbəblərini şərh etmiş və trudoviklərin platformasına əhalinin ana dilində təhsili tələbini əlavə edəcəkləri barədə vəd vermişdilər. Yeri gəlmişkən deyək ki, onların bu hərəkəti seçiciləri tərəfindən də bəyənilmişdi. Bunu seçicilərin məktubları da sübut edirdi⁵⁵⁴. Bu deputatlar öz izahatlarında yazırdılar ki, "rus müsəlmanlarının rəhbər dairələri" müsəlman əhalisinin müxtəlif təbəqələrində öz mənafelərinin kifayət qədər dərək olunmasından istifadə edərək, mülkədar və kondli müsəlmanların mənafelərinin zəhri cənilyini iddia edir, habelə müsəlmanları "azadlıq uğrunda mübarizə aparan başqa millətlərin" sırasından ayırmaq zəruriliyini elan edir, bununla da onları "Rusiyanın başqa millətlərinin siyasi cəhətdən şüurlü ünsürlərinin" təsirindən qoruyurdular. Deputatlar etiraf edirdilər ki, onların irəli sürdükləri tələblər "mütəliyyəti Rusiyanın tör-töküntüləri" tərəfindən maneələrə qarşılaşacaqdır. Bu tələblərin yerinə yetirilməsini onlar "xalq kütlələrinin"

arasında sıx qarşılıqlı fəaliyyət və bu kütlələrin Dumada xalq tələbləri ətrafında birləşməsi" ilə əlaqələndirərək bunu homin tələblərin həyata keçirilməsinə doğru "əvvəl atılmış ilk və zəruri addımlar" hesab edirdilər. Onlar "demokratik kütlələri"⁵⁵⁵ fəal mübarizəyə deyil, Duma ilə dinc əməkdaşlığa çağırırdılar. Vahid fraksiyada birləşmək onlarda şübhə doğurdu. "Rus" qəzeti onların sözlərinə istinad edərək yazırdı ki, "milli qruplar yalnız sırf milli məsələyə baxılması ilə əlaqədar mümkündür"⁵⁵⁶.

Martın 11-də Z.Zeynalovun başçılıq etdiyi əməkçi müsəlman fraksiyasının Dumandan əməkçi qrupu ilə birləşməsi barədə bəyanat verildi⁵⁵⁷. "Kaspi" qəzetində dərc olunmuş bəyanatda bununla yanaşı bildirilirdi: "Əməkçi xalq içindən seçilmiş biz deputatlar müsəlman fraksiyası ilə ancaq iqtisadi və siyasi məsələlərdə düz gəlmirik, qalan məsələlərdə, sırf müsəlman məsələlərində isə rus müsəlmanlarının arzusuna uyğun olaraq müsəlman fraksiyası ilə birlikdə fəaliyyət göstərəcəyik"⁵⁵⁸. Qalan məsələlər dedikdə "vəqfin mahiyyətini və hüquqi normalarını aydınlaşdırmaq üçün" və "müsəlmanların vətəndaş hüquqlarının məhdudlaşdırılması məsələsinə aydınlaşdırmaq üçün"⁵⁵⁹ fraksiyanın yaratdığı komissiyalarda iştirak nəzərdə tutuldu. 1907-ci ilin aprel-may aylarında Z.Zeynalov və Q.Xasanov Peterburqda "Duma" qəzetini nəşr etdirmişdilər. Onlar qəzetin səhifələrində oxucuları Dumada müzakirə edilən məsələlər fraksiyanın münasibəti ilə imkan qədər daha tam şəkildə tanış etməyə çalışırdılar. Məsələn, qəzetdə Z.Zeynalovun Bakı fəhlələrinin vəziyyətinə həsr olunmuş yazıları bu qəbildən idi⁵⁶⁰.

Özlərini "sol təmayüllülərin gənc tatar partiyasına" aid edən F.Xoyski və X.Xasmməmmədov fraksiyanın proqramını "varlılar və zadəganlar üçün"⁵⁶¹ olan proqram elan edərək bunu tam şəkildə qəbul etmişdilər. Belə olan təqdirdə müsəlman İttifaqının mərkəzi bürosu müsəlman fraksiyasının üzvlərinə müraciət etdi. Mərkəzi büro proqramın müəyyən "qüsurlarını" etiraf edərək bütün müsəlmanları onun müddoalarını rəhbər tutmağa çağırırdı⁵⁶².

Azərbaycan deputatları xalq azadlığı partiyasından Dumandan müxtəlif komissiyalara seçilmişdilər. Məsələn, bu partiyanın Dumadakı parlament fraksiyasının üzvü olan M.Şahtaxtinski aşağıdakı komissiyaların tərkibinə daxil idi: milli-dini bərabərlik komissiyası, yerli özünüidarəetmə komissiyası, zəhmət məsələlərinə seçkilər haqqında qanun layihəsinin hazırlanması üzrə komissiya, aqrar komissiyası, kondli məsələsi üzrə komissiya, kondilərin hüquq bərabərliyi üzrə komissiya, qanunvericilik komissiyası, xalq təhsili üzrə komissiya və şəhər özünüidarəsi üzrə komissiya⁵⁶³. Deputatlar X.Xasmməmmədov və F.Xoyski milli-dini bərabərlik komissiyasının üzvü idilər⁵⁶⁴.

Martin 9-da kadetlər növbəti hiyləyə əl ataraq hərbi-səhra məhkəmələrinin ləğvi barədə qanun layihəsini baxılmaq üçün Dumaya təqdim etmişdilər. Onlar yaxşı bildirdilər ki, 1906-cı ilin avqustunda tətbiq edilmiş hərbi-səhra məhkəmələrinin qüvvədə olma müddəti 1907-ci il aprelin 20-də başa çatır. Onlar ayrıca qanun layihəsi ilə çıxış etmiş, bu sənəd Duma tərəfindən qəbul edilmiş, mayda isə Dövlət Şurası tərəfindən rədd edilmişdi⁵⁶⁵. M.Mahmudov və M.Şahtaxtinski hərbi-səhra məhkəmələrinin ləğvinə tərəfdar çıxmışdılar. M.Şahtaxtinski yazırdı: "Qanun ilə Dumanın hüququ var ki, mövcud daimi qanunları ləğv etsin. Buna görə də Duma hərbi-səhra məhkəmələri haqqında bu müvəqqəti qanunun da ləğvini tələb etdi. Bəs nə oldu? Nazirlik Dumanın tələbinə qoşulmadı, səhra məhkəmələrinin ləğvi barədə təklif keçmədi". Daha sonra o etiraf edirdi: "Deməli, bu hadisədə olduğu kimi, qanunun hərfi də olmasa, ruhu Dumanın arxasında dayandığı vaxtda da o öz qanunvericilik fəaliyyətini həyata keçirmək üçün maneələrə üzleşir"⁵⁶⁶. Deputatlar F.Xoyki, M.Mahmudov, X.Xasməmmədov hərbi nazirə müraciət edərək Qafqaz hərbi-səhra məhkəməsi tərəfindən ölüm cəzasına məhkum olunanların cəzasını yüngülləşdirmək barədə vəsətət qaldırmışdılar. Lakin bu müraciət qəbul olunmamışdı⁵⁶⁷.

1907-ci il martın 21-də kadetlər parlament fraksiyasının iclasında qərar almışdılar ki, Dumanın vicdan azadlığı və milli bərabərlik komissiyasına seçkilərdə təkcə partiyalıq prinsipini deyil, həm də milli və dini mənsəbiyyət prinsipini rəhbər tutsunlar. Bunun əsasında qərar alınmışdı ki, 15 nəfərin, o cümlədən də üç müsəlmanın daxil olduğu komissiya seçilsin⁵⁶⁸.

Martin 28-də kadetlərin milli-dini bərabərlik məsələləri üzrə parlament komissiyasının iclasında müsəlmanların yardımçı komissiyasının mürəzələri **dinlən**ilmişdi. İclasda M.Şahtaxtinski də çıxış etmişdi. O, qırğızların nümayəndəsi Qarabayevi müdafiə edərək şəhər özünüdarəsi, xalq təhsili və dövlət qulluğu sahəsində müsəlmanların məhdudiyətləri üzərində dayanmışdı. Komissiya milli-dini qrupların nümayəndələrinə təklif etmişdi ki, ləğv edilməli olan məhdudlaşdırıcı qanunların maddələr üzrə siyahısını tərtib etsinlər⁵⁶⁹. Müsəlman fraksiyası gələcəkdə bu məhdudiyətləri ləğv edən qanun layihəsini hazırlamaq üçün komissiya yaratmaqda və bu komissiyaya siyahını tərtib etməyi tapşırmaqda tələsmişdi⁵⁷⁰. Çünki bu, növbəti formal bir addım olmuşdu. Kadetlərin millətlərə münasibətində nə dərəcədə ardıcıl olduqlarını 1907-ci ilin aprelində fraksiyanın iclasında M.Şahtaxtinskini çıxışı sübut edir. Ümumi seçki hüququ barədə qanun layihəsi ətrafında söhbət getmiş həmin iclasda M.Şahtaxtinski qanun layihəsinin milli ehtiyaclara

toxunmadığı üzərində dayanmış və qeyd etmişdi ki, konstitusiyalı demokratlar fraksiyası müsəlmanlara kifayət qədər diqqət yetirmir⁵⁷¹. Fraksiyanın fəal üzvlərindən biri N.V.Teslenko buna cavab verərək bildirmişdi ki, kadetlərin dəfələrlə müsəlmanlara müraciət etdiklərinə baxmayaraq müsəlmanlar guya heç bir konkret təklif hazırlamamışlar. Qərara alınmışdı ki, müsəlmanlar qanun layihəsinin hazırlanmasına cəlb edilsinlər⁵⁷².

Müsəlman deputatlarının müxtəlif məsələlər üzrə çıxışları möhz konkret təkliflərin hazırlanmasına sübutdur. Məsələn, aqlı çəkilənlər və işsizlərə kömək məsələsinin müzakirəsində Z.Zeynalov tədqiqatçıların müdafiə etmişdi. Kadetlərin bu zavallıları bir-birindən ayırmaq təklifini rədd edən Z.Zeynalov onlara kömək göstərmək üçün vahid komissiya yaradılmasını təklif etmişdi. Z.Zeynalov Dumaya məlumat vermişdi ki, onu yola salarkən seçiciləri tərəfindən belə bir tapşırıq almışdır: "Bizə torpaq lazımdır, bizə azadlıq lazımdır, bizə çörək lazımdır, bizə iş lazımdır"⁵⁷³. O öz çıxışında konkret dəlillərə gətirərək göstərmişdi ki, tətillən çörək ilə təmin olunmasa, aqlı çəkilənə doymaq imkanı verilməsinə tövsiyə edilən qərarın almaq mümkün olmayacaqdır. Bu fikri kadetlərin təkliflərinə qarşı çıxması sosial-demokratlar da açıq müdafiə etmişdilər. Yalnız "sonayə böhranından" zərər çəkmiş işsizlərə kömək göstərməyi təklif etmiş kadetlər bununla inqilabi nümayişlərdə, tətillərdə iştirak etdiklərinə görə işdən çıxarılanların istisna edildilər. Duma səs çoxluğu ilə bu məsələ üzrə kadetlərin qətnaməsinə düzülüş edərək "sonayə böhranından zərər çəkmiş" sözlərini çıxarmışdı⁵⁷⁴. Bu məsələnin müzakirəsində M.M.Şahtaxtinski də çıxış etmişdi. O, aqlı çəkilənlərə kömək üçün xüsusi parlament komissiyasının yaradılması fikrinə qoşulmuşdu. O, Qafqazda aqlığın səbəblərini zəstvonun olmamasında, məhsul qıtlığında, millətlərarası münasibətlərdə və s. gördüyünü bildirmişdi⁵⁷⁵. O etiraf edərək söyləmişdi: "Bu Dumanın iç üzü onda bilindi ki, Dumanın iclasında ərzaq işini Dumanın bilavasitə öz əlinə götürməsi tələbi onun tərəfindən rədd edildi və aqlı çəkilənlərə kömək üçün dövlət tərəfindən buraxılan məbləğlərin xərclənməsi üzərində nəzarət komissiyasının təsis edilməsi barədə deputat Rodiçevin təklifi xalq nümayəndələrinin sanksiyasını aldı. Qanunun ruhuna və hərfinə tam uyğun olan belə bir komissiya xalq xidmət göstərəcəkdir"⁵⁷⁶. M.Şahtaxtinski bu komissiyaya Qafqaz nümayəndələrinin daxil edilməsini təklif etmişdi⁵⁷⁷. İşsizlərə kömək göstərilməsi üzrə komissiyanın üzvü M.Mahmudov "Progress" qəzeti vasitəsilə oxuculara müraciət etmişdi ki, işsizlər və onlara zəruri köməyin məbləği haqqında məlumatlar göndərsinlər⁵⁷⁸.

Deputatların torpaq məsələsində mövqeyi əvvəlki Dumada olduğu kimi sinfi cəhətdən ziddiyyətli idi. Müsəlman fraksiyası torpaq məsələsinin müzakirəsinə böyük əhəmiyyət verirdi. Aqrar komissiyasının fəaliyyətində iştirak etmək üçün Bakıdan Ə.Topçubaşov, Q.Qarabəyov, B.Axundov dəvət olunmuşdular⁵⁷⁹. Müsəlman fraksiyası adından F.Xoyski çıxış etmişdi. Kifayət qədər geniş bəyanatında o bildirmişdi ki, "kəndlilər, şübhəsiz ki, dövlətin elə bir əsasını, elə bir bazisini təşkil edirlər ki, bu skamyalarda oturanların hamısı ona xidmət etmək üçün toplaşmışdır. Buna görə də torpaq məsələsi son dərəcə mühümdür, son dərəcə təxirəsalınmazdır və eyni dərəcədə də mürəkkəbdir". F.Xoyski hökumətin kəndli torpaq bankı əməliyyatı və köçürmə yolu ilə kəndlilərin torpaq məsələsini həll etmək niyyəti ilə razı olmadığını bildirmişdi. O, sözünə davam edərək demişdi ki, bankın əməliyyatları qiymətlərin artmasına gətirib çıxardı və nəticədə torpaq "təmin olunanların" əlinə keçdi və "aztorpaqlılar və torpaqsızlar" kənar qaldı. O, çarizmin köçürmə siyasətinin xarakterini açıb göstərməyə çalışmadan, yerli əhalinin mənafeələrinin sıxışdırılması hesabına bu siyasətin həyata keçirilməsini tənqid etmiş və torpaq məsələsinin qəti həllinədək köçürməni dayandırmağı təklif etmişdi. Daha sonra o, fraksiyanın birinci Dumada hazırladığı aqrar proqramını faktiki olaraq təkrar edib "torpaqların məcburi özgeninkiləşdirilməsinə və onların əvəzinin ədalətli qiymətlə ödənilməsinə" yenə də tərəfdar çıxmış, kadetlərin mülahizələrini tamamilə müdafiə edərək bildirmişdi: "Müsəlman qrupu hesab edir ki, özgeninkiləşdirilmiş torpaqlar ümumdövlət torpaq fondunu deyil, hər bir vilayətin hüddullarında vilayət torpaq fondunu təşkil etməlidir, ... hər bir müvafiq vilayətin hüddullarında torpaqların bölüşdürülməsi, əhalinin yerləşdirilməsi məsələsi isə ən geniş demokratik prinsiplər əsasında təşkil edilməsi vilayət özünüidarəetmə orqanlarının ixtiyarına verilməlidir"⁵⁸⁰. V.I.Lenin "1905-1907-ci illərdəki birinci rus inqilabında sosial-demokratiyanın aqrar proqramı" əsərində "nasionalların" Dumada aqrar məsələsinə dair çıxışlarının icmalını verərək, F.Xoyskinin yuxarıdakı bəyanatına xüsusilə diqqət cəlb edərək yazmışdı ki, onlar "müxtəlif 'ölkə' və 'vilayət' fondlarını mühafizə etməyi 'öz öhdələrinə almışlar". Həm də əyalətləşdirmənin ... aqrar məzmununu nasionallar kənara atıb dedilər: heç bir məsələ qabaqcadan həll olunmasın, hamısı - ödənc məsələsi də, mülkiyyət məsələsi də və s. - muxtar seymlərin və ya vilayət və i.ə. özünüidarələrinin sərəncamına verilsin"⁵⁸¹.

M.Şahtaxtinski insan üçün xüsusi mülkiyyətin zəruriliyini elan etmişdi. "Buna görə də mən xalq nümayəndələrinin o hissəsi ilə birlikdəyəm ki, şəxsi

sahibkar torpaqlarının məcburi şəkildə özgeninkiləşdirilməsini tələb edir, bir şərtlə ki, bu, əvəzi ödənilməklə, ədalətli qiymətləndirmə əsasında həyata keçirilsin". O, kabinet və udel torpaqlarını da şəxsi sahibkar torpaqlarına aid edirdi. O, kilsə və monastır torpaqları barədə susaraq bununla vəqf torpaqlarının özgeninkiləşdirilməsini də istisna edirdi. Onun üçün vəqf torpaqların toxunulmaz idi⁵⁸².

Aqrar məsələ müzakirə edilərkən Z.Zeynalov başçılıq etdiyi əməkçi müsəlman fraksiyası adından çıxış etmişdi. O, Bakı quberniyası kəndlilərinin vəziyyəti üzərində ətraflı dayanaraq qeyd etmişdi ki, onlar heç bir qiymətlə torpaq sahələrini almaq iqtidarında deyillər. Kəndlilərə torpaqları pulsuz vermək lazımdır. Bunun üçün "şəxsi sahibkar torpaqların məcburi surətdə özgeninkiləşdirilərək Rusiyanın bütün vətəndaşları üçün xalq fonduna"⁵⁸³ keçirilməlidir. Z.Zeynalov öz çıxışında şəxsi mülkiyyətə, hər cür ödəncə qarşı çıxmışdı. Dumanın aqrar komissiyasında o, neft və zavod tikililəri üçün Bakı quberniyası torpaqlarının kəndlilərin əlindən alınması faktı barədə bəyanat vermiş⁵⁸⁴, yerli torpaq komitələrinin yaradılması məsələsində trüdovikləri müdafiə etmiş⁵⁸⁵. V.I.Leninin sosial-demokrat fraksiyası üçün yazdığı "İkinci Dövlət Dumasında aqrar məsələsinə dair nitqin layihəsi"ndə "ümumi, müstəqil, bərabər və gizli səsvermə"⁵⁸⁶ ilə seçilmiş yerli torpaq komitələrinin yaradılmasına böyük diqqət yetirilmişdi. Bu layihə Z.Zeynalovun çıxışında səslənən müddəalar ilə səsleşirdi və mülkədar torpaqlarının müsadirə edilməsi barədə bolşevik tələbini irəli sürürdü.

Aqrar müzakirələr uğursuzluqla başa çatmışdı. Əvvəlki Dumada olduğu kimi, bu müzakirələrdə növbəti işlər üçün formuluğun qəbul edilməsi ilə bitmişdi. Həmin formula isə kadetlər mülkədar torpaqlarının məcburi surətdə özgeninkiləşdirilməsi tələbini daxil etməyi lazım bilməmişdilər.

Müsəlman fraksiyasının iclaslarında vicdan azadlığı, yerli məhkəmə, özünüidarə, seçki qanunu, müsəlman idarələrinin yenidən təşkilı barədə qanun layihələri müzakirə edilmişdi⁵⁸⁷. Fraksiya vəqf torpaqları haqqında qanun layihəsində məscidlərin bu gəlirə iddialarına toxunaraq vəqf komissiyasının, vəqf əmlakı idarəsinin ləğvini tələb etmiş⁵⁸⁸. Bu qanun layihəsi fraksiyanın özgə xalqlar üçün ümumi hüquqi və dini məhdudiyətlərin müfəssəl aydınlaşdırılmasına yönəlmiş geniş fəaliyyətinin yalnız bir fraqmenti idi. Bu fəaliyyət müsəlmanların hüquqlarındakı məhdudiyətlərin ləğvi barədə qanun layihəsinin tərtibi ilə başa çatmalı idi⁵⁸⁹.

Deputatlar əvvəllər petisiyalarda qaldırılmış problemlər - diyarda zəmsvətonun, yerli özünüidarənin, ümumi ibtidai təhsilin tətbiqi və s. problemlər

üzərində dəfələrlə dayanmışdılar. Azərbaycandan olan bütün deputatlar "onların dinində müqəddəs sayılan" günlərdə ticarət və sənaye sahəsindəki qulluqlara həftəlik istirahət verilməsi barədə mayın 21-də Dumaya yekdi-liklə müraciət etmişdilər.

F.Xoyski mayın 18-də Dumanın 173 deputatı ilə birlikdə Dövlət Dumasına müraciət edərkən dini və milliyəti ilə bağlı siyasi və vətəndaşlıq hüquqlarında məhdudiyətlərin ləğvi barədə əsas müddəaların layihəsinə töqdim etmişdi. Həmin layihədə dinindən və milliyətindən asılı olaraq vətəndaşların bütün hüquq məhdudiyətlərinin ümumi qanunlardan çıxarıl-masının zəruriliyi, Rusiyanın bütün vətəndaşlarına yaşayış yeri seçmək, başqa yerə köçmək, peşə seçmək azadlığı, dövlət və ictimai qulluqda bərabər hüquqlar, şəxsiyyət toxunulmazlığı, söz, mətbuat, yığılmaq və birləşmək azadlığı, təhsil hüququ və s. verilməsi haqqında məsələ qoyulmuşdu. Dumanın sədri bu layihə barədə deputatlara məlumat vermiş, onu müza-kirəyə qoyacağını vəd etmiş və bununla da məsələ bitmişdi⁵⁹⁰.

Şəhər özünüidarəsi sahəsində məhdudiyətlərin ləğvi məsələsi dəfələrlə Bakı və Yelisavetpol şəhər dumaslarının iclaslarında müzakirə edilmişdi. Duma-nın fəaliyyəti dövründə, 1907-ci il martın 6-da keçirilmiş iclasda Bakı şəhər dumasının qərarı Ə.Ağayev demişdi: "Bütün Rusiyanın, bütün dünyanın öz əsas hüquqları uğrunda mübarizə apardığı bir vaxtda... müsəlmanlar hər cür məhdudiyətlərin həmişəlik ləğvini tələb etməlidirlər". O çox böyük narahatlıq ilə deyirdi ki, senat Qubada və Yelisavetpolda şəhər özünüidarəetmə orqanları-na seçkiləri ləğv etmişdir, çünki müsəlmanlardan seçilən qərarların sayı şəhər əsasnaməsinin 44-cü maddəsində müəyyən edilmiş normadan, yəni qərarların tərkibinin 1/2 hissəsindən çoxdur. Bakı şəhər dumasına seçkiləri də bu əqibət gözləyirdi. Buna görə də o təklif edirdi ki, müsəlmanların bütün məhdudiyətlərinin ləğv edilməsi barədə Dövlət Dumasına müraciət etmək lazımdır. Bu məsələ ilə əlaqədar çıxış etmiş H.Z. Tağıyev qeyd etmişdi ki, əsas məsələ, yəni şəhər ictimai özünüidarəsinin yenidən təşkil məsələsi Dumada həll ediləcəkdir və bu, müsəlmanlara da aid olacaqdır. Dumanın qərarları şəhər dumasına martın 15-də keçiriləcək seçkilərdə məhdudiyətlərin aradan qaldırıl-ması barədə canişinə vəsatətə müraciət etməyi qərara almışdılar⁵⁹¹. Lakin bu dəfə də onların müraciətləri kağız üzərində qalmışdı.

Müsəlman fraksiyasında qadınların hüquq bərabərliyi haqqında məsələ də qaldırılmışdı. Bu məsələ üzrə müzakirə gəncəyövdə çökmüşdi. Bəziləri ehtiyat edirdilər ki, şüursuz kütlənin əsrlər boyu mövcud olmuş heyət tərzinə zidd olan bu qərar kütlələri fraksiyadan uzaqlaşdıracaq və fraksiya "ordusuz gene-rallar"⁵⁹² rolunu oynayacaqdır. Molla şuraları və müxtəlif dini instansiyalar ilə

çoxlu razılaşdırmadan sonra fraksiya bu qərara gəlmişdi: qadınlara seçmək hüququ verilsin, lakin seçkiqabağı yığılmaqlar ayrı-ayrılıqda keçirilsin⁵⁹³.

Fraksiyanın iclasında X.Xasməmmədov amnistiya məsələsinə qaldırılmış və onun Dumadan qanunvericilik yolu ilə keçirilməsi təklif edilmişdi⁵⁹⁴.

Xalq maarifi naziri tərəfindən təqdim olunan xalq layihəsi barədə Dumanın xalq təhsili komissiyasının üzvü M.Mahmudov çıxış etmişdi. O, çoxmilyonlu müsəlman əhəli arasında maarifin vəziyyəti məsələsinin üstündən nazirin sükut-la keçməsinə narazılıq bildirərək, müsəlman müəllimlərinin vəziyyəti üzərində dayanmış və diqqəti buna cəlb etmişdi ki, onlar "insan ləyaqətindən, xalq təhsili sahəsində bu və ya digər vəzifə tutmaq hüququndan məhrum olan xüsusi bir təbəqə" təşkil edirlər. Onlar öz ana dillərində danışmaq hüququndan məhrum-durlar, buna görə onları tənqid edirlər. M.Mahmudov qanun layihəsinin komissiyaya verilməsi barədə kadetlərin təklifini müdafiə edərkən, layihəyə ümumi və icbari ibtidai təhsil haqqında tələbin daxil olmasını təklif etmişdi.

Dumanın yerli məhkəmə komissiyasının məruzəsi peşəkar hüquqçular F.Xoyskiyə və X.Xasməmmədovda xüsusi maraq doğurmuşdu. F.Xoyskini narazı salan bu idi ki, islahat yalnız zəhmətə, yerli özünüidarənin tətbiq olduğunu qubermiyalarda nəzərdə tutulmuşdu. Əslində isə bu o demək idi ki, islahat ucqarları deyil, Rusiyanın yalnız mərkəzi hissəsini əhatə etməlidir. O, bərdərci hakimlərin yerli sakinlərdən seçilməli olduğundan da narazı idi. Özünün mənsub olduğu zadəganlar sinfini "kəndlilərə və dövlətin başqa üzvlərinə nisbətən ziyalı sinif" sayan F.Xoyski bərdərci hakim yerində "mənasib" adam olacağından da narahatlıq keçirirdi. Onun fikrincə, "bərdərci hakim seçilə biləcək şəxslər dairəsinə bu qədər kəskin şəkildə məhdudlaşdırmağa qətiyyətlə ehtiyac yoxdur və bu, məqsəduyğun deyil-dir"⁵⁹⁵. X.Xasməmmədov öz çıxışında məhkəmə icraatının yerli əhalinin di-lində aparılması zəruriliyini tərəfdar çıxmışdı, çünki "tərədümçülər tərəfindən həyata keçirilən hər cür ədalət mühakiməsi, Duma komissiyasının da etiraz etdiyi kimi, həyatilikdən - canlı və bərabərlə təmasdan məhrumdur"⁵⁹⁶.

1907-ci ilin aprelində Dumada Xəzər dənizi limanlarında gəmi koman-dalarının tituli ilə əlaqədar sorğunun təciliyyəti məsələsi müzakirə edilmişdi. Müzakirə zamanı xəbər verilmişdi ki, "baş vermiş iğtişşələr ümumdövlət əhəmiyyəti olduğuna görə" hökumət "jandamların əlahiddə korpusunun komandanı general-mayor Taubeni xüsusi səlahiyyətlərlə"⁵⁹⁷ Bakıya ezam etmişdir. M.Mahmudov sorğunun təcili verilməsini tərəfdar çıxaraq "titil edon-lər ilə komandanın yeni formalaşan heyəti arasında ola biləcək toqquşmaların qarşısını almaq üçün"⁵⁹⁸ onu komissiyaya verməyi təklif etmişdi. Fəhlələr ilə

sənayeçilər arasında sazış öldürünməsinə kömək edən tədbirlər hazırlanmasını təklif etmiş Z.Zeynalov da bu fikirlə homroyliyi bildirmişdi⁵⁹⁹. Sorğunun təciliyi rədd edilmiş və o, sorğu komissiyasına verilmişdi. Komissiya öz növbəsində "hökumətin hərəkətlərinin qanunauyğunsuzluğu barədə hökumətə sorğu təqdim etmək üçün əsas" görməmiş və "sorğunun təqdim etməməyi", lakin Bakı neft sənayesinin əhəmiyyətini başa düşərək "Bakı rayonunda vəziyyəti haqqında Dumaya izahat verməsini hökumətdən" xahiş etməyi qərara almışdı. Komissiya bunu da əlavə etmişdi ki, "əmək ilə kapital arasında mübarizəyə müdaxilə etmək barədə məsələyə toxunmamaq qərara alınmışdır"⁶⁰⁰.

Azərbaycan deputatları bir sıra daxili məsələlərin - Dumanın işinin nizamlanması, Duma dəftərxanasına seçkilərin qaydası və s. məsələlərin müzakirəsinə də biganə qalmamışdılar. F.Xoyoski Dövlət Dumasının dəftərxanasına qulluğa götürülürkən təhsil senzinin zəruriliyini qəbul edərək dövlət qulluğu senzi ilə razılaşmışdı. Onu narahat edirdi ki, ali təhsili olan, lakin heç bir dövlət qulluğunda çalışmayan, bununla yanaşı tamamilə yararlı ola bilən və söbə müdiri yerini və başqa vəzifələri tutmaq üçün kifayət qədər praktik biliyi olan "çox böyük andlı müvəkkillər silki bütövlüklə" dəftərxanaya buraxılmaya bilirlər⁶⁰¹. Bu təklif Duma tərəfindən nəzərə alınmış və qəbul edilmişdi⁶⁰².

II Dövlət Duması 103 gün yaşadı. 1907-ci il iyunun 3-də Dumanın buraxılması haqqında çar manifesti elan olundu. Manifestdə göstəriləyən görə, Rusiyani "sakitləşdirmək" üçün yaradılmış Duma ümidləri doğrultmadı, çünki onun tərkibinin keyfiyyəti hissəsi "qarışıqlığı artırmağa və dövlətin dağılmasına kömək etməyə" çalışırdı⁶⁰³.

Birinci Duma kimi, ikinci Duma da qovularaq qarşıya qoyulmuş məsələlərdən heç birini həll etmədi. Azərbaycan nümayəndələrinin parlament tribunasından öz hüquq və imtiyazlarını genişləndirmək üçün istifadə etmək söyləri bu dəfə də faydasız oldu. Dumanın buraxılması xəbərini Azərbaycanda müxtəlif cür qarşılamışdılar. Yelisavetpol qubernatoru Polis Departamentinə bildirdirdi ki, "ikinci çağırış Dövlət Dumasının buraxılmasına" etiraz əlaməti olaraq "Şuşa şəhərində yerli tacirlər və sənətkarlar iyunun 11-nə tətil hazırlamışlar". Buna cavab olaraq Şuşa qəza polis idarəsi "bütün yerli tacirlər" elan etmişdi ki, "tətil keçirsələr, onlar həbs ediləcəklər". Polis idarəsi "əhaliyə işə bildirmişdi ki, hər hansı bir manifestasiya təşkil olunarsa, ən ciddi cəza tədbirləri görülməkdir. Bu tədbirlərə görə tətil keçirilmədi"⁶⁰⁴. Bakı qubernatoru 1907-ci il mayın 14-də Polis Departamentinə bildirmişdi ki, quberniyanın əhalisi Dövlət Dumasına təmkinlə yanaşır və buna görə də "əhali arasında Dumanın sessiyasının təsiri altında yüksək əhval-ruhiyyə və ya inqilabi

təşviqat nəzərə çarpmır"⁶⁰⁵. Bakı şəhər rəisi Duma buraxıldıqdan sonra, 1907-ci il iyunun 8-də Polis Departamentindəki rəislərinin sakitləşdirməyə tələsmişdi ki, onun başlıqlı etdiyi rayonda sakitlikdir, Dumanın buraxılmasına əhali, "görünür, etinasız"⁶⁰⁶ yanaşmışdır. İyunun 17-də isə canişinin dəftərxanasından Polis Departamentinə belə bir xəbər gəlmişdi ki, "sənaye fəhlələri arasında bir qədər yüksək, gözəlmə əhval-ruhiyyəsinə nəzərə almasaq, şəhərdə və mədənlərdə sakitlikdir"⁶⁰⁷.

Duma kampaniyasının ikinci mərhələsi belə başa çatdı. Bu mərhələ irəli sürdüyü məsələlərin həllinə nail ola bilməyən Azərbaycan deputatlarına növbəti moysusluq gotirdi.

3.2. III və IV Dövlət Dumasları və Azərbaycan

İkinci Dövlət Duması buraxıldıqdan dərhal sonra qəzetlərdə III Dövlət Dumasına seçkilər üzrə seçki qanunu dərc olundu⁶⁰⁸.

Yeni seçki qanununa uyğun olaraq Duma üzvlərinin ümumi sayı 524-dən 442-yə endirilmişdi. Əməkçi xalqın - fəhlə və kəndlilərin nümayəndələri hesabına mülkədarlardan və iri sahibkarlardan olan seçicilərin sayı kəskin surətdə artmışdı. Əhalinin yalnız 15 faizinin seçki hüququ var idi. Bir çox şəhərlər, o cümlədən də Bakı şəhəri nümayəndəlikdən məhrum edilmişdi. Milli ucaqlardan seçilənlərin sayı demək olar yox dərəcəsinə çatdırılmışdı. Məsələn, Orta Asiya xalqlarının, Həştərxan və Stavropol quberniyalarının köçəri əhalisinin, Zabəkalyenin qeyri-rus millətlərinin Dumada öz nümayəndələri yox idi. Qafqaz da böyük məhdudyyətlərə məruz qalmışdı. Seçkilərin keçirilməsi üçün burada altı seçki dairəsi yaradılmışdı. Seçicilər milli əlamətə görə fərqləndirilmişdilər: Zaqafqaziyanın rus əhalisi qalan əhəlidən ayrıca surətdə Dumaya bir deputat seçirdi. Seçkilər silklər üzrə keçirilirdi: torpaq sahiblərindən, şəhər seçicilərindən və kənd dairələri yığıncaqlarından. Torpaq sahiblərinin seçki qurultayında ildə azı 30 rubl torpaq rüsumu ödəyən şəxslər iştirak edirdilər. Bundan az rüsum vermiş şəxslər seçkilərdə müvəkkillər vasitəsilə iştirak edirdilər.

Əvvəlki Dövlət Dumaslarına seçkilərdə olduğu kimi, Qafqaz canişininin ixtiyar verilmişdi ki, zəruri bildiyi hallarda eyni bir quberniyanın və ya vilayətin hüduqlarında: ayrı-ayrı qozaları, dairələri və ya şöbələri birləşdirərək onlar üçün birləşmiş seçki qurultayları keçirsin, bir qozanın, dairənin və ya şöbənin torpaq sahiblərini və şəhər seçicilərini başqa qozanın, dairənin və ya şöbənin müvafiq qurultayı ilə birləşdirsin⁶⁰⁹.

II Dumanın buraxılması xəbəri agent teleqramı vasitəsilə Bakıya çatanda "Kaspi" qəzeti yazmışdı ki, "bu çox mühüm hadisə bütün gün və bütün axşam evlərdə, klublarda və başqa ictimai yerlərdə müzakirə olundu. Hamını bir sual maraqlandırır: yeni seçki qanunu necə olacaq"⁶¹⁰. Seçki qanunu isə əhalini çox moyus edəcəkdə; oğor əvvəlki dumalarda hər bir quberniyanın - Bakı, Yelisavetpol, İrəvan quberniyalarının horosinin 3 nümayəndəsi var idisə, indi bütün bu quberniyalar birlikdə yalnız 2 nümayəndə seçməli idilər, Tiflis quberniyasının isə əvvəlki dörd nümayəndəsi əvəzinə bir nümayəndəsi olmalı idi. Say məhdudiyətləri sosial cəhətdən yuxarı təbəqələrin nümayəndələrini narahət edirdi. "Yadda saxlayın ki, Qafqaz məhdudiyətlərə düşər olub: 28 deputat əvəzinə o, Dumaya cəmi 10 deputat göndərəcəkdir"⁶¹¹ - deyər qəzetlər xəbərdarlıq edir və hesab edirdilər ki, məhz bu cəhət qarşıdakı seçkilərə, xüsusən də gələcək deputatların "keyfiyyətinə" daha ciddi yanaşılmasını tələb edir. "Elo etmək lazımdır ki, indi Dumaya gedəcək 10 deputat əvvəlki 28 deputata bərabər olsun"⁶¹². "Kaspi" qəzeti yazırdı: "Elələri seçmək lazımdır ki, onlar üçün xalq hakimiyyəti ideyası boş bir şey deyil, onlar üçün deputat adı yalnız onların şəxsiyyətini bozmayan, onlara şərafət gətirən ad deyildir, bir sözlə, onlar üçün xalq qarşısında bərc - müqəddəs bir andır. Məhz bu cür seçim Qafqaza imkan verməz ki, "özünü məzlum hiss etsin"⁶¹³. Müəllif deputatların fəallığını təhlil edərək bu notisiyə gəlirdi ki, II Dövlət Dumasında daim deputatların üçdə bir hissəsi iştirak etmirdi. O, III Dumada da belə bir vəziyyəti yaranacağını, Dumanın fəal hissəsini yalnız 280-ə yaxın adamın təşkil edəcəyini güman edərək yazırdı ki, Qafqazdan olan 10 deputat Dumada əvvəlki beş faiz əvəzinə toxminən dörd faiz təşkil edəcəkdir. Qəzet bu notisiyə gəlirdi ki, "deməli, Qafqazdan olan gələcək deputatların fəallığı yeni seçki qanununun təsirini zərərsizləşdirə bilər. Beləliklə, tələ öz ölməzdəndir və biz daha yaxşı gələcəyin inamlı vətəndaşları yeni seçki kampaniyasında iştirak etməyə çağırırıq"⁶¹⁴.

"Kaspi" qəzetinin məqalələrindən biri seçkilərdə və təbii ki, III Dumada Bakının tutduğu yərə həsr olunmuşdu. Məqalədə qeyd olunurdu ki, oğor əvvəllər Bakının və Bakı quberniyasının hərosinin Dumada bir nümayəndəsi vardsa, indi seçkilərdəki vəziyyət başqadır. Bu vəziyyətin öz xüsusiyyətləri var və homin xüsusiyyətlər ondan ibarətdir ki, Dumanın üzvləri arasında milli hədd qoyulacaqdır: "Bu dairədən (Bakı, İrəvan, Yelisavetpol quberniyaları nəzərdə tutulur - D.S.) seçilən iki deputatdan biri müsəlman, yəni yerli tatar əhalisindən və ona qohum müsəlman tayfalarından olmalıdır, o birisi isə başqa millətlər ilə təmsil olunacaqdır"⁶¹⁵. Daha sonra göstərilirdi

ki, qanun ikinci deputatın başqa millətlərin hansına mənsubluğunu müəyyən etməyə də, üç quberniyanın etnoqrafik tərkibini nəzərə alaraq təxmin etmək olar ki, deputat ermənilərdən olmalıdır⁶¹⁶. Vozifə "indiki vaxtda xalq deputatı qarşısında irəli sürülən maksimum keyfiyyətlərə malik"⁶¹⁷ bir nümayəndə tapmaqdan ibarətdir. Məqalədə ticarət və sənayedə Bakının üstün mövqeyi etiraf edilərək diqqət buna cəlb edilirdi ki, belə bir vəziyyətdə Bakı üçün seçki səsələrinin ehtiyatını təmin edə bilər və ona "ilk növbədə hər şeyi həll etməyə qadir olan fəallıq və siyasi mənlilik şüuru" verə bilər. Rus əhalisindən olan deputat da bəklil olmalıdır⁶¹⁸. Lakin məqalə müəllifinin bu proqnozları həyata keçmədi...

1907-ci il iyulun 3-də təsdiq olunmuş Dövlət Dumasına seçkilər haqqında əsasnamənin 25-ci maddəsində göstərilirdi ki, Bakı, Yelisavetpol, İrəvan quberniyaları üçün ümumi olacaq seçki yığıncağında seçkilərin keçirilməsinə nəzarət Yelisavetpol qubernatoruna həvalə olunur, yığıncaq isə Yelisavetpol şəhərində çağırılır⁶¹⁹. Notisiyədə də əvvəllər II Dövlət Dumasının deputatı olan Xolil boy Xasmommodov yuxarıda sadalanan quberniyaların müsəlman əhalisi tərəfindən üçüncü Dövlət Dumasına deputat seçilmişdi.

Azərbaycanın sosial cəhətdən yuxarı təbəqələrinin nümayəndələrini yeni Dumanın necə olacağı sualı narahət edirdi. "Bu - Pruşkeviçlərin, Kruşevanların Duması olacaq, yaxud *sa laz* zəmsinə qurultayı və ya da əksinə olacaq"⁶²⁰. "Kaspi" qəzeti quberniya seçki yığıncaqlarında seçkilərin təhlilində istinad edərək belə bir notisiyə gəlirdi: "Torpaq sahibləri və iri şəhər mülkiyyətçiləri özlərinə mütləq əksəriyyəti təmin edirlər". Qəzet etiraf edirdi ki, "kondililər və fəhlələr şəhərin xırda təbəqələri ilə birlikdə hər yerdə əzliq təşkil edirlər. Deməli, Dumanın gələcək tərkibi sosial qruplaşma cəhətdən bir növ burjuva təbəqələrinin xeyrinə olacaq"⁶²¹.

Qəzet Dumanın buraxılması barədə manifestonun müərciatı edərək yazırdı ki, "Rusiya birinci və ikinci Dumanın mövcud olduğu zaman özü üçün konstitusiyaya ilə ləbüd olan hər cür şərait yaratmağa məcal tapmadı"⁶²². Bu ona gətirərdəkdirdi ki, III Dumada partiyalar - öz "dünyagörüşlərinə" görə bir-birindən uzaq olan, lakin konstitusiyaya təminatların zəruriliyində yekdil olan partiyalar birləşəcəklər. "Sonra isə biz öz mənafeqlərimizi müdafiə edə bilərik". Hom də belə bir cəhət göstərirdi: "Oğor torpaq sahibləri arasında mütləq qərarənlər hökmranlıq etsə, onda seçkilərin hazırkı bölgüsündə də müxalifətçi Duma yarana bilər"⁶²³. Beləliklə, üçüncü Dumada da varlı siniflər üstünlük təşkil edəcək, onların mənafeqləri ifadə olunacaq, idarəetmənin konstitusiyaya forması müdafiə ediləcək - proqnoz belə idi.

Peterburq teleqraf agentliyi yeni seçki qanununa həsr olunmuş məqalədə bütün əhalini tamamilə rəsmi surətdə "mədəni və ictimai cəhətdən sabit" əhalisi və "qeyri-mədəni, ...dövlət idarəetmə işlərini başa düşməyə qotiyən hazır olmayan və xeyli hissəsi on adı təhsildən məhrum olan"⁶²⁴ əhalisi bölürdü. Qeyd olunurdu ki, yeni qanun dövlətin uçqarlarından - Polşadan və Qafqazdan nümayəndələrin sayını azaltmışdır. Bu regionlar guya "imperiya ilə o qədər də birləşməmişlər ki, onların deputatları öz mənafecləri ilə osas əhalinin mənafeclərinin ümumiliyini başa düşsünlər. Vətəndaşlıq cəhətdən qotiyən inkişaf etməmiş uçqarlarda, Türküstanda, səhra vilayətlərində və Yakutiya vilayətində isə seçkilər müvəqqəti dayanır"⁶²⁵. Hökumət bildirdi ki, bu məhdudiyətlər hesabına onun qanunu "yerli özünüidarə sahəsində artıq təcrübəsi olan və dinc sakit işə vərmiş nümayəndələrdən ibarət Dövlət Duması yaranacağını və edir"⁶²⁶.

III Dövlət Duması 1907-ci il noyabrın 1-də işə başladı. Dumanın əl ilk iclaslarında Dumanın sədri, onun müavinləri, katib və onun köməkçiləri seçilmişdir. Əvvəlcə N.A.Xomyakov sədr seçilmiş, sonra isə A.İ.Çuqkov və M.V.Rodzyanko növbə ilə sədr vəzifəsini tutmuşdular. Onların hamısı oktyabristlər idi. Bu onu sübut edirdi ki, III Dövlət Duması əvvəlkilərdən daha çox sağ təmayüllü olacağını və edirdi və belə də olmuşdu. Dumada səkkiz daimi komissiya seçilmişdi: büdcə komissiyası, maliyyə komissiyası, mədaxil və məxaricin dövlət cədvəlinin icrası komissiyası, redaksiya komissiyası, sorğular üzrə komissiya, kitabxana komissiyası, şəxsi heyot komissiyası və sərəncamçı komissiya. 25-dən çox komissiya yaradılmışdı. Onların arasında dövlət müdafiəsi, ərzaq, xalq təhsili, köçürmə işi, torpaq, fəhlə məsələsi, qanunvericilik təklifləri, pravoslav kilsəsinin işləri, məhkəmə islahatı, yollar, ticarət və sənaye, yerli özünüidarə və s. komissiyalar var idi⁶²⁷. "Bakinski proletari" qozeti yazırdı ki, III Dövlət Dumasının fəaliyyəti üçün müzakirə edilən məsələlərin ağırlıq mərkəzinin "nazirlərin nümayəndələri ilə rəzaşdırmaqla layihələr hazırlayan komissiyalara" keçirilməsi səciyyəvi idi. "Duma nazirliklərin direktivləri əsasında fəaliyyət göstərən komissiyaların yığınağıdır - üçüncü Dumanın əsl mənzərəsi belədir. Bu, inqilabı "mədəni" surətdə boğmaq üçün Nazirlər Komitəsi yanında düzəldilmiş "konstitusiyalı" dəftərxana deyilsə, bəs nədir?"⁶²⁸.

Azərbaycan, daha dəqiq desək, üç quberniyasının - Bakı, Yelisavetpol, İrəvan quberniyalarının azərbaycanlı əhalisi Dumada bir nəfərlə təmsil olunmuşdu. Artıq yuxarıda deyildiyi kimi, Yelisavetpol şəhərinin nümayəndəsi - özünü xalq əzadlığı partiyasına aid edən X.Xasməmmədov deputat seçi-

mişdi. Erməni əhalisi "Daşnaksütyun" partiyasını təmsil edən İ.Saqatlyanı seçmişdi. Rus əhalisi isə sağ təmayüllülərin fraksiyasından olan, "prikazçikin şəhadətnaməsi ilə zəaflaşmış əhalisi çevrilmiş təsadüfi hoşrəxanlı" Timoşkini "özünün xəbəri olmadan" deputat seçmişdi⁶²⁹.

Xəlil bəy Xasməmmədov İmperatora müraciət hazırlanması, sorğular, köçürmə işi, məhkəmə islahatı üzrə Duma komissiyalarının üzvü idi.

Azərbaycanın sosial cəhətdən yuxarı təbəqələri öz deputatlarını orizo və petisiyaların kağız üzərində qalmış bondları uğrunda mübarizə aparmağa yönləndirdilər. Eyni zamanda onlar öz deputatlarını mövcud vəziyyəti tənqid etməyə çağırırdılar. "Bakinskoye exo" qozeti yazırdı: "Bu istiqamətdə Qafqaz deputatlarını təkzəkədlər və başqa sol təmayüllü partiyalar deyil, həm də Dumanın daha mülayim ünsürləri - bitoraf progressistlər, mirməobnovleniyəçilər və sol təmayüllü oktyabristlər də müdafiə edəçəklər". Bunu deməklə onlar ümid edirdilər ki, bu tənqid Stolpini məcbur edəçək ki, "yerli idarəetmə və uçqarların on adı chtiyaclarının ödənməsi sahəsində bəzi islahatlara başlasın. Qoy bu ilk addım olsun, lakin bu addım atılmasa, sonrakı islahatları gözləmək çətindir. Zənnimizcə, deputatlarımızın real siyasəti belə olmalıdır"⁶³⁰. Lakin gerçəklik hətta bu minimal ümidlərin də özünü doğrultmadığını göstərdi. Heç bir islahat keçirilmədi, çar hökuməti islahatları heç keçirmək niyyətində də deyildi.

Dövlət Dumasının açılış günü İmperatora müraciət hazırlanması üçün komissiya seçilmişdi. 18 nofər⁶³¹ arısında X.Xasməmmədov da var idi. Noyabrın 13-də keçirilmiş iclasda X.Xasməmmədov barədə çıxış edəçək onu "çox mühüm sonod" hesab etmişdi. Müraciətin mətni iki hissədən ibarət idi: təbrlik hissəsi və siyasi hissə. "Mən, siyasi "credo"su konstitusiyalı monarxiya olan qrupa məxsus şəxs kimi bu müraciətin birinci hissəsinə tam qoşuluram. Müraciətdə biz Hökmdarımıza sudaqat və məhəbbət hisslərimizi həqiqətən ifadə etməliyik və edirik; bu sözləri mən siyasi hissə barədə deyə bilmərəm". X.Xasməmmədov "Qafqaz müsəlmanları" adından mülahizə yürütmək məsuliyyətini öz üzərinə götürərək Dumanın deputatlarına elan etmişdi ki, "dövlətimizin siyasi quruluşunun bu və ya başqa cür adlanması qotiyən vacib deyil, bu siyasi quruluşun tələbatımızı, istəklərimizi yerinə yetirməyə qadir olan məzmunu bizim üçün daha vacibdir"⁶³². Onun və seçicilərinin "istəkləri" isə çarın 1905-ci il 17 oktyabr manifestində və etdiyi "əzadlıqları" həyata keçirilməsindən ibarət idi. X.Xasməmmədovun fikrincə, manifestdə "köhnə Rusiya ilə yeni Rusiya arasında aşkar demarkasiya xətti çəkilmişdir". Manifest verildəndən sonra

"özgə xalqların" iki il ərzində gözlədikləri aşağıdakılardan ibarət idi: tam vətəndaş azadlığı, bütün vətəndaşların siyasi və vətəndaşlıq cəhətdən hüquq bərabərliyi, osl xalq nümayəndəliyi, hakimiyyətin qanuniliyi və dövlət qanunvericiliyi işlərdə xalq nümayəndələrinin tam iştirakı⁶³³. X.Xasməmmədov Duma üzvlərinin nəzərinə çatdırmışdı ki, ötən iki il ərzində müsəlmanların hüquqlarının imperiyanın əsas əhalisi ilə bərabərləşdirilməsi üçün heç bir şey edilməmişdir, müsəlmanların maariflənməsi, onların rifahının yüksəldilməsi üçün heç bir şey edilməmişdir⁶³⁴. O öz çıxışında köçürmə məsələsi üzərində dayanmış və Dumanın deputatlarını inandırməyə çalışmışdı ki, "bu qədar uzun müddət torpaqsızlıqdan əziyyət çəkən" yerli kəndlilər torpaq ilə təmin edilərsə, onlar "kimliyindən və harada yaşamasından asılı olmayaraq Rusiyanın bütün övladlarını bağrına basarlar". Azərbaycan kəndlilərinin torpaqsızlığından X.Xasməmmədovun narahatlığının nə qədər əsaslı olduğunu belə bir fakt da sübut edir ki, Hökmdarın kəndlilərə torpaq verilməsinin əleyhinə çıxdığı təşviqat çıxışına cavab olaraq 1908-ci il fevralın 13-də üçüncü Dumanın 307 deputatı "ura" qışqırmışdılar. Bu isə o demək idi ki, ən başlıca məsələdə Duma "fəhlələrə və kəndlilərə qarşı Hökmdar ilə"⁶³⁵ birlikdə olacaq.

X.Xasməmmədov müraciətin siyasi hissəsinə də düzəliş etməyi, Rusiyada yaşayan millətlərin haqlı istəyini həyata keçirməyi təklif etmişdi: "Bu düzəlişimiz çox vacibdir. Bununla Dövlət Duması Hökmdar qarşısında sübut edəcək ki, bu istək və tələbatə Dövlət Duması şərik çıxır, bizim istək və tələbatımız Hökmdarın iradəsinə uyğundur. Əgər 17 oktyabrda sonra köhnə Rusiyanın siyasəti davam etməsəydi, biz şəxslərin **düzəlişin aparılması**nda təkid etməzdik. Bu cəhətdən mən dəhşətli 3 iyun aktını **göstərməliyəm**, həmin akta görə bizim nümayəndəliyimiz məhdudlaşdırılmışdır və biz qismən nümayəndəlikdən tam məhrum olmuşuq..."⁶³⁶.

III Dövlət Dumasında müsəlman deputatları vahid fraksiyada birləşmişdilər. Fraksiya 8 nəfərdən ibarət idi, fraksiyanın bürosuna Ə.M.Topçubaşov başçılıq edirdi⁶³⁷. Dumanın deputatı olmayan Ə.M.Topçubaşov bu Dumanın da müsəlman fraksiyasının fəaliyyətində, sorğuların, qanun layihələrinin hazırlanmasında çox yaxından iştirak edirdi. Bir çox məsələlərdə fraksiyanın üzvləri həmrəy idilər. Onlar xalq azadlığı partiyasının təşəbbüslərini müdafiə etməkdə də yekdi idilər. Bu yekdilliyi S.Maqsudov belə izah edirdi: "Rusiyada 20 milyon müsəlman yaşayır. Onların hamısı bir dinə qulluq edir və Dağıstanın bəzi xalqlarını istisna etməklə eyni dildə danışır". O izah edirdi ki, müsəlmanlar panislamist məqsədlər güdməyərək vahid ittifaqda birləşmişlər. Onları milli

mənlik hissi və inkişaf yolu seçmək zorunluluğu birləşdirmişdir. O, sözüünə yekun vuraraq deyirdi: "Bu iki məfhum bizim üçün müqəddəsdir və biz maarif və mədəniyyət yolu ilə bunları həyata keçirəcəyik"⁶³⁸.

Fraksiyanın xüsusi iclasları ana dilində ibtidai təhsil (mərüzə Dumanın altıncı yardımçı komissiyasına verilmişdi)⁶³⁹, Qafqazda zemstvo təsisatının tətbiqi⁶⁴⁰ məsələlərinə münasibət və mövqenin hazırlanmasına həsr olunmuşdu. Müsəlman fraksiyası din azadlığı məsələsinə böyük əhəmiyyət verərək bu məsələ ilə əlaqədar Dövlət Dumasına təqdim edilmiş məruzənin tatar dilinə tərcümə olunması barədə qərar qəbul etmişdi⁶⁴¹.

1908-ci ilin martında keçirilmiş iclasda müsəlman fraksiyasının üzvləri ana dilində ibtidai təhsil məsələlərinin müzakirə etmişdilər. Məlumat verilmişdi ki, Duma müsəlman fraksiyasının "əsaslandırılmış məruzəsini" rədd etmişdir. "Özgə xalqların" məktəbləri haqqında məsələyə ətraflı baxılmaq üçün Dumanın xalq təhsili üzrə üçüncü yardımçı komissiyasının ayırdığı "sokkizlərin müşavirəsi" tərəfindən hazırlanan və müsəlman fraksiyası adından təqdim olunan bu "əsaslandırılmış məruzədə" ibtidai məktəblərə ana dilində təhsilin zorunluluğu sübuta yetirilmişdi. Mərüzə ikinci dəfə baxılmaq üçün Dumanın altıncı yardımçı komissiyasına verilmişdi. Həmin yardımçı komissiyada fraksiyanın üzvləri məruzənin təsdiqində təkid etməyə hazırlaşmışdılar. "Özgə xalqların" orta ibtidai məktəbləri haqqında layihənin də baxılmaq üçün yardımçı komissiyaya təqdim olunması zəruri hesab edilmişdi⁶⁴².

1908-ci il martın 10-da fraksiya Dumanın Din İşləri Komissiyasının qərarını müzakirə etmişdi. Bu zaman göstərilmişdi ki, din məsələsi müsəlmanların həyatında ən ağırlı məsələdir, bu məsələnin dini təbliğatın azadlığı mənasında həll olunması sibirizliklə gözlənilir. Qərara alınmışdı ki, qeyri-pravoslav xristian dinləri nizamnaməsinin 4-cü maddəsinin ləğvinə qətiyyət və inadla təkid göstərilsin. Bu maddə yalnız pravoslav dini üçün təbliğat azadlığına yol verirdi⁶⁴³.

1908-ci il martın 17-də müsəlman fraksiyası xalq təhsil məsələsinə qayıdaraq onun ehtiyacları üçün 6 milyon rubl buraxılması məsələsinə müzakirə etmişdi. Bu məbləğə səs verilməsi qərara alınaraq belə bir ümid ifadə olunmuşdu ki, həmin məbləğ yeni xalq məktəblərinin yaradılmasına yönəldiləcəkdir, çünki "köhnə tipli məktəblərə müsəlmanlar uyğun deyil"⁶⁴⁴.

Müsəlman fraksiyası passiv tətilərinə getməkdən imtina etmiş və bu dövr üçün fəaliyyət məsələləri dairəsini müəyyənləşdirmişdi: Qafqazda zemstvo idarəsinin tətbiqi məsələsi və "Qafqaz çarşininliyədə vəziyyət haqqında sağ təməyüllü qüvvələrin sorğusuna etirazın"⁶⁴⁵ hazırlanması. X.Xasməmmədov öz

müsəlman seçicilərinə və Bakı şəhəri seçicilərinə müraciətində müsəlman fraksiyasının fəaliyyətində Azərbaycan nümayəndələrinin iştirakı və onunla "daha yaxından və ətraflı ünsiyyətin" zəruriliyi barədə danışıq idi. X.Xasməmmədov Bakı şəhəri seçicilərini istər bütün fraksiyaya, istərsə də onun bürosuna "daha azmlə mənəvi və maddi yardım"⁶⁴ göstərməyə çağırırdı.

Pasxa tətillərinə getməmək qərarı 1909-cu ilin martında müsəlman fraksiyasının üzvləri tərəfindən qəbul olunmuşdu. Pasxa tətilləri zaman Əlimərdan bəy Topçubaşovun iştirakı ilə müsəlman hətayının müxtəlif məsələləri üzrə müşavirələr keçirilməsi nəzərdə tutulmuşdu⁶⁴. Fraksiya 1909-cu ilin martında da öz seçicilərinə xəbər vermişdi ki, onun üzvləri şəriət tələblərinə əsaslanaraq müsəlmanlar üçün "ümumi vərəsəlik qaydasının" tətbiqi əleyhinə səs verəcəklər⁶⁴.

Bütövlükdə müsəlman fraksiyası deputatlarının, o cümlədən də Azərbaycan deputatının fəaliyyəti aşağıdakılardan ibarət idi: fraksiyanın iclaslarında bütün qanun layihələrinin müzakirəsində iştirak, Duma iclaslarındakı çıxışlar da fəaliyyət xəttinin hazırlanması. Məqsəd isə islahatlara nail olmaq idi, çünki, fraksiya adından tez-tez çıxış edən X.Xasməmmədovun dediyinə görə, "yalnız islahatlar sayəsində ohalidə hakimiyyətə etimad yaratmaq olar"⁶⁴.

X.Xasməmmədovun çıxışlarını təhlil edərkən onları aşağıdakı iri məsələlər ətrafında qruplaşdırmaq olar: müsəlmanlara vətəndaş və siyasi azadlıqların verilməsi, köçürmə məsələsinin nizamına salınması, ana dilində təhsil və məhkəmə icraatı, zemstvo təsisatının tətbiqi və s. X.Xasməmmədovun ümidlərinin nə dərəcədə real olduğu Stolpinin bəyanatından görünürdü: "Hökumət yaxın vaxtlarda daxili quberniyaların nəzərdə tutulan yeni quruluşu ilə əlaqədar bəzi ucaqlarda özünüdərsə layihələrini də Dövlət Dumasının müzakirəsinə vermək niyyətindədir, həm də hökumət dövlətin vahidliyi və bütövlüyü ideyasını rəhbər tutacaq"⁶⁵.

X.Xasməmmədovun Qafqaz məsələsi deyilən məsələ üzrə çıxışı onun çıxışları arasında ən əhəmiyyətli idi. Bu çıxışda Dumanın iclaslarında onun qaldırdığı demək olar bütün məsələlər öz əksini tapmışdı.

O hər şeydən əvvəl ali hökumət məmurlarının Qafqaz xalqlarını bir-birinə qarşı qoymaq təbliğatını dövlət əleyhinə təbliğat adlandırmışdı. Sonra sözüünə davam edərək demişdi: "Biz hesab edirik ki, hakimiyyət xalqlar arasında heç bir fərq qoymamalıdır. Biz hesab edirik ki, xalqlar eyni hüquqlardan istifadə etməli və eyni vəzifələr daşımalıdırlar. Yalnız bu şərhlə əhəlinin hakimiyyətə etimadı mümkündür, bunsuz isə sağlam idarəetmə ola bilməz"⁶⁵. O, köçürmə məsələsinə bir daha qayıdaraq demişdi ki, Zaqaf-

qaziyanın bütün əhalisi xristianlara və qeyri-xristianlara bölünür. Qeyri-xristian olduqlarına görə müsəlmanlara etimad yox idi, onlar üçün bir sıra məhrumiyətlər, məhdudiyətlər qoyulmuşdu - onlar diyarda ali vəzifələrə, çox vaxt isə aşağı vəzifələrə də buraxılmırdılar. Xalq təhsili kimi "modəni inkişaf vasitəsinə" müsəlmanların yolu bağlı idi. Mövcud məktəblər əhəlini təmin etmir, çünki bu məktəblərdə təhsil ana dilində aparılmırdı. Məktəblərin sayı da çox az idi - müsəlman əhəlinin yaşadığı yerlərdə 14 min sakina bir ibtidai məktəb, xristianların yaşadığı yerlərdə isə 4 min əhəliyə bir məktəb düşürdü. Ali təhsilli müsəlmanlar pedaqoji fəaliyyət üçün orta məktəblərə buraxılırdı, nəzərin icazəsi olmadan vəkiliyyət işi ilə məşğul ola bilmirdilər. Şəhər özüündə orqanların onların sayı şöhrətə əsaslanmasında 44-cü maddəsi ilə məhdudlaşdırılmışdı. X.Xasməmmədov müsəlman ruhaniləri qarşısında qoyulmuş məhdudiyətlər üzərində də dayanmışdı: "Adamları dini vəzifələrə hazırlamaq üçün hər hansı məktəbin olmaması, dini orqan və idarələrin əhəmiyyətinin azaldılması və təcili vəziyyətinə gətirilməsi müsəlman cəmiyyəti ilə birlikdə öz vəqfından, müsəlmanların din, təhsil və məarif işinə təsir göstərmək imkanından məhrum olmuş ruhani idarələrimizin nüfuzunu bütövlükdən sarsıtmışdır"⁶⁵. O sözüünə yekun vuraraq demişdi: "Bir neçə il bundan əvvəl vəqflər bizim ölimizdən alınmışdır, vəqflər, necə deyirlər, milli sərəvotimizdir"⁶⁵.

X.Xasməmmədov izah edirdi ki, bütün bunların nəticəsində müsəlmanlar mədəni cəhətdən öz qonşularından geridə qalmışlar, "sonayədə də, ticarətdə də, texniki biliklərdə də"⁶⁵ onlardan arxada idilər.

X.Xasməmmədov Qafqaz əhalisi ilə Rusiyanın Avropa hissəsinin əhalisinin mədəni tələbatının ödənilməsinə müqayisə edərək statistikaya istinad edirdi: Rusiyada 55 kvadratverste və 1376 sakina bir ibtidai məktəb, 777 kvadratverste və 19 min sakina bir xəstəxana, 650 sakina bir hakim düşür. Zaqafqaziyada vəziyyət isə müvafiq surətdə belədir: 108 kvadratverste və 2965 sakina bir məktəb, 1218 kvadratverste və 38000 sakina bir xəstəxana, 13 min sakina bir hakim düşür. Qafqazda ədalət mühakiməsi yoxdur. Onun fikrincə, məhkəmə müstəntiqləri vəzifə əvəzinə, burada istintaq hissəsinə rəhbərlik edən bəşirdirici hakimlər təsisatı yaradılmışdır⁶⁵. Müstəntiqlər yerli dilləri bilmir, savadsız torcünəçilərin əlində olan ilkin istintaq icraatı texnikasından xəbərsiz idilər. Yerli dili, adətleri, xüsusiyyətləri bilməyən bəşirdirici hakimlər də torcünəçilərin əlində idilər. Hakimlər dili bilsələr də, kargizirligi dövlət dilində aparmalı idilər⁶⁶.

X.Xasməmmədov diyarda ali hakimiyyət məsələsinə də toxunaraq bildirmişdi ki, diyarın ali hakimiyyəti "hadisələrə əsl rus nöqtəyi-nəzərindən bax-

mamalıdır, çünki bu nöqteyi-nəzər milli müstəsnalıq və özgə xalqlara qarşı mübarizə nöqteyi-nəzərdir". Əksinə, hakimiyyət əhaliyə münasibətdə xeyir-xah olmalı, millətləri bir-birindən ayırmamalı, bir-biri ilə birləşdirməli, onlarda dövlətə məhəbbət oyatmalıdır. X.Xasməmmədov Qafqazda mövcud vəziyyətdən çıxış yolunu artıq iyirmi ildən bəri Qafqaz xalqlarının tələb etdikləri zəruri islahatların keçirilməsində: zəmsiv idarələrinin tətbiqində, yerli məhkəmənin dəyişdirilməsində, ədalətli administrasiyada, yerli əhaliyə torpaq verilməsində və s. görürdü. "Yalnız bu islahatlar diyarımızı sakitləşdirə və ictimai qüvvələri quruculuq işinə sövq edə bilər"⁶⁵⁷. Sorğu nə qəbul edilmis, nə rədd edilmiş, nə də müəllifləri tərəfindən geri götürülmüşdü. Duma bu məsələni hətta səsə də qoymamış və adətən bu və ya başqa məsələ üzrə qərar qəbul olunmadığı hallarda olduğu kimi növbəti məsələyə keçmişdi⁶⁵⁸.

X.Xasməmmədov isə Dumanın bütün fəaliyyəti dövründə müxtəlif sorğular və məsələlər üzrə çıxış edərkən dəfələrlə bu problemlərə qayıtmışdı. 1908-ci il martın 28-də o, Köçürmə İdarəsinin mədxil və məxaric smetasına baxılmasında iştirak etmişdi. X.Xasməmmədov müsəlman fraksiyası adından bildirmişdi ki, köçürmə işini çox böyük əhəmiyyəti olan dövlət tədbiri hesab edir. Bu iş iki məqsəd güdməlidir: birincisi, görək köçkünlər yeni yerlərdə yaxşı yerbəyər olsunlar və ikincisi, görək onların həmin yerlərdə məskunlaşması yerli əhalinin torpaq hüquqlarına və mənafelərinə toxunmasın və bunları pozmasın. Deputat göstərirdi ki, həqiqətə isə hökumətin bu işdə müəyyən və aydın xətti olmamışdır. Hökumət tələm-tələsik köçürmə sahələrini yaradır və köçkün kütlələrini istədiyi kimi ora göndərirdi. "Hökumət yalnız bir şeyi bilir və istəyirdi, yəni o, mərkəzi quberniyalarda aztorpaqlı və torpaqsız kəndlilərdən canını tez qurtarmağın hayına qalaraq" köçürmə siyasətini həyata keçirərək əhalini öz yurd-yuvasından qovur, torpaqları varlı kəndlilərə verərək bu zaman torpaqsız və aztorpaqlı kəndlilərin qayğısına qətiyyətsiz qalmırdı. X.Xasməmmədov tamamilə haqlı olaraq təklif edirdi ki, əvvəlcə öz kəndlilərimiz torpaqla təmin olunmalı⁶⁵⁹, qalan torpaqlar isə köçkünlərə ayrılmalıdır. X.Xasməmmədov Dumaya məlumat verərək bildirmişdi ki, Qafqaz canişini də "diyarda köçürmə işinin bu cür təşkilinin qeyri-məqsədəuyğun olduğunu öz gözləri ilə görüb köçürmənin dayandırılması barədə mərkəzi idarəyə müraciət etmişdir. Həqiqətən də, artıq iltarımdır ki, bu köçürmə dayandırılmışdır"⁶⁶⁰. O, əhalisinin özünün yararlı torpaqlara kəskin ehtiyac duyduğu Qırğızıstanda da köçürmə hərəkatının dayandırılmasını tələb etmişdi.

X.Xasməmmədov fraksiyanın tapşırığı ilə Dövlət Dumasına bəyanat vermişdi ki, köçürmə məsələsi aqrar məsələ ilə sıx bağlıdır, aqrar məsələ həll

olunmadan düzgün və ədalətli köçürmə mümkün deyil. Rusiyanın daxili quberniyalarından köçürmə yerli əhalinin torpaqdan istifadəsində məhrumiyətlərə və məhdudiyətlərə gətirib çıxarır. Buna görə də müsəlman fraksiyası hesab edirdi ki, Qafqazıyanın və Türkünstanın düzən vilayətlərinə köçürmə aqrar məsələ həll olunanadək dayandırılmalıdır⁶⁶¹. "Kaspi" qəzeti baş məqalədə bununla əlaqədar yazırdı: yerli əhalinin torpaqla təminatı məsələsini aydınlaşdırmaq və yalnız bunun əsasında "ədalətli nəticə"⁶⁶² çıxarmaq lazımdır.

Qafqazda çarizmin köçürmə siyasəti məsələsinə X.Xasməmmədov dəfələrlə qayıtmışdı. Məsələn, 1910-cu ilin martında Köçürmə İdarəsinin smetası barədə çıxış edərkən göstərmişdi ki, Qafqazın məskunlaşdırılması vaxtsız və ədalətsiz bir addımdır, çünki "Qafqazın yerli əhalisi torpaq cəhətdən zərər qəddər təmin olunmamışdır və istər torpaqsızlıqdan, istərsə də aztorpaqlılıqdan eyni dərəcədə əziyyət çəkir"⁶⁶³. O bir daha bildirmişdi ki, yerli əhali torpaq sənədi təmin olunduqdan sonra qalan torpaqlar köçürmə üçün ayrıla bilər və ayrılmalıdır⁶⁶⁴.

Görünür, bu cür bəyanatlar Qafqaz canişininə təsir göstərmiş və o da öz hesabatında qeyd etmişdi ki, köçkünlərə torpaq verilmədən hər şeydən əvvəl Şərqi Qafqazda suvarmaya ehtiyacı olan baxımsız torpaqlardan istifadə edilməlidir⁶⁶⁵. Lakin 1913-cü ildə elə onun təşəbbüsü ilə "rus köçkünlərinin diyarda yerləşdirilməsində" yeni meyl əmələ gəlmiş, "ayrı-ayrı qəsəbələrdə yerli əhali arasında yerləşdirilən köçkünlərin yaşadıkları geniş massivlər yaranmışdı ki, bu da köçkünlərin yerləşdirilməsində hökumətin yeni xəttinin həm də strateji əhəmiyyət daşıdığını sübut edirdi"⁶⁶⁶. Canişinin ideyası bir növ Kiyev quberniyasından deputat, Dumanın köçürmə komissiyasının üzvü Suvçinskının bəyanatından irəli gəlirdi: "... Hər dəfə köçürmə smetasına baxılanda Qafqazın nümayəndələri rus köçkünlərinin ucubandan yerli əhalinin sıxışdırıldığını bildirirlər. Ola bilsin ki, administrasiyanın səhv fəaliyyəti nəticəsində belə hallar baş verir, lakin bunun Qafqazın planıuğun surətdə məskunlaşdırılması ilə heç bir əlaqəsi yoxdur və bu məskunlaşma ən geniş miqyasda həyata keçirilməlidir"⁶⁶⁷.

1908-ci ilin mayında III Dumanın kəndli deputatları Dumaya 42-lərin layihəsini təqdim etmişdilər. Layihədə sahibləri tərəfindən beccorilməyən mülklərdə torpaqların orta bazar qiyməti ilə məcburi surətdə özgönkiloşdirilməsi nəzərdə tutuldu. Torpaq islahatının keçirilməsi üçün ümumi səsvermə ilə seçilən yerli torpaq komissiyalarının yaradılması təklif olunurdu.

X.Xasməmmədov kəndli torpaq sahibliyinə aid bəzi qərarlara dəyişikliklər və əlavələr olunması barədə qanun layihəsi ilə əlaqədar Torpaq

Komissiyasının məruzəsinin müzakirəsində iştirak etmişdi. O bildirmişdi ki, müsəlman fraksiyası adından verilmiş 1906-cı il 9 noyabr tarixli qanun sayca kiçik olan torpaq sahibləri sinfinin mənafeyi naminə aqar məsələnin həllinin çətinləşdirilməsinə yönəldilərək siyasi məqsədlər güdür. Buna görə də, - o deyirdi ki, - müsəlman fraksiyası bu qanun layihəsinin maddə-maddə müzakirəsinin əleyhinədir. X.Xasməmmədov qeyd etmişdi ki, 9 noyabr qanunu dövlətin bir çox yerlərində "hayat qabiliyyətini hələ də itirməyən və indiki şəraitdə torpaqdan istifadənin daha məqsəduyğun forması olan"⁶⁶⁸ icmanı süni surətdə dağıdır, icmanın bu qanunda təklif olunan şəkildə dağıdılması daha da torpaqsızlaşacaq kəndli kütləsinin ziyanına olaraq ayrı-ayrı şəxslərin varlanmasına gətirib çıxaracaq, bu fərman kəndi siniflərə parçalayır və onların arasında nifaq salır. Daha sonra X.Xasməmmədov sübut etməyə çalışmışdı ki, bu fərman kəndlilərin dağınıq və pərakəndə halda yaşaması ucbatından istər kəndli cəmiyyətinin özünün, istərsə də dövlətin maarifçilik fəaliyyətinə mənfi təsir göstərəcəkdir, ümumi aqar qanunvericiliyinin yalnız bir qırığı olan bu qanun kəndlilərin kütləvi surətdə torpaqdan istifadəsini çətinləşdirəcək, bu işə zəifləri və bədbəxtləri müdafiə etmək məqsədi daşıyan dövlətin etik vəzifələrinə ziddir⁶⁶⁹. Bolşeviklərin "Volna" qəzeti 9 noyabr qanunu ilə əlaqədar yazırdı: "... hakim siniflərin bütün siyasəti bu baliqanın üzərində dayanır və bu balina kəndi sakitləşdirmək əvəzinə orada daha intensiv təbəqələşmə yaradır, sinfi mənafeləri kəskinləşdirir, kəndlilərin proletarlaşmasını gücləndirir, deməli, daha intensiv, daha kəskin və daha şüurlu sinfi mübarizə yaradır"⁶⁷⁰. Əgər Xasməmmədov bu fərmanın kəndlilər arasında "maarifçilik fəaliyyətinə mənfi təsir göstərəcəyini hesab edirdisə", bolşeviklər hesab edirdilər ki, qanun "... təşviqat və təbliğat illərindən daha çox kəndli şüurunu aydınlaşdıracaq və onları öz mənafelərinin müdafiəsi üçün daha qətiyyətli çıxış etməyə məcbur edəcəkdir"⁶⁷¹.

Bu qanun layihəsi maddə-maddə müzakirə ediləndə, müsəlman fraksiyası həmin müzakirədə iştirak etməmiş və Duma heç bir konkret qərarə gəlməmişdi.

Diyarda zemstvonun tətbiqi barədə Azərbaycan deputatının tələbinə də heç bir diqqət verilməmişdi. Rusiya imperiyasının qərb quberniyalarında zemstvonun tətbiqi barədə qanun layihələrinə baxan Duma Zaqafqaziya, o cümlədən də Azərbaycanda onun tətbiqi məsələsinə heç qoymaq niyyətində də deyildi.

Xalq təhsili məsələləri barədə çıxışlarında X.Xasməmmədov ibtidai məktəbdə ana dilində təhsil müdafiə etsə də, "dövlət dilini bilmək

zəruriliyinə" tərəfdar çıxırdı. "Nə qədər ki, diyarımızda ibtidai məktəb bizim məişət və dini xüsusiyyətlərimizə cavab vermir və ibtidai məktəblərimizdə tədris doğma türk-tatar dilində tətbiq edilmir, məktəb işinin nizama salınacağına və gənclərimizin düzgün tərbiyəsinə ümid etmək mümkün deyil"⁶⁷². O, müəllimlərin hazırlanması problemi üzərində dayanaraq diqqətə buna cəlb etmişdi ki, müəllimlərin hazırlandığı mövcud seminarialar - Tiflis quberniyasının Qori şəhərindəki və İrəvan quberniyasındakı Zaqafqaziya seminarialarının tatar bölmələri Azərbaycandan könərdər, oradakı vakansiyaların sayı məhduddur, ona görə də bu, "müsəlmanları qənc edib bilməz. Onların Azərbaycandan könərdə hazırlanması da buna gətirib çıxarır ki, gələcək müəllimlər nə milli ənənələri, nə tarixi, nə də adətləri bilirlər, əhali ilə ünsiyyət yarada bilmirlər"⁶⁷³. Buna görə də X.Xasməmmədov Zaqafqaziya seminarialarının tatar bölməsinin Yeliasveptola köçürülməsi və onun müstəqil seminarıya şəklinə yaradılması barədə Xalq Maarifi Nazirliyi qarşısında vəsətət qaldırmışdı⁶⁷⁴. X.Xasməmmədov qadınların təhsili məsələsinə toxunaraq bildirmişdi ki, "müsəlman qadınları üçün" diyarda bir dənə də olsun "hökumət məktəbi yoxdur", olan iki-üç məktəb də ayrı-ayrı şəxslərindir. Müsəlman qadınlarından müəllim hazırlamaq üçün qadın müəllim seminarialarının yaradılması yaxşı olardı"⁶⁷⁵.

1910-cu ilin oktyabrında X.Xasməmmədov Xalq Maarifi Nazirliyinin qanun layihəsi barədə çıxış edərkən bildirmişdi ki, Dumada bir çox qanunvericilik məsələlərində fikir ayrılıqları ola bilər, lakin "yalnız ibtidai təhsil məsələsində"⁶⁷⁶ fikir ayrılığı olmamalıdır. O, layihənin 16-cı maddəsinin əleyhinə çıxaraq demişdi: "İbtidai məktəblərdə tədris rus dilində, Xalq Maarifi Nazirliyi tərəfindən icazə verilmiş təlimatlar və vəsaitlər əsasında aparılır". O izzah etmişdi ki, bu maddə artıq mövcud olan qanunlara, məsələn 1907-ci il 1 noyabr qaydalarına nisbətən "özgə xalqlara" qarşı daha çox ədalətsizdir. 1907-ci il 1 noyabr qaydalarına uyğun olaraq "özgə xalqların məktəblərində" təlimin ilk iki ilində ana dilində tədrisə yol verilir. X.Xasməmmədov qeyd etirdi ki, bu qanun layihəsində qərar itiricə ruhu özünü göstərmişdir. Qanun layihəsi ana dilinin öyrənilməsinə ikinci kateqoriya (cəmi iki kateqoriya var idi) fənlərinə, yəni "imkan daxilində", həm də məktəb şurasının icazəsi və ya nazirliyin rəzılığı ilə məktəb kursuna daxil edilən fənlərə aid edirdi. Layihənin 31-ci və 36-cı maddələrinə uyğun olaraq ibtidai məktəblərdə müəllimlərə pravoslav fənlərindən olan rus təbəələri sırasından seçilirdi. Belə bir qeyd-şərt qoyuldu ki, başqa dinlərdən olan uşaqlar üçün açılan ibtidai məktəblərdə "müvafiq dindən olan şəxslər də müəllim seçilə bilər". X.Xasməmmədov hesab etirdi ki,

"seçilə bilirlər" sözləri heç kimi heç nəyə məcbur etmir. Buna görə də o kədərlənirdi ki, müəllimlər kontingenti yenə də əhalinin nə adətlerini, nə məişətini, nə də xüsusiyyətlərini bilən adamlardan ibarət olacaq. O qabaqcadan bildirdi ki, "belə olan təqdirdə "məktəb işinə dair hər hansı bir təşəbbüs, demək olar ki, məhvə məhkumdur"⁶⁷⁷.

X.Xasməmmədov ruhani idarələri üzərində ifrat inzibati qəyümlüğe qarşı çıxmışdı. Məsələ bunda idi ki, şəriət müəllimlərinin və dini müəllimlərin tən olunması üçün dini idarənin razılığından başqa qubemiyə rəislərinin təsdiqi lazım idi. O həm də məktəb şurası sədrinin və üzvlərinin azı yarısının xristian dinindən olmasına qarşı da çıxaraq demişdi: "Din azadlığı barədə Əlahəzrətin 17 aprel və 17 oktyabr aktlarının mövcud olduğu indiki zamanda bu cür məhdudiyətləri biz yolverilməz hesab edirik". Bu məsələyə toxunan X.Xasməmmədov⁶⁷⁸ belə bir düzəliş vermişdi ki, bu məhdudiyətlər çıxarılсын. Lakin onun düzəlişi Duma tərəfindən qəbul edilməmişdi⁶⁷⁹. Bütövlükdə qanun layihəsi barəsində danışan X.Xasməmmədov qeyd etmişdi ki, "layihənin gizli məqsədlərini başa düşürük. Bu məqsədlər özgə xalqların milli xüsusiyyətlərini boğmaq istəyindən ibarətdir. Bu, əbəs işdir və özgə xalqların məktəbinin bütün keçmişinə buna sübutdur. Əzizlərimiz, siz bizim dillərimizi dövlət həyatı sahəsində nə qədər çox uzaqlaşdırsanız, qəlbimizə və zəkamıza ən yaxın və doğma sahələrdə: ailə həyatında, ibadət xanələrdə, ədəbiyyatda onlar bir o qədər çox işlədəcəkdir"⁶⁸⁰. "Bu layihə çox ziyanlı layihədir. Cənablar, əgər siz istəyirsiniz ki, üçüncü çağırış Dumasının gələcəkdə Xalq Maarifi Duması adını daşımağa ümidləri olsun, onda qanun layihəni düzəldin və elə edin ki, o, Rusiya imperiyasında yaşayan bütün millətlər üçün məqbul olsun" - deyərək X.Xasməmmədov sözünü "sol tərəfdən" alqışlar altında yekunlaşdırmışdı⁶⁸¹.

X.Xasməmmədov "özgə xalqların" ibtidai məktəblərinin icbari fənlərinə rus dilindən sonra şagirdlərin ana dilinin daxil edilməsini təklif etmişdi⁶⁸². Lakin bütün müsəlman fraksiyası adından irəli sürülmüş bu təklif də Duma tərəfindən rədd edilmişdi⁶⁸³.

X.Xasməmmədov dini etiqad sahəsindəki məhdudiyətlər barədə qanun layihəsinin müzakirəsində də fəallıq göstərmiş, müsəlman deputatlar həsfabına Dini Etiqad Komissiyası üzvlərinin sayının artırılmasına tərəfdar çıxmışdı⁶⁸⁴. 1909-cu ilin mayında o, hər cür dini və məzhəbi sərbəst seçmək hüququ haqqında qanun layihəsi üzrə çıxış etmişdi. O, dini etiqad azadlığını ən mühüm həyat məsələsi elan etmişdi. "Din sahəsində heç bir məcburiyyət ola bilməz"⁶⁸⁵. X.Xasməmmədov bazar və bayram günlərində ticarət işçilərinin istirahəti məsələsinin müzakirəsində iştirak edərək din azadlığı

haqqında 1905-ci il 17 aprel aktına istinad edərək cümə günlərində və müsəlman bayramlarında müsəlmanlara tam istirahət veriləməsinə xahiş etmişdi. O, müsəlman fraksiyası adından bildirmişdi: "Bayram günlərini istirahət günləri kimi müəyyən edilmiş biz müsəlmanlar üçün ... dini-millət məsələsində, çünki bunlar bizim daxili və xarici məişətimizi başqa millətlərdən fərqləndirən cəhətlərdir". Buna görə də Rusiyanın bütün çoxmillətli müsəlman ucaqlarının əhalisi "sinfəndən və sərvtəndən asılı olmayaraq müsəlman fraksiyasının təklifi etdiyi mənadə bu məsələnin həllini yekdilliklə tələb edir"⁶⁸⁶. Bu vəsətət xalq azadlığı fraksiyası tərəfindən də müdafiə olunmuş, lakin Duma tərəfindən qəbul edilməmişdi⁶⁸⁷. Müsəlman fraksiyası üzvlərinin etiraz əlaməti olaraq iclas salonunu tərk etməsi də bu qərarə təsir göstərmişdi. "Kaspi" qəzeti kədərli yazırdı: "Sayca gücsüz olan, öz səsləri ilə öz arzusu üçün üstünlük yarada bilməyən fraksiya daha heç bir şey edə bilmədi. Onun üzvləri deyirdilər, inandırırıldı, lakin əksəriyyət onların sözünü eşitmirdi və noticədə Dumannın qəbul etdiyi qanun hətta mövcud qaydalarla müqayisədə geriyyə doğru qeyri-adi addım oldu"⁶⁸⁸.

X.Xasməmmədov Terek daimi milisinin Terek polis mühafizəsinə çevrilməsi barədə qanun layihəsinin müzakirəsində də "yerli əhalini" müdafiə etmişdi. Qanun layihəsində göstərilirdi ki, onun tərkibində yalnız "yerli əhalidən etibarlılar" ola bilərlər. Bununla da yerli əhali əsasən etibarsız sayılırdı. "Bu cür prezumpsiya yolverilməz və qeyri-mümkündür, çünki bütün xalqı ittiham və təhqir etmək olmaz"⁶⁸⁹. O, notindən "etibarlılar" sözünü çıxarmağı təklif etmiş, səsvərmə noticəsində təklif qəbul olunmuşdu.

Mükəmməl hüquq təhsili X.Xasməmmədovda qanun layihələrinin geniş dairəsi üzrə çıxış etməyə imkan verirdi. O, 45 deputat sırasında Şəhər İşləri Komissiyasına seçilmişdi və 1909-cu il mayın 21-də Qarsda şəhər əsasnaməsinin təbiiqə barədə Qafqaz canişininin nümayəndəsinin təqdim etdiyi qanun layihəsinə dair çıxış etmişdi. O, qüvvədə olan 1892-ci il şəhər əsasnaməsinin qeyri-mükəmməlliyini, Dumannın yaratdığı yuxarıda adı çəkilən komissiyanın bu məsələ ilə məşğul olmasının zəruriliyini, bu qanun layihəsinə dəyişdirmək lazım gəldiyini qeyd etmişdi. Qarsda 1892-ci il əsasnaməsi üzrə şəhər özüniidarəsinin təbiiqə isə "şəhər özüniidarəsində rus əhalisinin təmsil olunması tomin etmək"⁶⁹⁰ istəyini sübut edirdi. X.Xasməmmədov hesab edirdi ki, seçki qanununu genişləndirmək, Qarsda yaşayan 2000-dək türk əhalisinin və yunanların təmsil olunması barədə düşünmək lazımdır. "Bir halda ki, komissiya yalnız bir millətin proporsional təmsilçiliyi fikrindədir, deməliyəm ki, Qafqazdakı indiki vəziyyətdə Dövlət

Duması belə bir nöqteyi-nəzəri qəbul etməklə müxtəlif millətlərdə şovinizm əhval-nühiyyəsi yaradacaq, çünki biz bilirik ki, hər bir belə iş nifaq və narazılıq yaradır, bu isə ali dövlət idarəsi tərəfindən müsbət qarşılanma bilməz və qarşılanmamalıdır. Əgər hətta kurial seçki sistemini müvəqqəti də olsa tətbiq etsək, biz hər şeyi etməliyik ki, millətlər arasında qırğına yol verməyək və onları qıcıqlandırmayaq"⁶⁹¹. Qanun layihəsi mübahisə doğurmuş və redaksiya komissiyasına göndərilmişdi⁶⁹².

1909-cu ilin noyabrında X.Xasməmmədov 46 quberniyada tətbiq edilən yerli məhkəmə islahatı layihəsinin müzakirəsində iştirak etmişdi. Bu cür məhdudiyət dövlətin başqa quberniyalarında zemstvo idarələrinin olmaması ilə izah edilirdi. Layihə üzrə yerli hakimləri seçmək isə məhz zemstvo idarələrinə həvalə olunmuşdu. X.Xasməmmədov öz çıxışında qanun layihəsindəki "bir məsələyə", yəni 11.1-ci maddəyə⁶⁹³ toxunmuşdu. Bu maddədə "ilk dəfə olaraq ümumi qayda kimi müəyyən edilmişdir ki, divanxanalarda məhkəmə icraatı rus dilində aparılır"⁶⁹⁴. Xasməmmədov qeyd edirdi ki, bu islahat uçurlara aid olmasa da o, əhalinin anladığı dildə məhkəmənin tətbiqinə tərəfdardır. O, "özgə xalqların" yaşadığı yerlərdə bəşirədirici məhkəmələrdə yerli dilin tətbiqinə yol verilməsinə⁶⁹⁵ tərəfdar çıxırdı. X.Xasməmmədov 11.1-ci maddəyə düzəliş olunmasını təklif edirdi, yəni - məhkəmə iclasında tərəflərin mübahisəsi üstünlük təşkil edən "özgə xalqın" dilində, məhkəmə icraatı isə dövlət dilində, yəni rus dilində aparılsın. Bu düzəliş xalq azadlığı partiyasının təklifi ilə üst-üstə düşürdü. Lakin yerli əhalinin dili haqqında təklif kimi bu düzəliş də rodd edilmişdi⁶⁹⁶. Qanun layihəsinə edilmiş əlavədə icazə verildirdi ki, "əhalinin öksər hissəsinin rus dilini başa düşmədiyi"⁶⁹⁷ yerlərdə sifahi xahişlər və şikayətlər yerli dildə qəbul edilsin və bu zaman bəşirədirici hakimlər tərcüməçi vasitəsi ilə danışsınlar, yerli dildə yazılı orizolar isə işə əlavə edilsin. Beləliklə, məhkəmə yerli əhali üçün anlaşılmaq şəkildə qalmaqda davam edirdi.

Bir qədər sonra, 1910-cu ilin martında X.Xasməmmədov Dumanın diaqqatını ona cəlb etmişdi ki, 11.1-ci maddəyə onların düzəlişi "heç bir siyasi məqsəd daşmır", yalnız "ədalət mühakiməsinin lazımı səviyyəyə qaldırmağa"⁶⁹⁸ yönəlmişdir. O öz düzəlişinə bir daha qayıdaraq tərcüməçilər təsisatına qarşı çıxmış və bunu ədalət mühakiməsində bəla hesab etmişdi. X.Xasməmmədov 1864-cü il qanunvericiliyini müzakirə edilən qanun layihəsinə qarşı qoyaraq onu müdrik qanunvericilik kimi səciyləndirirdi. Çünki bu qanunvericilik məhkəmə iclasında tərəflərin mübahisəsinin yerli əhalinin dilində aparılmasına yol verirdi, bir şərtlə ki, məhkəmə müstəntiqi bu dili bilsin⁶⁹⁹.

X.Xasməmmədov 1911-ci il noyabrın 30-da hərbi mükəlləfiyyət barədə qanun layihəsi üzrə çıxış edərkən hələ əvvəllər III Dövlət Dumasının sessiyasında 1908-ci il çağırışında yeni əsgərlərin kontingenti haqqında qanun layihəsinin müzakirəsində müsəlman fraksiyasının söylədiyi fikri təkrarlamışdı. Bu fikir ondan ibarət idi ki, 1908-ci ildə də, 1911-ci ildə də müsəlman fraksiyası hərbi mükəlləfiyyətlərin müsəlmanlara şamil edilməsi lehinə və hərbi mükəlləfiyyət çəkmək əvəzinə təsis edilmiş toxminon 500 min rubl məbləğində xüsusi pul vergisinin öleyhinə çıxmışdı⁷⁰⁰. "Kaspi" qəzeti Dumada bu məsələnin qoyuluşu ilə oxucuları tanış edərkən yazırdı ki, "bütün vətəndaşlar vətənin müdafiəsinin əziyyətini çəkməlidirlər, ... vətənin bütün ərazisi boyunca bütün vətəndaşlar eyni hüquqlardan istifadə etməlidirlər". Qəzet yazırdı: "Əgər ölkə altı ildən bəri gözəlidiyi və ona söz azadlığı, din azadlığı, oqido azadlığı və hüquq bərabərliyi verməli olan qanunları alsaydı, bu "xüsusi" məsələ də həll olunardı"⁷⁰¹.

Qəzet Dumanın fəaliyyətini maraqla izləyir və orada müzakirə edilən qanun layihələrinə öz münasibətini bildirərək yazırdı: "İş hədsiz dorəcədə çoxdur. Burada bir-birindən irəli gələn, ayrılıqda həll olunması mümkün olmayan və birgə baxılmağa imkan verməyən aqar məsələsi də var, ölkənin yeni idarəetmə qaydasına keçməsi barədə vaxtı çatmış məsələ də var... və bununla sız əlaqədar olan şəxsiyyətin toxunulmazlığı məsələsi də var, burada büdcə-maliyyə və sənaye-iqtisadi məsələlər və başqa məsələlər də var... və hər yerdə biz görürük ki, vəziyyəti dəyişənədək məsələnin taxiro salmaq meyli var, özü də heç kim kifayət qədər aydın təsəvvür etmir ki, vəziyyət məhz necə dəyişməlidir və bu dəyişiklikləri məhz hansı səbəblər doğura bilər. Yalnız bir şey aydındır: üçüncü Duma artıq özünün son sözünü deyər bilməzdir və o, dövlət orqanizminə yeni həyat verən yaradıcı qüvvə olmayacaqdır"⁷⁰².

1911-ci ilin martında "Kaspi"nin baş məqaləsinin müəllifi M.V.Rodzyankonun Dumanın sədri vəzifəsinə seçilməsinə öz münasibətini bildirmiş və bu faktı konstitusiyaya quruluşuna zərər kimi qiymətləndirən pəterburqlu homkarları ilə razılaşmayaraq izah etmişdi: "Axi konstitusiyalı quruluş partiyasının və ya qrupun ixtirası deyil. Bu kağız deyil ki, onun üstündə bu və ya başqa konstitusiyaya yazılıb. Bu, boşor comiyyətinin inkişafında və yüksəlişində təbii və zəruri mərhələdir. Bu ləbüd prosessə zidd çıxan bütün hallar təbii ölümə məhkumdur"⁷⁰³. Qəzet öz oxucularını lüğətdən edərək yazırdı ki, "Rodzyanko conabları "konstitusiyalı" sözünü öz lüğətlərindən çıxarıb atasalar da, "rus vətəndaşlarının" şüüründən çıxarıb ata bilməyəcəklər, çünki onlarda bu ideya gündən-günə artır və məhkəmələri"⁷⁰⁴.

1909-cu il martın 16-da Dumada neft sənayesinin vəziyyəti məsələsi müzakirə edilmişdi. Qeyd olunmuşdu ki, neft çıxan torpaqların kəşfiyyata və icarəyə verilməsindəki pozuntu faktları neft sənayesinin inkişafına mane olur. Oktyabristlər fraksiyasının belə bir arzusu bəyənilmişdi ki, "hökumət neft çıxan xəzinə torpaqlarının dövlət kondillərindən və başqa kondillərdən alınması və onlara alınan torpaqlarının əvəzinin ödənilməsi üsulu haqqında Dövlət Dumasına qanun layihəsi təqdim etsin"⁷⁰⁵. Əslində isə bu, Abşeron kondillələrinin yurd-yuvalarından qovulması demək idi. Azərbaycanca olan nümayəndə bu məsələyə, eləcə də Bakı quberniyasında neft çıxan sahələrin qeyri-qanuni alınması barədə Dumaya təqdim olunmuş sorğuya heç bir maraq göstərməmişdi⁷⁰⁶. Bu məsələnin müzakirəsində Bibiheybət və Sabunçu sahələrindəki neft çıxan torpaqların hələ 1900-cü ildə ləğv edilməsi "Qafqaz" şirkətinə, 1906-cı ildə vəfat etmiş Bastamova və 1908-ci ildə vəfat etmiş Şixiyants veriləməsinə saxtakarlıq faktları aşkara çıxmışdı⁷⁰⁷. Aşkar edilmiş faktlar ticarət və sənaye naziri V.İ.Timiryazevin istefasına səbəb olmuşdu.

X.Xasməmmədov fəhlə qanunvericiliyinə aid qanun layihələrinin, fəhlə məsələsi üzrə komissiyanın məruzələrinin müzakirəsində iştirak etməmişdi. O, mövcud qanunların pozulması hallarına, məsələn, "fabrik inspektorunun verdiyi məlumata görə, Bakı fəhlələrinə ömək haqqının qeyri-rəsmi gecikdirilməsi"⁷⁰⁸ barədə Peterburq quberniyasından deputat Poletayevin bəyənətinə qətiyyəv diqqət yetirməmişdi. O, Bakı şöhrət rəisliyinin qüvvədə olma müddətinin uzadılması barədə canişinin nümayəndəsi tərəfindən təqdim olunmuş qanun layihəsinin müzakirəsinə də laqəydlilik göstərmişdi. Qafqaz canişini isə Bakı şöhrətinə yeni polis ştatının ayrılması, Bakıda bax vermiş, şöhrətin sənayesinə və ticarətinə təsir göstərərək dövlətə xeyli maddi ziyan vurmuş "iğtışaşlar" ilə əlaqədar Bakı neft sənayesi rayonunun Bakı quberniyasından inzibati cəhətdən ayrılması və xüsusi şöhrət rəisliyinin təşkili barədə Duma qarşısında məsələ qoymuşdu⁷⁰⁹.

Neft sənayesi fəhlələrinin inqilabi çıxışları hakimiyyət orqanlarını çox narahat edirdi. Bu və ya digər məsələnin həllində hökumət öli fikir ayrılıqlarına baxmayaraq iş fəhlə hərəkatına çatanda Dövlət Duması çar mütəliqiyətinin mənafevləri kəşiyədə dururdu. Duma Bakıda neft mədənlərinin və zavodların mühafizəsinə aid məsələlərə çox ehtiyatla yanaşır və hesab edirdi ki, Bakı neft sənayesi rayonunda təhlükəsizliyin gözlənilməsi, fəhlələrin təminatı, icbari qərarların layihələrinin tərtibi və s. kimi "ciddi məsələlər" ictimai nümayəndələrin iştirakı ilə divanxananın müzakirəsinə verilməz. Dumada qeyd olunmuşdu ki, bu ümumiyyətlə rus qanunvericiliyində yeni prinsip idi, buna görə də divanxananın bu məsələlər barədə qəti qərar çıxarmaq hüququnun olub-olmamasında sən dərəcə ehtiyatlı olmaq lazımdır⁷¹⁰.

X.Xasməmmədov bədbəxt hadisələrdən fəhlələrin sığortalanması barədə qanun layihəsinin müzakirəsində iştirak etməmiş, demir yollarında bədbəxt hadisələrdən zərər çəkmiş qulluqçulara, ustalara, fəhlələrə və onların ailə üzvlərinə ödəniş haqqında əsasnamə layihəsinə baxılmasında tələsikliyə qarşı çıxmışdı⁷¹¹.

Dumada müzakirə edilən fəhlə məsələsinə dair qanun layihələrinə Bakının neft sənayeçiləri də tam biganəlik göstərmişdilər. Sənaye və ticarət nümayəndələri qurultayının şurası hələ 1907-ci ilin iyununda neft sənayeçiləri qurultayının şurasına və Birja Komitəsinə müraciət edərək qanun layihələrini ləngimədən öyrənməyi və rəylər göndərməyi xahiş etmişdi. Ticarət və Sənaye Nazirliyi bu qanun layihələri ilə əlaqədar fəhlə qanunvericiliyi barədə məktub tərtib edib Dumaya təqdim etmişdi. Sentyabrda bu məsələ bir daha Bakı sahibkarlarının yuxanda adları çəkilən orqanlarına xatırladılmışdı. Lakin "Baku" qəzetinin öz oxucularına xəbər verdiyi kimi, "qurultayın şurası da, Birja Komitəsi də göstərilən qanun layihələrini öz tərəflərindən nə müzakirə etdilər, nə də müzakirə etmək niyyətində idilər"⁷¹².

"Bakının müsəlman ziyalılarının" bir qrupu müsəlman fraksiyasının üzvlərinə müraciət edərək "heç bir ittiham irəli sürülmədən 6 aydan bəri Metex qəsrində saxlanan bəklili doktor N.Nörimanovun" əzadlığa buraxılmasına kömək göstərməyi xahiş etmişdi. Lakin müsəlman fraksiyasının üzvləri bu barədə bir kəlmə də danışmamışdılar. Bakı qəzətləri bu barədə oxuculara məlumat verərək izah edirdi ki, "kamal attestatı imtahanını" vermiş və "universitetin tibb fakültəsi kursunu" bitirmiş N.Nörimanov başqaları ilə bərabər Tiflisə iş yeri axtarmğa getmiş, lakin ora gəlişinin dördüncü günü həbs olunmuşdur. "Həbs olunanların hamısı artıq azad edilmişdir, birçoxu, həbsxana divarları arasında zülm çəkməkdə davam edir"⁷¹³.

1912-ci il iyunun 9-da çarın senata verdiyi formana görə III Dumanın iclasları dayandırıldı.

Yeni IV Dövlət Duması 1912-ci il noyabrın 15-dən çağırılırdı. Bu Dumaya seçkilər 1912-ci il sentyabrın 10-dan başlamalı idi.

Yeni Duma necə olacaqdı? Dumaya seçkilərdə taktika necə olmalı idi?

"Kaspi" qəzeti III Dumanın müsəlman fraksiyasının fəal üzvlərindən biri, Dərbənddən deputat İ.B.Heydorova bu suallar ilə müraciət etmişdi. "Üçüncü Dumanın mövcud olduğu dövrdə siyasi təcürəbün göstördiyi kimi, müsəlmanların dar mənada partiyası yoxdur, yalnız bir mütərəqqi siyasi cərəyanı var", buna görə də "şübhəsiz ki, mütərəqqi meyilli, ümumkonstitusiyə mənafevlərinin mətanotli müdafiəçisi olan və artıq özünün ictimai və siyasi

fəaliyyəti ilə tanınan şəxsləri irəli sürmək və Dövlət Dumasına üzv seçmək⁷¹⁴ lazımdır. Qəzet ümid etdiyini bildirirdi ki, "dördüncü Dövlət Dumasına gələcək seçkilərə müsəlmanların onları ehtiyaclarına daha həssaslıqla yanaşacaqlarını vəd edən və onların milli-mədəni hüquq bərabərliyi uğrunda mübarizəsində öz köməyinə təminat verənlər ilə əl-ələ gedəcəklər"⁷¹⁵.

Lakin üç çağırış Dövlət Dumasının təcrübəsi göstərirdi ki, Rusiya imperiyası ucqarlarının nümayəndələrinin vaxtı çatmış milli problemlərin həllinə son dərəcə məhdud şansları var idi və bu, yeni Duma seçicilərinə verilmiş məsləhətlərdə də özünü göstərmişdi.

1912-ci il yanvarın 1-də "Kaspi" qəzeti yeni ildə başlıca hadisənin Dumaya seçkilər olacağını hesab edərək yazırdı: "Lakin vəziyyət elədir ki, buna çox da ümid bağlamaq lazım deyil. Burada yalnız arzuların danışa biləcəkləri"⁷¹⁶. Arzu isə "bütün mütərəqqi ünsürlərin birləşməsindən, partiya çəkişmələrindən və mübahisələrindən əl çəkilməsindən və yeni Rusiyanın tərəqqisini istəyənlərin hamısı üçün ümumi olan bir neçə əsas məddələrdə seçki kampaniyası üçün saziş olunduğundan"⁷¹⁷ ibarət idi.

Seçkilərə hazırlığın gedişində qəzetlərdə dərc olunan məqalələrdə istər əvvəlki Dumanın Rusiyanın müsəlman ucqarlarına nə verdiyi təhlil olunur, istərsə də IV Dumada həllini gözləyən problemlərə və məsələlərə baxılırdı. Əhməd bəy Ağayev Peterburqda çıxan "Utro Rossii" ("Rusiyanın səhəri") qəzetində dərc olunmuş korrespondensiyasında qeyd edirdi ki, müsəlmanların heç bir ehtiyacı, heç bir tələbi yerinə yetirilməmişdir, heç bir islahat nəinki keçirilməyib, heç vəd də olunmayıb. "Kiçik sevincimiz" ondan ibarətdir ki, mollalar hərbi mükəlləfiyyətdən azad edilib - bütün əsir boyu üzviyola olmağımızın müqafatı, ictimai cəxnaşmalar və qarışıqlıq zamanı özümüzü sakit və səbrli aparmağımızın müqafatı budur"⁷¹⁸. Məqalədə gələcək deputatların proqramı da müəyyən olunmuşdu - həm rus dilinin, həm də ana dilinin öyrənilməsinə əhatə edən ümumi ibtidai təhsil uğrunda mübarizə. Müsəlman ucqarlarında ibtidai məktəb "əhalinin dini, etnoqrafik və məişət xüsusiyyətlərinə ciddi olaraq uyğun şəkildə" təşkil edilməlidir. Əks təqdirdə müsəlman əhalisi uşaqlara ana dilinin öyrədilməsinə kifayət qədər diqqət və vəsait verilməyən, əhaliyə hər cəhətdən yad olan şəxslərin müəllimlik etdiyi ibtidai məktəblərdən qorxacaq"⁷¹⁹. Əhməd bəy Ağayev iqtisadi və hüquqi sahələrdə geniş iştiraka imkan verən, habelə dünya mədəniyyətinə qovuşmaq vasitəsi olan rus dilinin öyrənilməsinin müsəlmanlar üçün vacibliyini qeyd edərək göstərirdi ki, ana dilinin də əhəmiyyətini azaltmaq olmaz. "Rəngarəng məzmunlu onlarca qəzet, yüzlə-

cə kitab, hətta danışq dilindəki tərəqqi - bütün bunlar müsəlmanları öz dilinə bağlayır. Yalnız ana dilində məktəb əhalinin rəğbətini doğura bilər". Müəllif müsəlmanlar üçün maraqlı doğuran, Dumanın laqeydliklə yan keçdiyi bir sıra başqa qanun layihələri üzərində də dayanmışdı. Bunların arasında müsəlman dinində müqəddəs sayılan günlərin keçirilməsi hüququ haqqında qanun layihəsi, müsəlmanların səhər və zəmsəvo özümdarə orqanlarında iştirakı işindəki məhdudluyətlər, onların dini-mədəni ehtiyaclarının ödənilməsi, hərbi mükəlləfiyyəti və orduda vəziyyəti məsələləri də var idi.

Hələ III Dövlət Dumasının fəaliyyət göstərdiyi dövrdə Peterburqda müsəlman fraksiyasının bir neçə iclası keçirilmişdi. Bu iclaslar qarşıdakı seçkilərə və seçkilərdə platformanın aydınlaşdırılmasına həsr olunmuşdu. Fraksiya Rusiya vətəndaşları olan bütün müsəlmanları öz seçki hüquqlarından istifadə etməyə, 1905-ci il 17 aprel və 17 oktyabr manifestini və bütün xalqların hüquq bərabərliyini tanıyan, müsəlmanların tələblərinə və ehtiyaclarına "həssaslıqla yanaşmağa", onların milli-mədəni hüquq bərabərliyi uğrunda mübarizəsində onlara kömək edəcəyinə təminat verməyə hazır olan bütün təşkilatlar, partiyalar və qruplar ilə sazişə girməyə çağırırdı⁷²⁰. Fraksiyanın üzvü İ.B. Heydov qeyd edirdi ki, Duma müsəlmanların mənfəclərini hər vasitə ilə tapdalayırdı. Məsələn, mülkiyyət hüququnu müqəddəs hüquq elan edən Duma köçürmə məsələsi barədə qərarları ilə Qırğızistan, Türkmənistan və Qafqaz müsəlmanlarını torpaq üzərində hər cür hüquqlardan məhrum edir, torpağı "çox həvəslə köçkünlərə" verir⁷²¹. İ.B. Heydov bütövlükdə müsəlmanlara, onların ehtiyaclarına mənasızlıq üzərində dayanaraq bildirirdi: Dumdada elə deputatlar var idi ki, onlar qırğız ilə tatar arasında, tatar ilə azərbaycanlı arasında və ya ləzgi ilə kumik arasında heç bir ümumi cəhət görmürdülər, Pruşkeviçin simasında sağ tomayüllülərin fraksiyası isə ibtidai təhsil haqqında qanun layihəsinə belə bir düzəliş təklif etmişdi ki, "müsəlmanların dilini qabaqcadan onlarca ləhcəyə bölməklə, hətta sənəkilər şüurlərdən ayırmaqla müsəlmanlara məktəblərdə öz dillərində təhsil almağa icazə verilsin"⁷²².

IV Dövlət Dumasına seçkilər Azərbaycanda 1912-ci ilin sentyabr-oktyabrında keçirilmişdi. Kuriyalar üzrə seçilmiş nümayəndələr Yelisavetpol şəhərinə gələrək buradakı yığıncaqda öz aralarında hər iki quberniyanın müsəlman və erməni əhalisindən iki deputat seçməli idilər. Zaqafqaziyanın rus əhalisindən deputat Tiflisdə seçilirdi. 1912-ci il oktyabrın 20-də⁷²³ M.Y. Cəfərov və M.İ. Papacanın IV Dövlət Dumasına deputat seçildilər. Rus əhalisindən deputat seçilmiş M.M. Skobelev kimi onlar da Bakı şəhərində yaşayırdılar.

Mommədyusif Hacıbaba oğlu Cəfərov 27 yaşlı, Bakı Aleksandrovsq gimnaziyasının və Moskva Universitetinin hüquq fakültəsinin məzununu, andlı müvəkkil köməkçisi, Dumanın müsəlman fraksiyasının, V şöbəsinin, büdcə, köçürmə komissiyalarının üzvü idi.

IV Dövlət Duması 1912-ci il noyabrın 15-də öz işinə başlamışdı. M.V.Rodzyanko Dumanın sədri seçilmişdi. O, oktyabrist-kadet çoxluğunu təmsil edirdi və dərhal özünü "konstitusiyaya quruluşunun qəti tərəfdarı"⁷²⁴ elan etmişdi.

Dumanın müsəlman fraksiyasına III Dövlət Dumasındakı 9 deputat özəzino 7 deputat: Ufa quberniyasından üç deputat, Orenburq quberniyasından bir, Bakı, Yelışavetpöl və İrəvan quberniyalarından bir, Dağıstandan bir və Samaradan bir deputat daxil idi. "Kaspi" qəzeti onların partiya mənsubiyyətini sosiyyələndirərək qeyd edirdi ki, ilk beş deputat mütorəqqi əqidəyə malik idi və Proqressistlər Partiyasına⁷²⁵ qoşuldu, Samaranın nümayəndəsi sağ tomayüllü, Dağıstanın nümayəndəsi isə oktyabrist idi. Əvvəllərdə olduğu kimi, fraksiya öz fəaliyyətində bu və ya digər fraksiya və qruplarla birləşməyə məcbur idi. Buna fraksiya üzvlərini sövq edən kifayət qədər antidemokratik qayda - sorğular haqqında əsasnamə idi. Sorğular və qanunvericilik təklifləri vermək üçün azı 30 deputatın imzası tələb olunurdu. Sayca az olan müsəlman fraksiyası isə 66-dan az üzvü olan komissiyaların tərkibinə seçilə bilməzdi.

IV Dumada müsəlman fraksiyası yaradıldıqdan dərhal sonra belə bir məsələ ortaya çıxmışdı: müsəlman deputatlar "istor kadet, istor əməkçi"⁷²⁶ fraksiyası və ya başqa fraksiya olmasından asılı olmayaraq hər hansı ümumdövlət siyasi qrupuna qoşulub bununla da "öz əl-qollarını onların proqramlarının bütün bəndləri" ilə bağlasınlar, yoxsa öz "milli qrupunu" yaratsınlar. Həmin dövrdə Peterburqda olan Ceyhun bəy Hacıbəyov Dumanın iclaslarına gedərək oradakı ayrı-ayrı qrupların, fraksiyaların və partiyaaların fəaliyyətini diqqətlə izləyir və hesab edirdi ki, "bizim deputatlarımız milli qrup yaratmalıdırlar, çünki ümumvətəndaş hüquqlarındakı mövcud məhdudyyətlər artıq özü-özlüyündə onlara imkan vermir ki, təmsil etdikləri xalqın milli ehtiyaclarının qətiyyətinə nəzərə alınmadığı, ya da kifayət qədər əhəmiyyət verilmədiyini bir vəziyyətdə ümumür ehtiyaclarının və ya öz seçki dairələrinin ehtiyaclarının ifadəçiləri sırasına tam daxil olsunlar"⁷²⁵. Lakin fraksiyanın üzvləri bu məsələni başqa cür həll etmiş, həmişə olduğu kimi heç olmasa kömək edəcəyini vəd edərək ümidləndirən və Dumada çoxluğa malik olan partiya qoşulmuşdular. IV Dumada belə partiya Proqressistlər Partiyası idi.

Müsəlman fraksiyası Dumanın II komissiyasında nümayəndəlik qazanmış⁷²⁷ və öz nümayəndəsini Dumanın rəyasət heyətinə keçirmişdi - Q.X.Yenikev (Orenburq quberniyasından deputat) Duma katibinin kiçik köməkçilərindən biri seçilmişdi⁷²⁸. Fraksiya parlamentlararası ittifaqın rus qrupunda iştirak etməyi mümkün saymışdı. Elo həmin ilin martında qrupun yığıncağında K.M.Tevkelev və M.Y.Cəfərov da onun tərkibinə daxil edilmişdilər. M.Y.Cəfərov qrup katibinin müavini seçilmişdi⁷²⁹. Hüquq təhsili almış və buna görə də peşəkarlıq cəhətdən gözəl hazırlı olan İ.Axtıyomov və M.Y.Cəfərov haqlı olaraq fraksiyanın özünü təşkil edənlər.

1912-ci il dekabrın 9-da müsəlman fraksiyası özünün rəsmi təsis yığıncağını keçirdi. K.M.Tevkelev fraksiyanın sədri, İ.Axtıyomov katibi seçildi⁷³⁰. Fraksiya öz seçiciləri ilə fəsiləsiz əlaqə saxlamaq və onların mürciəti və arzularından xəbərdar olmaq məqsədilə öz dəftərxanası üçün xüsusi otaq icarəyə götürdü və bu barədə seçicilərə xəbər verərək onlardan məktublar gözlədiyini bildirdi⁷³¹.

Fraksiya həm maddi, həm də mənəvi cəhətdən ağır vəziyyətdə idi. M.Y.Cəfərov bu barədə seçicilərlə görüşündə olduğu kimi danışırdı. M.Y.Cəfərov seçicilərin laqeydliliyini göstərərək demişdi ki, onlar yalnız özlərinə aid məsələlərdə öz deputatlarına mürciət edərkən fəallıq göstərirlər. Onlar ümumi məsələlərə toxunan bu və ya digər qanun layihələrinin müzakirəsi ilə bağlı lazımı materialların deputata çatdırılmasında qətiyyətin iştirak etmirdilər. M.Y.Cəfərovu fraksiya üzvlərinin siyasi oriyentasiyasının və onun say tərkibinin son dərəcə azlığı da narahət edirdi. Məhz bu səbəbdən fraksiya din, sorğu, şöhər işləri kimi mühüm komissiyalara daxil ola bilməmişdi, çünki onların üzvlərinin sayı 66 nəfərdən az idi. Duma deputatlarının oksoriyotunun, xüsusən də sağ tomayüllü qüvvələrin fraksiyaya mənasibəti çox saymazına idi, fraksiyanın səsinə heç kim qulaq asırmırdı, müsəlmanlara hüquqlar verilməsinin zəruriliyi barədə məsələ qaldırın kimi çıxış edəndə hər cür maneçilik törədirdilər. Müsəlman deputatlar bu cür mənasibətlə qarşılaşdılar və "özlərinin şəxsiyyət toxtunulmazlığı üçün qorxaraq" çox vaxt susmalı olurdular. Lakin buna baxmayaraq hər bir imkanından istifadə edən M.Y.Cəfərov öz deputat planlarından danışmağa çalışırdı. O, məsələn, vəkillər heyətinə qəbul qaydalarında qeyri-xristian dininə mənsüb şəxslər üçün məhdudyyətlərin, şöhər əsasnaməsinin 44-cü maddəsinin ləğvi barədə bəyanatlar hazırlaması üzərində xüsusi dayanmış və bununla əlaqədar Bakı şəhər dumasının rəhbərliyinə mürciət edərkən bu məsələ barədə əsaslandırılmış məruzə göndərməsini xahiş etmişdi⁷³².

Fraksiyanın iclaslarında Dumada bu və ya digər qanun layihələrinin müzakirəsində fraksiyanın mövqeyi ilə bağlı məsələlər qoyulur və müzakirə edilir. Fordi xarakter daşıyan bəzi məsələlər "nozərə alınır", müzakirə edilən qanun layihələri və ya bütçə məsələsi kimi məsələlər ilə əlaqədar fraksiyanın konkret üzvlərinə tapşırıqlar verilir. Məsələn, 1913-cü ilin fevralında keçirilmiş iclasda katib Axtyamova tapşırılmışdı ki, ayrı-ayrı idarələr tərəfindən və ya Dumanın təşəbbüsü qaydasında irəli sürülmüş qanun layihələrindən fraksiyanın arzusuna uyğun olanların siyahısını tərtib etsin və iş planını müəyyən etmək üçün onları fraksiyanın müzakirəsinə versin. Elə həmin iclasda Dumada bütçənin qarşıda müzakirəsinə fraksiyanın münasibəti müəyyənləşdirilmişdi. Fraksiya daxili işlər, xalq maarifi və əkinçilik nazirliklərinin, köçürmə idarəsinin smetaları barədə çıxış etməyi zəruri saymışdı⁷³³.

Hansı qanun layihəsinin təxirəsalınmaz olduğu barədə Dövlət Duması sōdrinin təklifini öz iclasında müzakirə edən fraksiya cavab verərək bildirmişdi ki, "əgər Dövlət Duması hökumətin qanunvericilik dəfərxanasına çevrilmək istəmirsə, əhalinin sorğularına uyğun olaraq hökumətin təşəbbüsü ilə irəli sürülən qanun layihələri ilə hesablaşmalıdır". Fraksiya bu mülahizələri rəhbər tutaraq təxirəsalınmaz qanun layihələri siyahısına hər şeydən əvvəl imperiyanın müsəlman ucqarlarının marağı olan layihələri daxil etmişdi. Bu qanun layihələri iki qrupa bölünmüşdü. Birinci qrupa aşağıdakı qanun layihələri daxil edilmişdi: Dumada müsəlmanların nümayəndəliyini kəskin surətdə məhdudlaşdırma seçki qanununa dəyişikliklər haqqında, 1905-ci il 17 oktyabr manifestində elan olunmuş azadlıqlar - vicdan, ittifaq, yığıncaq, mətbuat azadlıqlarının, şəxsiyyətin toxunulmazlığının həyata keçirilməsi haqqında, Dövlət Şurasında islahatlar haqqında. İkinci qrupa müsəlmanların ruhani idarələri sahəsində tam bir sıra islahatlar, müsəlman ruhani məktəbləri haqqında, zəhmət və şəhər özüniidarəsi, xalq təhsili, ucqarlara, xüsusən də qırğız torpaqlarına köçürmənin nizamı salınması barədə qanunlar daxil idi⁷³⁴. Yuxarıda sadalanan məsələlərin müzakirəsinə fraksiyanın nə dərəcədə nail olduğunu bu cəhət sübut edir ki, o, dəfələrlə fraksiyanın iclaslarında bunlara qayıtmalı, həmin məsələlərin hər biri barədə fraksiya üzvlərinin məruzələrinə diqqətli olurdur.

Əvvəlkilərdən fərqli olaraq IV Dumada fraksiyanın fəaliyyəti mətbuat orqanlarının səhifələrində ətraflı işıqlandırılırdı. Paytaxt agentliklərindən və qəzetlərdən götürülmüş rəsmi məlumatlardan savayı xüsusi məqalələr və korrespondensiyalar da dərc olunurdu. "Kaspi" qəzetində "Peterburq məktəbləri", "Müsəlman fraksiyasında", "Müsəlman qeydləri" başlığı altında dərc

olunmuş məqalələr silsiləsi bunların arasında xüsusi yer tutur. Bu məqalələrin müəllifi həmin dövrdə Peterburqda yaşayan Ceyhun bəy Hacıbəyov idi. O özünün Dağıstandan olan əcdadlarının şərəfinə həmin məqalələri "Dağıstani" ləqəbi ilə imzalayırdı⁷³⁵. C.Hacıbəyov oxucuları Tavriya sarayında hökm sürən atmosfer ilə tanış edir, müsəlman fraksiyası üzvlərinə kifayət qədər soraq xarakteristika verir, onun uğurlarını və uğursuzluqlarını ətraflı təhlil edirdi.

C.Hayıbəyov Dumada fraksiya məsələsinə toxunaraq hesab edirdi ki, ümumdövlət parlamentində milli əlamətə görə birləşmək zərurəti sübut edir ki, dövlətdə "milli məsələ mübahisə və qeyri-müəyyənlik mərhələsindədir, bəlkə də kəskinləşmə mərhələsindədir"⁷³⁶. Bu isə ümumiyyəti problemlərin, ümumi mənafeələrin zərərini xüsusi mənafeələr irəli sürməyə vadar edir. C.Hacıbəyov yazırdı ki, hüquqi vəziyyətin qeyri-bərabərliyi, dövlətin vətəndaşlarına hökumətin eyni münasibət bəsləməyərək ögey-döğməli salması Rusiyanın xalq nümayəndəliyi orqanının yarandığı gündən bu orqanda milli-müxalifət partiyalarının yaranmasının səbəbi idi. I və II Dövlət Dumasında fraksiyanın fəaliyyətinin müqayisəli təhlilini verən, fraksiyanın dəqiq proqramının olmaması və başlanan irtica ilə əlaqədar qanunvericilik müəssisəsinin özünün qeyri-sabit vəziyyəti üzündən fraksiyanın fəaliyyətinin nəticəsizliyini qeyd edən müəllif bununla yanaşı əvvəlki dumlardakından onu həm kəmiyyət, həm də keyfiyyət cəhətdən daha üstün, daha müdun hesab edirdi⁷³⁷. 1907-ci il 3 iyun seçki qanunu müsəlmanların nümayəndəliyini 9 və hətta 7 nəfərlə məhdudlaşdırmışdı⁷³⁸. C.Hacıbəyov qeyd edirdi ki, ədalət naminə etiraz etməmək olmaz ki, sayca son dərəcə az olduqlarına baxmayaraq fraksiya üzvlərindən bəziləri, o cümlədən də Azərbaycanı təmsil edənlər seçicilər tərəfindən onların qarşılında qoyulmuş vəzifələrə tam cavab verirdilər və çox böyük qüvvə, səy, dərin bilik və peşəkarlıq sayəsində bu vəzifələrin öhdəsindən gəlməyə çalışırdılar.

C.Hacıbəyov fraksiyanın vəziyyətini, fəaliyyət şəraitini qeyri-ixtiyari olaraq başqa partiyalar və fraksiyalar ilə müqayisə edərək qeyd edirdi ki, öz seçicilərinin daim qayğı və rəğbət göstərdiyi başqa partiya və fraksiyalardan fərqli olaraq, fraksiyaya "mənaəvi cəhətdən,... lap əvvəldən isə maddi cəhətdən kömək göstərməkdən tamamilə imtina etmiş cəmiyyət tərəfindən" heç bir diqqət və kömək göstərilir və "XX əsrin əsas hərəkətverici qüvvəsi - pul olmadan onlar çox az iş görə bilərlər"⁷³⁹.

Buna baxmayaraq fraksiyanın mövcudluğu müsəlmanlarda müəyyən siyasi hüquqlar qazanacaqlarına ümid yaradırdı. Fraksiyanın ünvanına peticiyalar və xahişlər daxil olurdur. Qırğızistan müsəlmanları hər şeydən əvvəl onları

Dövlət Dumasına seçki hüququndan məhrum etmiş 1907-ci il 3 iyun qanununun ləğvini xahiş etmişdilər. IV Dövlət Dumasında onların mənafelərini başqa müsəlman ucaqlarının deputatları təmsil etməli idilər. Vəziyyəti çətinliyi ondan ibarət idi ki, başqa müsəlman ucaqlarının deputatları qırğızların ehtiyacları ilə tanış deyildilər. IV Dumada qırğızların mənafelərini təmsil etmək, onların ən yaxşı torpaqlarının köçkünlər tərəfindən tutulmasından narazılıqlarını Duma deputatlarına çatdırmaq, maarif sahəsində ehtiyaclarını boyan etmək missiyasını M.Y. Cəfərov öz üzərinə götürmüşdü. Buna görə də o, Baş Əkinçilik və Yer Quruluşu İdarəsinin smetasına baxılarkən köçürmə məsələsi üzrə çıxışı üçün materialları diqqətlə öyrənməli olmuşdu⁷⁴⁰.

1913-cü ilin mayında Şamaxı şəhərinin sakinləri kollektiv məktub ilə M.Y. Cəfərova müraciət edərək 1911-ci ilin oktyabrında xalq maarifi nazirinə verdikləri ərizənin tələyini aydınlaşdırmağı xahiş etmişdilər. Ərizədə xahiş olunurdu ki, realni məktəbinin saxlanması xərclərini dövlət öz üzərinə götürsün. M.Y. Cəfərov nazirlikdə, orta məktəblər departamenti direktorunun yanında olaraq aydınlaşdırmışdı ki, ərizə canişinə verilmişdir və onun müsbət həll olunacağına ümid yoxdur⁷⁴¹.

Maykop şəhər duması M.Y. Cəfərova müraciət edərək xahiş etmişdi ki, dairə məhkəməsinin açılması barədə vəsatətlərini müdafiə etsin. Lakin Dumanın məhkəmə islahatı komissiyasında müzakirə zamanı onların vəsatəti rədd edilmişdi. Səbəb də bu idi ki, Şimali Qafqazda bir dairə məhkəməsinin açılması, özü də Pyatiqorsk şəhərində açılması qərara alınmışdı⁷⁴².

Çıxışlara hazırlaşarkən M.Y. Cəfərov Azərbaycanın şəhər və kəndlərini yorulmadan gəzirdi. 1913-cü ilin aprelində o, Bakıda olmuş, şəhər ictimaiyyətinin fraksiyanın fəaliyyəti ilə tanış etmişdi. Neft çıxan torpaqları özgenin-kiləşdirilməsi məsələsi ilə əlaqədar Suraxanıya gedərək kəndlilərin vəziyyətini və ehtiyaclarını, onlara torpaq verilib-verilmədiyini və neft çıxan torpaqların əllərindən alınmasının onların iqtisadi vəziyyətlərinə necə təsir göstərəcəyini aydınlaşdırmışdı⁷⁴³. O, özgenin-kiləşdirilmiş və əllərindən alınmış torpaqların özəvinin lazımı qədər ödənilməsi xahişi ilə müraciət etmiş Xırdalan sakinlərinə 1913-cü ilin noyabrında vəd etmişdi ki, onların vəziyyətinin yaxşılaşdırılması qayğısına qalacaqdır.

M.Y. Cəfərov Qubaya gedərək köçürmə məsələsi üzrə çıxış üçün material toplamışdı⁷⁴⁴. Muğan zonasında səfərdə olarkən o, suvarma və torpaqdan istifadə sisteminin vəziyyəti ilə tanış olmuşdu. O, Salyana səfərindən Dumanın birinci sessiyası dövründə fraksiyanın fəaliyyəti ilə əhalini tanış etmək üçün istifadə etmişdi⁷⁴⁵.

1913-cü ilin martında müsəlman fraksiyasına M.A. Şahtaxtinski müraciət etmişdi. O həmin dövrdə hökumətin rəsmi "Rossiya" qəzetində müsəlman mətbuatının icmalçısı idi. M.M. Şahtaxtinski fraksiyaya təklif etmişdi ki, hər cür say göstərib müsəlmanların mənafelərini əks etdirmək üçün Peterburqda rus dilində qəzet nəşrinə nail olsunlar. Onun təklifini İ. Axtıyamoğlu və M.Y. Cəfərov müdafiə etmişdilər. Fraksiya "nəzərdə tutacağımı"⁷⁴⁶ vəd etmişdi.

Fraksiya bu vədini həyata keçirməyə müvəffəq olmuşdu. Artıq 1914-cü ilin aprelində o özünün mətbu orqanının - "Millət" qəzetinin nəşrinə nail olmuşdu⁷⁴⁷. Qəzeti S.Q. Cantürin nəşr edirdi⁷⁴⁸. Lakin qəzet Qafqaz müsəlmanları arasında populyar deyildi. 300 abunəçidən yalnız 14-ü Qafqazdan idi. Bu informasiyanı dərc edən "Kaspi" qəzeti bunu belə izah edirdi ki, qəzet Kazan tatarlarının ləhcəsində çıxırdı. Qəzetin dilinin "Türçümən" in dili kimi türk dilinə yaxın olması barədə qafqazlıların arzusu işə nəzərə alınmamışdı⁷⁴⁹.

Fraksiya üzvlərinin dumadankənar fəaliyyəti rəngarəng idi. Onlar Romanovlar sülaləsinin şahlığının 300 illiyinin bayram edilməsində iştirak etmişdilər. M.Y. Cəfərov Peterburqda inşa edilən məscid üçün 20.000 rubl pul ianə etmək arzusunda olduğuunu Buxara ömirinə xəbər vermiş və buna görə ömirin mükafatına - I-ci dərəcəli ulduz ordeninə layiq görülmüşdü⁷⁵⁰. Fraksiyanın üzvləri IV Duma dövründə müsəlmanların Peterburqda keçirilmiş qurultaylarında iştirak etmiş, orada təhsil alan tələbələrə görüşmüşdülər. Həmin görüşlərə görkəmli ictimai xadimlər İ. Qasprinski, Ə.M. Topçubaşov, A. İsxakov, F. Kərimov dəvət olunmuşdular⁷⁵¹.

Dumanın iclaslarında qaldırılan məsələlərin öyrənilməsi fraksiya üzvlərindən yüksək peşə hazırlığı tələb edirdi. Dumanın fəaliyyətinin lap əvvəlindən aydın olmuşdu ki, onun yanında bu və ya başqa qanun layihələrinin, sorğuların hazırlanmasına, lazımı materialların, arayışların və s. yazılmasına və tərtibinə kömək edə bilən hüquqşünaslardan ibarət xüsusi komissiyanın yaradılması zəruridir.

Lakin fraksiyanın bürosunu yalnız 1916-cı ilin fevralında fraksiya üzvlərinin ictimaiyyət nümayəndələri ilə müşavirəsində yaratmaq mümkün olmuşdu. Müşavirən M.Y. Cəfərov və Q.X. Yenikeyev aparmışdı. Müsəlman dünyasında məşhur olan siyasi xadimlərin, publisistlərin, qəzet redaktorlarının və başqalarının iştirak etdiyi bu müşavirə bir neçə gün davam etmişdi. Fraksiyanın mövqeyi, Dumanın başqa deputat qrupları ilə onun qarşılıqlı münasibətləri ətrafında müzakirələr aparılmışdı. Müşavirənin qərarı ilə büronun tərkibinə siyasət sahəsində sərəfəsi olan 4 nəfər, katib, onun üç köməkçisi və bir qulluqçu daxil olmuşdu. Büronun üzvləri deputatlar ilə birlikdə məsələlərin müzakirəsində iştirak etməli, onların növbəliliyini müəyyən etməli, seçicilər ilə

Məmməd Yusif Cəfərov

əlaqə saxlamalı idilər və s.⁷⁵². Onlar Dumanın deputatları kimi ayda 350 rubl alırdılar⁷⁵³. Büronun və fraksiyanın saxlanması üçün övvəlcədən 27.000 rubl məbləğində xərc nəzərdə tutulmuşdu. Müşavirə iştirakçıları bu pulu Rusiya müsəlmanlarından "xahiş edib almaq" ümidində idilər⁷⁵⁴. Lakin bu çox çətin iş idi. Müsəlman seçiciləri öz deputatlarına çox könlüsüz kömək edirdilər. Rusiya müsəlmanlarının demək olar bütün mətbuat orqanlarının səhifələrində bu barədə həyəcanla danışılırdı. "Mir İslama" jurnalında dərc olunmuş informasiyada fraksiya ilə əlaqələr barədə ona məlumat göndərilməsinin zəruriliyi qeyd olunurdu⁷⁵⁵. "Açıq söz" qəzeti öz oxucularına təəcüblə bildirdi ki, yuxarıda göstərilən müşavirəyə Bakıdan və Yelisavetpoldan dəvət olunmuş şəxslər orada iştirak etməyə imkan tapmadılar. Qəzet kədər hissi ilə yazırdı: "Bizsiz də təsis müşavirəsi keçirildi... Büro da yaradıldı. Bakısız da, onun milyonları olmadan da keçinlər"⁷⁵⁶. Doğrudan da keçindilər, hərçənd bu, heyvət doğurmaya bilməzdi və bunu izah etmək çətin idi.

Bir qədər sonra "Açıq söz" qəzeti IV Dövlət Dumasında və onun bürosunda müsəlman fraksiyasına kömək göstərilməsi işində Bakının rolu və yeri haqqında öz fikrini bildirmişdi. Qəzetin nəşiri M.Ə.Rəsulzadə öz oxucularına təəcüblə bildirdi ki, "tariximizin ən məsul anında, Rusiya tarixinin ən ciddi anında, həyatın ən təhlükəli məqamında... bütün şimali Rusiya fraksiyaya kömək etməyə tələsirdi"⁷⁵⁷. "Yalnız Bakı, bu neft xəzinəsi, varlı diyar kənarında qaldı"⁷⁵⁸.

Hələ 1913-cü ilin fevralında C.Hacıbəyov ilə söhbətində M.Y.Cəfərov diqqətə ona cəlb etmişdi ki, fraksiya bəyanatları və sorğular tərtib etmək üçün müxtəlif qurumlar, idarələr, seçicilər tərəfindən informasiya materiallarının göndərilməsinə ehtiyac duyur. "Hazırda mən vəkillər heyətinə qəbul qaydalarında qeyri-xristian dininə mənsub şəxslər üçün məhdudiyotların ləğvi barədə bəyanat hazırlamaqla məşğulam. Bu məsələ ilə əlaqədar mən materialları toplayıram. Sonra mən şəhər əsasnaməsinin məlum 44-cü maddəsinin ləğvi barədə bəyanat hazırlayıram. Həmin əsasnaməyə görə əhəlişi qarışıq olan şəhərlərdə qeyri-xristian qışalarının sayı bütün qışalarının sayının yarısından çox ola bilməz. Buna görə də mən Nəcəf bəy Vəzirova yazıb xahiş etmişəm ki, bu məsələ barədə Bakı şəhər dumasının əsaslandırılmış məruzəsini göndərsin"⁷⁵⁹.

Müsəlman fraksiyası hökumət bəyannaməsinin müzakirəsində iştirak etmişdi. Nazirlər Şurasının sədri V.N.Kokovtsovun bəyannaməsində qeyd olunurdu ki, hökumət bu Dumanın fəaliyyətini "Əlahəzrətin 17 oktyabr manifestində müəyyən edilmiş hüquqi əsaslara ciddi surətdə əməl olunmaqla Rusiyanın dövlət və ictimai məişətini hətərləfi təkmilləşdirmək üçün yeni

yollar axtarılmasına"⁷⁶⁰ yönəltmək niyyətiyədir. Hökumət boyannaməsi ətrafında müsəlman fraksiyası adından çıxış edənlər diqqəti ona cəlb etmişdilər ki, boyannamədə müsəlmanları maraqlandıran islahatlar, o cümlədən mərifət, köçürmə siyasəti, yerli əhalinin torpaqla təmin olunması barədə 1910-cu və 1911-ci il qanunların ucaqlara aid edilməsi barədə heç nə deyilməmişdir. Fraksiyanın üzvləri müsəlmanların "müasir dövlətin vətəndaşları üçün" çox zəruri olan özünəməxsus mədəniyyətinin inkişafını koskin surətdə ləngidən 1907-ci il 3 iyun tarixli seçki qanununu dəyişdirilməsi barədə danışıbmışdılar. Ufa quberniyasından deputat İ.Axtiyamov müsəlman fraksiyasının üzvləri adından Dövlət Dumasının üzvlərinə müraciət edərək demişdi: "...bizi ikinci dərəcəli vətəndaş vəziyyətiyədən çıxarın, bizi öz səviyyəyə çatdırın, Nazirlər Şurasının cənaib sözləri ilə desək, biz müsəlmanlara milliyyət verin, elə bir milliyyət ki, Rusiyanı öz vətəni hesab edir, onun çiçəklənməsi və möhkəmlənməsi üçün dinc əməyə hazırdır və öz xoşbəxtliyini və hətta varlığını böyük rus xalqı ilə birlikdə görür. Bizo ikibəşli rus qartalının kölgəsi altında mədəni inkişaf etməyə və bütün rus vətəndaşları ilə bərabər cəmiyyətin xeyrinə işləməyə imkan verin"⁷⁶¹.

Nazirlər Şurasının sədri öz boyannaməsinin deputatlara izahında müsəlman fraksiyası nümayəndəsinin bu müddəaları üzərində dayanmağa məcbur olmuş və yaranmış şübhələri dağıtmağa çalışaraq bildirmişdi ki, qanunun bərabər xeyrixah münasibətiyədən danışıqdan hökumət bunu "müsəlman xalqına" aid etmir. V.N.Kokovtsov təəcəbünü bildirərək demişdi: "Məgər bu xalq rus sülətinə tabe olan torpaqlarında uzun əsrlər boyu özünün bütün xüsusiyyətlərinə qayğıkeç münasibəti, məhrəm etiqadına və xüsusiyyətlərinə qətiyyətin toxunmayan ənzəkətli münasibəti hiss etməmişdir mi?"⁷⁶². Bu riyakarlıq kadetlərin lideri P.N.Milyukovu hiddətləndirmişdi. O bildirmişdi ki, "milli məsələ barəsində baş nazirin işlətdiyi ifadələr... açıq-aşkar təhqir və zorakılıq xarakteri daşıyır... Qanun nə xeyrixah, nə də bədxah ola bilər. Bu, mənəvi keyfiyyətdir və qanuna yad olmalıdır. Qanun həmya münasibətdə sadəcə olaraq bərabər, bərabər və ədalətli olmalıdır"⁷⁶³.

1912-ci il dekabrın 10-da M.Y.Cəfərov çıxış edərək V.N.Kokovtsovun boyannaməsinə cavab vermişdi. O, müsəlman fraksiyasının arzularını bildirəcəyini elan etmişdi. Nəticə olaraq Qafqaz müsəlmanlarını maraqlandıran məsələlər üzərində dayanmışdı. O hər şeydən əvvəl zəhmət və özünüdarəsi üzərində dayanmışdı. Boyannamədə zəhmət və özünüdarəsinin Qafqazda tətbiqindən söz getməmişdi. Hərçənd zəhmət və şöhrət özünüdarələri haqqında əsasnamələrin dəyişdirilib tətbiq ediləcəyi Rusiya

vilayətləri göstörilmişdi. Hökumət isə zəhmət və şöhrət özünüdarəlerini "vətənimizin iqtisadi və mədəni yüksəlişinin ən yaxşı təminatı"⁷⁶⁴ hesab edirdi. M.Y.Cəfərov əvvəlki dumaların deputatlarının bununla əlaqədar dəfələrlə boyanət verdiklərinə diqqət cəlb etmişdi. Bu məsələni dəfələrlə öz "acizane məruzələrinə" qaldırması və Qafqazda zəhmətin tətbiqinin vaxtı gəlib çatdığına göstörmüş əli yerli idarəsini də Qafqazın primitiv vasitələrlə idarə olunması narahət edirdi. M.Y.Cəfərov mərifət məsələləri üzərində dayanmışdı: "Biz kədər hissi ilə bildiririk ki, hökumət bu müqəddəs iş - xalqın mərifətlənməsinə qarşı münasibət bəsləyir. Halbuki bu işdə siyasət olmalıdır. İndiyədək hökumət müsəlmanların mərifətləndirilməsi adı ilə onların ruslaşdırılmasına yönəlmiş tədbirləri həyata keçirməyə çalışmışdır"⁷⁶⁵. M.Y.Cəfərov xeyriyyə və mərifət məsələlərinin, onların nəzdindəki məktəblərin bağlanması, ziyahar arasında axtarışlar və hətta aparılması faktlarını qeyd edərək bunu "rus höyətina, rus mədəniyyətinə qovuşmaq" meylinin hökumət tərəfindən tətbiq olunması, "səyca imperiyada ikinci yer tutan" xalqa etimadsızlıq təzahürü kimi qiymətləndirmişdi.

Köçürmə siyasətinə öz mənfə münasibətini bildiren M.Y.Cəfərov bunun məqsədini "yerli ünsürü sıxışdırmaq yolu ilə ucaqlarda rus ünsürünü gücləndirməkdə" görürdü. O, "ucaqların nümayəndəsi kimi" hökuməti "dövlət mənfəci naminə... rus ünsürünə, rus adına məhəbbət, rəğbət, etimadın güclənməsinə çalışmağa"⁷⁶⁶ çağırırdı.

M.Y.Cəfərov 1905-ci il 17 oktyabr manifestinə böyük əhəmiyyət verir, onu "böyük azadlıqlar xəritəsi" kimi qiymətləndirir və "nümayəndəli quruluş" keçidin başlanğıcı hesab edirdi. Lakin deputat qeyd edirdi ki, müsəlmanlar hüquq məhdudiyətlərinin aradan qaldırılması ilə əlaqədar ümidlərinin bu manifestlə bağlasalar da, həmin məhdudiyətlərin əhatə dairəsi hətta genişlənməmişdir, məsələn, onların məhkəmə fəaliyyətiyədə maneələr yaranmışdır. Bu isə ixtisasca hüquqşünas olan M.Y.Cəfərovun mənfəclərinə xüsusi toxunurdu. Boyannamədə hökumətin vahid hüquq normaları yaratmaq arzusunun əks etdirilməsi də onu heç cür qane etmirdi. Hökumət bunda "Rusiya imperiyasının müxtəlif hissələrinin birləşməsinin", həmin normaların Polşa Çarlığı, Pribaltika və Bessarabiya quberniyalarına şamil edilməsinin "stimulunu" görür, hərbi qanunlar və Bessarabiya quberniyalarına şamil edilməsinin "stimulunu" görür, hərbi qanunlar zamanı qətiyyətin nəzərə alınması ki, elə ucaqlar var ki, orada xüsusi hətə də bu zaman qətiyyətin nəzərə alınması ki, elə ucaqlar var ki, orada xüsusi hətə də bu zaman qətiyyədin, onlar "ümumi imperiya qanunları ilə deyil, hərbi qanunlarla, məsələn, səhra əsasnaməsi ilə idarə olunur"⁷⁶⁷. 1913-cü il fevralın 27-də, Tiflis şöhrət polisinin müvəqqəti ştatının müəyyən edilməsi barədə 1909-cu il 17 iyun qanununu qüvvədə olma müddətinin uzadılmasına dair Qafqaz cəmiyyətinin

irəli sürdüyü qanun layihəsi müzakirə edilərkən də o, islahatların keçirilməsi zəruriliyindən danışıqda⁷⁶⁸. Lakin o, 1907-ci il 3 iyun tarixli seçki qanununda dəyişikliklər edilməsi barədə kadet fraksiyası adından P.N.Milyukovun irəli sürdüyü qanunvericilik layihəsi ətrafında çıxış etmiş sosial-demokrat Skobelev ilə həmrəylik göstərməmişdi⁷⁶⁹.

1913-cü il martın 17-də və 18-də Peterburqda keçirilmiş manifestasiya iştirakçılarna polis tərəfindən divan tutulması ilə əlaqədar Dövlət Duması üzvlərinin daxili işlər nazirinə sərəfəsi müzakirə edilərkən M.Y.Cəfərov müsəlman fraksiyası adından bildirmişdi ki, manifestasiya dinc şəraitdə keçmişdir və nümayişçilər barəsində inzibati tədbirlər görülməsinə heç bir ehtiyac yox idi. Eyni zamanda o, manifestasiyanın "slavyanların islama qarşı mübarizəsi" ilə əlaqədar təşkil edildiyi üçün sərəfəsinin qəbul olunmasına səs verən Volnsk quberniyasından deputat Melnikova etirazını bildirmişdi. "Əgər bu birco hadisə olsaydı, mən buna diqqət yetirməzdim, lakin sən mətbuatının məlum hissəsi də bu məsələni qoyur", - deyən M.Y.Cəfərov vurğulamışdı ki, məsələnin bu cür qoyuluşu "bizim həmmüvafiq olan müsəlmanlarla xristianlar arasında antaqonizm" yarada bilər⁷⁷⁰.

1913-cü ilin iyununda M.Y.Cəfərov Baş Əkinçilik İdarəsinin ona təqdim etdiyi materiallardan istifadə edərək⁷⁷¹ 1913-cü il üçün Köçürmə İdarəsinin smetəsi barədə çıxış etmişdi. "Hər bir dövlət məsələsi kimi köçürmə işinə də iki tərəfdən, köçürmə işinin məqsəd və vəzifələrini özündə əks etdirən prinsipial tərəfdən və bu işin təşkilini və aparılmasını özündə əks etdirən texniki cəhətdən baxıla bilər"⁷⁷². Buna görə də o hesab edirdi ki, köçürmə siyasətinin birtərəfliliyi bununla izah olunur ki, hökumət mərkəzi quberniyalarda əhalinin həddən çox sıxlığını aradan qaldırmağa çalışaraq köçürmə zonalarında artıq torpaqların olub-olmaması barədə məlumatları nəzərə almamışdır. Hökumət Səhra və Türkiyə vilayətlərinin, Zaqafqaziyanın yerli əhalisinin hüquqlarını və mənfəətlərini nəzərə almağa borcludur. Deputat Türkiyə diyarında köçürmə işinin vəziyyəti haqqında senator Palenin məlumatına, habelə Bakı şəhərinin və Bakı quberniyasının təftiş materiallarına əsaslanaraq qətiyyətlə heç bir sərəfəli sistemin və planlı təşkilatlılığın olmadığını göstərmişdi - "tam kaos yerlərdə torpaq ayrılması işlərinin heç bir şey və heç bir kəs ilə hesablaşmayan rəhbərlərinin ixtiyarları istədikləri kimi işləməsi və özbaşınalığı üçün qeyri-məhdud meydan açır. Bizim köçürmə təşkilatlarımızın bütün bu vəziyyətləri təsəvvür edəndə, qeyri-ixtiyari olaraq belə bir sual çıxır: doğrulanmış mədəni, hüquqi dövlətdə köçürmənin bu cür vəhşi üsullarına yol verilməlidir"⁷⁷³.

M.Y.Cəfərov Zaqafqaziya vəziyyəti üzərində dayanaraq qeyd etmişdi ki, bu diyarda, xüsusən onun dağlıq hissəsində əhalinin özünün torpağa kəskin ehtiyacı var, belə ki, adambaşına Tiflis quberniyasında təxminən 1,9 desyatin, İrovan quberniyasında təxminən 1,6 desyatin, Kutaisi quberniyasında təxminən 0,5 desyatin, Yelışavətpol quberniyasının dörd qəzasında - Cavanşir, Cəbrayıl, Zəngəzur və Şuşa qəzalarında 0,6 desyatinədək, Bakı quberniyasının Lənkəran qəzasında 0,5 desyatinədək, Quba qəzasında 0,9 desyatin torpaq düşür⁷⁷⁴. Köçürmə məsələsində Kür və Araz çaylarının vadilərində ən yaxşı torpaqlar yerli əhaldən alınmış köçkünlərə verilmişdir. Muğan düzündən suvarılması və məskunlaşdırılması barədə III Dumada qəbul edilmiş qanun orada yerli əhalinin yaşaması üçün bütün imkanları onların əlindən almışdır. Köçürmə işinin bu cür təşkilini M.Y.Cəfərov tamamilə haqlı olaraq "dövlət işi deyil", yerli əhaliyə qarşı yönəldilmiş "dövlət boyası" hesab edirdi. Zənnimizcə, o, tam əsasla köçürməni "əhalinin ayrı-ayrı hissələri arasında torpaqların tənzimlənməsini və ədalətli bölüşdürülməsini dövlət tədbiri" kimi qiymətləndirir və hesab edirdi ki, ucaqların əhaliyə üçün artıq torpaqlar yalnız diqqətlə yoxlandıqdan, onların kəmiyyəti və keyfiyyəti müəyyən edildikdən sonra köçkünlərə verilməlidir. O, qarşıdakı köçürmə işləri ilə əlaqədar "yerli əhalinin torpaqla təminatının olmaması haqqında" qərar verilən qanun layihəsini Dövlət Dumasının müzakirəsinə verməyi hökumətə təklif etmişdi. "Köçürmə işində göstərilən qeyri-normal halları aradan qaldırılması zərurəti təkcə yerli əhalinin mənfəəyindən deyil, həm də dövlətin mənfəəyindən irəli gəlir, çünki hökumətin hazırkı köçürmə siyasəti əhalinin müxtəlif hissələrinin mənfəətlərini toqquşduraraq yalnız onları bir-birinin üzərinə salmışdır"⁷⁷⁵. Bu cür siyasət "xalq nümayəndələrinin ən yaxşı hissəsi" tərəfindən sort şəkildə pislənməlidir⁷⁷⁶. Nəticənin sonunda o, müsəlman fraksiyası adından bildirmişdi ki, hökumətin köçürmə siyasətinə etiraz olaməti olaraq Köçürmə İdarəsinin mərkəzi təşkilatlarının saxlanması təxsisatları ayrılması əleyhinə səs verəcəkdir.

Kutaisi, Batumi vilayətlərindən, Suxumi dairəsindən deputat Çxenkelə öz bəyanatında M.Y.Cəfərovu müdafiə etmişdi: "Rusiyanın Avropa hissəsində bir kvadratverste 22,2 sakin, Zaqafqaziya isə 26,4 sakin düşür"⁷⁷⁶.

Bu dəfə Zaqafqaziya deputatları Dumani inandırma bilmiş və Duma qərar almışdı ki, köçürmə zamanı yerli əhalinin qanuni həyat mənfəətləri pozulmasın və "cəmiyyətlərə və kondiyələrə ayrılan torpaq payları qəti təsdiq edilmədən artıq sahələr deyilən yerlər hesabına yaradılmış köçürmə sahələrində"⁷⁷⁷ yeni sakinlər yerləşdirilməsin.

M.Y.Cəfərov Zaqafqaziyanın bəzi yerlərində məhsul qıtlığından əziyyət çəkən əhaliyə kömək barədə Qafqazdakı ali çar administrasiyası nümayəndəsinin məsələ qoymasından istifadə edərək zərərçəkənlərə kömək göstərilməsi ilə əlaqədar öz nöqteyi-nəzərini bildirmişdi. O, belə hallarda əhaliyə vaxtında yardım göstərməklə zəhmətsonun Qafqazda təxirə salınmadan təbii qüvvələrin zəruri olduğunu bildirmişdi. O xatırlatmışdı ki, zəhmətsonun Qafqazda təbii qüvvələrin zərurətini II Dumdada əksəriyyət müdafiə etmişdi. Duma əksəriyyətlə M.Y.Cəfərovun təklifinə səs vermiş və belə bir qərar qəbul etmişdi: hesab edilsin ki, "adı çəkilən idarəetmənin Qafqazda tezliklə təbii qüvvənin zərurətini qoruyur"⁷⁷⁸. Zaqafqaziya deputatlarının diyarda zəhmətsonun təbii qüvvələrin Dumanın bir sıra deputatları tərəfindən müdafiə olunmuşdu. Kadetlərin liderlərindən biri knyaz D.L.Şaxovski bu tələbi öz proqramına daxil etmişdi.

M.Y.Cəfərov Zaqafqaziya zəhmətsonun təbii qüvvənin məqsəduyğunluğu, bütövlükdə diyarın təsərrüfatının inkişafı üçün zəhmətsonun təsisatının zərurətini məsələsini dəfələrlə qoymuşdu. O çıxış etmək üçün hər bir imkan-dan istifadə edirdi: 1914-cü ilin aprelində - okinləri don vurmağı noticosində İrəvan quberniyasının bəzi yerlərində zərər çəkmiş kənd əhalisinə yardım tədbirləri müzakirə olunarkən, 1914-cü ilin mayında kənd iqtisadiyyatı və kənd təsərrüfatı statistikasına şöbəsinin smetası üzrə çıxış edərək öz prinsipinə - materialları yalnız diqqətlə öyrəndikdən və dərk etdikdən sonra məsələlərin müzakirəsinə iştirak etmək prinsipinə sadiq qalaraq torpaqayxışdırma şöbələrinin fəaliyyətinin mahiyyətini açıb göstərmiş və iki istiqaməti müəyyən etmişdi: I - Rusiyanın mərkəzi quberniyalarında, II - Rusiyanın ucqarlarında. O, diqqəti buna cəlb etmişdi ki, bataqlıqların qurudulması, torpaqların suvarılması və su ilə təmin olunması yolu ilə imperiyanın kənd təsərrüfatı fondunu artırmaq vəzifəsi dəyişən və şöbə yerli əhalinin ehtiyaclarına məhəl qoymayaraq köçürmə və məskunlaşdırma məqsədilə yalnız ucqarlardakı dövlət torpaqlarının suvarılması üzərində diqqətini cəmləşdirmişdir⁷⁷⁹. M.Y.Cəfərov həmçinin qeyd etmişdi ki, 1914-cü il üçün kredit təyinatlarının öyrənilməsi noticosində aydın olmuşdur ki, bu kreditin böyük əksəriyyəti köçürmə işi və köçürmə üzrə torpaqayxışdırma ehtiyacları üçün nəzərdə tutulmuşdur. Daha sonra o, yerli əhalinin ehtiyaclarının nəzərə alınmaması hallarına dair çoxlu misal gətirərək demişdi: "Əziyyət çəkən yerli əhali və onların ehtiyacları şöbənin heç yadına da düşmür"⁷⁸⁰. Onlar suvarma imkanı qazananda, bu bəzən çox gec olurdu. Halbuki məsələ, Muğanda bütüm suvarma kanalları və suvarma qurğuları təkəndə dövlət xəzinəsinin vəsaiti hesabına deyil, yerli əhalinin zəhmətsonu vəsaiti

və natural müqəvəfiyyəti hesabına inşa olunmuşdu. Yerli əhali, necə deyirlər, şəxsi suvarma kanallarının köməyindən istifadə etməyə məcbur olurdu ki, buna görə də öz məhsulunun üçdə bir hissəsini ödəyirdi. M.Y.Cəfərov şöbənin fəaliyyətini hətərləfi təhlil etdikdən sonra nöqsanların aradan qaldırılması, milliyyətinə və dininə fərq qoymadan əhalinin bütün qruplarına xidmət göstərilməsi zərurətini qeyd etmişdi⁷⁸¹.

1916-cı ilin fevralında Dumanın deputatları Bakı şəhərində baş vermiş hadisələrə əlaqədar verilmiş icbari qərarların izah olunması barədə sorğu-ərizə ilə Qafqaz canişininə və daxili işlər nazirinə müraciət etmişdilər. Bakıdan olan deputatlar Cəfərov, Skobelev və Papacanın çıxış edərək bildirmişdilər ki, Bakıda baş vermiş iğtişaşlar bahalıq ilə əlaqədar olmuşdur. Əsasən qadınlardan ibarət olan çoxsaylı kütlə mağazalara və anbarlara hücum çəkərək malları dağıyıb aparmışdır. Natiqlər Bakının xüsusi yer tutduğunu, xüsusən bütün ölkənin neft və neft məhsulları ilə təchizatında onun müdafiə müəssisələrinin rolunu qeyd edərək ərzaq böhranının kəskinləşməsinin qarşısını almağı xahiş etmişdilər. Sorğu qəbul olunmuşdu⁷⁸².

Müəssisə fraksiyasının nümayəndəsi 1916-cı ilin martında Maarif Nazirliyinin smetasının müzakirəsindən istifadə edərək Dumanın iclasında fraksiyanın proqramını bəyan etmişdi. Bu sonaddə maarif sahəsində müsəlmanların hüquqlarını məhdudlaşdıran qanunvericilik və inzibati normaların ləğvi, ibtidai məktəb proqramında rus dilinin öyrənilməsinə müəyyən yer ayrılmaqla şəgirdirlər ana dilində tədrisin təbii, ayrı-ayrı adamlara və cəmiyyətlərə ana dilində məktəblər açmaq hüququnun verilməsi barədə arzular ifadə olunmuşdu. Proqram həmçinin yuxarıda göstərilən məktəblər üçün müvafiq pedaqoji heyətin hazırlanması məqsədilə zəruri tədbirləri də nəzərdə tutur, müsəlmanlar üçün həyati əhəmiyyəti olan bu işə xəzinədən lazımı təxsisatlar ayrılmasını müəyyən edirdi. Duma bu məsələnin iclasda hollinin çətin olduğunu bildirərək fraksiyanın razılığı ilə onu xalq təhsili komissiyasına verməyi qərara almışdı⁷⁸³.

M.Y.Cəfərov 1916-cı ilin martında Yerli Özüniidarə Komissiyasının məruzəsi ətrafında çıxış edərək Zaqafqaziya zəhmətsonu idarələrinin təbii qüvvənin qanunvericilik qaydasında həllinin məqsəduyğunluğu üzərində dayanmışdı. Bu məsələnin Zaqafqaziya çoxdan arzu olunduğunu və yarıməslək tarixə malik olduğunu bildirən M.Y.Cəfərov Papacanın və Skobelevin fikirləri ilə həmrəyliyini bildirmişdi. Natiq onların dediklərinə əlavə olaraq xatırlatmışdı ki, zəhmətsonu özünüidarəsinin təbii məsələsi meydana çıxanda əvvəllər mərkəzi hakimiyyət cavab verirdi ki, yerli əhali bu idarəetmə formasına hazır deyildir. İndi isə, yəni 1916-cı ildə müharibə

dövrünün olduğu göstərilir və vədlər verilir ki, zemstvo özünüidarəsi müharibədən sonra tətbiq ediləcəkdir. O, zemstvo islahatının vaxtı çatmış zorunluluğunun mahiyyətini açaraq yolların, əhaliyə aqronom və tibbi yardımın, kənd əhalisi arasında maarifin və s. olmasını göstərmişdi. O, Dövlət Dumasına ümid bəsləyərək inanırdı ki, Duma hökuməti bu məsələni həll etməyə və yerli xüsusiyyətləri nəzərə almaqla Zaqafqaziya da heç olmasa 1890-cı il əsasnaməsini tətbiq etməyə məcbur edəcəkdir⁷⁸⁴.

Zaqafqaziya deputatlarının diyarda zemstvonu tətbiq etmək tələbi Dumanın bir sıra deputatları tərəfindən müdafiə olunmuşdu. Kadetlər partiyası sol cərəyanının liderlərindən biri olan D.İ.Şaxovski bu tələbi partiyanın ön yaxın tələbləri kimi öz programına daxil etmişdi⁷⁸⁵.

1916-cı il noyabrın 3-də Dumanın iclasında bir sıra deputatlar hökumətə etimadsızlıq bildirmişdilər. Belə ki, progressistlər fraksiyasını təmsil edən Don qoşunları vilayətindən deputat Yefremov bildirmişdi ki, hazırkı dövrdə əsas vəzifə xarici düşmən üzərində qələbəni təmin etməkdir. "Lakin bu hökumət bizi qələbəyə gətirmək iqtidarında deyildir; onu böyük Rusiyaya layiq başqa hökumət əvəz etməlidir"⁷⁸⁶. Terek vilayətindən deputat Karaulov onu müdafiə edərək demişdi: "İndiki hökumət öz məsuliyyətsizliyi ilə nöinki heç vaxt böyük Rusiya yaratmayacaq, mövcud olanı da məhv edəcəkdir"⁷⁸⁷.

Müxalifətin hökumətə verdiyi qiymətə M.Y.Çəfərov da müsəlman fraksiyasının üzvləri arasında qoşulmuşdu. Deputat müharibənin xarakterini üzərində dayanaraq və hökumətin öz sözləri ilə bunu "azadlıq müharibəsi" adlandıraraq qeyd etmişdi ki, bir halda ki, "rus ordusu xarici xalqlara azadlıq aparır, onda elə həmin azadlıq Rusiya imperiyasının tərkibinə daxil olan çoxsaylı xalqlara da elan olunmalıdır"⁷⁸⁸. Lakin hökumət "kiçik" xalqlara münasibətini daha da kəskinləşdirmişdi. "Milli zülmün acınacaqlı praktikası heç vaxt indiki azadlıq müharibəsi dövründəki səviyyəyə gəlib çatmamamışdır. İndiki kimi heç vaxt mərkəzləşdirilmiş rəhmsiz bürokrat mexanizmi Rusiyanın özgə xalqlarının milli hissələrini bu qədər təhqir etməmiş və onların məişət və mədəni xüsusiyyətlərini cybəcərləşdirməmişdir"⁷⁸⁹. O, sözüne misal olaraq Türkiyədən və Səhra vilayətlərinin 19 yaşından 43 yaşnadək sakinlərinin hamiləlikə orduya çağırışını göstərmişdi. Əvvəllər hərbi mükölləfiyyətdən azad edilmiş çağırışçılar inzibati şəxslərdən və idarələrdən lazımi izahat almıyaraq və müxtəlif səyülər yayaraq çəxnaşmaya düşmüş və bu da üsyan kimi qələmə verilmişdi. Buna görə onlara divan tutulmuşdu. Qan tökülmüş, faciə baş vermiş, evlər yandırılıb viran qoyulmuşdu. Digər tərəfdən də rüsvətçorluq, ağır vergilər, zorakılıq görünməmiş miqyas almışdı. M.Y.Çəfərov bütün bunların səbəbini

"məsuliyyətsiz bürokratiya"da" görürək hesab edirdi ki, o öz yerini xalq nümayəndələri qarşısında məsuliyyət daşıyan hökumətə verməlidir. Deputat təklif edirdi ki, dərhal "Rusiyanın bütün xalqlarına onların gələcək milli dirçəlişinin parlaq dövrünün başladığı elan olunsun". Onun fikrincə bu, "rus xalqını özgə xalqlar ilə daha möhkəm və qırlmaz qardaşlıq telləri ilə birləşdirəcək, qanlı meydanlarda vuruşan mübarizlərin sinosinə yeni güc verəcək, ... inam yaradacaqdır ki, özgə xalqların vətən yolunda verdikləri sayəsiz-həbsətsiz qurbanlar bərabərhuquqlu ümumiyyəti həyatın qapılarını onların üzünə təybatay açacaqdır"⁷⁹⁰.

M.Y.Çəfərovun nitqi Bakı ictimaiyyətinin marağına səbəb olmuşdu. Bu çıxışın təhlilinə "Açıq söz" və "Baku" qəzetlərində məqalələr həsr olunmuşdu. Bir qədər narahatlıq doğuran o idi ki, senzura çıxışın mətninin tam şəkilə dərcinə imkan verməmişdi. Buna görə də "Açıq söz"dəki məqalənin müəllifi müsəlman fraksiyasına, onun üzvlərinə xəbərdarlıq edirdi ki, "çətən-dəki mövcud qarmaqarışıqlıq dövründə hər bir sözü ölçüb-biçmək lazımdır"⁷⁹¹, həm də ona görə ki, "Rusiya parlamentarizmi hələ möhkəmlən-məmişdir və kök salmamışdır"⁷⁹².

Fraksiyanın sədri K.M.Tevkelev və M.Y.Çəfərov Nazirlər Şurasının sədrinə məktub yazaraq ondan xahiş etmişdilər ki, qeyri-rus xalqlarının orduya çağırışını nizamə salsın. Onlar Daxili İşlər Nazirliyinə getmiş və müsəlmanların müdafiə işlərinə cəlb olunması barədə informasiya almışdılar⁷⁹³. Bununla yanaşı onlar tarla işlərinin qızğın çağında əhalinin məşğulluğunun nəzərə alınmasını xahiş edərək bildirmişdilər ki, tarla işlərində çalışan əhalinin ailələrinə orduya çağırılanların ailələri kimi cəmi əsaslarla dövlət ərzaq payı verilməli, tibbi və yaş mütiyənəsi diqqətlə keçirilməli, işçi drujinalar üzərində roislər təyin edilərkən onların rəhbərlik edəcəkləri adamların dilorini bilməsi nəzərə alınmalıdır və s.⁷⁹⁴ Fraksiyanın və onun bürosunun söyləri ilə başqa xalqların orduya çağırışını sentyabrın 15-dək təxirə salınmışdı⁷⁹⁵. "Açıq söz" qəzeti bunu müsəlman fraksiyasının xidmətləri kimi qeyd edərək yazırdı ki, "Qafqaz müsəlmanları fraksiyasının və bürosunun faydasını hiss edənlər, halbuki bizdən onlara heç bir xeyir qıxdır"⁷⁹⁶.

K.M.Tevkelevin və M.Y.Çəfərovun Nazirlər Şurasına müraciət etməsinə səbəb 1914-cü ilin mayında Bakıdan "Qafqaz müsəlmanlarının" imzası ilə K.M.Tevkelevə göndərilmiş məktub olmuşdu. Məktubda xahiş olunurdu ki, müsəlmanların ehtiyacları haqqında Nazirlər Şurasının sədrinə məlumat verilərək rus ordusu sıralarında hərbi mükölləfiyyət çəkənin zərurətini məsələsi xüsusi qoyulsun, bunun tezliklə Qafqaz müsəlmanları arasında tətbiqinə kömək göstərsin. Məktub müəllifləri buna "müsəlman xalqının milli

mənlik şüurunun yüksəldilməsi" vasitələrindən biri kimi bəxarəq XIX əsrin 80-ci illərində ümumi hərbi müqəlləfiyyətə müsəlmanların mənfi münasibətini inkar etmədən bunu belə izah edirdilər ki, o zaman əhalidə "osqorin həqiqi vəziyyəti haqqında aydın təsəvvür" yox idi. Lakin indi əhali görəndə ki, "qonşusu, fəhlə və ya çoban olan xristian həmyerlisi üçillik xidmət çəkib evə qayıdanda yarımsavadlı olsa da, rus dilində tomiş danışır, mögər o hərbi müqəlləfiyyətin bütün faydasını dərək etməyəcəkdirmi?"⁷⁹⁷. Əgər yüz evi olan kənd hər il 10-15 nəfəri osqorliyə göndərsə, 10 osqor rusca savad alıb, rus dilini, müxtəlif peşələri öyrənib öz diyana qaydar və öz həmkəndliləri arasında xüsusi nüfuz qazanaraq onların möşətinə təsir göstərsə, bir-birinin evini yandırmaq, soyğunçuluq etmək kimi halların qarşısını ala bilər. Göründüyü kimi, Qafqaz müsəlmanları hərbi müqəlləfiyyətə modoniyət ocağı kimi baxırdılar⁷⁹⁸.

IV Dövlət Dumasının fəaliyyəti dövründə ölkədə ümumilliyə böhran artırdı. Dumada təmsil olunmuş bütün siyasi qüvvələr də öz narazılığını gizlətmirdilər. Çarizmə olan bütün ümidlər özünü doğrultmamış, vəd olunan islahatlar kağız üzərində qalmışdı. Gədikcə vəziyyət aydınlaşırdı - islahatlar olmayacaq. Ümid məyusluqla əvəz olunurdu və bu məyusluq demək olar bütün Dumanı əhatə edən narazılığa gətirib çıxarırdı.

1915-ci ilin avqustunda Dumanın bir sıra fraksiyaları - progressistlər, kadetlər, "17 oktyabr ittifaqı", zəmsəvoçu oktyabristlər, millətçi mərkəz fraksiyaları "mütərəqqi blokda" birləşdilər⁷⁹⁹. 422 deputatdan 236-sı bu blokda daxil olmuşdu⁸⁰⁰. Duma fraksiyalarının birləşməsi ideyasının həyata keçirilməsində kadetlərin fəal mövqeyi ilə yanaşı sağ təmayüllü qüvvələrin təşəbbüsü də mühüm yer tuturdu. Blokun proqramının layihəsi P.N.Milyukov tərəfindən tərtib edilmişdi. Bu layihəyə baxan komissiyaya da o özü başçılıq etmişdi⁸⁰¹. "Mütərəqqi blokun" proqramının əsas tələbi "ölkənin etimadını qazanmış və yaxın müddətdə müəyyən proqramın yerinə yetirilməsi barədə qanunvericilik idarələri ilə razılığa gəlmiş şəxslərdən ibarət birləşmiş hökumət yaradılması" idi. Bu tələbin əsasını "İctimai Etimad Nazirliyi" şüarı təşkil edirdi⁸⁰². Fraksiyalar Duma daxilində kompromis əsaslarla birləşməyi qərara alaraq milli proqramda özlərinin hüquq bərabərliyi tələbinin əvəzinə yaygın, heç bir şeyə təminat verməyən başqa ideya təklif etmişdilər - "yohudilər üçün məhdudlaşdırıcı qanunların ləğvi yoluna qəddəm qoymaq". "Polşada torpaq sahibliyi haqqında qanunlara yenidən baxılmasına başlamaq"⁸⁰³ müddəəsi də eyni ilə bu cür səsləndirdi.

Müsəlmanlara gəldikdə isə, onların problemləri proqrama daxil edilməmişdi. Müsəlman fraksiyasının "mütərəqqi blok" daxil olmamasının səbəbi də bu idi. Halbuki blokun yaradılması dövründə M.Y.Cəfərov fraksiyanı həm Dumanın ağsaqqallar şurasında, həm də fraksiyalararası müşavirələrin işində təmsil etmişdi. O özünü "Mütərəqqi blok və müsəlman fraksiyası" məqaləsində⁸⁰⁴ bu barədə çox ətraflı yazmışdı. M.Y.Cəfərov fraksiyaların vahid blokda birləşməsi səbəbləri üzərində dayanaraq qeyd etmişdi ki, "blok Dövlət Dumasının iş proqramı məsələsindən yaranmış". Blokun vəzifəsi "ölkəni razı salmağa, düşmən üzərində qəti qələbə üçün əlverişli şərait yaratmağa" qadir olan qanun layihələrini və məsələləri proqrama daxil etməkdən və "bununla da proqramın qəbul olunması üçün Dumada çoxluğu öz ətrafında toplamaqdan" ibarət idi⁸⁰⁵.

Fraksiyalarda blokun proqramının ilkin müzakirəsindən sonra avqustun 9-da müşavirə çağırılmışdı. Həmin müşavirədə proqram qəbul edilmişdi. Fraksiya adından M.Y.Cəfərov təklif etmişdi ki, proqrama müsəlmanlar barəsində mövcud qanunvericilikdəki hüquq məhdudiyətlərinin, inzibati sıxışdırılmaların ləğvi, o cümlədən Dumada müsəlmanların nümayəndəliyini kəskin surətdə məhdudlaşdırmış 3 iyun seçki aktının dəyişdirilməsi də daxil edilsin. Lakin onun təklifləri qəbul edilməmişdi. Bundan sonra blok ilə bağlı müşavirələrə müsəlman fraksiyasının nümayəndələri dəvət edilməmişdi. Fraksiya blokun yaradılmasından və onun proqramının hazırlanmasından yalnız avqustun 26-da qəzetlərdən xəbər tutmuşdu. "Kaspi" qəzetində dərc olunmuş məqalədə M.Y.Cəfərov blokun proqramında "özgə xalqların" məsələsinin qoyuluşuna qiymət vermiş, proqramın müvafiq bəndlərini misal çəkərək belə bir faktı bildirmişdi ki, ayrı-ayrı millətlərin deputatlarının köməyi ilə Dumanın sol qruplarının avqustun axırlarında irəli sürdükleri dini və milli hüquq məhdudiyətlərinin ləğvi barədə qanunvericilik layihələri kadetlər və progressistlərin əksəriyyəti tərəfindən rədd edilmişdir. M.Y.Cəfərov yazırdı: "Açıq-aşkar görünürdü ki, göstərilən məhdudiyətlərin ləğvinə həmişə tərəfdar çıxmış müxalif (kadetlər və progressistlər) fraksiyalar hazırki dövrün və ya hansısa başqa səbəblərin təsiri altında opportunist yolunu tutdular, oktyabristlər və onlardan daha sağ təmayüllü qrupu blokla əlbəttə üçün özgə xalqlar barəsində məhdudiyətlərin ləğvinin blokun proqramına daxil edilməsinə razılıq verdilər. Yeri gəlmişkən, iyulun 20-də Dumanın iclasında oktyabristlər və onlardan daha sağda dayanan blokçular həmin məhdudiyətlərin əleyhinə səs vermişdilər"⁸⁰⁶.

Fraksiyanın "mütərəqqi bloka" münasibəti Rusiya ictimaiyyətinin böyük marağına səbəb olmuşdu. Qəzetlərdə bir-birinə kifayət qədər zidd olan rəylər dərc olunurdu. Məsələn, II və III Dumanın üzvü, məşhur publisist, andlı müvəkkil köməkçisi, Kazanda çıxan "Yılduz" qəzetinin redaktoru Sədri Əfəndi Maqsudov "Yılduz" və "Vəqt" qəzetlərində "Mütərəqqi blok və fraksiyamız" adlı məqalə dərc etdirmişdi. O, fraksiyanın blokdan konarda qalmasını partiyaların bölüşdüyü bu qədər mühüm tarixi məqamda çox böyük siyasi səhv hesab edirdi. O, "Hüquqlarıdan narazı olan millət həmişə və hər yerdə öz ehtiyacları barədə danışmalı və haray salmalıdır" şüarını irəli sürürək yazırdı ki, əgər blokun üzvləri "müslimanların heç olmasa minimum tələblərini yerinə yetirəcəklərini vəd edərlərsə", fraksiya bloka daxil olmalıdır⁸⁰⁷. M.Y.Cəfərov onunla polemikaya girərək yazırdı: "Mən Sədri Əfəndi Maqsudovu əmin edə bilərəm ki, blokun proqramında nəinki göstərilən bənd ("özgə xalqlar" barəsində məhdudyyətlərin ləğvinə dair bəndin təkcə özü, onun fikrincə, fraksiyanı bloka daxil olmağa sövq etməli idi) olsaydı, hətta bloka girərək müslimanları ağırlı məsələlərindən hər hansı birinin onun proqramına daxil edilməsinə soy göstərmək imkanı da olsaydı, biz bunu edərdik və Sədri Əfəndinin zənn etdiyi kimi, bizim qürurumuz belə bir şəraitdə müirəcot etməyimizə, xahiş etməyimizə heç də mane olmazdı"⁸⁰⁸.

Bununla yanaşı M.Y.Cəfərov gələcəkdə fraksiyanın bloka daxil olması imkanını da istisna etməyərək bunu blokun özünün aktuallığı və müsləmanlara münasibətdə mövqeyi ilə əlaqələndirirdi. O, fraksiyanın bloka münasibətinə iki tərəfdən yanaşırdı. Müsləmanlar təmsil edən fraksiyanın marağı var idi ki, blok müsləmanlara bilavasitə aid olan məsələlərə diqqət göstərsin. Eyni zamanda o yazırdı: "Biz rus vətəndaşları kimi, bloku və onun proqramını müdafiə edə bilirik, çünki xüsusən yaşadığımız indiki şəraitdə ölkənin vəziyyətini xeyli dərəcədə yaxşılaşdırmağa qadir olan proqramın həyata keçirilməsi müsləmanların mənafeletirino uyğun olmaya bilməz. Lakin bu hər halda bloka müsləman deputatları kimi münasibətimizi istisna edə bilməz"⁸⁰⁹.

S.Maqsudovdan fərqli olaraq "Kaspi"də və "Açıq söz"də dərc olunan yazılarda müəllifləri müsləman fraksiyasının üzvləri ilə həmrəy idilər. C.Hacıbəyov "Müsləmanın qeydləri. Blok və biz" məqaləsində yazırdı ki, "Dumada fraksiyamız öz tərkibinə görə nə qədər zəif olsa da, onun sağlamlıq düşüncəyə malik olmadığını və təmsil etdiyi ünsürün şübhəsiz xeyrini arzulanmadığını söyləmək çox böyük ədalətsizlik olardı"⁸¹⁰. Müsləmanların siyasi təşkilatının və Rusiyanın ictimai-siyasi həyatında onları təmsil edə biləcək adamların olmadığını⁸¹¹ iddia edən M.Y.Cəfərovdan fərqli olaraq "Açıq söz" qəzetindəki "Dövlət Dumasında" adlı bir sıra yazılarda müəllifi fraksiyanın

diqqətini kifayət qədər qəti şəkildə Ümumrusiya müsləmanları qurultaylarının göstərişlərinə cəlb etmişdi. O qeyd edirdi ki, fraksiyanın proqramı "İttifaqı-müslimin"ın proqramıdır, fraksiyanın çantasında olan qanun layihələrindəki müddəalar bu proqramdan götürülmüşdür. O, fraksiyanı proqramı sadiq qalaraq yalnız çeviklik göstərməyə və taktiki üsulları tozələməyə çağırırdı. "Fraksiya müstəqil işləməli, heç kimə qoşulmamalıdır". Müəllif blok müvəqqəti və qeyri-sabit bir şey hesab edərkən fraksiyaları "hər cür siyasi corəyanlara və əhval-ruhiyyəyə"⁸¹² uymamağa çağırırdı.

Duma komissiyalarının üzvü olan M.Y.Cəfərov ən müxtəlif məsələlərin müzakirəsində iştirak etmişdi. O, vəkillər heyətinə qəbul olunarkən qeyri-xristian dinindən olan şəxslər barədə məhdudyyətlərin ləğvi məsələsinə dair, habelə baş vergisi verən sikkələrə məxsus şəxslərin hüquqlarının bərabərləşdirilməsi haqqında hökumətin qanun layihəsinə baxan komissiya üçün materiallar hazırlamışdı. Kadetlər, oktyabristlər və progressistlər bu təklifi müdafiə edəceklərini vəd etmişdilər. Belə ki, Bütöcə Komissiyasının iclaslarında⁸¹³ M.Y.Cəfərov aydınlaşdırmışdı ki, neft çıxan torpaqlar sifariş təqdim olunmadan xüsusi şəxslərə verilə bilməzi, Qazax qəzasının heyvandar əhalisinin öləndən torpaqları almaq üçün qanunı əsas varmı, köçürmə siyasəti prosesində Qırğıstanın yerli əhalisinin mənafeletirinin saxlanılması hüquqa uyğundur? O, Varşava qaz zavodunun fəhlələrinə qarşı zorakılıq, kond təsərrüfatı məşinləri və alətləri istehsal edən bir neçə zavodun sindikatının zorəri, seldən zorər çəkmiş Volqaboyuna kömək barədə sorğular imzalamışdı. M.Y.Cəfərov sado kondilliləri və əvvəllər baş vergisi vermiş sikkələrə məxsus şəxslərin hüquqlarında bəzi məhdudyyətlərin ləğvinə, şəxsi mülkiyyət hüququ ilə torpağı olan bütün kondillilərə seçki hüquqlarının verilməsinə və s. tərəfdar çıxmışdı.

Birinci Dünya müharibəsi dövründə Dövlət Dumasının üzvləri adına lazaretin müvəkkili təyin edilmiş M.Y.Cəfərov parlament fəaliyyəti ilə yanaşı Qafqazda hərbi əməliyyatlar rayonuna da baş çəkmiş olurdur⁸¹⁴. Eyni zamanda müharibədən zorərçəkənlərə yardım üzrə xüsusi müşavirədə, qaçqınlara yardım üzrə Qafqaz komitəsində Bakı müsləman xeyriyyə cəmiyyətinin nümayəndəsi olan M.Y.Cəfərov çox böyük mərhəmət göstərərək qaçqınları və onların uşaqları üçün sığınacaq yaradılmasına, bu adamlara hər cür kömək göstərilməsinə, əhaliyə aşağı qiymətlərlə orzaq satışı üçün orzaq dükənlərinin təşkilinə vəsait buraxılmasını hökumətdən tələb etmişdi⁸¹⁵.

Bələliklə, dönd çağırış Dövlət Dumasında Azərbaycanın sosial cəhətdən yuxarı təbəqələrindən nümayəndələrinin fəaliyyəti, Dumanın çoxsaylı əsas və yardımçı komissiyalarında iştirakı, habelə Azərbaycan səhəbkarlarının idc-

oloqlarının yerli və paytaxt mətbuat orqanlarının səhifələrində çıxışları sübut edir ki, onlar XX əsrin əvvəllərində petisiyalarda və müraciətlərdə irəli sürdükləri tələblərin yerinə yetirilməsinə can ataraq hər cür hüquq məhdudiyətlərinin ləğvi uğrunda mübarizə aparır, ana dilində təhsil hüququna, məhkəmə icraatında ana dilinin tətbiqinə və s. nail olmağa çalışırdılar. Onlar geniş kütlələri siyasi hüquqlar uğrunda mübarizəyə cəlb etmək istəyirdilər. Onlar Rusiyadakı mövcud konstitusiyaya quruluşu çərçivəsində islahatlarla böyük ümidlər bəsləyərək bildirdirdilər ki, bu, "partiyamız və ya qrupun ixtirası" deyildir, "insan bircəvliyəsini inkişafında və yüksəlişində təbii və zəruri mərhələdir" və "bu labüdü prosesə zidd çıxan bütün təzahürlər təbii ölümə məhkumdur"⁸¹⁶. Azərbaycanın görkəmli ictimai-siyasi xadimi Nəriman Nərimanov isə hər cür milli və sosial məhdudiyətlərin ləğvi uğrunda mübarizənin perspektivlərini başqa cür təsvir edirdi. O, 1907-ci ilin avqustunda Bakıda müəllimlər qurultayındakı çıxışında tam qətiyyətlə bildirmişdi: "Qarşılaşdığımız, daim, hər yerdə üzlaşdiyimiz mütləqiyyət siyasətidir. İndiki rejimə də milli müqəddəratı təyin etmədən, nə də dillərin hüquq bərabərliyindən söhbət gədməkdir. Bunlar qeyri-təbii"⁸¹⁷.

Tarix göstərdi ki, N.Nərimanov uzaqgörənliklə dediyi bu fikirlərdə tamamilə haqlı idi. Rusiya imperiyası çərçivəsində hüquq məhdudiyətlərinin ləğvinə nail olmaq üçün Azərbaycanın sosial cəhətdən yuxarı təbəqələrinin bütün səyləri boş çıxdı. Zülm və qeyri-bərabərlik rejimi labüdü surətdə 1917-ci ilin fevralında Rusiyada baş verməyi inqilaba yol açdı. İnqilabın real alternativini yox idi.

1917-ci il martın 1-də ali Əlahzrətərin fərmanları senata boyan olundu: "Əsas dövlət qanunlarının 99-cu maddəsi əsasında əmr edirik ki, Dövlət Dumasının iclasları bu il fevralın 26-dan dayandırılın və fəvqoladə hadisələrdən asılı olaraq onların bərpası müddəti ən gec 1917-ci ilin aprelinə təyin edilsin... Nikolay, Çar qorqahı. 25 fevral 1917-ci il"⁸¹⁸. Lakin nə hökumət fərmanı, nə də çarın 1917-ci ilin aprelində Dumanı yenidən çağırmaq ümidləri həyata keçmədi. Fevralın 26-da Dövlət Dumasının aqsaqqallar şurası Dumanın buraxılması haqqında fərmanla tanış olaraq qərar aldı: "Dövlət Duması dağılıbsın, bütün deputatlar öz yerlərində qalsınlar".

Monarxiya süqut etdi. XX əsrin əvvəllərində Rusiyanın ictimai inkişafının bütün gedişinin qanunauyğun nəticəsi belə idi. İki əsrin qovuşuğunda baş vermiş sosial toqquşmalar, 1905-1907-ci illərin inqilabı çaxnaşmaları, Birinci Dünya müharibəsi bütün səhələrdə ölkəni böhrana gətirib çıxarmışdı.

Fevralın 27-də Dövlət Dumasının İcraiyyə Komitəsi təşkil edildi. Rodzyanko, Kerenski, Çxeidze, Şulgin, Milyukov, Karaulov, Konovalov,

Dmitryukov, Rjevski, Şidlovski, Nekrasov, Lvov İcraiyyə Komitəsinin tərkibinə daxil oldular⁸¹⁹. Qozətlər xəbər verirdilər ki, İcraiyyə Komitəsi Dövlət Dumasının bütün partiyalara mənsub üzvlərindən yaradılır⁸²⁰. Böyük hökuməti yaratdı. Knyaz Q.Y.Lvov Nazirlər Şurasının sədri və daxili işlər naziri elan olundu⁸²¹. Bakı şəhər rəisi L.L.Bıç martın 3-də Bakı şəhər duması adından vurduğu teleqramda yeni hökuməti salamlamış və bildirmişdi ki, Bakıda bu mənasibotlu birgünlük təbrik tətili keçirilmişdir⁸²². Ceyhun bəy Hacıbəyov öz sevincini gizlədə bilmirdi: "Artıq rüsvayçı "özgə xalq" damğası yoxdur. Hamı üçün yalnız bir şərəfli titul var: vətəndaş". M.Ə.Rosulzadə "böyük çevriliş" salamlamış, bütün xalqların azadlıqlarına təminat verəcəyini bildirmiş, müsəlmanları azadlıq naminə birləşməyə və Rusiyanın bütün vətəndaşları ilə birlikdə addımlamağa çağırmışdı. O, Dumanın müsəlman fraksiyasına böyük ümidlər bəsləyərək bildirdi: "Ondan başqa bizim heç bir siyasi təşkilatımız yox idi... Rusiyanın bütün müsəlmanları otalotı otoklarından töküüb öz həmvətənləri ilə birgə hərəkət etməlidirlər, onlar hər yerdə deməlidirlər ki, bu azadlıq üçün hər şeydən keçməyə hazırdırlar, buna görə də hər yerdə öz səslərini çıxarmalı, özlərini tanıtdırmalıdırlar". M.Ə.Rosulzadə əmin olduğunu bildirdi ki, Müəssisələr Məclisi azad Rusiyada yaşayan bütün xalqlar üçün şərait yaradacaq. O, hökuməti müdafiə etməyi, azad partiyalarla birləşməyi hər bir xalqın bərabər hüquqlar alması üçün vəsait hesab edirdi⁸²³.

Dövlət Duması İcraiyyə Komitəsinin sədri M.Rodzyankoya və müsəlman fraksiyasının sədrinə Bakı şəhərinin otuz müsəlman ictimai təşkilatı adından teleqram göndərilmişdi. Novruz bayramı günü Bakının müsəlman xeyriyyə cəmiyyəti tərəfindən təşkil olunmuş ziyafətdə F.Xoyski bu teleqramı oxumuşdu. Ziyafətdə Bakıda yaşayan bütün millətlərin nümayəndələri iştirak edirdilər. Qonaqları cəmiyyətin rəyasət heyətinin üzvləri H.Z.Tağıyev, İ.Səfərləyev və M.Əsədullayev qəbul etmişdi. Teleqramda yeni dövlət quruluşu alqışlanır və göstərilirdi ki, müsəlmanlar Rusiyanın bütün vətəndaşları üçün elan olunmuş mülki, siyasi və milli-dini azadlıqlara və bərabərliyə böyük ümidlər bəsləyirlər. Ziyafətdə ziyafətlərin və fəhlələrin nümayəndələri çıxış etmişdilər⁸²⁴. Martın 11-də müsəlman qadınlarının ziyafəti keçirilmişdi. Bu ziyafətin də iştirakçıları M.Rodzyankoya və müsəlman fraksiyasına təbrik teleqramları göndərmişdilər⁸²⁵.

Müvəqqəti hökumətin dərc olunmuş fəaliyyət proqramı ilə əlaqədar 1917-ci il martın 8-də müsəlman fraksiyası Nazirlər Şurasına boyanmış teleqram təqdim etmişdi. Boyanmada bütövlükdə proqramdan razılıq hissi ifadə olunmuşdu. Fraksiyanı yalnız bir məsələ narahat edirdi ki, Rusiyanın ictimai-siyasi xadimlərinin ucaqlarının

və Volqaboyunun müsəlman əhalisinin məişət xüsusiyyətlərindən nəbələdliliyi proqramın həyata keçirilməsinə mənfi təsir göstərə bilər. Bu nəbələdlilik özünü aydın şəkildə bunda göstərirdi ki, onilliklər ərzində qanunvericilik idarələri müsəlmanların ən çətin ehtiyaclarını ödəməyə qadir olmamışdır. Fraksiya narahat idi ki, müsəlmanların dilini, məişətini, dünyagörüşünü bilməmək onlarda yeni dövlət quruluşundan narazılıq doğura bilər. Buna görə də müsəlman fraksiyası "Müvəqqəti hökumətin nəzərinə çatdırmağı" zəruri bildirdi ki, "dövlət hakimiyyəti aparatını təşkil edərkən" daxili işlər, ədliyyə, maarif nazirliklərinə, hərbi, dəniz və əkinçilik idarələrinə diqqət yetirsin. Çünki bu orqanların fəaliyyəti müsəlman əhalisi ilə və müsəlmanların əksəriyyəti təşkil etdikləri Qafqaz, Türkünstan, Səhra vilayətləri, Həştərxan, Vyatka, Kazan, Orenburq, Ufa və s. quberniyalarla əlaqədardır. Təyinatlar zamanı Müvəqqəti hökumət əvvəlki rejimin səhvlərini təkrar etməməlidir və vəzifələrə təyin edilən şəxslərin təkərrəbi yaxınlığı prinsipini yox, həm də vəzifələrin müsəlman əhalisinin məişətinə, dilinə və xüsusiyyətlərinə nə dərəcədə bələd olması prinsipini rəhbər tutmalıdır. Özünü müsəlmanların yeganə siyasi təşkilatı elan edən müsəlman fraksiyası bildirdi ki, müsəlmanların mənafehləri naminə öz vəzifələrinə icra etməyə qadir olan şəxslərin adlarını çəkməyə bilər⁸²⁶.

1917-ci il martın 9-da Müvəqqəti hökumət Dövlət Dumasının üzvləri V.A.Xarlamovdan (sədr), M.Y.Cəfərovdan, M.L.Papacanovdan, P.A.Pereverzevədən ibarət "Zaqafqaziya diyarının təşkil edilməsi üzrə xüsusi komitə" yaradılması barədə qərar qəbul edərək onlara hökumətin səlahiyyətini və Müvəqqəti hökumətin hüquqlarını verdi. Bu komitə "Müvəqqəti hökumət tərəfindən 1917-ci il martın 6-da bütün xalqa elan olunmuş prinsiplər əsasında Zaqafqaziya diyarında məhkəmə qayda yaratmalı və diyarı təşkil etməli idi" Komitə həmçinin Qafqaz cəbhəsində müharibənin əhatə etdiyi vilayətlərdə məhkəmə icarəetmənin təşkili üçün tədbirlər görməsinə üçün yaradılmışdır⁸²⁷.

Xüsusi Zaqafqaziya Komitəsinin Tiflis şəhərində yerləşdirilməsi müəyyən olunmuşdu. Deputatlar martın 15-də yolluq Bakıda dayanaraq icraiyyə komitəsinin üzvləri və onun sədri L.L.Biç, dumanın qərarları ilə görüşüb əhalinin müxtəlif təbəqələri ilə söhbətlər aparmışdılar⁸²⁸. Martın 16-da M.Y.Cəfərov mitinqdə çıxış etmişdi. O öz nitqində "azad Rusiyanın azad vətəndaşlarını" salamlamışdı. M.Y.Cəfərov öz səlahiyyətləri barədə danışaraq qeyd etmişdi ki, "Müəssisələr Məclisi toplaşdı və əsas qanunları hazırlayanadək Qafqazın müvəqqəti təşkilatı kimi çətin vəzifə onlara həvalə olunmuşdur"⁸²⁹. O, Fevral inqilabını salamlayıb "böyük iş" kimi qiymətləndirərək bildirmişdi: "Rusiya despotik idarə üsulundan azad oldu. Artıq çar yoxdur, artıq güdrətli ölkəni məhvə gətirib çıxarmış çürük

hökumət yoxdur"⁸³⁰. Daha sonra o, əldə olunmuş bu azadlığı müdafiə etmək, qoruyub saxlamaq üçün bütün səyləri birləşdirməyə çağıraraq demişdi: "Bu azadlığı ölinizdən verməyin, onu ölinizdə məhkəmə saxlayın, daxili işlərimiz barədə isə sonra danışaq"⁸³¹. Tiflisdə diyar icraiyyə komitələrinin qurultayı dövründə, 1917-ci il martın 24-də keçirilmiş mitinqdə çıxış edən M.Y.Cəfərov hazırkı məqamın milli şüurların irəliləməsi vaxtı olmadığına diqqətli cəlb edərək bütün milli tələblərin Müəssisələr Məclisi tərəfindən yerinə yetiriləcəyini qeyd etmiş və Qafqazın bütün xalqlarını birləşdirən qanunlaşdırılmışdır.

Dörd çağırış Dövlət Dumasında Azərbaycan deputatlarının fəaliyyəti XX əsrin əvvəllərində Azərbaycan xalqının malik olduğu intellektual potensialın bariz təzahürü idi. Milli-azadlıq hərəkatının böyük yüksəlişi dövrü xalqın mənafehlərini qorumağa çalışan parlaq şəxsiyyətlərin bütöv bir dostosini yetişdirmişdi. Sərt siyasi hüquqsuzluq şəraitində ilk dəfə olaraq öz mənafehlərini və ehtiyaclarını ifadə etmək hüququ qazanmış Azərbaycan ictimaiyyəti, onun ideoloqları XX əsrin əvvəlindən başlayaraq hər cür ərizələr və peticiyalar tərtib edərək çar hökumətinə göndərmişdilər. Həmin son dövrlərdə ifadə olunmuş bütün tələblər və arzular sonralar istər dövrü mətbuat səhifələrində, istər Dövlət Dumasının iclaslarında, istərsə də onun əsas və yarımqüvvətli komissiyalarında məsələlərin müzakirəsində konkret şəkildə səslənmişdi. Dumada bu məsələlərin qoyuluşunun tədqiqi belə bir nəticəyə gəlməyə imkan verir ki, qorlu I Dövlət Dumasında Azərbaycandan olan deputatlar yalnız məsələləri irəli sürməyə cəsarət edərdilər, onların II Dumadakı çıxışlarında bunlar ətrafda əsaslandırılıb, III Dumada zəngin faktik material ilə məhkəmələndirilib. Çarizmin devrilməsi şəraitində fəaliyyət göstərmiş IV Duma isə elə imkan yaratmışdı ki, M.Y.Cəfərov bütün xalqın arzusunun ifadə edərək öz səsinə müxalifətin səsinə qarşı "mərkəzləşdirilməmiş bürokrat mexanizminin Rusiyanın özge xalqlarının milli hissələrini" təhqir etməsinə tam açıqlığı ilə boyanmışdı.

Bələhliklə də Azərbaycanın görkəmli ictimai xadimləri Rusiya imperiyasının mövcud quruluşunun devrilməsi üçün bütün say və bacarıqlarını əsirgənməmiş, bu böyük tarixi əhəmiyyətli hadisənin baş verməsinə yaxından iştirak etmişdilər.

Sözardı

XX əsrin əvvəlləri Azərbaycan xalqının tarixində, onun milli mənlük şüurunun inkişafında, azadlıq mübarizəsinin genişlənməsində, iqtisadi və intellektual potensialının artmasında xüsusi yer tutur.

Milli zülm şəraitində və Rusiya imperiyasının qanunvericilik aktlarının sərt məhdudiyətləri məngənəsində yaşayan milli sahibkarların nümayəndələri iqtisadiyyatın tam bir sıra sahələrində öz mövqelərini möhkəmləndirir, milli kapitalı artırır, bu kapitalın bir hissəsini səxavətlə Azərbaycan cəmiyyətinin mədəni-maarif həyatının inkişafına, onun intellektual təbəqəsinin yaradılmasına yönəldirdilər. Milli sahibkarların iqtisadi mövqelərinin möhkəmlənməsi onların siyasi mövqelərində böyük dəyişikliklərə gətirib çıxarırdı. Bu dəyişikliklər onların cəmiyyətdəki nüfuzunun tədricən artmasına, ümummilli azadlıq mübarizəsi məcrasına cəlb olunmalarına xidmət edirdi.

Azərbaycan sahibkarlarının vəsaiti hesabına nəşr edilən dövrü mətbuat səhifələrində dərc olunmuş məqalə və yazılarda ümummilli əhəmiyyətə malik ideyalar irəli sürülür, "həyatın canlanması", maarifçiliyin yayılmasına, xeyriyyə və mədəni-maarif təsisatlarının yaradılmasına çağırışlar ifadə olunur.

Avropanın və Rusiyanın ali məktəblərində təhsil almış, peşə hazırlığı keçmiş ziyalıların parlaq, istedadlı, yüksək təhsilli nümayəndələri bu dövrdə ictimai-siyasi fəaliyyətə qədəm qoymuşdular. Onlar Azərbaycanın xeyriyyəçi sahibkarlarının köməyi ilə başqa ölkələrdə təhsil alıb vətəni

qayıtdıqdan sonra öz xalqının siyasi səviyyəsini qaldırmaq, milli mənlük şüurunun inkişaf etdirmək üçün əllərindən gələni edirdilər.

Xalqın azadlıq mübarizəsinin çox böyük yüksəlişinə səbəb olmuş 1905-ci il hadisələri cəmiyyətin bütün təbəqələrinin siyasi cəhətdən fəallaşması, ümummilli tələblərin hazırlanıb təqdim edilməsi, xalqın ehtiyac və ümidlərinin ifadə edilməsi üçün obyektiv şərait yaratmışdı.

Mövcud quruluşun "yeniləşməsini" elan etmiş bir sıra çar formaları və reskriptləri, hökumət sərəncamları Azərbaycan sahibkarlarının nümayəndələrinə imkan vermişdi ki, dinc, ləqal metodlardan istifadə edərək pətişiyalar, ərizələr təqdim etsinlər, yüksək mənsəbli çar məmurlarının qəbuluna getsinlər, bütün millətin arzu və tələblərini ali instansiyalara çatdırsınlar.

Bu dövrdə Azərbaycan sahibkarları tərəfindən bir sıra pətişiyalar və ərizələr tərtib olunmuş və çar hökumətinə təqdim edilmişdi.

1905-ci il martın 15-də H.Z. Tağıyevin sarayında Azərbaycan sahibkarları və ziyalıları nümayəndələrinin müşavirəsi keçirilmişdi. Həmin müşavirədə qərar alınmışdı ki, hökumətə pətişiyə verilsin və onun təqdim olunması üçün Peterburqa "bütün Qafqaz müsəlmanlarından"⁸³² deputat həyəti göndərsin. Bu məqsədlə diyarın əsas məntəqələrinə teleqram göndərilərək, onlara öz nümayəndələrini deputat həyətinə təsviyə etmək təklif olunmuşdu. Bununla da istor milli qüvvələrin, istərse də Qafqazın bütün müsəlmanlarının sıx birləşməsinə imkan yaranmışdı.

Bu pətişiyə Azərbaycandan çar hakimiyyəti orqanlarına təqdim olunmuş ilk rəsmi sənəd idi. Sonodda bir sıra demokratik tələblər - müsəlmanlara yığıncaq və birləşmək azadlığının şamil edilməsi, şəxsiyyətin və mənzilin toxunulmazlığı, tədris ana dilində aparılmaqla ümumi icbari və pulsuz ibtidai təhsilin təbiiqi, diyarda zəmtəzo təsisatının, andlı məhkəmənin təbiiqi, müsəlmanlara qarşı hər cür hüquq məhdudiyətlərinin ləğvi və s. barədə tələblər qoyulmuşdu⁸³³. Bu tələblərin pətişiyaya daxil edilməsi böyük əhəmiyyət kəsb edirdi, çünki sənədin məzmununa ümüdemokratik xarakter verirdi, onun milli zülmə qarşı yönəlməsini sübut edirdi. Əhəlinin bütün təbəqələrinin mənafeələrini əks etdirən bəndlər isə pətişiyaya ümummilli proqram əhəmiyyəti verirdi. Məhz bunun sayəsində sonralar bu pətişiyə çar hökumətinin bu və ya digər instansiyalarına müraciətlərin, ərizələrin bir növ platforması, əsası olmuşdu. Sonrakı müraciət və ərizələrdə onun ayrı-ayrı müddəalarının məzmunu daha da konkretləşdirilmiş və genişləndirilmişdi.

XX əsrin əvvəllərində Azərbaycan sahibkarlarının müxalifət əhval-ruhiyyəsi təkamül yolu keçir, mövcud rejimə qarşı çıxışlar müxtəlif formalar alır, mübarizənin strategiyası və taktikası dəqiqləşir. Cəmiyyətdə siyasi qütbləşmə prosesi güclənir.

1905-ci il 17 oktyabr tarixli çar manifestinin Azərbaycan cəmiyyətinin siyasi cəhətdən fəallaşması üçün böyük əhəmiyyəti olmuşdu. O dövrün siyasi publisistikası göstərir ki, demokratik azadlıqlar, o cümlədən təşkilatlar yaratmaq azadlığı və edən bu manifest Azərbaycan sahibkarlarının onların mənafeələrini ifadə edənlərin sevincinə səbəb olmuşdu. Bu da bir daha sübut edirdi ki, onlar konstitusional monarxiya çərçivəsində öz tələblərini yerinə yetirilməyinə ümid edirdilər. Manifestdən və orada azadlıqların elan olunmasından sonra müəyyən qətiyyət, tələbkarlıq və müxalifətçilik müşahidə olunmuşdu. 1905-ci ilin noyabr-dekabr aylarında keçirilmiş siyasi mitinglərdə səslənən çıxışlarda həm çar tərəfindən demokratik azadlıqların elan olunması faktının bəyənildiyi bildirilmiş, həm də bunların həyata keçirilməsinin ləngidiyindən narazılıq hissi ifadə olunmuş, bu azadlıqların dərhal icra olunması tələbləri irəli sürülmüşdü.

XX əsrin əvvəllərində Azərbaycanda yaranmış vəziyyət müxtəlif siyasi və ideoloji platformaların təşəkkül tapması, partiya və təşkilatların formalaşması üçün obyektiv şərait yaratmışdı. Sosial cəhətdən kifayət qədər rəngarəng olan, əhalinin demək olar bütün təbəqələrinin milli zülmə qarşı mübarizə aparmağa hazır olan nümayəndələrini öz sıralarına çəkən bu təşkilatlar milli xarakter kəsb edir və öz proqram sənədlərində bütün xalqın mənafeələrini əks etdirməyə çalışırdılar.

1905-ci ilin payızında "Milli müdafiə cəmiyyəti və müsəlman zadəganlarının, ziyalıların və yuxarı təbəqələrinin ittifaqı" yaranmışdı. Təşkilatın adından da görüldüyü kimi, o, geniş sosial bazaya malik idi və sosial cəhətdən yuxarı təbəqələrin mənafeələrini əks etdirirdi. Təşkilatın ölməz olan yeganə nəşri "Bakı şəhərinin zadəganlarına və nüfuzlu şəxslərinə müraciət"⁸³⁴ adlanır. Lakin təkcə bu sənəd də deməyə əsas verir ki, Azərbaycan cəmiyyətinin tarixi perspektivə böyük ümidlər bəsləyən yuxarı təbəqələri XX əsrin əvvəllərində Rusiyada genişlənmiş azadlıq hərəkatına fəal qoşulmuşdular.

Bir qədər sonra, 1905-ci ilin dekabrında - 1906-cı ilin yanvarında Azərbaycan sahibkarlarının və ziyalıların tam bir sıra nümayəndələri

Konstitusional Demokratiya Partiyasının Bakı şöbəsinin, onun bürosunun tərkibinə daxil olmuşdular. Rusiya Dövlət Dumasına seçkilər və Dumanın fəaliyyəti zamanı bu partiya və onun proqramına rəğbət nöroçarapacaq dərəcədə artmışdı. 1912-ci ilin yanvarında isə Yelisavetpol qubernatoru Polis Departamentinə məlumat vermişdi ki, "ziyalılar bütünlükdə kadetçilərdir, ayrı-ayrı, müstəsna hallarda öz daxili qəddərlərinə görə ciddi kadetçilərdir, əksəriyyət isə nədənsə belə hesab edir ki, kadet platforması hər bir ziyalı üçün vacibdir. Bu cəhət siyasi partiyaları, motuatu və yerli əhalinin mədəni-maarif fəaliyyətinin bütün başqa növlərini də hortorəflə səciiyyələndirir"⁸³⁵.

1905-ci ildə kəskinləşmiş erməni-azərbaycanlı münasibətləri milli qüvvələrin sıx birləşməsinə tələb edirdi. Qafqaz canişini tərəfindən çağırılış və 1906-cı ilin fevral-mart aylarında Tiflisdə keçirilmiş "barışdırıcı" qurultayın azərbaycanlı nümayəndələrinin çıxışlarında orazi bütövlüyü üçün yaranmış təhlükə qarşısında bütün qüvvələrin birləşməsinə, bütün millətin mənafeələrinin müdafiə olunmasına təşkilatların, o cümlədən siyasi təşkilatların rolu xüsusi qeyd olunmuşdu. Qurultayda çoxşaxəli diskussiyalar nəticəsində "Daşnaksütyun"u və onun silahlı qüvvələrinə qarşı müsəlmanların öz siyasi partiyasının və silahlı dostlarının yaradılması zəruri sayılmışdı. Bu partiya Əhməd bəy Ağayevin 1906-cı ilin avqust-sentyabr aylarında yaratdığı "Difai" partiyası olmuşdu. Partiya öz məqsədlərini həm xalqın müdafiə olunmasında, həm də maarifləndirilməsində görürdü. Difaicilər təbliğ etdikləri siyasi məqsədlərin və vəzifələrin qavranılması üçün kütlələrdə müvafiq şüur və müəşəkkillik səviyyəsinin olmasının zərurətini başa düşərək əhali arasında geniş maarifçilik işi aparır, bu zaman Bakı və Yelisavetpol quberniyalarında artıq yaradılmış olan xeyriyyə cəmiyyətlərinin potensialından istifadə edirdilər.

"Difai"-nin bölmələrinin coğrafiyası geniş idi. Onların arasında ən böyüyü "Qarabağ Birlik Məclisi" idi. Məclisin baş komitəsi Şuşada yerləşirdi. Onun kifayət qədər geniş proqramında "müsəlmanlar arasında milli birliyin inkişafı"⁸³⁶ vəzifəsi qoyulmuş, birliyə çağırış ifadə olunmuşdu. Məclis belə hesab edirdi ki, məhz birləşməklə onların özlərinin toxunulmazlığını, maddi rifahını, mədəni inkişafını və milli özgünlüyünün qorunub saxlanmasının əsasıdır. Proqramda cəmiyyətin iqtisadi, siyasi və mədəni həyatı ilə bağlı məsələlərin həllinin partiyanın öhdəsinə düşməsinə nörozdə tutulmuşdu. Bu sənəd cəmiyyətin hüquq qaydası və qanunçuluq prinsipləri üzərində yenidən

qurulmasının bir növ proqramı olmuş və kütlələrin siyasi cəhətdən oyanmasına kömək etmişdi.

Görkəmli ictimai xadim İsmayıl xan Ziyadxanov tərəfindən 1907-ci ilin martında yaradılmış "Müdafiə" təşkilatının üzvləri də cəmiyyətdə hüquq qaydasına, xalqın maariflənməsinə və rifahına çalışdılar. Bu təşkilatın möhüründə, buraxdığı çağırış vərəqələrində onun məqsəd və vəzifələri açıqlı göstərilirdi - ədalət və biliklər uğrunda mübarizə, ölkənin mənafehlərini qorunması, habelə çarizmin yerlərdəki administrasiyasının, məmur aparatının hücumlarından əhəlinin müdafiə edilməsi və s.

1911-ci ildə yaranmış "Müsavat" müsəlman demokratik partiyası Azərbaycan xalqının siyasi potensialının sıx birləşməsində mühüm rol oynamışdı. Partiyaya artıq xalqın mənafehləri uğrunda mübarizə təcrübəsi olan, istər yaxın illərdə, istərsə də perspektiv üçün milli azadlıq hərəkatının məqsədlərini və vəzifələrini müəyyən etməyə qadir olan Azərbaycanın bir sıra fəal ictimai xadimləri başçılıq edirdilər. Nəzərdən keçirdiyimiz dövrdə "Müsavat" yalnız təşəkkül prosesi keçmişdi. Buna baxmayaraq həmin dövrdə də "Müsavat", onun lideri Məmmədmin Rəsulzadə Azərbaycanın siyasi həyatında mühüm rol oynamışdır. Bu partiyanın yaranması Azərbaycanda azadlıq hərəkatı üçün mənəvi əhəmiyyət daşıyırdı. Bu xüsusən cəmiyyətin siyasi cəhətdən sıx birləşməsində varisliyin ifadəsi kimi özünü göstərmişdi, çünki partiyanın üzvlərinin xatırladıqlarına görə, "Difai" partiyası dağıldıqdan sonra onun üzvləri bu partiya daxil olmuşdular. Bütün bu siyasi partiyaları vahid məqsəd birləşdirirdi - bütün millətin mənafehlərini müdafiə etmək, bərabərliyə, hüquq qaydasına və qanunçuluğa nail olmaq. Partiyalar çar hökuməti tərəfindən təqib olunurdu. Onların üzvləri həbslərə və sürgünlərə məruz qalırdı.

Azərbaycan sahibkarlarının və onların ideoloqlarının mənafehlərini ifadəçiləri öz siyasi təşkilatlarını yaratmaqla yanaşı Rusiyanın bütün müsəlmanların siyasi təşkilatı sayılan "İttifaqı-müslimin" in də fəaliyyətində, onun nizamnaməsinin və proqramının tərtib edilməsində çox yaxından iştirak etmişdilər. Təkcə bunu demək kifayətdir ki, İttifaqın proqramını və nizamnaməsini Əlimərdan bəy Topçubaşov yazmışdı. Azərbaycanın nümayəndələri Rusiya müsəlmanlarının siyasi qüvvələrinin milli zülmə və hüquqsuzluğa qarşı mübarizədə sıx birləşməsində böyük rol oynamış bu təşkilatın qurultaylarında, müxtəlif komissiyalarının fəaliyyətində yaxından

iştirak etmişdilər. Tərkibinə Ə.M.Topçubaşovun da daxil olduğu Müsəlmanlar İttifaqının Mərkəzi Komitəsi Rusiyanın Dövlət Dumasında müsəlman parlament fraksiyasının fəaliyyətinə də rəhbərlik edirdi. Onun üzvləri Dumaya deputat seçilir, qanun layihələrinin müzakirəsində, proqramın hazırlanmasında iştirak edirdilər. Bu zaman onlar Ümumrusiya müsəlmanları qurultaylarının qərarlarını rəhbər tuturdular. Bu qərarlardan biri də Dumaya seçkilərdə kadetlərlə birləşmək barədə idi. Onları bu partiya cəlb edən rəşadətçilərin kobud zorakılıq metodlarından və milli zülmədən imtina edilməsi, qeyri-rus xalqlarına məktəbdə, məhkəmədə və zəhmətə özünüdərsində ana dilindən istifadə hüququnun verilməsi barədə kadetlərin irəli sürdükləri şərtlər idi. Kadetlərin proqramı kimi "İttifaqı-müslimin" təşkilatının da proqramında konstitusiyalı monarxiya ideyası müdafiə edilmiş⁸⁷, dövlət tərəfindən mülkədarlara "ədalətli qiymət"⁸⁸ haqqı mütləq ödənilmək şərti ilə xüsusi sahibkar torpaqlarının özgonkilişdirilməsi barədə kadetlərin tələbi verilmişdi və s.

Kadetlərlə blok belə yaranmış və bu blok Rusiyanın Dövlət Dumasında Azərbaycan nümayəndələrinin də üzv olduqları müsəlman parlament fraksiyasının fəaliyyətində özünün kifayət qədər bəzə ifadəsini tapmışdı. Təsədüfi deyildir ki, Dumaya gələn kimi Azərbaycan nümayəndələrinə verilən sorğu vərəqində özlərini hansı partiya aid etdikləri barədə suala onlar yekdilliklə belə cavab vermişdilər: xalq azadlığı partiyasına, yəni kadetlərə.

XX əsrin əvvəllərinin siyasi tarixinə müraciət mütləqiyətin böhranının artmasını, köhnəlmiş siyasi sistemin dəyişmiş ictimai-iqtisadi münasibətlərə uyğunsuzluğunu açıb göstərir. Bu dövrdə cəmiyyətin bütün təbəqələrinin mövcud rejimə qarşı müxalifətçilik əhval-ruhiyyəsi artırdı. Hökmranlıq edən hakimiyyət ilə "yuxarı dairələr" arasındakı münasibətlər nəinki Rusiya gərəcliyinin əsas ziddiyyətlərini əks etdirirdi, həm də hadisələrin inkişafına kifayət qədər əhəmiyyətli dərəcədə təsir göstərirdi. Dövlət Dumasında bu özünü daha aydın büruzə verirdi. İmperiyanın başqa ucqarlarının deputatları kimi Dumanın azərbaycanlı deputatları da bütün xalqın nümayəndələri və onun mənafehlərini əsl ifadəçiləri olduqlarına əmin olaraq ictimai-siyasi münasibətlər sahəsində əsaslı islahatların keçirilməsinə tərəfdar çıxırdılar.

Azərbaycan deputatları milli hüquq bərabərliyi, təhsil, aqrar məsələləri və s. sahələrdə əsaslı dəyişikliklər aparılması tələbini irəli sürürdülər. Çarizm bir daha özünün böyükdövlətçilik, müstəmləkəçilik mahiyyətini

nümayiş etdirərək ucqarların xalqlarının ehtiyaclarına məhəl qoymayaraq bu və ya digər islahatların həyata keçirilməsini hər cür ləngidir, bununla da ölkənin sosial-iqtisadi və ictimai inkişafı ilə ömrünü başa vurmuş siyasi quruluşu arasındakı fərqi daha da artırır. Digər tərəfdən özünün dəyişməz xəttini – “özgə xalqlara” heç bir imtiyazlar, heç bir hüquqlar verməmək xəttini həyata keçirməkdə bu cür inadkarlıq göstərilməsi müxalifətçilik əhval-ruhiyyəsinin artmasına kömək edirdi. 1916-cı ildə müsəlman parlament fraksiyası adından çıxışında M.Y.Cəfərov öz səsini hökumətə qarşı müxalifətin səsinə qoşaraq tam qətiyyətlə bildirmişdi: “Milli zülmün acınacaqlı praktikası heç vaxt indiki azadlıq müharibəsi dövründəki səviyyəyə gəlib çatmamışdır. İndiki kimi heç vaxt mərkəzləşdirilmiş rəhmsiz bürokrat mexanizmi Rusiyanın özgə xalqlarının milli hisslərini bu qədər təhqir etməmiş və onların məişət və mədəni xüsusiyyətlərini cybəcərləşdirməmişdir”⁸³⁹.

Rusiyada mütləqiyyət özünün qeyri-məhdud hakimiyyətdən parlament təsisatlarının xeyrinə imtina etməyə məcbur oldu. 1917-ci ilin fevralında çarizmin bütün səlahiyyətləri inqilab tufanının dalğaları ilə süpürülüb atıldı. Azərbaycan xalqının, eləcə də Rusiyanın başqa xalqlarının qarşısında sosial-iqtisadi, siyasi və milli inkişaf üçün geniş perspektivlər açıldı.

Azərbaycanın nümayəndələri Rusiya parlamentarizminin təşəkkülündə və inkişafında yaxından iştirak edərək parlament fəaliyyətində qiymətli təcrübə qazandılar. Bu təcrübə onlara sözlərini birləşdirərək qısa müddətdə Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətini yaratmağa imkan verdi. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin yaranması böyük tarixi əhəmiyyətə malikdir və XX əsrin əvvəllərində Azərbaycan xalqının azadlıq və müstəqillik uğrunda apardığı mübarizənin qanunauyğun yekunu kimi qiymətləndirilməlidir. Milli azadlıq hərəkatının liderləri müstəqil dövlətçiliyi yaradaraq, onun rəhbər orqanlarına başçılıq edərək dövlət hakimiyyətinin ilk addımlarından uğrunda ardıcıl və inadlı mübarizə apardıkları vəzifələri həyata keçirməyə başladılar. Onlar ilk növbədə vətəndaşlıq haqqında qanun qəbul etdilər, ana dilinin öyrənilməsinə tətbiq etdilər və xalq təsərrüfatının bütün sahələri üçün milli kadrların hazırlanmasına başladılar.

Əlavələr

Dövlət Dumasının sessiyalarında Azərbaycan nümayəndələrinin çıxışları

I çağırış, I sessiya, 38-ci iclas,
27 iyun 1906-cı il

Aqrar məsələ barədə hökumətin məlumatı haqqında Aqrar Komissiyanın məruzəsinə dair müzakirələr

Əlimərdan bəy Topçubaşov (Bakı şəhəri)

Cənablar, müzakirə etdiyimiz məlumat, mənə, iyunun 26-da Dumanın Aqrar Komissiyaya hökumət məlumatına cavab hazırlamağı tapşırarkən güddüyü məqsədlərə tam uyğundur. Çünki o zaman məhz hökumətin etdiklərinə cavab vermək nəzərdə tutulurdu. Bax bu məlumatda biz tam cavabı görürük. Ola bilsin ki, redaksiyada düzəliş aparmağa ehtiyac var, ola bilsin ki, bir qədər daha yumşaq ton seçmək lazımdır, ola bilsin ki, bunu daha da gücləndirmək lazım idi, lakin hər halda Aqrar Komissiya Dumanın ona tapşırıldığını icra etmişdir. Komissiya tamamilə düzgün olaraq göstərir ki, hökumətin məlumatı Dövlət Dumasının özünün torpaq məsələsinə münasibətini qaralamaq kimi aşkar məqsəd daşıyır. Buna görə də bu məlumatın mənfii təsirini aradan qaldırmaq üçün belə bir forma təklif olunur. Buna görə də mən hesab edirəm ki, məlumat qəbul edilməli və mümkün qədər tez bir zamanda bütün ölkəyə elan edilməlidir. Bir ucaqlı kimi, bir qafqazlı kimi mən öz tərəfimdən Dumaya təklif etməyi lazım bilirdim ki, bu məlumatın daha geniş yayılması məqsədilə onun təkə dövlət dilində dərc olunması ilə kifayətlənməsin, imkan daxilində bütün yerli dillərə də onu tərcümə edərsin. Qoy hər bir xalq, tatarı da, erməniyi də, polyakı da, gürcüsü də, başqaları da, hər biri burada nə işlər görüldüyü barədə öz ana dilində oxusun. Qoy hər bir xalq bilsin və öz ana dilində oxusun ki, indiki nazirlik nədir və xalq nümayəndələrinin səmərəli fəaliyyətinə kim əngəl törədir. (*Alqışlar*).

Dövlət Duması. I çağırış.

Stenoqrafik hesabatlar. I sessiya, SPb., 1906, sütün 1994.

I çağırış, I sessiya, 25-ci iclas,
12 iyun 1906-cı il

1906-cı il mayın 27-də İrəvanda tatarlarla ermənilər arasında baş vermiş toqquşmalar, əhəllinin təhlükəsizliyinin təmin olunması tədbirləri barədə Nazirlər Şurası Sədrinə verilən sorğuya dair müzakirələr

İsmayıl xan Ziyadxanov (Yelisavetpol quberniyası)

Cənab xalq nümayəndələri. Bu bəyanatın təcili olmasını müdafiə edirəm və güman edirəm ki, bizim Zaqafqaziya və osas etibarilə İrəvan, Yelisavetpol və Bakı quberniyalarında mövcud olan biabırçılığın, özbaşınalığın və fitnəkarlığın kiçik bir mənzərəsini sizin üçün təsvir etməyə imkan versəniz, mənim fikrimi siz də müdafiə edərsiniz. Bu günlərdə, gəlişimin ikinci və ya üçüncü günü qəzətlərə baxarkən mən "Novoye Vremya"-nın illüstrasiyalı əlavəsində Yelisavetpol vilayətindən bir tatarın təsvirini gördüm. O, artıq beş ildir ki, qaçib gizlənmişdir. Təsvirin altında belə bir yazı var: "Dəli Əli, Qafqazın fra-Şeytani. Onun quldurluğu barədə çoxlu əfsanələr var". Elə həmin "Novoye Vremya"-nın 1 iyun tarixli nömrəsində Menşikovun "Məhkəmə hakimiyyəti" sərlövhəli məqaləsi dərc edilmişdir. Məqələdə o deyir ki, hesablaşmalı olduğumuz son dərəcə həyəcanlı vəziyyət varını: asiyalılar gəlirlər və tədbir görmək lazımdır - birəcə Qafqaz Dövlət Dumasına 70-dək inqilabçı göndərir ki, onlar da bütün parlamentə, bütün Rusiyaya təsir göstərəcəklər. Cənab xalq nümayəndələri, əgər bu fitnəkarlıq belə bir son həddə çatmasaydı, mən həmin məqalə və həmin təsvir üzərində dayanmazdım. Mən, sözün açığı, bilmirəm ki, bizə ən çox ziyan vuran nədir: nazirliklərin departamentlərində çap olunan vərəqələr, yoxsa "Novoye Vremya"-da dərc olunanlar. Uzun müddətdir ki, Rusiyada yaşayan özge xalqların məsələsi bu nəşrin səhifələrində həmişə özünə ən görkəmli yer tapır. Bu qəzətdəki məqalələr üçün ən yaxşı material ayrı-ayrı millətlər arasındakı ədavətdir. Bu qəzet həmişə toqib etdiyi polyakların, latışların, yohudilərin əksinə olaraq yalnız müsəlmanlara bir qədər yumşaq münasibət göstərmişdir, ona görə yox ki, 20 milyonluq müsəlmanlara xüsusi rəğbəti var, ona görə ki, biz yatmışıq və ya, daha doğriq desəm, ölü canlar kimi 100 il ərzində bizi qoflot yuxusunda yatmağa məcbur etmişlər. Qədim romalılar demişlər: "De mortuis aut bene, aut nihili", yəni ölənlər haqqında ya onların yaxşılığına danışarlar, ya da heç nə danışmazlar. "Novoye Vremya" özge xalqlar haqqında yaxşı danışmağa qadir deyildir, buna görə də o, bizim haqqımızda susmuşdur. Artıq elə bir

vaxt gəlib çatmışdır ki, biz də oynamışdıq və bizim susmağa ixtiyarımız yoxdur. Yüz il bundan əvvəl Rusiya Zaqafqaziyamı fəth etmişdir. Yüz il ərzində biz heç bir hərbi əsir hesab olunurduq və hərbi əsir kimi daimi nozarət altında idik, heç bir hüququmuz yox idi. Biz yüz il ərzində sözün tam mənasında qul idik, biz administrasiyanın hər şeyi görənlərinin daimi nozarətində idik. Siz sosial-iqtisadi və siyasi həyatın hansı sahəsinə toxunsanız, hər yerdə yalnız hüquqsuzluq görürsünüz. Bizə işğal edəndə bizim ən yaralı yerimizə, ən hassas yerimizə toxunmağa istədilər, - bizim dini işlərimizə müdaxilə etdilər, ruhani xadimlərimizi seçməyə bizə imkan vermədilər, 20 rublluq maaş ilə bizə müsəlman məmurlarını təyin etdilər. Bu cənablara əhali arasında heç bir hörmət və məhəbbət yox idi və onlar demək olar yüz il ərzində bizim ruhanilərimizi öldürdülər. Hətta vəqf pullarını tətbiq etmişlər, burada isə məscidlər sökülür, minarələr uçulur və bunların bərpasına pul əldə etmək üçün neçə il lazımdır. Cənab xalq nümayəndələri, mən qısa danışacağam, - bunları mən ona görə deyirəm ki, sizə göstərim: necə yaxşı material idi və fitnəkarlıq üçün hansı tələrlə toxunurdular. Bizdə zəhmət yoxdur, şəhər özünüidarəsinə gəldikdə isə biz müsəlmanların qənasıların ən çoxu beşdə bir hissəsini seçməyə hüququmuz var idi və yalnız ən axırıncı anda müsəlman qənasıların yarisini seçməyə icazə verildilər, hərçənd şəhər sakinlərinin böyük əksəriyyətini müsəlman əhalisi təşkil edirdi. Xalq təhsili haqqında heç düşünməyənə də deyməz: bizim köndlərdə məktəb yoxdur. Sağa və sola, geriyə və irəliyə yüz verst gətərsəniz də bir donə məktəb görməyəcəksiniz. Bəs bizdə xalq təhsilinə ayrılan pullar hara gedir? Aydınıdır ki, heç nəyə yaramayan zirehli maşınların hazırlanmasına, ya da bizim yüz ildən bəri, indi isə artıq rus xalqının da etimad göstərmədiyi cənab nazirlərin saxlanması. Biz məktəblərimizdə yeni metod ilə tədris aparmaq istəyirdik, - demək hətta qəribədir, - bunu mövcud quruluşu devirmək məqsədli ilə silahlı üsyana hazırlıq kimi qəbul etmişdilər. Sözümü osaslandırmaq üçün yalnız bir fakt gətirəcəyəm. Bir neçə il bundan əvvəl Yelisavetpol şəhərindəki məsciddə bir neçə sınıfdan ibarət məktəb var idi. Həmin məktəbdə tədris köhnə üsulla aparılırdı. Adamlar tapıldı ki, uşaqların döşəmə üzərində oturmaması üçün məktəbə skamyalar, yazı taxtası vermək istədilər. Bəs nə oldu? Bizim ən yaxşı adamlarımızı tutub zindana saldılar və yalnız iki ildən sonra onları azadlığa buraxdılar, çünki onları mövcud quruluşu devirmək məqsədli silahlı üsyana hazırlıqda ittiham etmək üçün heç bir material tapmadılar. İki il məhəbbətdə qaldıqdan sonra onlardan yalnız üç istədilər ki, "kiçikçik anlaşılmazlıq baş vermişdir". Cənab xalq nümayəndələri, bozi ali məktəblərin qapısı bizim üzümüzdə tamamilə bağlıdır. Digərlərinə isə biz yalnız ona görə daxil ola bilərik

ki, məsələn, filologiya fakültəsini bitirmək haqqında bir kağız əlaq ki, votono qayıdan kimi dərhal arağın tündlüyünün tədqiqi ilə məşğul olaq, çünki bir müsəlman kimi bizə heç bir orta məktəbdə dərs deməyə icazə verilmir, təkcə Zaqafqaziyada deyil, bütün Rusiya imperiyasında. Qulluq? Siz elə indi də bir nəfər tapa bilməzsiniz ki, öz votonunda qulluq etmiş olsun. Üzr istəyirəm, ali təhsilli bir bəndəni hakimi var. Əgər onlar bu və ya digər idarədə qulluq etmək istəyirlərsə, hamısına şimalı və ya morkəzi yerlərə getməyi təklif edirlər. Deyirlər ki, müsəlmanlar geridə qalmış xalqlardır, lakin bu, düzgün deyil, onları yatmağa və geridə qalmağa məcbur etmişlər. Bir misal çəkim. Sənzura nizamnaməsi xüsusən ciddi olanda bizə qəzet buraxmağa icazə vermirdilər. Sənzura zəifləyəndən sonra isə təkcə keçən il bizdə 30 müsəlman nəşri olmuşdur. Bizdəki administrasiya, cənab xalq nümayəndələri, heç bir təşviqə sığışmır. Əgər təsəvvür etsəniz ki, Rusiya dəniz, Zaqafqaziyaya isə onun sahilidir, sizdə olan lazımsız və ölü nə varsa hamısını bizim Qafqaz sahilinə axıdılar və diyarımızı onsuz da məənəviyyətsiz olan administrasiyanın tərkibini tamamlayır. Administrasiyamızın ideali - rüşvətxorluq və adamlara əzab-əziyyət verməkdir. Hansı məmur 90 yaşlı qocanın ölündən öt parçasını daha yaxşı qoparıb ala bilirsə, o, daha yaxşı məmur hesab olunur. "Lonoto gəlmiş müsəlmanlar" üçün bundan yaxşısı heç lazım da deyil. Əgər prokuror nozarəti administrasiyanın tabeliyində olan, həmişə qışqançılıq qoruduğu hər hansı birisini onun ölündən qoparıb ala bilirsə, burada da palataların və məhkəmələrin hökmü administrasiya üçün məcburi deyildir. Məhkəmənin məhkum etdiyi adamlar, - bu yaxınlarda gözümün qabağında olub, - əməli-başlı öz işlərinə döndürülür və qozaları idarə etmək davam edirlər. Bizdə məhkəmənin binaları var, məmurlar var, lakin ədalət mühakiməsi yoxdur. Hərbi məhkəmələrdə ölüm hökmləri, mülki məhkəmələrdə katorqaya sürgün barədə hökmlər, - bu cəzalara bizdə məhkəmələr deyil, torcəmoçilər məhkum edirlər. Müsəlman əhalisi rus dilini bilmir, məmurlar isə yerli əhalinin dilini bilmirlər, ödə ki, qəpik-quruşa xidmət edən torcəmoçilər, - mənə faktlar var ki, torcəmoçilər 8 rubl maaş alırlar, - bütün bu cəzalara məhkum edirlər. Aqrar məsələsi bizdə də sizdə olduğu kimi kəskinidir. Morkəzi Rusiyaya kimi bizim də torpağa ehtiyacımız var. Biz də torpağın azlığından, yoxluğundan əziyyət çəkirik. Lakin administrasiya bu məsələni başqa cür həll etdi. Burada heç bir komissiyaya və yardımçı komissiyaya ehtiyac yox idi, - onların sistemi, onların fikrincə, çox olardı: füsunkar Gürcüstani qoşunların tapdığı altına verildilər, ermənilər və müsəlmanların yaşadığıları əyalətlərə gəldikdə isə bu millətləri bir-birinin üstünə salışdıraraq qorara aldılar ki, belolikle onları asanca Yer üzündən silib atmaq

olar. Onda, cənab Qurko və Ştişinskilər, acizəyə xahiş edirik ki, Qafqazın mərd oğullarının sümükləri səpələnmiş qanlı topraqları özünü üçün köçürmə səhəlinə çevirin. Azadlıq hərəkatı başlananda Gürcüstan onun ilk sıralarında gedirdi. Koskin aqrar məsələsi qarşıya çıxanda, kondililər mülkədarları öldürməyə və onların malikanələrini yandırmağa başlayanda administrasiya oraya qoşunlar göndərməli oldu. Bu hərəkat administrasiyanı çox narahət edirdi; o zaman administrasiya düşündü: bəs gürcü əhalisinə ermənilər və çoxmiylonlu müsəlman əhalisi də qoşulsaydı, necə olacaq? Onda kiçik Gürcüstan ilə müqayisədə işimiz daha çox olacaq. Məhz o zaman administrasiya öz hiyləgər niyyətlərinə keçdi. "Divide et impera" devizini əsas götürürək, administrasiya niyyətlərini həyata keçirməyə başladı. Bu cəhənnəm işinin icrasını polis agentləri öz üzərlərinə götürdülər. Biz müsəlmanlara onlar deyirdilər: siz iqtisadi cəhətdən ermənilər tərəfindən kölə vəziyyətinə salınmışsınız, onlar öz çarlığını yaratmaq istəyərək güclü silahlanırlar, bir gün görəcəksiniz ki, siz artıq yoxsunuz. Ermənilərə isə deyirdilər ki, panislamizm ideyası müsəlman cəmiyyətinin bütün təbəqələrində dərin kök salmışdır və bir gün müsəlmanlar sizi tükə-tükə doğrayacaqlar. Fitnəkarlıq bu yolla gedirdi. Bakıda ilk qətlər baş verəndə administrasiya özünə belə bəraət qazandırdı ki, kifayət qədər qoşunu olmamışdır və bu cür toqquşmaların olacağını qabaqcadan görə bilməzdi; daha sonra administrasiya deyirdi ki, bu toqquşma milli zəmində baş vermişdir. Mən böyan edirəm ki, bizim aramızda, müsəlmanlar ilə ermənilərin arasında iqtisadi zəmində heç bir nişan olmamışdır, biz məhriban qonşu kimi yaşamış və bir-birimizi sevmişik. Sual oluna bilər ki, bu nişan nədə ifadə olunurdu? Kortəbii formaya malik heç bir silahlı toqquşmaya bizdə əvvəllər təsadüf edilməmişdir, tək-tük qətlərə gəldikdə isə, bunlar əvvəllər də olmuşdur, indi də davam etməkdədir. Lakin bunlar kortəbii forma almamışdır. Bizim administrasiyanın üzvləri illərdən bəri idarə etdikləri xalqın məişətinə, mədəniyyətinə və psixologiyasına bələd deyillər; onlar bilirdilər ki, bizim aramızda qan davası var, bilirdilər ki, biz qardaşlıq və qohumluq telləri ilə bir-birimizə bağlıyıq. Ermənilər də bu vəziyyətdədirlər. Yelisavetpol, İrəvan və Tiflis quberniyalarında talanlara qarşı və talanların qarşısını almaq üçün nə tədbirlər görülmüşdü? Heç nə. Onlar bizim müxtəlif quberniyalarda baş verənlərə bir tamaşa kimi baxırdılar, onlara bu lazım idi. İrəvan şəhəri və ona yaxın yerləri yanğın bürümüşdü. Nəhayət, yanğın Şuşaya və sonda Yelisavetpola keçdi. Üç ay ərzində burada iki silahlı düşərgə üz-üzə durmuşdu. Əli silah tutan hər bir kəs silahlanmışdı və bu heç

də qoribo görünmürdü. O zaman siz qozetlərdən xəbər tuturdunuz ki, bax bu gün müsəlmanlar ilə ermənilər arasında əsir qadınların mübadiləsi olmuşdur - özü də bu, hüquqi dövətdə baş verirdi!... Körpüdə çoxlu adamın gözü qarşısında administrasiya və qoşunlar bununla məşğuldurlar ki, 30-40 müsəlman qadını təhvil verilir və əvəzində bu qəddər və qəddər qardaş qırğını Mon artıq dedim ki, bütün bunların sobobi fitnəkarlıq idi və qardaş qırğını dayandırmaq üçün qabaqcadan heç bir tədbir görülməmişdi. Bizim generallarımız rus-yapon müharibəsində özlərini kifayət qədər göstərmişlər. Lakin o zaman onlar özlərinə belə haqq qazandırdılar ki, düşmən güclüdür və hərbi işdə fərasətlidir. Burada, öz vətənlərində isə onlar xalqı idarə etmək iqtidarında deyildilər. İki ay bundan əvvəl Yelisavetpol quberniyasında üç general-qubernator var idi: biri bir qozaya, o birisi üç qozaya və üçüncüsü dörd qozaya rəhbərlik edirdi. Bizdə əhalinin sayı isə bir neçə milyon deyil, cəmi 800 mindir. Orada üç general-qubernator var idi və onlar hər hansı bir şey etmək iqtidarında deyildilər və yalnız istər müharibə dövründə, istərsə də dinc dövrdə idarə etməyə özlərinin acizliyini və qabiliyyətsizliyini göstərdilər. Cənab xalq nümayəndələri, biz hər gün teleqram və məktublara alırıq və bizə yazırlar ki, diyarımızda hamı dəhşətli həyəcən içindədir. Biz görürük ki, İrəvan şəhərində hələ də atışma davam edir. Dünyə yoldaşlarımızdan biri gəlmişdi. O deyirdi ki, az qala yüzlərlə kazak və əsgər onu vağzala yola salmışdır. Bu cür yaşamaq ağlasığmazdır, qeyri-mümkündür!... Biz iki ildir ki, qan donuzunda üzür və meyitlərin üzərində gəzirik. Başımıza gətirilənlər bəşdir!... Biz şahidliyik ki, azğınlaşmış kütlə anaların olından onların sümük körpələrini alıb havaya tullayırlar və xoncorin ağzına keçirirdi; biz gördük ki, xoncori hamilə qadınların qarnına keçirirdilər və tiyosini çıxarılanda çağa olfəri görünürdü... Şifahi surətdə və mətbuatda nifrət və ədavət toxumlarını səpən cənab fitnəkarlar qoy utansınlar. Bəşdir onlar yanğınların alovundan hozz aldılar! Bəşdir onlar cybəcər hala salınmış meyitlərə baxdılar, ana və bacılarımızın nələ-foryadlarını eşitməkdən hozz aldılar!

*Dövlət Duması. I çağırış.
Stenoqrafik hesabatlar. I sessiya, SPh., 1906, sətun 1228-1231.*

II çağırış, II sessiya, 9-cu iclas**13 mart 1907-ci il****Hərbi-səhra məhkəmələrinin ləğvi haqqında qanun layihəsinə dair müzakirələr***Mustafa Mahmudov (Bakı quberniyası)*

Conab xalq nümayəndələri, iki gün ərzində burada deyilənlərə nöyi işə olava etmək mənim üçün çətindir. Yalnız bir şeyi deyə bilərəm: bütün böyük Rusiya hazırda çoxmiyonlu xəstələri olan lazareto bonzayır. Siz, xalq nümayəndələri, hökimsiniz, buraya konsiliyaya çağırılmışsınız, siz diaqnoz qoymalı və dərhal işə başlamalımsınız... Hor bir hökim lazareto daxil olarkon, hor bir sanitar döstosi döyüş meydanına yola düşərkon ilkin kömək göstərir, on osas, on ciddi xəstələrə, lakin heç də ümidətsiz olmayan xəstələrə ilk növbədə kömək göstərir, diqqət verir. Hərbi-səhra məhkəmələrinin qurbanları belə xəstələrdəndir. Biz bunun səbəblərini araşdırmağa vaxt itirməliyik. Faktların özü hor şeyi göstərir; biz artıq insanları xilas edən tədbirlərin həyata keçirilməsinə başlamalıyıq. Mən qorxuram, siz də, xalq nümayəndələri, qorxun ki, hor gün həyatını xilas etmək xahişi ilə buraya mürciət edən, lakin cavab almayan həmin qurbanları sizə bu cinayəti əlbir törətməkdə olmasa da səhlənkarlıqda ittiham etsinlər. Conablar, işə tələsin... Unutmayın ki, dediklərimizi bir qulaqdan alıb o qulaqdan buraxırlar. Biz etirazımızı bildirəndə, bütün hərbi əsasnamələrin ləğvi haqqında qəti tələblə mürciət edəndə, yalnız o zaman özüümüzi on azı vicdanımız qarşısında hesab edə bilirik ki, biz iş gördük. O zaman bu qanları yalnız bir istiqamətdə axacaq və isti insan qanının hərisi olanların vicdanı üzərində silinməz qara ləkələr kimi qalacaqdır. Bununla da öz bəyanatımı bitirirəm və xahiş edirəm ki, izahata vaxt sərf etməyib dərhal işə başlayaq. Hor bir nətiqin niyyəti, hor bir nətiq üçün ayrılmış vaxt bəlkə də bir neçə insanın həyatına bəis olur. Xahiş edirəm qıscaca danışın və dərhal işə başlayaq. Dünyəni sağ təmayüllülərdən olan nətiq, hərbi-səhra məhkəmələrinin müdafiəçisi, nazirliyin müttəfiqi Şulgin xalq azadlığı partiyasına sual ilə mürciət etmişdi. O, əks düşmənin ölüm hökmlərinin aradan qaldırılması üsullarını soruşur. Mən bilmirəm ki, xalq azadlığı partiyası ona nə cavab verəcək, mən isə ona deyirdim: əks düşmənin ölüm hökmləri yalnız qətlərə, qanunsuzluğa, hüquqsuzluğa, şəxsiyyəti, vicdanı təhqirlərə cavabdır. Bütün bu təhqirlərin, bütün bu qanunsuzluğun, bütün bu hüquqsuzluğun kökünü kəsin, onda bu cavab atəşləri də səslənməyəcək, - budur mənim ona cavabım...

*Dövlət Duması. II çağırış.**Stenoqrafik hesabatlar. II sessiya, SPb., 1907, I cild, sətun 481-483.***II çağırış, II sessiya, 10-cu iclas****15 mart 1907-ci il****İşsizlərə kömək haqqında qanun layihəsinə dair müzakirələr***Zeynal Zeynalov (Bakı quberniyası)*

...Conablar, mən Bakı quberniyasının deputatıyam və on beş ildir ki, neft sənayesində çalışıram. Mən bu sənayenin vəziyyətinə yaxşı biləndəm. Burada minlərlə fəhlə çalışır və hökumət və ümumiyyətlə rus xalqı buradan çoxmiyonlu gəlirlər götürür. Conablar, mən dövlətin bəqulılardan artıq minlərlə desyatin torpaq alması, milyonlarla gəlirlərin haradan götürüldüyü, əhalinin özünə isə bunun bir quruluşu da faydasız olmadığı barədə danışmaya-çağam. Mən sizə yalnız onu deyəcəyəm ki, biz artıq çox ziyan çəkmişik, çoxlu tətillər görmüşük, çoxlu talanlar görmüşük, məsələn, avqust hadisələri kimi (*Alqışlar*). Avqust hadisələri zamanı sənayəyə təxminən 24 milyon rubl ziyan dəymişdir. Bundan sonra 37 fabrik və zavod bağlanmışdır ki, noticədo də 3227 nəfər fəhlə ac qalmışdır. Conablar, dediklərim yalnız 1905-ci il üçün statistika göstəriciləridir, indi isə artıq 1907-ci ildir. Conablar, mən sizə bildirməliyəm ki, bizdə Bakıda çox minlərlə fəhlə üçün iş yoxdur, çox minlərlə ac fəhlələr vardır ki, onlara kömək etmək lazımdır. Conablar, mən görürəm ki, burada qalxıb çıxış edənlər çox danışır, lakin mono elə gəlir ki, bu qədər geniş danışmaq lazım deyil, çünki hamı razıdır ki, həmin ac kəndlilər, həmin do çarəsiz qalmış fəhlələrə kömək etmək lazımdır. Conablar, mən bu talanların hansı əsasında və hansı səbəblərdən görüldüyü barədə geniş danışmayaçağam. Əlbəttə, buna ehtiyac da yoxdur; düşünürəm ki, əgər mən bunu desəydim, heç kim mənə qarşı çıxmazdı, çünki mən hor hansı bir partiyanın adından danışmıram, mən öz seçicilərimin adından danışmıram. Bu seçicilər isə məhz kəndlilər və fəhlələrdir. Conablar, onları bizi yola salanda yerləyirdən dedilər ki, bizə torpaq lazımdır, bizə azadlıq lazımdır, bizə çörək lazımdır, bizə iş lazımdır. Conablar, mən deyə bilərəm ki, istər tətillərdən, istərsə də bizim Bakıda baş verməmiş talanlardan sənayəçilərimiz də fəhlələrimiz qədər qorxurdular. Nə fəhlələr, nə fabrik sahibləri, nə neft sənayəçiləri buna sevinirdilər. Mən neft sənayəçilərimdən dəfələrlə eşitmişəm ki, əgər onlar fəhlələr tərəfindən irəli sürülmüş tələblərin daha bir neçə dəfə təkrar olunmayacağına əmin olsalar, tələblərin öksər bəndlərini məmnuniyyətlə yerinə yetirərlər. Conablar, buna görə də

mən ümid edirəm ki, Dövlət Duması 1905-ci ilin avqustunda baş verməmiş o dəhşətli hadisələrin təkrar olunmasına imkan verməyəcəkdir. Yaşamaq üçün çörəyə möhtac olan ac fəhləni təsəvvür edin; əgər siz ona tezliklə qarnını doydurmaq imkanı verməmişsiniz, əgər bunu etməmişsiniz, eyni şeylər təkrar oluna bilər, eyni dərəcədə çoxmiyionlu ziyanlar çəkə bilərsiniz. Ümidvaram ki, cənablar, siz buna yol verməyəcəksiniz və ac kəndliləri ac fəhlələrdən ayırmayacaqsınız. Cənablar, nəzərə alın ki, Bakıda mədənlərin yandıqı avqust hadisələrindən sonra sənayeçilər 20 milyon rubldan çox ssuda aldılar, fəhlələr isə heç nə almadılar. Cənablar, doğrudanmı siz düşünürsünüz ki, fəhlələr yeməməlidirlər. Axı fəhlələr aclıq çəkirlər, mən kəndlilərə qarşı deyiləm, lakin hər halda kəndlilərin bir parça torpağı var, bəlkə də hamısının deyil, bəzilərinin vardır; ancaq çoxlu fəhlə var ki, nə bir parça torpağı var, nə də əl-ayağını yığışdırıb oturmağa evi var. Buna görə də mən sizdən xahiş edirəm ki, tezliklə fəhlələrə və aclıq çəkənlərə kömək edə və ümidvaram ki, bütün bunlardan sonra xalq sizi eşidəcək, xalq görəcək ki, siz onları üçün işləmək istəyirsiniz, onda xalq da sizə işləməyə imkan verəcəkdir (*Alqışlar*).

Dövlət Duması. II çağırış.

Stenoqrafik hesabatlar. II sessiya, SPb., 1907, I cild, sütün 581-583.

II çağırış, II sessiya, 20-ci iclas
2 aprel 1907-ci il
Aqrar məsələyə dair müzakirələr

Fətəli xan Xoyski (Yelisavetpol quberniyası)

Cənab xalq nümayəndələri! Dumanın bütün qrupları və cərəyanları indi müzakirə olunan aqrar məsələyə dair öz ümumi prinsipial fikirlərini bildirməyi zəruri saydılar. Buna görə də mən sizin qrupu mənim vasitəmlə bu məsələdə özünün rəhbər tutduğu müddəaları bildirməyi vacib saymışdır. Rus dövlətinin ümumi əhalisi arasında 20 milyondan çox olan biz müsəlmanlar aqrar məsələnin bütün təbəddülatlarına eyni həssaslıqla yanaşır və Rusiya imperiyasının qalan bütün əhalisi kimi bu məsələnin qonaətbəxş həllini səbirsizliklə gözləyirik... Cənab xalq nümayəndələri, sizin qarşınızda təkrar etməyimə əsas yoxdur ki, kəndlilər, şübhəsiz ki, dövlətin elə bir əsasını, elə bir bazisini təşkil edirlər ki, bu skamyalarda oturanların hamısı ona xidmət etmək üçün buraya toplaşmışdır. Buna görə də torpaq məsələsi son dərəcə

mühümdür, son dərəcə təxirəsalınmazdır və eyni dərəcədə də mürəkkəbdir. Bu mürəkkəb məsələ, əlbəttə, hökumət tərəfindən təklif olunan və əslində xalqın diqqətini yayındırmağa yönəldilmiş palliativlər və tədbirlər ilə həll olunmayacaqdır... Mən hökumətin təklif etdiyi tədbirlərin ikinci sırasına - köçürmə məsələsinə diqqətinizi yönəltmək istədim. Mənə elə gəlir ki, köçürmə haqqında elə dövlətdə danışmaq olar ki, orada xalqın köçürüldüyü yerlər coğrafi, iqlim və torpaq şəraiti nöqtəyi-nəzərdən kifayət qədər öyrənilmişdir, orada lazımı rabitə var, yollar var. Yalnız bu zaman əhalini köçürməyin bu və ya başqa faydası barədə danışmaq olar. Bizim Rusiyada isə qətiyyətlə belə deyildir, belə bir şəraitdə isə köçürmə heç bir faydalı nəticə verə bilməz. Əksinə, belə halda köçürmə yalnız mənfi nəticələr verir. Əgər siz Qafqazda köçkün uşaqları arasında böyük sayda ölümlə hallarından xəbərdar olsaydıq, o zaman özünüz bu qərara gələrdiniz ki, köçkün üçün köçürmə yalnız bədbəxtlik, yalnız iqtisadi müflislikdir. Zənnimcə, köçürmə məsələsi əksər hallarda bürokrat kabinetlərinin cansız atmosferində yaranmış bədbəxt fikrin məhsuludur. Bu fikir dövlətin ayrı-ayrı hissələrinin və ayrı-ayrı yerlərinin ruslaşdırılmasından ibarətdir. Bax, əslində köçürmənin başlıca məqsədi köçkünlərin mənafehləri deyil, elə budur. Köçürmə əsas etibarilə son vaxtlar Qafqaza, Türkiyəyə, Türkiyəyə və qırğızların məskunlaşdıqları səhra vilayətlərinə olmuşdur. Bütöv kütələrin və minlərlə xalqın köçürüldüyü başlıca məntəqələr bunlardır. Burada müsəlman və ya başqa əhalini rus əhalisi ilə assimilyasiya etmək, başqa sözlə desək, onları ruslaşdırmaq nəzərdə tutulmuşdur. Lakin buna baxmayaraq, mənə belə gəlir ki, bu monada da arzu öz məqsədinə çatmamışdır və mənfi nəticələrə gətirib çıxarmışdır. Tamamilə təbii ki, köçkünlərin ev-çəşik saldıqları yerlərin əhalisi onlara son dərəcə düşmənçilik hissi ilə yanaşır, ona görə ki, son tikələrinin öllərindən alırlar. Hökumətin və burada Dumada sağ təmayüllü partiyaların nümayəndələrinin təklif etdiyi əsas tədbirlər əslində yalnız bunlardır. Zənnimcə, nə bu, nə də o heç bir arzuolunan nəticə verə bilməz və tamamilə mənfi nəticələrə gətirib çıxarır. Buna görə də biz müsəlmanlar qəti əminlik ki, aqrar məsələnin az-çox qonaətbəxş həlli yalnız o zaman baş verəcəkdir ki, mülkiyyətin üzdənirəq müqəddəs əsasları sarsılacaq. Axı mahiyyətcə bu müqəddəs hüquqlar hansılardır? Bu müqəddəs hüquqlar nəyə yaranmışdır - burada sollardan olan bir çox natiqlər bu barədə sizə danışdılar. Burada sizə dedilər ki, şübhəli müqəddəs hüquqların yaranması üçün höqiqətən bəşəriyyətin tam bir sıra müqəddəs hüquqları tapdalanmışdır... Buna görə də toxunulmaz olan heç bir müqəddəs mülkiyyət hüququndan, əlbəttə ki, nə əsas qanunlar nöqtəyi-nəzərdən, nə də ali ədalət

nöqteyi-nəzorindən söhbət də gedə bilməz. Lakin xəzino, udəl torpaqları və bu kimi torpaqlar bir yana qalsın, prinsipcə xüsusi mülkiyyətin məcburi qaydada özgönkiləşdirilməsi hüququnun, şübhəsiz, tətbiq edilməli olduğuna tərəfdar çıxaraq, biz müsəlmanlar hər halda düşünürük ki, özgönkiləşdirmə ədalətli qiymətləndirmə əsasında həyata keçirilməlidir. Mən hansı mülahizələr əsasında belə bir qənaətə gəlməyimiz üzərində sizin diqqətinizi dayandırmayacağam: bu mülahizələr xalq azadlığı partiyasının nümayəndəsi cənab Kutler tərəfindən irəli sürülmüş mülahizələr ilə eynidir. Biz bu dəlillər ilə tam razıyıq və düşünürük ki, bu halda qiymətləndirmə tamamilə zəruridir. Lakin özgönkiləşdirilmiş bu torpaqlar hara keçməlidir? Bu mənada müsəlman qrupu hesab edir ki, özgönkiləşdirilmiş torpaqlar ümumdövlət torpaq fonduna deyil, hər bir vilayət hüdudlarında vilayət torpaq fondunu təşkil etməlidir, özü də torpaqdan istifadə hüququ yalnız müvafiq vilayətin hüdudlarında daimi yaşayan şəxslərə verilməlidir; hər bir müvafiq vilayətin hüdudlarında torpaqların bölüşdürülməsi, əhalinin yerləşdirilməsi məsələsi isə ən geniş demokratik prinsiplər əsasında təşkil edilmiş vilayət özlünüidarə orqanlarının ixtiyarına verilməlidir. Cənab xalq nümayəndələri, müsəlman qrupunun bu məsələdə əsas tutduğu ümumi prinsiplər bunlardır; lakin müsəlmanların məskunlaşdığı yerlərə əsasən aid olan cəhətlər də var. Buna görə də mən mövzunun bu tərəfinin üzərində sükütlə keçə bilmərəm. Cənab xalq nümayəndələri! Zaqafqaziyanın şərq hissəsində və ya Türkiyədə yaşayan şəxslərə siz nə qədər torpaq versəniz də, nə qədər ki, əhali su ilə təmin olunmamışdır, bunun heç bir qiyməti yoxdur. Bu yerlərdə su məsələsi ən vacib məsələ və həyat məsələsidir... Müsəlman qrupunun nöqteyi-nəzərində, torpaq məsələsi qəti həll olunanaqədər köçürməni dayandıрмаq lazımdır. Müsəlman qrupunun burada Duma qarşısında bəyan etməyi lazım bildiyi ümumi prinsiplər, müddəalar bunlardır. Bu gün aqrar məsələnin həlli üçün komissiya seçiləcəkdir. Biz dərinəndə inanır və ümid edirik ki, bu komissiya Dumaya möhür elə qənaun layihəsi təqdim edəcəkdir ki, o, nəhayət, çoxmiyyətləndirilmiş əsrlər boyu davam edən səfəliq vəziyyətdən çıxaracaq, iqtisadi rifah yoluna qoyacaqdır və yalnız o zaman xalq nümayəndələri bu mənada öz bərcəlləri yerinə yetirərək, yaxud da, heç olmasa bu bərcəlləri yerinə yetirmək üçün bütün vasitələrdən istifadə edərkən elə həmin xalqın dəstəyinə ümid bəsləyə bilərlər. (Mərkəzdən alışırlar).

Dövlət Duması. II çağırış.

Senoqrafik hesabatlar. II sessiya, SPb., 1907, I cild, s. 1499-1505.

II çağırış, II sessiya, 24-cü iclas 9 aprel 1907-ci il Aqrar məsələyə dair müzakirələr

Məhəmməd ağa Şaxtaxtinski (İrəvan quberniyası)

Dövlət Dumasında artıq bir neçə iclas ərzində araşdırılan aqrar məsələnin mahiyyəti aşağıdakılardan ibarətdir: kənd təsərrüfatı üçün lazım olan torpağın böyük hissəsi mülkədarların, xəzinənin, udəl idarəsinin, Əlahəzrət kabinetinin, monastirların və kilsələrin, qismən də biz müsəlmanların, vəqf idarələrinin, yəni məscidlərin əlindədir. Buna görə də yalnız əkinçilik əməyi hesabına yaşayan kondli əhalinin özlünü doyurmaq üçün lazım olan qədər torpağı yoxdur. Buna görə də Rusiyada hazırlıq aqrar böhranını belə müəyyən etmək olar: qüdrətlə və nüfuzlu olan məhdud sayda şəxslər əhalinin böyük bir hissəsini doyurmaq üçün lazım olan torpağı öz əlinə keçirmişlər və xalq yaşamaq imkanından məhrum edirlər. Belə olan təqdirdə nə etməli? Azuqə ilə dolu olan anbarlar mövcud ola-ola xalqın aclıq çəkdiyi bir vaxtda nə etmək lazımdır, onu da etməliyik: torpağı öz şəxsi əməyi ilə becərməyənlərin əlindən almaq və becərmək üçün torpağı olmağına görə aclıq çəkən xalqa vermək lazımdır. Deyirlər ki, mülkədarın torpağı onun mülkiyyətidir; oğur mülkədarın torpağı onun əlindən alınsa, onda mülkiyyətin müqəddəsliyi pozular və onda yumruq hüququ bərcəllər olar ki, bu da cəmiyyətin dağılmasına və mədəniyyətin məhvəinə gətirib çıxarar. Şəxsin mən insan üçün şəxsi mülkiyyətin zəruriliyinə dərin inam hissi bəsləyirəm. Buna görə də mən xalq nümayəndələrinin o hissəsi ilə birlikdəyəm ki, şəxsi sahibkar torpaqlarının məcburi şəkildə özgönkiləşdirilməsini tələb edir, bir şərtlə ki, bu, əvəzi ödənilməklə, ədalətli qiymətləndirmə əsasında həyata keçirilsin... Dövlət ədalətli qiymətlə şəxsi sahibkar torpaqlarını məcburi qaydada özgönkiləşdirmək hüququna malikdirimi? Axı dövlət dəmir yolları üçün torpaqları özgönkiləşdirir. Dəmir yolları isə yalnız əhalinin bir hissəsinin hərəkətini yüngülləşdirmək üçün və ya yüklərin daşınması üçün lazımdır. İndiki halda isə torpaq xalqın həyatını təmin etmək üçün lazımdır. Belə çıxır ki, dövlət məcburi qaydada ədalətli qiymətlə torpaqları dəmir yolları üçün özgönkiləşdirməyə qənaun hərəkət edir, həmin torpaqları torpaqsız, ehtiyacı olan kondlilərin xeyrinə, əhalinin böyük bir hissəsini təşkil edən kondlilərin xeyrinə özgönkiləşdirməyə isə qeyri-qənaun hərəkət edir. Bunu söyləmək ona bərabərdir ki, dövlət üçün əhalinin hərəkətinin rahatlığı və ya yüklərin daşınması xalqın özlünün varlığını daha qiymətlidir... Əlahəzrət tərəfindən təsdiq

olmuş 1870-ci il 14 may tarixli Əsasnaməyə görə mülkədar kəndlilərdəki mülkədar torpaqları mövcud kəndlilər arasında pay şəklində bölünmüşdür və xəzinə tərəfindən heç bir kömək olmadan kəndlilərin öz vəsaiti ilə alınmaq üçün nəzərdə tutulmuşdur. Bu torpaq paylarının qiymətləndirilməsini qanun yerli xadimlərin - məmurların ixtiyarına buraxır. Cənabın Şurasının 1880-ci il 15 may tarixli qərarı bu qiymətləndirmənin necə aparılması barədə nümunə verir. Torpaq payının dəyərini qiymətləndirməzdən əvvəl kəndlilərin hər il mülkədarlara ödədikləri natural mükəlləfiyyətin miqdarını müəyyənləşdirmək lazımdır. Bu mükəlləfiyyəti müəyyənləşdirmək üçün isə Cənabın Şurasının adı çəkilən jurnalı məmurlara belə bir tapşırıq verir: "Mükəlləfiyyətin məbləği torpağın gəliri ilə deyil, alınçının ödəniş vasitələri ilə müəyyən edilir". Nəhayət, Əlahəzrətin təsdiq etdiyi həmin Əsasnamə kəndlilərə öz torpaq paylarını noinki bütöv cəmiyyətlə, həm də ayrıca, hər bir ev üçün ayrıca satın almağa imkan verir və onlara imkan verir ki, satılma məbləğlərini hissələrlə ödəsinlər. Beləliklə, qanun qubemiyamızın mülkədar torpağında yaşayan kəndlilərə imkan verir ki, istədikləri vaxt öz torpaqlarını satın alsınlar və buna görə torpağın dəyərini deyil, bacarıqları qədər ödəsinlər, özü də onlar üçün rahat olan vaxtda ödəsinlər. Kəndlilər üçün bundan da əlverişli şərait təsəvvür etmək çətindir. Buna baxmayaraq 1870-ci ildən bu günədək heç bir kəndli torpağı satın almamışdır. Bu onunla izah olunur ki, öz məhsulunun 4/30 hissəsini ayırmaq kəndli üçün elə də ağır yük deyildir ki, bundan özünü xilas edib torpaq payının haqqını ödəmək üçün çox böyük bir məbləğdə vəsait tapmaq kimi bir işin altına girsin... Beləliklə, müsəlman Zaqafqaziyasının bizim diyarlarında torpaq sahiblərinin şəxsi hüquqlarının yaxşılaşdırılmasından söhbət də gedə bilməz, çünki bu mənada onların indiki vəziyyəti də tamamilə təmin olunmuşdur. Onların mükəlləfiyyətindən: İrəvan quberniyasında məhsulun 4/30 hissəsini, Yelisavetpol quberniyasında 1/10 hissəsini mülkədarlara ödəmək mükəlləfiyyətindən azad olunmasına gəldikdə isə kənd təsərrüfatının normal və uğurlu inkişafı məqsədilə çox yaxşı olardı ki, dövlət kəndlilərə torpaq haqqını ödəməkdə kömək etsin, çünki onlar öz vəsaiti hesabına bunu edə bilməyəcəklər. O zaman kəndli öz məhsulunun indiki mülkədarın xeyrinə ayırdığı bir hissəsini öz təsərrüfatının yaxşılaşdırılmasına yönəldərdi...

Dövlət Dumast. II çağırış. Stenoqrafik hesabatlar. II sessiya, SPb., 1907, I cild, sütün 1817-1823.

II çağırış, II sessiya, 26-cı iclas 12 aprel 1907-ci il Aqrar məsələyə dair müzakirələr

Zeynal Zeynalov (Bakı quberniyası)

Cənab xalq nümayəndələri, biz kəndlilərə deyirlər ki, bizim torpağımız çoxdur, ona görə achiq çəkmirik ki, torpağımız yoxdur, ona görə achiq çəkirik ki, biz bu torpağı becərə bilmirik. Digərləri də bizə deyirlər ki, biz kəndlilər achiqdan deyil, oyyaşlıqdan ölürik, çünki biz çoxlu araç içirik. Əlbəttə, yaxşı olardı ki, buna mən bir az başqa cür cavab verim. Biz kəndlilərin çoxlu torpağı olduğunu deyən şəxslər haqlı deyillər, onlar sadəcə olaraq bunu dərk etmək istəmirlər. Bizdə elə cəmiyyətlər var ki, bir qarış da torpağı yoxdur. Misal üçün, cənablar, Yelisavetpol quberniyasının Qaryagin qəzasının Mirzəcamallı kəndini götürək. Bu cəmiyyət 1886-cı ildə 44 evdən ibarət idi və onun ixtiyarındakı torpaq xəzinə torpaqları idi; kəndlilər daim töycü və digər torpaq vergiləri ödəyirdilər, lakin onların heç vaxt bir parça da olsun torpağı olmamışdı və indi də yoxdur. Torpaq az olduğundan bu cəmiyyətin təxminən 10 evi 20-25 il bundan əvvəl Şuşa qəzasının sərhədində mülkədar malikanəsinə köçmüşdü. Bəs onlar bu mülkədar torpağında nə edirlər, orada necə yaşayırlar - bütüm bunlar, əlbəttə, hamıya məlumdur. Bu cəmiyyət dəfələrlə hökumət idarələrinə müraciət etmiş, Seyid Mahmudlu kəndinin yanında ildə 250-350 rubla icarəyə verilən boş torpaq sahəsi olduğunu göstərmiş və həmin boş sahəni ona ömürlük istifadə üçün verilməsini xahiş etmişdi. Lakin onlar heç nə almamışdılar. Biz kəndlilərin torpağı becərməyi bacarmadığımız barədə ikinci ittihama, cənablar, belə cavab verərdim: biz kəndlilər torpağı necə becərə bilirik ki, bu il bizim ölimizdə olan torpağın gələn il də bizdə olacağını bilmirik. Cənablar, axı bu mümkün deyil. Mən sizə Bakı quberniyasından misal çöküm. Bu il kəndlilər torpağı becərirlər, gələn il isə torpağı onların olından alır, Nobel cəmiyyətinə və ya başqa birinə satırlar; bəs yerdə nə qalır? Deyirlər ki, biz kəndlilər achiqdan deyil, oyyaşlıqdan ölürik. Buna mən, əlbəttə, belə cavab verərdim: oğor siz, cənablar, haqlı olsaydıq onda hökumət "Lidvallar və K" deyilən şirkətin özəyna bir neçə yüz milyonlar xərcləməzdi; bu xərc, əlbəttə, buna deyil, başqa şeyə çökilərdi. İndi isə, cənablar, ümumiyyətlə torpaq məsələsinə keçirəm və bizim Bakı quberniyasının başqa quberniyalar ilə fərqi izah edəcoyom. Birincisi, burada ümumiyyətlə torpaq azdır. Bütövlükdə Bakı quberniyasının əhalisi 1.046.000

nofordir, Bakı qozasında torpağı becərə bilon sakinlər 735.000 nofordir, evlərin sayı isə 95.000-dir, bizim kondlilərin istifadə edə biləcəkləri torpaqlar isə cəmi 1.486.644 desyatinidir. Bu torpaqlardan 285.000 desyatini mülkədarlara moxsusdur, sahibkar torpaqlarında yaşayan kondliləro isə 125.000 desyatin torpaq moxsusdur. Yerdə nə qalır? Yalnız dövlət kondliləroinə 1.068.434 desyatin. Əgər, cənablar, hazırda olduğu kimi, mülkədar torpaqlarını (285.000 desyatin) kondliləro verməsək, aydındır ki, hər bir kondliyə 2 desyatino qədər torpaq düşür. Görünür, 285.000 desyatin mülkədar torpaqlarını kondliləro vermək lazımdır. Bizim Bakı qozasında 735.000 adam olduğuna, evlərin isə sayının 95.000 olduğuna görə siz deyə bilərsiniz ki, onların heç də hamısı ökinçiliklə məşğul olmayacaqdır. Əlbəttə, mən sizinlə razılışacağam ki, 95.000 evdən, yəqin ki, yalnız 50.000-i ökinçiliklə məşğul olacaqdır. Deməli, toxminən 1.500.000 desyatin torpaq bu 50.000 kondliyə verilsə, hərəyö toxminən 30 desyatin düşəcəkdir. Bax buradan belə bir sual çıxır: bu 285.000 desyatin mülkədar torpağını haradan götürüb kondliləro verəson? Bizim kondlilər bu məsələyə belə baxırlar ki, onlar imkanları olsa bu torpağın haqqını onsuz da ödəyəcəklər... Aydındır ki, bizim kondlilərin bu məbləği ödəməyə imkanı olmayacaq. Onda onların çarəsi nədir? Onların çarəsi budur ki, torpağı, əlbəttə, kondli-torpaq bankı vasitəsilə alsınlar... Beləliklə, cənablar, biz belə bir noticəyə gəlirik ki, bizim kondlilərimiz mülkədar torpaqlarının haqqını ödəməyi nə qədər istəsələr də, onlar bunu edə bilməyəcəklər. Buna görə də, onlar heç də demirlər ki, torpağı zorla alıb bizə verin. Onlar yalnız bunu deyirlər ki, biz torpağı ala bilmirik, əgər bizə torpaq vermək istəyirsinizsə və əgər Bakı qubermiyası kondlilərinin yaşamasını istəyirsinizsə, onu bizə əvəzsiz olaraq verin... Əgər sənayeçilərə torpaq lazımdırsa, qoy onlar bu torpağı bizdən alsınlar. Siz isə, hökumət, bu işlərə müdaxilə edərək bizi məcbur edirsiniz ki, sərəncamımızda olan torpağı sənayeçilərə verək. Nəyə görə biz kondlilərin istədikləri məbləğə deyil, neft sənayeçilərinin istədikləri məbləğə razı olmağa bizi məcbur edirsiniz? Bilmək lazımdır ki, cəmiyyət bu torpaqları verəndə onlardan birdəfəlik məhrum olacaqdır və buna görə də tezliklə Bakı qozası əhalisinin yarısı öz pay torpaqlarında yaşayacaqdır. Hazırda kondlilər az qala bütünlüklə fəhləyə çevrilməmişlər; vaxt ötəcək və fəhlə mühitində də onlara yer olmayacaqdır, çünki onlar o qədər çox olacaqlar ki, onları Allah bilir haraya sürgün etmək lazım gələcəkdir. Axı heç də hər bir kondli, hər bir cəmiyyət könüllü olaraq hər hansı başqa yerə getmək istəmir. Bizim kondlilər də bunu istəmir. Sabunçu, Balaxanı və Ramana kondlilərinə alınmış torpaqlar, əlbəttə, neftçıxan torpaqlardır. Burada onların bağları var idi, həmin torpaqda

üzüm okılmışdı və bu torpaqlar toxminən 2.000 desyatin idi. Hesabatdan göründüyü kimi, bu bağların hər desyatindən onlar ildə toxminən 100 rubl qazanc götürürdülər, deməli adı çəkilən kondlilərin kondliləri oradan ildə toxminən 200.000 rubl qazanc götürürdülər. Hazırda bu torpaq hər hansı şəkildə əvozi ödənilmədən onların olından alındığına görə onlar bundan məhrum olmuşlar, bu bağlara, bu üzümlüklərə görə onlara heç nə verməmişlər, onlar yoxsulluq içində yaşayırlar, onların qarovulçuluq etməkdən başqa çarələri qalmayıb, qazanc yalnız qarovulçuluq edirlər. Bundan başqa, cənablar, bizdə bu yaxınlarda təbii qaz adlanan qaz aşkar edilmişdir. Bəli, bu, Atoşgah deyilən yerdə olmuşdur. İlk dəfə bu qaz Bakı Neft Cəmiyyəti tərəfindən aşkar edilmişdir; sonra dövlət üç-dörd il bundan əvvəl 8-dək səhni köşfiyyəyə vermişdir. Bu səhərdən hər biri toxminən 37 1/2 desyatin qədərdir.

Bu yeri belə təsvir etmək olar: on dar yer - 2 versto qədərdir, on geniş yer isə 4 versto qədərdir, deməli, toxminən 24 kvadrat verst, yəni demək olar 2500 desyatin səhədir. Bu torpaqda kondlilərin 2 000-dək qaz quyusu deyilən quyusu vardır. Bu quyulara toxminən 200 000 rubl xərclənmişdir. Bu quyuların kondlilər təbii qaz alır, ohəng bəşirir və həmin vaxsət hesabına yaşayırlar. Tədricon bu quyuları onların olından alırlar və artıq kondlilər yoxsul vəziyyətinə düşürlər, oradan qazana biləcəkləri xeyir onların olından çıxır. Bax, bütün bu fərqi görürək kondlilərimiz deyirlər: biz torpağın sothindən götürdüyümüz faydanı ədalətli torpağın altından da götürməliyik. Bu onların günahı deyil ki, torpağın təkində ölkə üçün lazım olan qızıl vardır. Onlar bununla tamamilə razıdırlar, lakin deyirlər ki, torpağın təkindən siz istifadə edin, torpağın sothindən bizim istifadə edə biləcəyimizi isə hər il bizə verin. Bundan başqa bizə deyirdilər ki, hökumət özünün bütün təbəələrinə eyni cür yanaşır; lakin bizdə, Bakı qubermiyasında hər halda indiyədək belə bir şey yoxdur. Əgər misal üçün əhalinin təhsilini götürsək, görürük ki, bizim Bakı qozasında Xəlq Maarifi Nazirliyinin kond maktoblorinin sayı 20-dir. Bu maktoblərlə 13.281 rubl xərclənir. Bu maktoblərdə 420 nəfər rus, 235 nəfər erməni və cəmiyyəti 167 nəfər müsəlman təhsil alır. İbtidai kond maktobi isə bəzən 8-dir. ...Bəli, düzdür, mən birincisi məsələdən artıq bir qədər uzaqlaşdım. Lakin mən yenə də torpaq məsələsi barədə danışıacağam. Bizim kondlilərimiz torpağın haqqını ödəmək iqtidarında deyillər. Onlara torpaq lazımdır və bu torpağı onlara hər hansı şəkildə əvozi ödənilmədən vermək lazımdır, çünki onlar ödəmək iqtidarında deyillər. (Sağdan sas, istehza ilə: ohson).

*Dövlət Duması. II çağırış.
Stenoqrafik hesabatlar. II sessiya. SPb., 1907, I cild, sülhün 1955-1961.*

II çağırış, II sessiya, 33-cü iclas
4 may 1907-ci il
Xalq təhsilli üzrə komissiyanın seçilməsinə
dair müzakirələr

Mustafa Mahmudov (Bakı quberniyası)

... Xalq maarifi naziri, - mən də onu ilk vaxtlar üçün belə adlandırm, - *(Alqışlar)* öz nitqində, doğrusu, bütün xalqları sadaladı, bütün xalqları faiz nisbətində sadaladı, lakin eyni zamanda 20 milyonluq müsəlman əhalisinin üstündən sükutla keçdi - yəni, o, öz qeydlərində göstərilən faiz nisbətində görə utandığundan belə etdi *(Alqışlar)*... Mən əminəm, mən çox əminəm ki, onu yalnız həya hissi saxladı, yoxsa o heç cür 20 milyonluq müsəlman əhalisinin üstündən sükutla keçə bilməzdi. Sözlərini təsdiqləmək üçün mən 80-ci illərdən bu vaxtdakı Rusiya imperiyasının bizə, müsəlman əhalisinə münasibətdə Xalq Maarifi Nazirliyinin münasibətini səciyyələndirmək istəyirəm. Sözümdən başlayım ki, conablar, biz müsəlmanlar, biz müsəlman müəllimləri Xalq Maarifi Nazirliyinin gözündə dərslərdən də aşağıda durmuşuq... *(Gülüş)*. Qadın müəllimlər orta məktəblərdə dərslər demək hüququna malikdirlər, müsəlman kişi müəllimlərinin isə orta məktəblərə yolu bağlıdır... *(Alqışlar)*. İndi özünüz fikrini verin, bizim vəziyyətimiz necədir. Bizim üçün nə qədər heyrat və təəccüb doğursa da, Xalq Maarifi Nazirliyi üçün nə qədər başucalığı gətirməsə də, biz müsəlman kişi müəllimlərinin insan ləyaqətindən, xalq təhsili sahəsində bu və ya digər vəzifə tutmaq hüququndan məhrum olan xüsusi bir toboqoyu ayırmışlar. Müsəlman əhalisi arasında xalq məktəblərinə gəldikdə isə bir şeyi deyərdim: Rusiya imperiyasının bütün guşələrində xalq məktəblərinin açılmasının yerbəyerdən tələb olunduğu, xahiş edildiyi bir vaxtda, Xalq Maarifi Nazirliyinin müsəlman əhalisi arasındakı bu məktəbləri boşdur. Soruşulur, niyə? Axı bu qəribədir, necə ola bilər? Deyim ki, bu təkcə mənim sözlərim deyil, bu bir faktır və bunu xalq maarifi nazirinin özü də deyə bilər. Nə üçün yerli əhali, yerli müsəlman əhalisi arasında nazirlik məktəbləri boşdur? Ona görə boşdur ki, müqəddəs olan, insani olan nə varsa hər şey bu nazirlik məktəblərindən kənar edilmişdir, orada heç bir müqəddəs şey qalmamışdır *(Alqışlar)*. Bir daha sözümdə əsaslandırmaq üçün deyim ki, azadlıq hərəkatının son illərində biz müsəlmanlar, biz müsəlman müəllimlərinin bütün tədris müəssisələrində təqib edildilər, birləşməyə salındılar, cozalandırıldılar, bayram günlərində yalnız ona görə məzuniyyətdən məhrum edildilər ki, bizlərdən kimsə öz həmməzhəb yoldaşı ilə öz ana dilində danışmaq kimi ehtiyatsızlığa yol vermişdir. *(Şulgin yerindən: Əgər sizə yalnız rusca danışmaq*

öyrədirdilərsə, bəs siz niyə belə pis danışsınız? Səx: sakit). Xalq maarifi naziri, doğrusu, öz qanun layihəsində müəllimin məvacibinin artırılması barədə danışır. Bu artırma onun fəaliyyətini yüksəltmək vasitəsi kimi, müəllimin fəaliyyətinin məhsuldarlığını təmin etmək vasitəsi kimi baxır. Mən ona etiraz edirəm. Xalq müəllimləri 8 rubla da xidmət etmişlər, xalq müəllimləri 25 rubla da xidmət etmişlər, lakin xidmət etmişlər və onları üzərinə qoyulmuş borcu vicdanla yerinə yetirmişlər. Sizin artırmanız onları xilas etməyəcək, sizin artırmanız xalq məktəbini, xalq həyatını canlandırmayacaq, onları yalnız sərbəst təşəbbüs və sərbəst təfəkkür, on azı, tədris müəssisələrində sərbəst təfəkkür xilas edəcəkdir *(Alqışlar)*. Polşa kolosu nümayəndəsinin acınacaqlı vəziyyət haqqında, siyasi münasibət haqqında, tədris idarəsindən daxil olan sifət siyasi sonuqlar haqqında bəyanatı yerli xalqların məktəblərində, yerli xalqların əhalisi arasında müşahidə olunan dəhşətlər ilə müqayisədə çox səniək görünür. Mən artıq bundan əvvəl dedim ki, yerli müsəlman əhalisinin məktəblərində müqəddəs olan nə varsa hər şey kənar edilmişdir, ana dili kənar edilmişdir. Müsəlman əhalisi arasında Xalq Maarifi Nazirliyinin ibtidai məktəblərindən ana dilinin kənarlaşdırılmasının noticoları necədir? Ana dili kənarlaşdırılaraq üzəndirəq "lal metod" tətbiq edilmişdir. Hərmin metoda görə, müəllim rus dilində bu və ya digər şeyi, hətta hər hansı bir müqəddəs məfhumu necə istəyə izah etməlidir. Bəzən də xalq müəllimi çox gülməz vəziyyətə düşür. Müəllim, məsələn, "it hürür" kəlməsinin mənasını izah etmək üçün sinifdə it kimi hürməli, sonra isə soruşmalıdır: "İndi deyin görək mən nə etdim?" *(Səslər: əhəh! Alqışlar)*. Özü də müəllim bir saatlıq dərslərində heç bir məqsədə nail ola bilmir, şagirdlər isə o təəssüflə ayrılırlar ki, müəllim it kimi hürür. Xalq maarifi naziri Dumaya seçmək üçün təklif etdiyi komissiyaya böyük ümidlər bəsləyir. Əgər Duma komissiyası seçsə, şübhəsiz ki, seçəcəkdir, onda mən əminəm, çox əminəm ki, Xalq Maarifi Nazirliyi tərəfindən irəli sürülmüş qanun layihəsinin bu komissiyada yalnız kötkünlər qalacaqdır, çünki mən və biz hamımız acı təcrübəmizdən ömnik ki, Xalq Maarifi Nazirliyinin istədiyi məbləğ özünün birbaşa təyinatı əvəzinə, yəni xalq təhsilinə xərclənmək əvəzinə elə həmin Xalq Maarifi Nazirliyinin mülhəzisi ilə tədris müəssisəsi nazində hər hansı bir cəsarətsizlik təşkilinə gedir. Mən əminəm ki, Dövlət Duması Xalq Maarifi Nazirliyinə bildirəcəkdir ki, ona bir damla da etimad göstərmir, Dövlət Duması nöinki 5-6 milyon, hətta 5-6 qəpiyin də bu Nazirliyin sərəncamına verilməsinə imtina edəcəkdir, nə qədər ki, Dövlət Duması ömin deyildir ki, bu məbləğ xalq nümayəndələrinin, xalq sərəncamına keçəcəkdir və xalq özü, öz iradəsi və mülhəzisi ilə bu məbləği xalq ehtiyatlarına xərcləyəcəkdir. Mənim son sözümdən ibarət olacaqdır ki, rəqəmləri təhlil

tutaraq sizin diqqətinizi Xalq Maarifi Nazirliyinin Zaqafqaziyyə münasibotına cəlb edirəm. Rus dövləti Zaqafqaziyyədə hər il polis mühafizəsinin saxlanması 2.361.460 rubl, xalq təhsilinə isə yalnız 114.000 rubl xərcləyir. Bu iki rəqəmdən siz görsünüz ki, Xalq Maarifi Nazirliyinin Qafqaza münasibəti necədir. Rus dövləti həbsxanaların tikintisinə və saxlanmasına, etap müəllimlərinə hər il 102.646 rubl xərcləyir, bu yalnız məhbusların tapına və həbsxanaların tikintisinə xərclənən puldur, xalq təhsilinə isə 114.000 rubl xərcləyir. Nazirlik tərəfindən irəli sürülmüş qanun layihəsi yalnız ibtidai təhsilin ümumiliyini göstərir. Biz qafqazlıları ibtidai təhsilin ümumiliyi razı salmırıq. Biz ümumi "icbari" ibtidai təhsil üzərində mütləq təkid edəcəyəm, bunu xahiş edəcəyəm, bu məsələ üzrə öz qanun layihəmizi Dövlət Duması tərəfindən seçilmiş komissiyaya təqdim edərkən bu barədə danışacağıq. (*Soldan alqışlar*).

*Dövlət Duması. II çağırış.
Stenoqrafik hesabatlar. II sessiya, SPb., 1907, II cild, sətir 163-166.*

II çağırış, II sessiya, 46-cı iclas 24 may 1907-ci il

Quberniya İdarəsinin üzvü Kleşninin qətl ilə əlaqədar müvəqqəti general-qubernator Bauer tərəfindən Yelisavetpol şəhərinin müsəlman əhalisinin cərimə olunması haqqında sorğuya dair müzakirələr

Xəlil bəy Xasmməmmədov (Yelisavetpol quberniyası)

Cənab xalq nümayəndələri. Bu sorğunun faktiki səbəbləri heç də müərkəb deyildir və aşağıdakılardan ibarətdir: bu il aprelin sonlarında Yelisavetpol şəhərində quberniya idarəsinin köndül işləri üzrə üzvü Kleşninski qətlə yetirilmişdir. Bu qətl gecə saat 2-də namulüm şəxs tərəfindən törədilmişdir. Mərhum Kleşninski icimai yığıncaqdan evə qayıdarkən şəhərin müsəlmanlar yaşayan hissəsində yerləşən monzilin giriş qapısına yaxınlaşanda onu qətlə yetirmişlər. Belə bir şəraitdə baş vermiş qətl əsas vermişdir ki, Yelisavetpolun müvəqqəti general-qubernatoru Bauer şəhərin müsəlman əhalisini 3.000 rubl məbləğində cərimələyərək, öz sərəncamının icrası barədə təcili göstəriş versin. Cərimə olunduqlarından xəbər tutan müsəlmanlar cəriməni ədalətli və qeyri-qanuni hesab edərək general Bauerin yanına nümayəndə heyəti göndərmiş və bu cərimənin ləğv olunmasını xahiş etmişlər. General Bauer onlara cavab vermişdir ki, müsəlmanları ona görə cərimələyib ki, bu qətl şəhərin müsəlmanlar yaşayan

hissəsində baş vermişdir, guya müsəlmanlar qatili gizlədirlər, qatil öz cinayətə nəiyətini bu və ya digər şəkildə həyata keçirmək üçün bu cinayətə törətməkdən hələ xeyli əvvəl şəhərin müsəlmanlar yaşayan hissəsində yaşamağa imiş və iki ay bundan əvvəl o, xəfiyyə polisinin agenti Loladzenin qətlinə görə şəhərin erməni əhalisini də cərimə etmişdir. General Bauerin gətirdiyi dəlilləri təhlil edərkən mən bildirməyi öz borcum hesab edirəm ki, Kleşninin qətlinin törədildiyi şəhərin müsəlmanlar yaşayan hissəsi deyilən yerdə təkcə müsəlmanlar deyil, başqa millətlər də məskunlaşmışlar. Kleşninin qətlində toqşırlandırılan şəxs nə inzibati təhqiqat, nə də ilkin istintaqla ilə hələ aşkar edilməmişdir və qətlin cəzalandırılmış əhali arasından hər hansı birisi ilə əlaqəsi müəyyən edilməmişdir. Loladzenin qətlinə görə şəhərin erməni əhalisinin də təxminən 8.000 rubl məbləğində cərimə olunması barədə general-qubernatorun dediklərinə gəldikdə isə, mən indi bu barədə, əlbəttə, heç nə deməyəcəyəm. Hazırkı sorğuya cavab alanda biz bu barədə danışırıq. İndi mən yalnız onu deyə bilərəm ki, biz bu cəriməni də qeyri-qanuni inzibati özbaşnalıq hesab edirik. Beləliklə, cənab xalq nümayəndələri, gördüyünüz kimi, general Bauer tərəfindən cərimə qoyulması üçün əsas faktiki məlumatlar deyil, heç bir dəlilə əsaslanmayan boş sözlərdir... Bizim qanunvericilik müəyyən şəxslərin hüquq pozuntusuna görə məsuliyyətdən danışır. Bu aydındır, çünki bu, qanunvericiliyimiz tərəfindən qəbul edilmiş ümumi prinsipə uyğundur. Qanunvericilikdə belə bir mütləq şərt vardır ki, hər cür cəza fərdidir, yəni yalnız hüquq pozuntusuna yol vermiş müəyyən şəxslər cəzaya məruz qalırlar. Qanunvericiliyimiz hüquq pozuntusuna görə qrup halında məsuliyyəti tanımır. Əgər bu belədirsə, onda mən general-qubernator Bauerdən soruşardım ki, Kleşninin qətlini kim törətmişdir? Əgər o desə, bildirsə ki, qatil aşkar edilməmişdir, qətlin əhali ilə əlaqəsi müəyyən edilməmişdir, belə olan təqdirdə mənə ixtiyarım var deyim ki, onun hərəkəti - şəhərin 20 minlik bütün müsəlman əhalisinin cəzalandırılması ziddir. Həmətli xalq nümayəndələri, biz burada qanunvericilik işi üçün çağırılmışıq, lakin qanunu qorumaq, xüsusən də qanuna daha çox əməl etmək vəzifəsi daşıyan hakimiyyət tərəfindən qanun pozularkən onu qorumaq bizim üzərimizə düşür. Komissiya bu sorğuya baxaraq onu düzgün hesab edir və Dövlət Dumasına təklif edir ki, aşağıdakı sorğu ilə Nazirlər Şurası sədrinə müraciət etsin: Yelisavetpolun müvəqqəti general-qubernatoru Bauerin yuxarıda göstərilən qeyri-qanuni hərəkətlərindən xəbərdardımı və əhalini bu özbaşnalıqdan xilas etmək üçün hansı tədbirləri görmək barədə düşüncəniz?

*Dövlət Duması. II çağırış.
Stenoqrafik hesabatlar. II sessiya, SPb., 1907, II cild, sətir 1138-1141.*

Fətəli xan Xoyski (Yelisavetpol quberniyası)

Hörmətli xalq nümayəndələri, biz çox gözəl başa düşürük ki, başdan-başaya fəvqəladə və hərbi əsasnamələr ilə idarə olunan bizim Rusiyada inzibati hakimiyyətin hərəkətlərinin qanuniliyi və qeyri-qanuniliyi barədə danışmaq son dərəcə çətindir. General-qubernatorlar öz rayonlarının hüdudlarında özlərini demək olar qeyri-məhdud səlahiyyətlərə malik hakim kimi aparır və istədikləri kimi hərəkət edir, heç bir qanun ilə hesablaşmırlar; onlar düşünür ki, qanunlar onlar üçün yazılmamışdır. Lakin buna baxmayaraq bizim qanunvericiliyimiz də müəyyən hədlər, çərçivələr qoyur ki, bunları bu general-qubernatorlar da, qeyri-məhdud səlahiyyətlərə malik bu hakimlər də aşmamalıdırlar. Buna baxmayaraq onlar bu sərhədləri keçirlər, hoyasızlıqla tapdalayırlar. Bunu onlar ona görə etmirlər ki, səlahiyyətlərinin harada bitdiyini bilmirlər; onlar bunu əksər hallarda tam əmin olaraq edirlər ki, hər cür hərəkətlərinə ali hakimiyyət haqq qazandıracaqdır. Əvvəlki sorğularda biz buna kifayət qədər əmin olduq. Siz Moskvanın general-qubernatoru Gerselmanın qeyri-qanuni hərəkətləri barədə eşitmişiniz. Bu hərəkətlərə ali hakimiyyət orqanları tam haqq qazandırdılar. Biz general-qubernatorların qeyri-qanuni hərəkətləri barədə nə qədər sorğular versək də, şübhəsiz ki, bu hərəkətlərə hakimiyyətin ali nümayəndələrinin izahatlarında haqq qazandırılacaq, guya tam əsas tapılacaqdır. Ancaq məsələ bunda deyil. Bizim üçün, xalq nümayəndələri üçün hökumət nümayəndələrinin nə cavab verəcəyi vacib deyil, vacib olan odur ki, hökumətin qeyri-qanuni hərəkətlərinin hər bir təzahürünə diqqət yetirək və qanunların necə açıq-aşkar pozulduğunu xalqa göstərək. Bu sorğunun da əslində mənonvi əhəmiyyəti vardır - Yelisavetpol general-qubernatorunun açıq-aşkar qeyri-qanuni hərəkətlərini göstərmək. Bir və ya iki nəfər tərəfindən törədilmiş və hətta hansı şəxslər tərəfindən törədildiyi məlum olmayan cinayətə görə şəhərin əhalisinin məlum hissəsini ümumi məsuliyyətə məruz qoyan qərar nə deməkdir! Hökumətin agentləri qanunvericiliyimizdə əhalinin qrup halında məsuliyyətini müəyyən edən maddələrə nə qədər axtarsalar da tapmayacaqlar və bu hüquq hətta müvəqqəti general-qubernatorlara da verilməmişdir. Doğrudur, onlar məcburi qərarlar vermək hüququna malikdir - lakin - məndən əvvəl çıxış edən natiq bu barədə danışdı, - lakin bu məcburi qərarlar qanun hüdudlarında olmalıdır və heç vaxtla qanuna zidd çıxmalıdır. Axı qanun nədir? Qanun qanunvericilik idarələrindən keçmiş və Monarxın sanksiyasını almış normadır, məcburi qərarlar isə hakimiyyət orqanları tərəfindən verilir. Necə ola bilər ki, hakimiyyət qanunu pozan,

qanuna zidd çıxan normalar qəbul etsin? Əlbəttə, belə məcburi qərarlar olmamalıdır və onlar qətiyyətlə qəbul edilməzdir. Lakin belə məcburi qərarlar verilir və bu qərarlar hər hansı bir şəxs tərəfindən törədilmiş cinayətə görə bütün əhalini cərimələməyə imkan verir. Nə mən, nə də, güman edirəm, işə düzgün yanaşan heç kim deyə bilməz ki, bu qərar qanuni sayıla bilər. Şübhə yoxdur ki, qərar tamamilə qeyri-qanunidir, son dərəcə hiddət doğurur və hər bir belə hərəkət Dövlət Duması tərəfindən göstərilə bilər. Belə qeyri-qanuni hərəkətlərə nə qədər haqq qazandırsalar da, biz hər dəfə deməliyə ki, biz bunlara heç bir halda dözə bilmərik və bu hərəkətlər bizim gözümüzdə qanunun tapdalanması kimi qalacaqdır. İndi, əlbəttə, hökumətin səsi daha güclü çıxır, biz ona qarşı gücsüzük, lakin nə vaxtsa belə bir məqam yetişə bilər ki, həqiqətin səsi, xalq nümayəndələrinin səsi bu cür səsləri bəzəyər, çünki bu səslər yalan mənbədən gəlir. (*Mərkəzdən alqışlar*).

Dövlət Duması. II çağırış.

Stenoqrafik hesabatlar. II sessiya, SPb., 1907, II cild, s. 1142-1143.

II çağırış, II sessiya, 50-ci iclas

29 may 1907-ci il

Yerli məhkəmənin islahatı barədə qanun layihəsinə dair müzakirələr

Fətəli xan Xoyski (Yelisavetpol quberniyası)

Cənablar, mən yerli məhkəmə haqqında Duma komissiyasının məruzəsi ilə tanış olarkən hər bir insana xas olan coşğun hissi ilə böyük maraqla orada əlavə təfərrüatlarla tanış oldum ki, deyilsən, bu xeyirxah islahat, ola bilsin, bözi dəyişikliklər və əlavələr ilə imperiyanın bütün məkanında tətbiq olunur. Lakin, təəssüf ki, ümidlərim özünü doğrultmadı. İstədiklərimin əvəzində mən bir neçə sətir tapdım ki, orada deyilir: zemstvo olmayan quberniyalarda bu islahatın həyata keçirilməsi yerli özünüidarənin tətbiqindən sonra nəzərdə tutulur. Məni bu son dərəcə təəcübləndirir və mən hər şeydən əvvəl məruzənin bu bəndi üzərinə sizin diqqətimizi bir neçə dəqiqəyə cəlb etməliyəm. Nazirliyin irəli sürdüyü qanun layihəsi tərəfindən belə bir nöqtəyə-nəzərə mənim diqqət aydındır. Biza, ucqarların əhalisinə həmişə aydın olmuşdur ki, bürokratik əsaslar üzərində təşkil olunmuş hökumətimiz həmişə ucqarların unutmuşdur; ucqarlara istisna obyektini kimi baxmışdır, ucqarların sakinlərinə kifayət qədər qorbu və hətta bir qədər təhqirəmiz olan "özge xalq" adı

vermişdir. Bu "özgə xalqların" isə yalnız müəyyən vəzifələri vardır, lakin başqa əhali ilə bərabər hüquqlara malik deyillər (*Alqışlar*). Hökumət tərəfindən belə münasibət, mən deyirəm, tam aydındır, o səbəbdən ki, yerli cəmiyyəti bəngə yaşayışın belə formalanna hər hansı çağırış, - orada yerli sakinlər öz həyatlarını qurmaqda iştirak edə bilərlər, - şübhəsiz ki, cəmiyyətin şüurununu və hüquq şüurununu gücləndirir və cəmiyyətdə öz mülki və siyasi hüquqlarını gətirdikcə daha çox genişləndirmək arzusunu oyadır. Bu nöqtəyi-nəzərdən, mən deyirəm, hökumət üçün, əlbəttə, mərkəzi quberniyalarda tətbiq edilən islahatlardan ucaqların məhrum etmək daha sərfəli və daha yaxşıdır. Lakin mən son dərəcə heyrtləndirən odur ki, Duma komissiyası da belə bir mövqə, mən deyirdim ki, bürokratik mövqə tutur. Bunun üçün əslində hansı əsaslar vardır? Duma komissiyası bunu onunla əsaslandırır ki, orada zəmvsto özünüidarəsi tətbiq olunmamışdır, zəmvsto idarələri yoxdur və başındancı hakimlərin seçkiləri yalnız mərkəzi quberniyalarda olan yerli özünüidarə orqanları tərəfindən həyata keçirilə bilər. Lakin Duma komissiyasının özü də deyir ki, əgər yerli məhkəmənin islahatı bu özünüidarə orqanlarının demokratik əsaslarla islahatından əvvəl həyata keçirilsə, xüsusi kollegiyalar təsis ediləcəkdir və həmin kollegiyalarda başındancı hakimlər seçiləcəklər. Mən Duma komissiyasının məruzəçisindən soruşmaq istədim, nə üçün o belə düşündür ki, zəmvsto özünüidarəsi olmayan quberniyalarda belə kollegiyalar yaratmaq olmaz? Nə üçün zəmvsto özünüidarəsi olmayan quberniyalar, indiki halda mərkəzi quberniyalar üçün nəzərdə tutulduğu kimi, başındancı hakimləri seçə bilən belə təşkilatları təsis edə bilməzlər? Bu dəlil mənə heç bir şeyə əsaslanmayan dəlil kimi görünür və heç bir hörmətə layiq deyildir. Əgər yerli məhkəmə ilə zəmvsto özünüidarə orqanları arasında qırılmaz, sıx əlaqə olsaydı, əgər onlardan biri digəri olmadan fəaliyyət göstərə bilməsəydi, mən bunu başa düşürdüm. Lakin həqiqətə desək, mən zəmvsto ilə məhkəmə arasında heç bir üzvi əlaqə görmürəm: zəmvsto özü üçün, yerli məhkəmə də özü üçün mövcuddur... Bizə ucaqlarda zəmvstonun tətbiqindən sonra seçkilə məhkəmənin tətbiqini vəd edirlər. Bəli, biz bu vədləri çoxdan eşidirik. Hələ bir neçə on il bundan əvvəl bizə zəmvsto tətbiq ediləcəyini vəd edirdilər. Biz isə əbəz yerdə gözləyirik və zəmvstonun tətbiq ediləcəyi o xoşbəxt günü, yaqın ki, görməyəcəyik. 1864-cü il islahatı tətbiq edilərkən bunun ucaqlarda da tam həcmdə həyata keçiriləcəyini bizə vəd etmişdilər. Mərkəzi quberniyalarda bu islahatın tətbiq olunmasından artıq 45 il keçir və hələ də biz onu gözləyirik. Ucaqlarda, ən azı Qafqazda nə andlı iclasçıları olan məhkəmələr, nə seçkilə başındancı hakimlər var. Mübahisə etmirəm, qismən Duma komissiyası ilə razıyam ki, ucaqlarda yerli məhkəmənin tətbiqi bir qədər çətinlik doğurur. Mərkəzi quberniyalara nisbətən

burada onun tətbiqi qat-qat çətindir. Tutaq ki, orada hər bir quberniyanın öz xüsusiyyətləri, ola bilər, müəyyən, müstəsna birgəyənşəyş formaları vardır ki, bunları da nəzərə almaq lazımdır. Lakin müəyyən çətinliklərin mövcudluğu islahatın qeyri-müəyyən uzaq müddətə təxirə salınması üçün əsas ola bilməz. Biz razıyıq ki, müəyyən çətinliklər vardır, lakin komissiya da elə onun üçündür ki, imperiyanın müxtəlif yerlərindən onun tərkibinə daxil olan öz xosslorin rəylərini dinləsin və buna uyğun olaraq elə qanun layihələri və qanunlar hazırlasın ki, bunların əsasında ucaqlarda yerli məhkəmə tətbiq edilsin. Beləliklə, Duma komissiyasının yuxarıda göstərilən mühazirələrinin heç biri mənim üçün inandırıcı deyildir, əksinə, belə bir qəti qənaətə gəlmək olur ki, yerli məhkəmə imperiyanın bütün məkənində eyni zamanda tətbiq oluna bilər. Doğrudan da yeni mükəlləfiyyətlər, yeni vergilər tətbiq olunanda bizə demirlər ki, gözləyin, biz yalnız zəmvsto quberniyalarında bunları tətbiq edirik, sizə isə sonralar şamil edəcəyik. Yeni vergilər hər yerdə eyni zamanda tətbiq olunur və hətta mərkəzi quberniyalara nisbətən bizim üzərimizə daha çox vergi qoyulur. Belə olan halda nə üçün mövcud birgəyənşəyş formalarını daha yaxşı formalar ilə dəyişən xeyrişah islahatlardan söhbət gedəndə bizə deyirlər: siz gözləyib bilərsinizmi? (*Alqışlar*). Zənnimcə, Dövlət Duması bu mövqeni təqdir edə bilməz. Bunlar mənim etirazımın birinci bəndinə aiddir. Daha sonra mən diqqətinizi səhv hesab etdiyim başqa bir məsələ üzərinə də cəlb etmək istədim. Duma komissiyası məruzənin ikinci bəndinə deyir ki, başındancı hakimlər məhkəmə yerli sakinlərdən seçilir. Mən bununla razılaşa bilmərəm. Həm də ona görə ki, komissiyanın özü də "yerli sakin" məfhumunu müəyyən etmir və buna sonralar müəyyən etmək hüququnu özüdə saxlayır. Doğrudanmı biz bununla razılaşa bilərik? Doğrudanmı bu prinsipin məzmununun nodon ibarət olduğunu bilmədən biz belə bir məlum prinsip qoya bilərik? Bizə deyirlər: məsələni elə həll edin ki, başındancı hakim yerli sakinlərdən seçilsin, yerli sakinin kim olduğunu isə sonra deyəcəyik. Məncə, belə nöqtəyi-nəzər qətiyyət yolverilməzdir. Əgər "yerli sakin" məfhumu doqıq müəyyən edilsəydi, biz, birtəhər razılığa gələrdik, lakin bir halda ki, bu müəyyən edilməmişdir, güman etməyə haqqımız var ki, bu məfhum, ola bilər, son dərəcə məhdudlaşdırılsın. Yerli sakin nə deməkdir? Müəyyən quberniyanın, müəyyən vilayətin, diyarın sakini? Belə dedikdə nə başa düşülür? O, oturaq həyat keçir-məlidir, yoxsa müəyyən quberniyada qeydiyyat olmalıdır? Bu barədə məruzədə bir kəlmə də deyilmir. Buna görə də mən deyirəm ki, bu məfhum tamamilə çıxarılmalıdır. Məruzədə bu prinsipə haqq qazandırmaq üçün belə bir mühazirə yürüdülmür ki, yerli sakin əhalinin miqəət və həyat şəraitinə ilə daha yaxından tanışdır, onun mənoviyyəti və adət-ənənələri ilə daha yaxından tanışdır, yerli

əhalinin maraq dairəsinə daha çox daxildir. Buna görə də o, yerli cəmiyyət tərəfindən böyük etimada malik olacaqdır. Lakin icazə verin deyim, əgər hətta müvafiq cəmiyyət tərəfindən yerli sakin seçilməyə, bu o deməkdir ki, cəmiyyət ona etibar etmir? Hansı etimadsızlıqdan söhbət gedə bilər? Mən belə bir tələbi başa düşürəm ki, söhbət hakimlərin təyin olunmasından, onların başqa şəxslər tərəfindən təyin olunmasından gedirsə, hakim yerli adam olmalıdır. Ancaq biz onları özümüz seçəndə, - aydındır ki, biz heç yerli sakin olmasa da, etimad göstərdiyimiz şəxsi seçəcəyik. Etimad göstərilməyən şəxs seçilə bilməz. Məna belə gəlir ki, bu o qədər aydındır ki, gəlmə adama nisbətən yerli sakinə daha böyük etimad göstəriləcəyindən danışmağa bəlkə də əsas yoxdur. Nə üçün müəyyən zaman ərzində müəyyən yerdə yaşamayan şəxs müəyyən yerdə son illər yaşayan şəxsə nisbətən bu yerin hüquqlarından, adət-ənənələrindən və höyə şəraitindən daha az xəbərdar olacaqdır? Ola bilər ki, birinci üçün müvafiq cəmiyyətin maraq dairəsi müəyyən dövrdə müvafiq yerdə yaşamış şəxsə nisbətən daha azizdir. Yerli hakimin seçilməsi olduğu şəxslər dairəsinin məhdudlaşdırılması həm də praktik cəhətdən çətinlik yaradır. Əgər Rusiya hökuməti də yalnız ziyalı şəxslərdən ibarət bir dövlət olsaydı, onda bununla razılaşmaq olardı. Lakin biz bilir ki, hər bir yerdə müəyyən şəxslər kontingenti var ki, onların arasından seçmək olar. Əgər biz rayonu bir quberniya ilə məhdudlaşdırsaq, ola bilər, orada təhsil senzinə malik kifayət qədər şəxs tapılmasın. Bizdə elə ucaq, elə daldabucaq yerlər var ki, orada ziyalı şəxs az tapılır. Buna görə də əgər "yerli sakin" məfhumunu məhdudlaşdırsaq, seçmək üçün belə şəxslər tapılmayacaq. Seçimin bu cür məhdudlaşdırılmasına lüzum yoxdur, halbuki bu, yerli məhkəmə haqqında qanun layihəsində artıq sınımtı, artıq yük yaradır. Bu, cənab xalq nümayəndələri, daha bir arzuolunmaz nəticəyə gətirib çıxarar: siz şəxslər dairəsinə məhdudlaşdırmaqla bənzərsiz hakim vəzifələrinin məlum sinfə məxsus şəxslər tərəfindən tutulmasına şərait yaradırsınız. Bunu etiraf etməliyə ki, kəndlilərə və dövlətin başqa ünsürlərinə nisbətən zadəganlar ən azı indiyədək daha ziyalı olan bir siniftir. Şübhəsiz ki, siz elə bir vəziyyət yaradacaqsınız ki, qanunun özü cəmiyyəti başqa şəxsləri, ola bilsin, onun üçün daha münasib olan şəxsləri deyil, məhz bu məhdudlardan olan şəxsləri seçməyə vadar edəcəkdir. Mən deyirəm ki, bütün bu müddəalardan ələ qənaətə gəlmək olar ki, bənzərsiz hakim seçilə biləcək şəxslər dairəsinə bu qədər kəskin şəkildə məhdudlaşdırmağa qətiyyət ehtiyac yoxdur və bu, məqsəduyğun deyildir. Daha sonra, başqa bir məsələdə Duma komissiyasının nəqteyi-nəzəri, məna belə gəlir ki, heç də tam düzgün deyildir. Mən bənzərsiz hakimlərin seçildikləri müddəti nəzərdə tuturam. Bu halda mən ədliyyə nazirinin rəyi ilə razılaşmıyam. O, hakimləri daha

uzun müddətə seçməyi təklif edirdi. O, 6 illiyə seçməyi təklif edirdi, lakin, əlbəttə, 5 il ilə də kifayətlənmək olar. Hər halda üçillik müddət məna çox az görünür. Mən bu mülahizələri əsas götürürəm ki, üçillik müddətdə siz, ola bilər, həmin vəzifələrin tutulmasına arzuolunan şəxsləri cəlb edə bilməyəcəksiniz. Hökumət də, kifayət qədər biliyi malik olan və ola bilsin, özünün müəyyən məşğuliyyəti olan adam 3 ildən sonra yenidən seçiləcəyinə əmin olmasa, çətin ki, 3 il müddətinə özünün artıq mövcud höyə şəraitini buraxmağa risk edər. Bənzərsiz hakimlərin gələcəyinə təminat verilməməsi başqa bir hal, daha çox arzuolunmaz bir hal da yarada bilər - onların müstəqilliyi olmaz. Onlar istəməz əz-çox nüfuzlu şəxslərin hüsn-rəğbətini qazanmağa çalışacaqlar ki, bu cəhət də, mən deyirdim, şübhəsiz ki, hakimlərin müstəqilliyini sarsıdacaq. Daha sonra, psixoloji mülahizələri də nəzərdən qaçıрмаq olmaz. Axı çox qısa müddətə seçəndə seçicilərin özləri də seçkilərə daha səhlankar və daha ehtiyatsız yanaşacaq və ümid edəcəklər ki, bu, çox çətin olacaqdır, biz özümüzü bu şəxs ilə uzun müddətə bağlamırıq, uğursuz olsa onu yeni müddətə seçməyi bilərik. Lakin siz daha uzun müddət müəyyən edəndə, şübhəsiz ki, seçkilərdə seçicilər daha çox ehtiyatlı olacaq və hiss edəcəklər ki, onlar özlərini bu şəxs ilə kifayət qədər uzun müddətə bağlayırlar. Belə olan təqdirdə, şübhəsiz ki, seçkilərə daha böyük ehtiyat və diqqətlə yanaşılacaq. Bax bu mülahizələr mənə bu fikrə gətirir ki, yerli hakimlərin seçilməsi olduğu müddət üçillik deyil, hər halda beşillik olmalıdır. Bununla da mən yerli məhkəmə haqqında məruzəyə dair iradları bitirirəm. (*Markəzən alqışlar*).

Dövlət Duması. II çağırış.

Stenoqrafik hesabatlar. II sessiya, Spb., 1907, II cild, sütün 1421-1427.

Xəlil bəy Xasmməədov (Yelisavetpol quberniyası)

Yerli məhkəmənin təşkili üçün, Duma komissiyasının fikrincə, əsas olan prinsipləri nəzərdən keçirərkən deməliyəm ki, bu prinsiplər arasında çox mühüm və vacib olan bir prinsip çatışdır. Müasir pedaqogika məktəblərdə uşaqların ana dilində təhsil almasını tələb etdiyi kimi, məhkəmə məfhumu da qətiyyətlə dikte edir ki, yerli məhkəmə yerli dildə aparılmalıdır. Bu prinsip bizim qanunvericiliyimiz üçün yeni deyildir. İmperator II Aleksandrın qanunları məhkəmə istintaqı aparılarkən məhkəmə müstəqilliyinə, dövlət dilində asılı olmayaraq şahidləri və müttəhimləri başqa dildə, onların başa düşdükleri dildə istintaq etmək hüququ vermiş, lakin onlara bir vəzifə olaraq tapşırırmışdır ki, protokolları dövlət dilində aparınsınlar. Beləliklə, görürsünüz ki, bu prinsip hələ

1864-cü ildə qəbul olunmuşdur. Əgər indi mən bu məsələni qaldırınsam, cənab xalq nümayəndələri, elə görünməlidir ki, bu yeni bir şey deyildir. Tərcüməçilər tərəfindən həyata keçirilən hər cür ədalət mühakiməsi, Duma komissiyasının da etiraf etdiyi kimi, həyatilikdən - canlı və birbaşa təmasdan məhrumdur. Bu monada mən hətta deyirdim ki, məhkəmələrin ixtiyarında olan belə tərcüməçi kontingenti ilə həyata keçirilən ədalət mühakiməsi səhvlərdən və hətta bozi özbaşınalıqlardan da sığortalanmamışdır. Mən deyirəm ki, belə vəziyyət ləhbəddür. Kifayət qədər təhsil senzi olmayan şəxslərdən ibarət olan tərcüməçilər çox zaman tərəflərin və onların şahidlərinin ifadələrini düzgün çatdırma bilmirlər, çox zaman da onlar prosesdə bu və ya digər tərəfi qəsdən dəstəkləyirlər və həmin şəxslərin ifadələrini qəsdən təhrif edirlər. Belə bir şərəitdə həyata keçirilən ədalət mühakiməsi düzgün məhkəmə qərarından və hökmdən məhrum olur, çünki belə bir şərəitdə hakimiyyət ədəlaldır. Mənim bütün bu mülahizələrim mücərrəd fikirlər deyildir, mən bunları həyatın özündən götürmüşəm. Mən şəxson məhkəmə idarəsində uzun müddət xidmət göstərmişəm və yadımdadır ki, xidmətimin əvvəllərində kiçik namizəd kimi dairə məhkəməsinin məhkəmə iclaslarında katib qismində iştirak edərkən mən şahid ifadələrinin tərcüməsindəki səhvləri görürdüm və iclas zamanı təsadüfi fasilələrdən istifadə edərkən bunu məhkəməyə bildirirdim. İclas işinə başlayarkən məhkəmə bu şahidləri yenidən dindirirdi və mənim dediklərimin düzgünlüyünə əmin olurdu. Əgər desəm ki, mənim dediklərim çox vaxt tamamilə başqa, əks hökmün çıxarılması üçün əsas olurdu, cənab xalq nümayəndələri, buna təəccüblənməyin. Bunu mənə hakimlərin özləri də deyirdilər, əsaslandırılmış hökmü oxuyarkən şəxson mən özüm də buna əmin olurudm. Buradan siz görürsünüz ki, məhkəmənin yerli dildə aparılması nə qədər vacibdir. Mənə deyə bilərlər ki, müasir tərcüməçilər təsisatının nöqsanları bu təsisatın bu və ya digər təşkilatı tərəfindən aradan qaldırma bilər. Lakin mən deyim ki, hələ Muravyovun nazirliyi dövründə buna cəhd göstərilmişdi. O zaman məhkəmə işinin islahatı üzrə komissiya təhsil senzi olan, maddi cəhətdən yaxşı təmin olunmuş tərcüməçilər təsisatı yaratmaq istəyirdi. Lakin bu təsisatın yaradılmasının özü o qədər çətin və yerli əhalinin buna münasibəti o qədər mənfii idi ki, yəqin ki, elə bu, nazirliyin həmin istiqamətdə işini dayandırmışdı. Əgər biz tərcüməçilərə böyük məvəcib təyin etsək - indi tərcüməçinin aldığı 25 rubla və ya 35 rubla vicdanlı tərcüməçi tapmaq olmaz, - yerli məhkəmə o zaman çox baha olar. Bu tərcüməçilərə də hakimlərə verilən qədər məvəcib vermək lazım gələr. Digər tərəfdən bu həm də ona görə arzuolunmazdır ki, hər halda siz nə cür tərcüməçi təsisatı yaratsanız da, bununla, yuxarıda dediyim kimi, canlı və birbaşa təmas yaranmayacaq.

Nazirliyin qanun layihəsi yerli məhkəmənin dili məsələsinə qətiyyət toxunmadı. Mən güman edirdim ki, ədliyyə naziri öz nitqində bu barədə danışacaq, həm də ona görə ki, bu barədə Duma komissiyasında söhbət getmişdi. Lakin o, geniş imperiyamızın hər yerində vahid dilin tətbiqinin müxtəlif xalqlar tərəfindən mənfii qarşılanacağı bilərək bu barədə susdu. Duma komissiyası iki səbəbdən bu məsələni müzakirə etmədi: birincisi, ona görə ki, guya nəzərdən keçirilən qanun layihəsi imperiyamızın yalnız daxili mərkəzi zəməstə quberniyalarına aiddir və ikincisi, ona görə ki, guya imperiyada müxtəlif dillərə malik çoxlu xalqların yaşadığı bir şərəitdə yerli hakimlər üçün zəruri şərt ən müxtəlif dilləri bilmək olardı. Mən deməliyəm ki, mərkəzi quberniyalarda, məsələn, Ufa, Kazan quberniyalarında, Kırmda və başqa yerlərdə bizdə əks qəzalar var ki, əhali bütöbtün bir millətdəndir. Bütöbtün bir millətin məskunlaşdığı həmin yerlərdə çoxlu dil haqqında heç söhbət də gedə bilməz. Yerli hakim yerli sakinlərin arasında seçildiyinə görə bu dili bilməlidir. Buna görə də mən Duma komissiyasının hazırladığı əsas prinsiplərə öz tərəfindən aşağıdakıları əlavə etməyi özüm bərc bilirəm, yəni: 1) yerli məhkəmənin dili yerli dil olmalıdır və 2) bu prinsipin həyata keçirilməsinin çətinlik doğurduğu yerlərdə yerli məhkəmədə dövlət dili ilə yanaşı əhalinin üstünlük təşkil edən hissəsinin dilinə də icazə verilməlidir. Deməliyəm ki, yerli dildən məhrum olan məhkəmə əhali içində mənfii qarşılanacaqdır və bununla da qarşıya qoyulmuş məqsəd və vəzifəyə nail olmayacağıq.

Mən həmçinin əsas prinsiplərin 8-ci bəndi üzərində dayanmağı lazım bilirəm. Orada deyilir: "Mülki işlərə baxılarkən bənzərdənci hakimlər hər iki tərəfin razılığı ilə yerli adət-ənənələri rəhbər tuturlar, çünki adət-ənənələr ümummülki qanunların birbaşa qadağanlarına zidd deyildir". Güman edirəm ki, "yerli adət-ənənələri" sözlərindən sonra "müsləman işlərində şəriət qanunlarını" sözləri işlədilməlidir. Deyim ki, bu, bizim qanunvericilikdə yeni bir şey deyildir. X cildin 1-ci hissəsinin 1338-ci maddəsində deyilir ki, "müsləmanların vərəsəlik işləri onların şəriət qanunları ilə həll olunur". Beləliklə, əsas prinsiplərin 8-ci bəndində belə bir düzəliş aparılması yəndə də bizim qanunvericilikdə hər hansı bir yenilik deyildir. Mən komissiyanın məruzəsi ilə əlaqədar bildirməyi zəruri saydığım iradlar bunlardır. (*Mərkəzdan alışırlar*).

*Dövlət Duması. II çağırış.
Stenografik hesabatlar. II sessiya, Spb., 1907, II cild, sütun 1427-1429.*

III çağırış, I sessiya, 44-cü iclas 29 mart 1908-ci il

Köçürmə İdarəsinin mədaxil və məxaric smetası barədə Büdcə Komissiyasının məruzəsinə dair müzakirələr

Xəlil bəy Xasmməmədov (Bakı, Yelisavetpol və İrəvan quberniyaları)

Köçürmə İdarəsinin mədaxil və məxaric smetasını nəzərdən keçirərkən, ümumiyyətlə köçürmə məsələsinin və xüsusən də bunun uçarlara təsiri üzərindən sükutla keçmək olmur. Mən Zaqafqaziyanı, Türküstanı və Sohra vilayətlərini nəzərdə tuturam. Köçürmə işinin düzgün təşkili bu zaman qarşıya qoyulmuş məqsədlərdən bilavasitə asılıdır. Güman edirəm ki, köçürmə işi çox böyük əhəmiyyətə malik dövlət işi olaraq iki başlıca məqsədə xidmət etməlidir. Birincisi, görək köçkünlər yeni yerlərdə yaxşı yerbayer olsunlar və ikincisi, görək onların bu yerlərdə məskunlaşması yerli əhalinin torpaq hüquqlarına və mənafeələrinə zərər verməsin, bu hüquq və mənafeleləri pozmasın. Özü-özlüyündə aydındır ki, bu iki məsələ yerdəyişmənin düzgün texniki üsulları və başqa tədbirlər ilə müşayiət olunmalıdır. Həqiqətə baxarkən mən kədər hissi ilə deməliyəm ki, Hökumətin bu sahədə müəyyən və aydın siyasəti olmamışdır. Hökumət yalnız bir şeyi bilir və istəyirdi: yəni o, mərkəzi quberniyalarda aztorpaqlı və torpaqsız kəndlilərdən canını tez qurtarmağın hayına qalaraq, bu köçkünlərin taleyi barədə, onları göndərdikləri yerlərin yerli sakinlərinin taleyi barədə qətiyyətlə düşünməmişdir. Hökumət tələm-tələsik köçürmə sahələri yaratmış və köçkünləri oraya yönəlmişdir. Bu sahələri yaradanda yerli sakinlərin torpaq hüquqları və mənafeleləri açıq-aşkar pozulmuşdur, çox vaxt onların artıq becərmiş olduqları tarla və bağlar, kəhrizlər əllərindən alınmışdır. Sözümlə əsaslandırmaq üçün Yelisavetpol quberniyasının Şuşa qəzasının Xonaşen kəndində baş vermiş hadisəni nümunə gətirmək istəyirəm. Yeddi və ya səkkiz il bundan əvvəl 1-ci Təklə, 2-ci Təklə, Çamanlı, Xalaç və Vəliğa-Leyqonla kəndləri sakinlərinin də başına belə bir iş gəlmişdi. Bu kəndlərdə 2000-dən çox ev vardı. Bu müsəlmanları Mil düzünə qovmuşdular. Orada isə onların bir qismi ölmüş, digər qismi isə bu susuz çöllərdə hər hansı bir məşğuliyyət tapa bilməyərək və Hökumətin yardımı olmadan hər hansı bir işlə məşğul ola bilmədiyindən sərgördən həyat sürməyə başlamışdı. Zaqafqaziya da ağır vəziyyətə yaranmışdır. Onsuz da torpaqsız olan kəndlilərimiz bəzi yerlərdə tamamilə torpaqsız qalmışlar. Bizdə bir çox kəndlər var ki, onların əhalisi

qədimdən bəri əkinçiliklə məşğuldur. Lakin hazırda onların heç bir torpağı yoxdur və xozinə torpağını icarəyə götürmək üçün on və yüz verislərlə uzağa getməyə məcbur olurlar. Halbuki onların öz torpaqları köçkünlərə verilir. Gəlmə və yerli əhali arasında bözən haqqında danışılan xoşagəlməz, düşmənçilik münasibətləri bax buradan irəli gəlir. Köçürmə işinin qeyri-normal şəraiti bax buradan yaranır. Biz hər şeydən əvvəl deyirik: yerli kəndlilərimizi yerbayer edin, bundan sonra boş torpaq qalsa, bizim kəndlilərimiz mərkəzi quberniyalardan olan öz qardaşlarını can-başla qarşılayarlar. Sözlərimi əsaslandırmaq üçün hökumətin Büdcə Komissiyasına bəyannaməsinin özünə diqqətinizi yönəltmək istəyirəm. Siz görəcəksiniz ki, orada torpaq ayrılması işi necə həyata keçirilmişdir. Büdcə Komissiyasında müəvəzir Yaxontov belə dedi: "Zaqafqazda əvvəllər köçürmə sahələri ayrılmışdı və bunun üçün nəzərdə tutulmuş torpaqlar 1.000.000 desyatin idi. Lakin sonradan məlum oldu ki, diyarın yerli əhalisinin bir qisminin bu torpaqlara ehtiyacı vardır. Bu isə orada köçürmə sahələrinin ayrılması işini yerli əhalinin torpaqla təmin olunması işi ilə birləşdirməyə vadar etdi. Görün bizim diyarda nə işlər baş vermişdir. Əvvəlcə torpaqlar ayrılmış, köçkünlər oraya tutandan və orada məskunlaşdıqdan sonra isə yerli əhalinin ehtiyacı yada düşmüşdür. Zaqafqaz canişini diyarda köçürmə işinin bu cür təşkilinin qeyri-məqsəduyğun olduğunu öz gözləri ilə görüb köçürmənin dayandırılması barədə mərkəzi idarəyə müraciət etmişdir. Həqiqətən də artıq ilyarımdır ki, bu köçürmə dayandırılmışdır. Zaqafqaziya haqqında dediklərimin hamısı eyni dərəcədə Türküstan da aiddir. Orada da eyni səbəblərə və əsaslara görə köçürmə hərəkəti müvəqqəti dayandırılmışdır. Sohra vilayətlərinə - Qırğızistana gəldikdə isə demək olar ki, köçürmə işi Qırğızistandakı kimi heç bir yerdə bu qədər ağır nəticələr verməmişdir. Hökumət bu vilayətlərdə torpağın çox olması barədə yayılmış şayiələrə inanaraq köçürmə dalğasını oraya yönəlmiş və orada yararlı və yararsız torpaqların az və çox olduğunu araşdırmamışdır. Oradakı torpaqların yararsız olduğunu görəndə isə, Hökumət qırğızların əlindən torpaqlarını almağa başlamışdır. Bunun belə olduğu barədə çox danışılmışdır və bu, hamıya məlum olan faktdır. Büdcə və köçürmə komissiyaları buna lazımı diqqət yetirmiş və hətta belə təklif irəli sürmüşlər ki, torpaqları köçkünlərə ayrılaraq qırğız əhalisinin mənafelelərini qorumaq üçün Hökumət qırğızların torpaq ilə təmin olunması haqqında qanun layihəsini hazırlayıb Dövlət Dumasının müzakirəsinə verməyə tələssin. Əlbəttə, mən büdcə və köçürmə komissiyalarının bu cür münasibətini məmnuniyyətlə qeyd edirəm. Lakin

dəməliyəm ki, bu təklif yalnız platonik arzudur. Qırğız əhalisinin torpaq ilə təmin olunması haqqında qanun layihəsini Hökumət qanunvericilik müəssisələrinə təqdim edəndə qırğız əhalisi, ola bilsə ki, indi öləndə olan torpaqlardan da məhrum olsun. Buna görə də ədalət naminə, qırğız əhalisinin istifadəsində olan torpaq üzərində onun əsrlərdən bəri mövcud olmuş hüququ naminə və humanistlik naminə Qırğızıstanə köçürmə hərəkəti dərhal dayandırılmalıdır... Mən fikrimi davam etdirirəm - Qırğızıstanə köçürmə hərəkəti dayandırılmalı və orada əvvəlcə qırğız əhalisinin ehtiyacları səmərəli şəkildə ödənməlidir və yalnız qırğızların torpağa ehtiyacları ödəndikdən sonra ora köçürmə dalğasını yönəltmək olar. Yerlərdə torpaq paylarının ayrılması işi ilə məşğul olan bütün müəssisələrin təşviq olunması və saxlanması üçün indi Dövlət Dumasının büraxdığı bütün vəsait bu nöqtəyi-nəzərdən əhali tərəfindən mənfəi qarşılanacaqdır və qarşılansın. Deyilənləri nəzərə alaraq mən müsəlman fraksiyası adından Dövlət Dumasına aşağıdakı əsaslandırılmış bəyanatı verməyə vəkil edilmişəm (oxuyur): "1) Köçürmə işi ümumi aqrar məsələnin həlli ilə sıx bağlı olduğuna görə aqrar məsələnin həllinin əsas müddəaları qanunvericilik qaydasında hazırlananadək köçürmə işinin düzgün təşkil olunma bilmədiyini; 2) Belə əsas müddəalar olmadan köçürmə sahələri üçün torpaq paylarını düzgün və ədalətli ayırmağın mümkün olmadığını; 3) Köçürmə İdarəsinin təcrübəsinin və praktikasının göstərdiyi kimi, daxili quberniyalardan olan köçkünlər üçün torpaq paylarının ayrılmasının yerli əhalinin torpaqdan istifadədən məhrum olmasına və torpaqdan istifadə hüququnun məhdudlaşdırılmasına gətirdiyini; 4) Yerli əhali kifayət qədər torpaq ilə təmin edilmədən onun hüquqlarından bir cür məhrum edilməsinin və hüquqlarının məhdudlaşdırılmasının Qırğızıstan vilayətlərində, Zaqafqaziyada və Türkiyədə bu gün də davam etdiyini; 5) Buna görə də köçürmə işinin səhra vilayətlərində, Zaqafqaziyada və Türkiyədə təşkilinin və adı çəkilən rayonlarda köçürmə idarələrinin fəaliyyətinin yalnız mənfəi münasibət doğurduğunu, yerli əhalini torpağa təbii və qanuni hüququndan məhrum etdiyini və bu səbəbdən də gələcəkdə heç cür təşviq olunma bilmədiyini və təşviq olunmalı olmadığını nəzərə alaraq müsəlman fraksiyası bildirir ki, səhra vilayətlərinə, Zaqafqaziyaya və Türkiyəyə köçürmə dayandırılmalıdır, müsəlman fraksiyası Köçürmə İdarəsinin 1908-ci il üçün smetasının yalnız adı çəkilən rayonlara aid olmayan hissələrinin təsdiq olunması lehinə səs verəcəkdir".

Dövlət Duması. III çağırış.

Stenoqrafik hesabatlar. I sessiya, SPb., 1908, II hissə, sütun 1243-1247.

III çağırış, II sessiya, 115-ci iclas 21 may 1909-cu il

Qars şəhərində şəhər əsasnaməsinin tətbiqi haqqında Əlahəzrət İmperatorun Qafqazdakı canişininin nümayəndəliyi tərəfindən irəli sürülmüş qanun layihəsi üzrə Qanunvericilik Təklifləri Komissiyasının məruzəsinə dair müzakirələr

Xəlil bəy Xasmməddov (Bakı, Yelisavetpol və İrəvan quberniyaları)

Cənab Dövlət Dumasının üzvləri. Muzakirəyə verilən qanun layihəsində yeni olan məlum müddəalar daxil edilməmişdir və bu müddəalar hazırda qüvvədə olan 1892-ci il 11 iyul tarixli şəhər əsasnaməsini müəyyən dərəcədə dəyişir. Etiraf edirəm ki, 1892-ci il şəhər əsasnaməsi qeyri-mükəmməldir və oradakı bir çox şeylər tələbləri ödəmir və bu əsasnamə kökündən dəyişilməlidir. Lakin bu, Dövlət Duması üçün növbəti məsələdir və Dövlət Duması bu məqsədlə 45 üzvdən ibarət Şəhər İşləri Komissiyasını seçmişdir ki, həmin komissiya da bu məsələ ilə məşğul olmalıdır. Qars şəhərində 1892-ci il qanunu üzrə şəhər əsasnaməsinin tətbiqi barədə ayrıca bir məsələyə, sadə bir məsələyə görə belə prinsipial məsələyə növbəti məsələyə, sadə bir məsələyə görə görünür, burada heç bir başqa məqsəd olmamışdır, yəqinə məqsəd o olmuşdur ki, ehtiraslar qızıxdırılın və yerlərdə dözülməz vəziyyət yaradılsın. Dövlət Duması isə buna yol verməmişdir. Axı bu cür dəyişikliyin tətbiqində məqsəd şəhər özünüidarəsində rus əhalisinin təmsil olunmasını təmin etməkdir. Əlbəttə, təkcə rus əhalisi deyil, hər hansı başqa qrup da yerli icimai idarələrdə təmsil olunmalıdır və bu məqsədi, bu vəzifəni var gücümüzlə müdafiə etməli və bu istəyi başa düşməliyik. Lakin bu məqsəd qanun layihəsində necə həyata keçirilir? Bu prinsiplərin həyata keçirilməsi üçün hansı yollar seçilir? Mənə belə gəlir ki, bu vəzifələrin həyata keçirilməsi üçün ən düzgün üsul indiki halda seçki qanununun mümkün genişləndirilməsi olardı. Lakin bir halda ki, siz bu nöqtəyi-nəzərdə deyilsiniz, bir halda ki, siz proporsional təmsilçilik sistemini seçmişsiniz, bir millətin, indiki halda isə yalnız rus əhalisinin mənafələri üzərində dayanmaq olmaz. Bu sistemi montiqi sonluğa çatdırmaq, başqa millətlərin mənafeyi barədə düşünmək lazımdır. Axı moruzonun özündə də göstərilir ki, Qars şəhərində rus əhalisindən savayı başqa millətlər də yaşayır. Elə götürək oradakı türk əhalisini, onların sayı 2000 nəfərədəkdir. Bu əhalinin təmsilçiliyinin təmin edilməsi üçün nə iş görülmüşdür? Deputat Şerşavşidze burada söylədi ki, adlarını cəldiyim millətlərdən başqa Qars şəhərində

dördüncü millət də var, bunlar da yunanlardır. Sual olunur, şəhər əhalisinin bu hissəsinin təmsilçiliyini təmin etmək ucun nə is görülmüşdür? Cavab aydındır - hec nə. Bir halda ki, komissiya yalnız bir millətin proporsional təmsilçiliyi fikrindədir, deməliyəm ki, Qafqazdakı indiki vəziyyətdə Dövlət Duması belə bir nöqteyi-nəzəri qəbul etməklə müxtəlif millətlərdə şovinizm əhval-ruhiyyəsi yaradacaq, çünki biz bilirik ki, hər bir belə və narazılıq yaradır, bu isə ali dövlət idarəsi tərəfindən müsbət qarşılanma bilməz və qarşılanmamalıdır. Əgər hətta kurial seçki sistemini müvəqqəti də olsa tətbiq etsək, biz hər şeyi etməliyik ki, millətlər arasında qırğına yol verməyək və onları qıcıqlandırmayaq. Zaqafqaziya üzrə deputat yoldasın knyaz Servasidzə burada tamamilə haqlı olaraq qeyd etdi ki, siz Qars şəhərində, məhz elə bir yerdə əhalinin müəyyən hissəsi üçün imtiyazlar müəyyən edirsiniz ki, bu şəhərin yaxınlığında türk dövləti yerləşir və orada artıq bütün əhaliyə hüquq bərabərliyi verilmişdir. Hələ bu yaxınlardək bu dövlətin təbəəsi olan türk əhalisinin hüquqları qorunmursa və inkar edilirsə, onlar özlərini necə hiss edirlər? Aydındır ki, belə münasibət onları ağrıdacaqdır və biz bu yola getməməliyik. Dövlət Dumasında bizə həmişə irad tuturlar ki, ucqarlarda separatizm inkisaf edir. Axı bu separatizmi bizə hazırkı qanun layihəsi gətirir, o, rus əhalisini xususi kuryaya ayırır, ucqarlarda xususi rus separatizmi yaranır. Sual olunur, buna getmək olarmı? Dövlət Duması bu qanunu qətiyyətlə rədd etməli və qəbul etməməlidir. Əgər siz bu qanun layihəsinin mətninə diqqət yetirənsiz görürsünüz ki, onun bütün motivləri insana nifrət hissi ilə, milli münasibətləri kəskinləşdirmək istəyi ilə yığılmışdır. Qafqaz üzrə yoldaşım deputat Çxeidzə burada tamamilə haqlı olaraq söylədi ki, məsələni bu və ya digər şəkildə əsaslandırmaq üçün mütləq Qafqazdan gələn sorğunu yada salmaq lazımdır. Bu sorğudan elə hissələr, elə yerlər götürülmüşdür ki, burada istər yerli deputatlar, istərsə də hakimiyyət nümayəndələri tərəfindən sənədlər əsasında rədd edilmişdir. Təəssüf ki, indi mənim ölməyə həmin iclasın stenogramı yoxdur, lakin hakimiyyət nümayəndəsinin qəti bəyanatı mənim yadımdadır. O, burada bizə dedi ki, son yeddi, səkkiz ildə bütün Qafqazda bir dəfə də olsun məhkəmə hökmü olmamışdır ki, bir dəfə də inzibati istintaq və hər hansı digər akt olmamışdır ki, yerli əhalinin rus əhalisinə qarşı hər hansı düşmənçilik münasibətini müəyyən etsin. İndi isə görin, bu motivlərdən sonra bizə belə bir qanun layihəsinə irəli sürməyi və burada qəbul etməyi təklif edirlər. Fikirincə, qanun layihəsindəki bu prinsiplər, yəni Duma komissiyası tərəfindən qəbul edilmiş dəyişiklik dövlət əleyhinə dəyişiklikdir və Dövlət Duması belə şeyləri təqdir etməməlidir. Buna görə də mən əvvəlki natiqlərin bəyanatlarını tam müdafiə edərdim ki, qanun layihəsi

yenidən baxılmaq üçün 45-lərin komissiyasına verilsin, çünki burada qaldırılmış məsələ çox ciddi məsələdir və 1892-ci il 11 iyun şəhər əsasnaməsi ilə Qars şəhərində şəhər özünüidarəsinin tətbiqi haqqında ayrıca məsələ kimi ayaqüstü həll edilməməli, diqqətlə öyrənilməlidir.

*Dövlət Duması. III çağırış.
Stenoqrafik hesabatlar. II sessiya, SPb., 1911, IV hissə, sütün 1649-1652.*

III çağırış, III sessiya, 14-cu iclas 6 noyabr 1909-cu il

Yerli məhkəmənin yenidən təşkili haqqında ədliyyə naziri tərəfindən irəli sürülmüş qanun layihəsinə dair müzakirələr

Xəlil bəy Xasmməmmədov (Bakı, Yelisavetpol və İrəvan quberniyaları)

Cənab Dövlət Dumasının üzvləri. Hər şeydən əvvəl mən təəssüf hissini bildirməliyəm ki, yerli məhkəmənin islahatı dövlətin bütün məkanında və o cümlədən nümayəndələrindən biri olduğum Zaqafqaziya deyil, yalnız 46 daxili quberniyada tətbiq olunur. Mən ona görə öz təəssüf hissini bildirərkən ki, bəşirdirici məhkəmə bizim diyarda da son dərəcə qeyri-normal vəziyyətdədir. Bizdə həm məhkəmə, həm də istintaq funksiyaları bəşirdirici hakimlərin şəxsiyyətində birləşdirilmişdir. Notarius vəzifələrini də onlar icra edirlər. Dövlət tərəfindən təyin edilən, özü də yerli əhali arasından olmayan bəşirdirici hakimlər yerli əhalinin nə məişətini, nə adət-ənənələrini, nə də dilini bilirlər. Bəşirdirici hakimlər çatışmır və onların üzərinə həddindən çox iş qoyulmuşdur. Apellyasiya instansiyası mərkəzləşdirilmişdir, yəni belə instansiya bəşirdirici hakimlərin qurultay deyil, dairə məhkəmələridir. Dairə məhkəmələri öz işlərinin xüsusiyyətinə görə apellyasiya işlərinə ikinci dərəcəli və əlavə iş kimi baxırlar. İndi, əlbəttə, Zaqafqaziya bəşirdirici məhkəmənin bütün nöqsanlarından sizin qarşınızda etrafi danışmağın yeri və vaxtı deyildir, lakin düşündürəm ki, əhalinin necə əziyyət çəkdiyini və bu sahədə islahatın necə vacib olduğunu anlamaq üçün deyilənlər də kifayət edər. Layihədən göründüyü kimi, yerli məhkəmə islahatının tətbiqinin məhdudlaşdırılmasının başlıca səbəbi dövlətin bu hissələrində zəmsstvo idarələrinin olmamasıdır ki, layihədə də bəşirdirici hakimləri seçmək bu idarələrə həvalə olunur. Hər dəfə bu və ya digər islahatdan söhbət gəndə həmişə bizə, ucqarların sakinlərinə deyirlər: gözləyin, yerli özünüidarə sizdə tət-

biq edildikdən sonra islahatlar sizə şamil ediləcəkdir. Mən bilirəm ki, yerli özünüidarə orqanları olmadıqı halda bir çox islahatların tətbiqi mümkün deyildir. Ancaq mən bir şeyi başa düşürəm ki, belə olan halda nə üçün Hökumət müvafiq qanun layihəsinin müzakirəyə verilməsini gecikdirir. Özü də Dövlət Duması hələ özünün birinci sessiyasında diyarımızın zemstvo smetasını müzakirə edərkən bildirmişdi ki, bizdə zemstvo idarələrinin tezliklə tətbiq olunmasını arzular. Hökumətin bu cür fəngiməsini isə biz, təəssüf ki, başqa cür yox, yalnız o cür başa düşməli oluruq ki, Hökumət diyarımızda islahatları tətbiq etmək istəmir. Bu islahatlar keçirilmədən isə diyarın bütün mədəni və iqtisadi həyatı hazırda olduğu kimi yenə də xoşagəlməz vəziyyətdə olaraq qalacaqdır. Nəzərdən keçirilən qanun layihəsinin mahiyyətinə gəldikdə isə, qanun layihəsinin osaslandığı az və ya çox dərəcədə mübahisəli olan bütün müddəalara toxunmayacağam, həm də ona görə ki, burada onların haqqında çox danışılmışdır. Mən yalnız nə Duma komissiyasının məruzəsində, nə də məndən əvvəl çıxış etmiş natiqlər tərəfindən toxunulan bir məsələyə dair iradlarını söyləməklə kifayətlənəcəyəm. Diqqətinizi yönəltmək istədiyim məsələ qanun layihəsindəki bir yeniliyə aiddir. Layihənin 11.1-ci maddəsində ilk dəfə olaraq ümumi qayda kimi müəyyən edilmişdir ki, divanxanalarda məhkəmə icraatı rus dilində aparılır. Qüvvədə olan Məhkəmə Qanunları Məcəlləsində bu qərar barədə heç bir şey yoxdur, lakin buna uyğun qaydalar 2-ci kitabın maddələrində, yəni ucaqlar üçün xüsusi məhkəmə qanunları məəcəlləsində verilmişdir. Yeri gəlmişkən, bu qanunlardan görünür ki, Polşa Çarlığının qmin məhkəməsində rus dili ilə yanısıra polyaq dilinin də tətbiqinə icazə verilir. Hazırda, əlbəttə, layihədə məhkəmə icraatının dili barədə əsas qaydının tətbiqi yaxşı olardı, ancaq bir şərtlə ki, bozi yerlərdə aid qərarlarda yerli dilin tətbiqi mənasında istisnaya yol verilsin. Belə istisna ədalət mühakiməsinin özünün mənafeələrindən başqa heç bir şeydən irəli gəlmir. Hazırda artıq hamı bu fikirdədir ki, yerli məhkəmə yaxın, bərabər, olçatan və sadə olmalıdır. Əgər bu barədə artıq heç bir mübahisə yoxdursa, onda soruşaram: şifahlilik və birbaşaşlıq məhkəməyə lazım olan, bəlkə də daha vacib olan keyfiyyətlər deyildimi? Bunsuz hər cür ədalət mühakiməsi öz həyatı cəvharını itirir. Məhkəmə ilə iddiaçı arasında qarşılıqlı anlaşılmazlıq olmamalıdır, hakim isə birbaşa və şifahi surətdə tərəflərə danışmaq imkanına malik olmalıdır. O yerdə ki, hakim özünü ka kimi göstərir, yəni yerli dili bilir, orada hər hansı düzgün məhkəmə icraatı yoxdur. Bu hələ bir yana qalsın, belə hallarda hakim ilə iddiaçı arasında ələ bir dərindən ucurum yaranır ki, onun üzərindən körpü salmaq qeyri-mümkündür. Əgər hər halda tərcüməçinin simasında körpü salınsa, bu körpü etibarsız və təhlükəli olur, çünki tərcüməçilər

vasitəsilə həyata keçirilən ədalət mühakiməsi nöinki göstərilən nöqsanları aradan qaldırmır, həm də məhkəmə tərəfindən tez-tez səhvlərə və sui-istifadə hallarına yol verilməsi üçün münbit zəmin yaradır ki, bu da tamamilə yolverilməzdir. Xüsusən də yerli məhkəmələrin ixtiyarında olacaq tərcüməçilər kontingentini nəzərdə tutsaq, belə vəziyyət ləbib olacaqdır. Axı əvvəlcədən də desək səhv etmərik ki, bu kontingent yalnız azsavadlı və az məvacibi olan adamlardan ibarət olacaqdır. Unutmaq lazım deyil ki, layihədə bəndəndirici hakimlər mövabib, doftorxana xərcləri, katib tutulması, soforlar və sair üçün ildə cəmi 3.000 rubl nəzərdə tutulmuşdur. Belə bir şəraitdə bəndəndirici hakimlər, əlbəttə, on-ən bes manatlıq tərcüməçilər saxlaya biləcəklər. Azsavadlı və mənəvi cəhətdən heç də qusursuz olmayan adamlardan başqa kim bu vəzifələrə gedəcək? Belə bir şəraitdə bəndəndirici hakimlər səhv tərcümələrdə görə, qismən tərcüməçilərin bacarıqsızlığı və biliksizliyi, qismən də tamah məqsədilə vicdansız hərəkatlarına görə daim aldadılacaqlar. Belə bir şəraitdə bəndəndirici hakimlər səhv hökmlər, qərarlar çıxaraçaqlar ki, bunlar da axırda onlara əhalinin inamını qıracaq. Bu yaxşı işdimi? Bu mənada ən yaxşı misal Zaqafqaziya diyarındakı bəndəndirici məhkəmə ola bilər. Mən burada, Dövlət Dumasında ötən sessiyadakı çıxışlarımdan birində bu barədə danışmışam. Mənə belə bir sual verə bilərlər: bir halda ki, islahat ucaqlara deyil, yalnız daxili quberniyalara aiddir, indi siz burada nə üçün olloşursunuz? Bu mənada söylənilə biləcəkdir etirazın qarşısını almaq üçün bildirməliyəm ki, daxili quberniyalarda da ələ yerlər az deyil ki, bütöün əhalisi rus dilini bilmir. Volqaboyu quberniyalarında və Krimdə belə yerlər az deyildir. Orada rus dilini bilməyən yuz minlərlə tatar yaşayır. Axı, cənablar, unutmayın ki, siz özü də ələ yerlərdə nəhiyyə məhkəmələrini ləğv edirsiniz ki, orada əhali hakimlərlə öz doğma dilində danışmağa vordiş etmişdir. İslahat aparılmış məhkəmədə öz dillərini tətbiqini görməyən tatar kəndliləri bundan razı qalacaqlarmı? Düşünürəm ki, qanun layihəsinin 11.1-ci maddəsi ilə müəyyən edilən ümumi qaydalardan istisna olmasa, onlar razı qalmayacaqlar. Buna görə də mən güman edirəm ki, ədalət mühakiməsinin özünün mənafeyi naminə və məhkəməyə olan inamı qıra bilən sadələşdirmə xoşagəlməz hallara yol verməmək üçün layihənin 11.1-ci maddəsi ilə müəyyən edilən ümumi qaydalardan istisna olunmalıdır və özge xalqların yaşadığın yerlərdə bəndəndirici məhkəmələrdə yerli dilin tətbiqinə yol verilməlidir. Layihədə bəndəndirici hakimlərin seçilməsi yerli idarəetmə orqanlarına həvalə olunur. Bu orqanlar özləri müəyyən edə bilərlər ki, bəndəndirici hakim adına namizəddən hansı hallarda yerli dili və möhz hansı dili bilməsini tələb etmək olar. Belə bir hüququn onlara verilməsi layihədə öz öksini tapmalıdır. Bu mənada biz yerli orqanlara tam etimad göstər-

moliyik və zənnimco, onlar bu vəzifənin öhdəsindən gələcəklər. Bildirdiyim iradlara dair müvafiq düzəlişləri maddə-maddə oxunuş zamanı söyləyəcəyəm. İndi isə nitqimi bitirirək, mən yekun olaraq onu deməliyəm ki, maddə-maddə oxunuşdan sonra aydınlaşacaq ki, irəli sürülmüş düzəlişlər qanun layihəsindəki qusurları nə dərəcədə aradan qaldırılmışdır. Yalnız o zaman aydın olacaq ki, bütövlükdə qanun layihəsini qəbul etmək olar, ya olmaz. *(Soldan alqışlar)*

*Dövlət Duması. III çağırış.
Stenoqrafik hesabatlar. III sessiya, SPb., 1909, I hissə, sütün 1447-1450.*

III çağırış, III sessiya 73-cü iclas 16 mart 1910-cu il

Köçürmə İdarəsinin smetası üzrə 1910-cu il üçün xərclərin dövlət siyahısının layihəsinə dair müzakirələr

Xəlil bəy Xasmməmmədov (Bakı, Yelisavetpol və İrəvan quberniyaları)

Mən Köçürmə İdarəsinin bütün smetasından danışmayacağam, yalnız onun Qafqazın məskunlaşdırılmasına aid olan bölmələrindən birinə dair bir neçə iradla kifayətlənəcəyəm. İdarə Qafqazda köçürmə işinin aparılması üçün 1910-cu ildə 703.091 rubl istəyir. Bu məbləğ 1909-cu ildə ehtiva edilən məsələyə ayrılan təxsisatdan 100.000 rubl çoxdur. Beləliklə, biz görürük ki, Qafqazda köçürmə işinə ayrılan təxsisat ildən-ildə artmaqdadır. Qafqazda məskunlaşdırmanın keçmişinə az-çox bələd olan hər hansı qərəzsiz hakim deməlidir ki, Hökumət Qafqazda köçürmə işinə həmişə dövlət həyatının və tələbatının müstəqil təzahürünə aid olan bir tədbir kimi deyil, daxili siyasətin bu və ya digər məqsədlərinə nail olmaq vasitəsi kimi baxmışdır. Mən indi sizin qarşınızda həm köçürmənin, həm də yerli əhalinin kifayət qədər ziyan çəkdiyini həmin məskunlaşdırmanın kədərlə tarixindən danışmayacağam, yalnız onu deyəcəyəm ki, hazırda bu istiqamətdə Hökumətin siyasəti qətiyyətlə dəyişməmişdir. Qafqazı və ya daha doğrusu, Zaqafqazıyanı məskunlaşdıran Hökumətin daxili siyasəti hansı məqsədləri güdür və bu məqsədlər hansı üsullarla ilə həyata keçirilir, - bax mən bu məsələlər üzərində diqqətinizi cəmləndirməyi istəyirəm. Bu məsələni aydınlaşdırmaq üçün mən rəsmi mənbələrə müraciət edəcəyəm. Köçürmə İdarəsinin rəisi cənab Qlinkanın dili ilə Hökumət bəyan edir *(oxuyur)*: "Qafqazda bir ailənin yerləşdirilməsi Hökumətə Sibirdəkindən bəhsiz başa gəlir, lakin Qafqazda ayrıla bələ, çox cüzi olan

boş yerlərin rus əhalisi ilə məskunlaşdırılması başqa yerlərdə köçürmə kimi eyni dərəcədə dövlət məqsədi hesab olunur. İş bundadır ki, Qafqazda ümumiyyətlə əhalinin yalnız 4%-ə qədər ruslar və 96%-i özge xalqlardır. Bu nöqtəyi-nəzərdən hər bir rus ailəsinin orada yerləşdirilməsi rus işi üçün bir növ dövlət marağı hesab edilir. Buna görə də köçürmə smetasına köçürmə xərcləri təkcə o məqsədlə daxil edilmiş ki, yeni ailələr cəlb edilsin, həm də o məqsədlə daxil edilir ki, böyük ehtiyac duyulan yerlərdə yollar, tibb işini inkişaf etdirməklə oraya köçmüş ailələrin son dərəcə ağır vəziyyəti yüngülləşdirilsin. Əslində Qafqazda köçürmənin ümumi proqramı və ümumi planı bu cürdür, bu plan rus əhalisini yerləşdirmək üçün torpağın hər qarışından istifadə etməkdən ibarətdir". Hökumətin bu bəyanatının gizli mətləblərini, Əlahəzrət İmperatorun Qafqazdakı canişininin keçmiş köməkçisi Mitskeviciñ sözləri ilə desək, bizim deputat cənab Timofskin izah edir və təmamlayır *(oxuyur)*: "Hesab edirik ki, - bu deputat deyir, - ümumiyyətlə dövlət nöqtəyi-nəzərdən uçarlarda köçürmə məsələsi ilə əlaqədar Hökumət tərəfindən bələ bir ideya nəzərdə tutulmalıdır və yaqın ki, nəzərdə tutulur ki, Rus Hökumətinin tabeliyi altında olan bütün uçarlar istiləçi xalq kimi möhz rus xalqı tərəfindən qorunmalıdır, çünki Rusiyanın bütün uçarlarını, başqa dövlətlər ilə bütün sərhədlərini milliyyətə yerli rus xalqı tutmalıdır. Həzrətdə Hökumətimiz bələ bir siyasət yürütməlidir ki, bütün uçarlarımız və sərhədlərimiz rus xalqı ilə mülkiyyətləndirilsin və o zaman rus dövləti üçün heç bir təhlükə olmayacaqdır". Beləliklə, Qafqazda rus əhalisi azdır, cəmi 4%-ə qədərdir. Yerli əhali qıymazdır, ona etibar yoxdur, buna görə də köçürmə yolu ilə onu assimilyasiya etmək lazımdır. Hökumətin bəyanatını adı dildə bu cür səsləndirmək olar. Deyilməmiş bələ bir fikri də bura əlavə edərk ki, köçürmə aqrar məsələnin gərginliyinin zəifləməsi məqsədi ilə mərkəzin səyrdildirməsi üçün də lazımdır. Beləliklə də Qafqazın məskunlaşdırılmasının arxasında duran bütün məqsədlər bizə tamamilə aydın olur. Hökumətin irəli sürdüyü məqsədləri həyata keçirdiyi üsullara gəldikdə isə, ehtiva edilən sitat gətirdiyim arayıdan göründüyü kimi, Hökumət bəyan edir ki, Qafqazda torpaq tapmaq və onun köçürmə üçün mümkün olan hər bir qarışından istifadə etmək lazımdır. Torpaqlar necə tapılır və köçürmə sahələri necə yaradılır - biz bu tribunadan bu bərədə çox danışmış və yerli əhalinin torpaq hüquqlarının bu zaman necə pozulduğunu göstərmişik. Bizim fikirlərimiz rəsmi mənbələrə, təkzibolunmaz faktlara əsaslanır. Bələ faktlardan biri kimi mən bir hadisəni də xatırlatmaya bilmərəm. Bu hadisəni məsələnin cəmiyyəti də çətin unudar: 1901-1905-ci illərdə Bakı quberniyasının Lonkoran qəzasının Orqai sahəsindən, - demək olar 10.000 desyatindir, - köçürmə əməliyyatları dövründə müsəlman Alar camaatı torpaqla qətiyyətlə təmin edilmədən oradan bəhsiz bütünlə zorakılıqla çıxarılmış və bu

sahə köçkünlərə verilmişdi. Bədbəxt Alar camaatı bu yerlərdə məscid və kənd idarəsi tikmişdi, qəbiristanlığı var idi, indi isə onların bir qismi Təklə kəndi yaxınlığında sığınacaq tapmış və həmin yerin sakinlərinin mərhəməti sayəsində orada yerböyer olmuş, bir qismi isə Mil düzünə üz tutmağa məcbur olmuş və orada məhv olmuşdur. Bu cür sayızsız-hesabsız nümunələr sırasına bu il Suxum şəhəri yaxınlığında baş vermiş başqa bir hadisə də əlavə olundu. "Sovremennoye slovo" qəzetinin 722-ci nömrəsində bu hadisə belə təsvir olunur (oxuyur): "Suxum şəhərinin yaxınlığında Parnauti dövlət bağı yerləşir. Əvvəllər bu torpaqda yaşamış abxazlar 1867-ci ildə Türkiyəyə köçmüşlər. Sonralar, 30-35 il ərzində torpaq boş qalmışdır. Bu torpaqlar rus kəndlilərinə təklif olunmuş və onlar bu yerlərin çox dağlıq olduğunu və narahatlıq doğurduğunu bildirmişdilər. Sonralar bu torpaqlar minqrellərə icarəyə verilmişdir. Minqrellər baxımsız qalmış sahənin təmizlənməsinə və becərilməsinə çox böyük əmək sərf etmişlər. Onların yorulmuş səyləri sayəsində Parnauti bağı güllü-çiçəklili, münbit bir yerdə çevrilmişdir. Minqrellər də uzun müddədən bəri çəkdikləri ağır zəhmətlərinin bəhrəsini götürərək dinc yaşayacaqlarına ümid edirdilər. Lakin tale başqa cür qərar verdi. Yerli hakimiyyət orqanları qərar aldılar ki, Parnauti bağı hansısa mülahizələrdən görə yerli əhali tərəfindən deyil, rus əhalisi tərəfindən məskunlaşdırılmalıdır. Zərrə qədər də düşüncədən bu zavallı minqrelləri alın tərləri və qanları bahasına sığdırılan torpaqlardan qovdular. Qadınlar, uşaqlar, yaşlılar və qocalar açıq səmada yaşamalı oldular". Beləliklə, deyilənləri yekunlaşdıraraq biz belə bir rəyə gəlməyə bilmirik ki, istər Hökumətin Qafqaz məskunlaşdırmaq yolu ilə çatmaq istədiyi daxili siyasət məqsədləri, istərsə də bu məqsədlərin həyata keçirildiyi üsullar yerli əhalini incidir, onlara qarşı zorakılıqdır və onların hüquqlarının tapdalanmasıdır və deməli, sağlam dövlətçilik məramları daşır. Bununla əlaqədar, cənablar, nəzərdən keçirilən məsələyə Bütçə Komissiyasının münasibəti də səciyyəvidir. Əvvəllər öz hesablarında köçürmə zamanı yerli əhalinin mənafehlərinin qorunması zərurətini həmişə qeyd edən Bütçə Komissiyası özünün bu məruzəsində tamamilə başqa şeydən danışır. Məsələn, komissiya arzu etdiyini bildirir ki, Qafqazda rus adamlarının yerləşdirilməsi gələcəkdə daha əzmlə aparılsın. Bütçə Komissiyasının əhvalındakı bu dəyişiklik nədən irəli gəlir? Mən nə məruzədə, nə məruzəçinin şifahi izahlarında bu suala cavab tapmıdım. Hər halda bu da yadda qalan hadisədir və mən bunu qeyd etməyi özümə borc bilirəm. Cənablar, mən nəzərdən keçirilən məsələyə başqa bir nöqtəyi-nəzərdən də baxmaq istədim, yəni yerli əhalinin torpaq ilə təmin olunmasının vəziyyətini nəzərə alsaq, hazırda Qafqazın məskunlaşdırılması vaxtında görülən və ədalətli tədbirdirmi? Bu suala yalnız mənfi cavab vermək olar. Bildirirəm ki, Qafqazın yerli əhalisi torpaq cəhətdən

zərrə qədər də təmin olunmamışdır və istər torpaqsızlıqdan, istərsə də aztorpaqlılıqdan eyni dərəcədə əziyyət çəkir. Nəzərinizə çatdırmaq istədiyim bir neçə arayıdan da siz buna əmin ola bilərsiniz. Zaqafqaziyyə xəzinə torpaqlarında yerləşdirilmiş təkcə dövlət kəndlilərinin arasında 22.000 nəfərin qətiyyətlə torpağı yoxdur, 66.000 nəfərin adambaşına bir desyatınədək torpaq payı vardır, 254.000 nəfərin adambaşına bir desyatından iki desyatınədək və 5.013 nəfərin iki desyatından dörd desyatınədək torpaq payı vardır. Kəndlilərin başqa bir zümərəsinə, müvəqqəti mülkəlləfiyyətçilərə gəldikdə isə, onların da torpaq ilə təmin olunmasına qətiyyətlə həssas aparılması deyil. Məsələn, orta hesabla hər bir kişiyə 2,3 desyatınədək torpaq düşür. Bu norma bəzi yerlərdə hələ cüzi bir rəqəmə çatır. Məsələn, Bakı quberniyasının Lənkəran, Cavanşir, Şamaxı və Göyçay qəzalarında orta hesabla hər kişinin payına 1,64 desyatın, Quba qəzasında 0,9 desyatın, Tiflis və Kutaisi quberniyalarının torpaq payını satın almamış müvəqqəti mülkəlləfiyyətçiləri arasında mövcud əhalinin kişi qisminin payına 0,6 desyatın torpaq düşür. Bununla yanaşı, elə həmin kateqoriyadan olan torpaqsız kəndlilərin sayı belodir: Yelisavetpol quberniyasında - 538 ev və ya hər iki cinsdən olan 3.857 nəfər, Bakı quberniyasında - 1.996 ev və ya 11.709 nəfər və İrovan quberniyasında - 1.209 ev və ya hər iki cinsdən olan 5.211 nəfər. Cənablar, yerli əhalinin belə bir vəziyyətində onun torpaqla təmin olunması üçün Hökumətin heç bir tədbir görmədiyini, diyarda kəndlilərin mülkədarlara müvəqqəti mülkəlləfiyyətli münasibətlərinin ləğv olunmadığını və bunun təhkimlilik xarakterində olduğu, bu sahədə hər cür islahatın ildən-ilə maliyyə səbəblərinə görə təxirə salındığını bir zamanda Qafqazın məskunlaşdırılması üçün milyon rubl xərclənir. Belə bir şəraitdə, əlbəttə, diyarın məskunlaşdırılması həm ədalətsiz, həm də vaxtı çatmamış bir məsələdir. Mən heç də demək istəmirəm ki, Qafqaz yalnız qafqazlılar üçündür. Mən yalnız onu demək istəyirəm ki, birincisi, Qafqaz köçürmə dayandırılmalıdır, ikincisi, yerli əhalinin tezliklə və dərhal torpaq ilə düzgün təmin olunmasına başlanmalıdır. Yerli əhali torpaq sardan təmin olunduqdan sonra isə, əlbəttə, qalan torpaqlar köçürmə üçün ayrıla bilər və ayrılmalıdır. Nə qədər ki, bu işlər görülmür, Zaqafqaziyyəyə hər hansı bir köçürmə yerli əhalinin təbii hüquqlarına qarşı zorakılıq və bu hüquqların tapdalanması aktıdır və əhali arasında yalnız şikayət, qəzəb və nifrət doğura bilər. Bəs bu yaxşı haldır mı? Əlbəttə, yox. Elə şərait yaratmaq lazımdır ki, istər rus əhalisi, istərsə də yerli əhali dinc yaşayıb işləyə bilsin. Cənablar, dövlətdə əhalinin bir hissəsinin bədbəxtliyi üzərində o biri hissəsinin xoşbəxtliyini qurmaq olmaz. Bu prinsipə dözmək olmaz və buna yol verilməməlidir. (Soldan alışıqlar).

Dövlət Duması. III çağırış.

Stenoqrafik hesabatlar. III sessiya, SPb., 1910, III hissə, sütun 865-870.

III çağırış, IV sessiya, 6-cı iclas 25 oktyabr 1910-cu il

İbtidai məktəblər haqqında xalq maarifi nazirli tərəfindən irəliləndirilən qanun layihəsi barədə Xalq Təhsil Komissiyasının məruzəsinə dair müzakirələr

Xəlil bəy Xasmməədov (Bakı, Yelisavetpol və İrəvan quberniyaları)

Dövlət Dumasının hələ birinci sessiyasında ibtidai təhsilin ehtiyacları üçün 6.900.000 rubl buraxılması haqqında Xalq Maarifi Nazirliyinin qanun layihəsinə baxılarkən morozçı, deputat Kovalevski belə demişdi: "Xalq təhsili işinə özünü həsr edənlərin hamısı kimi mən də ümid edirəm ki, üçüncü çağırış nümayəndələr məclisinin zəhməti ilə nəticələr verəcəkdir ki, gələcəkdə bizim Duması Xalq Maarifi Duması adlandırmağa imkan verəcəkdir". O zaman belə təsəvvür yarandı ki, hörmətli deputat "xalq maarifi" sözlərini imperiyaya şəyşən istisnasız olaraq bütün millətlərin maariflənməsi mənasında işlətməlidir. Həqiqətən də, conablar, biz düşündükdük ki, Dövlət Dumasında qanunvericiliyin bir çox məsələlərinə dair fikir ayrılıqları və toqquşmalar olacaq, yalnız ibtidai təhsil məsələsində belə olmayacaq, bu qanun layihəsinin əsas müddəalarına razılıq bildiriləcəkdir ki, bunlar da səmərəli pedaqogikanın tələblərinə və əhəlinin tələbatına uyğundur. Belə bir ümid Dövlət Dumasındakı mərkəzçi qüvvələrin bəyanatlarından yaranmışdır. Onlar istər bu tribunadan, istərsə də Tavriya sarayından kənardə dəfələrlə belə bəyanatlar vermişdilər. Bu bəyanatların ən bariz nümunələrini mən qeyd etmək istəyirəm; həmin bəyanatlar deputat fon-Anrepə məxsusdur. O, məlum olduğu kimi, Dövlət Dumasının ilk günlərindən Dumanın xalq təhsili üzrə işlərinin başında durmuşdur. Xalq təhsilinin ehtiyacları üçün 6.900.000 rubl buraxılması haqqında elə həmin qanun layihəsi ilə əlaqədar Dövlət Dumasında ümumiyyətlə ibtidai təhsilin təşkilinə dair müzakirələr başlananda, mərkəzçi qüvvələrin natiqi deputat fon-Anrep bu tribunaya çıxdı və özge xalqların məktəblərinə münasibətdə milli xürafatın birdəfəlik ol çökmək lazım gəldiyi barədə deputat Rodičevin iradəinə cavab verərək belə dedi: "Mən təmiz vicdanla deyə bilərəm ki, məhz milli prinsipi yüksək tutduğuma görə, özge xalqların milli məktəblərinə böyük hörmətlə yanaşıram; oğur mən deputat Rodičevin xürafatına şərik çıxsaydım, mən də deyirdim ki, orada milli dil olmamalıdır. Ali həqiqət nöqtəyi-nəzərdən və ən adi pedaqoji tələblər nöqtəyi-nəzərdən özge xalqların məktəblərində ibtidai təhsil ana

dilində olmalıdır". Bir il keçəndən sonra isə elə həmin deputat fon-Anrep Peterburq şəhərində partiya yığıncağında milli təhsil haqqında layihəni morozu edərək belə demişdir: "Rusiya imperiyasının tərkibinə müxtəlif millətlər daxilirdilər; öz mədəniyyəti və öz ana dili olan millətlər bu yerli mədəniyyətə hər cür qəsdlərdən azad olmalıdırlar. Ana dilində məktəbi tamamilə mümkün hesab edirdim. Bu, hom pedaqoji, həm də ali dövlət mənasına uyğundur". Conablar, Xalq Təhsil Komissiyası işə başlamazdan əvvəl və onun işi zamanı vəziyyət belə idi, əhval-ruhiyyə belə idi. Üçüncü sessiyanın sonunda iş mələbə çatanda isə hər şey unuduldu, hər şey günün siyasətinə qurban verildi. Buna görə də biz qarşımızda belə bir qanun layihəsinə görəndə, deyə bilirik ki, necə deyirlər, olumuz hər şeydən üzülürük, çünki özü-özünü bözöl olan ümumi ibtidai təhsil ideyası özge xalqlara münasibətdə elə bir eycorbə forma aldı ki, yalnız ikrah hissi və narazılıq doğurur və başqa hissə də doğura bilməz. Qanun layihəsinin məhiyyətinə fikir versək, bunun belə olduğuna əmin olmaq çətin olmaz. Mən hər şeydən əvvəl qanun layihəsinin ibtidai məktəblərə aid hissəsi üzərində dayanmaq istəyirəm. Layihənin 16-cı maddəsində deyilir: "İbtidai məktəblərdə tədris rus dilində, Xalq Maarifi Nazirliyi tərəfindən icazə verilmiş təlimatlar və vəsaitlər əsasında aparılır". Bu maddə heç bir şübhə yeri qoymur ki, özge xalqların məktəblərində tədris dili şagirdlərin ana dili olmayacaq, onlara yad və anlaşılmaz olan rus dili olacaqdır. Bələliklə, düən ali həqiqət və adi pedaqoji tələblər sayılan bir şey bu gün artıq cəfəngiyat hesab olunur. Bu monada komissiya milli şovinizmin təsiri altında mövcud qanunlardan, o cümlədən Əlahzəzət tərəfindən 1907-ci il noyabrın 1-də təsdiq olunmuş qaydalardan da uzağa getmişdir. Həmin qaydalara uyğun olaraq, təhsilin ilk iki ilində özge xalqların məktəblərində tədris ana dilində aparılmasına icazə verilir. Lakin sonra komissiya ayrılmış və bir qeyd daxil etmişdir. Həmin qeyd səciyyəvi olduğu üçün onu oxuyacağam: "Bu əsasnamə dərc ediləndə tədris dili haqqında qüvvədə olan qanunlarda ifadə olunmuş müddəalar bu maddədə (17-ci maddə) nəzərdə tutulmuş hüquqların həcmindən çox olduğuna görə həmin qanunlar öz qüvvəsini saxlayır". Boli, əcəb məktəb islahatımız var ki, belə qeydlərə istinad etməli oluruq! Bu qeyddə qanunvericiliyə hopmuş qara irtica ruhu özünü açıq-aydın göstərir. Qanunvericilik nəinki irəli gedir, o geri çəkilir. Conablar, bəli ki, qanunvericilik inkişaf etmir – bu, ölü qanunvericilikdir. Daha sonra, layihəyə görə ibtidai məktəblərdə tədris olunan fənlər iki kateqoriyaya bölünür: yəni: 1) mütləq tədris olunan fənlər və 2) məktəbin kursuna imkan daxilində daxil edilən fənlər. Özge xalqların məktəblərində,

12-ci maddədən göründüyü kimi, ana dili ikinci kateqoriyaya, yəni imkan daxilində kurslara daxil edilən fonlərə aid edilmişdir. Özü də məktəb şurasının razılığı tələb olunur, o yerdə ki, məktəb şurası yoxdur – Xalq Maarifi Nazirliyi məmurlarının razılığı tələb olunur. Ana dilinə belə yer ayrılmasının normal hal hesab etmək olarmı? Eləcə də bu cür mühüm məsələnin həllini nazirliyin məmurlarının ixtiyarına buraxmaq olarmı? Biz əvvəlcədən bilirik ki, onlar yerli dillərə nə dərəcədə xoş münasibət bəsləyirlər. Düşünürəm ki, ədalət hissindən uzaq olmayan hər bir kəs bu suallara mənfi cavab verməlidir. Layihənin 14-cü maddəsinə görə, qarışıq ibtidai məktəblərdə özge xalqlardan olan və azlıq təşkil edən şagirdlər üçün dini təhsil təmin edilmir, halbuki pravoslavlardan olan belə azlığın hər halda öz dinini öyrənməsinin təmin olunması nəzərdə tutulmuşdur. Cənablar, özü də biz məruzənin əsə qala hər bir səhifəsində oxuyuruq ki, məktəbin vəzifəsi dini-mənəvi tərbiyədir. Komissiyamızın missiyanı meylləri o həddə çatmışdır ki, layihənin 31-ci və 36-cı maddələrində müəyyən edilmişdir: ibtidai məktəblərdə müəllimlər pravoslav dinindən olan rus təbəələri sırasından seçilir. Düzdür, bu maddələrə dair qeyd vardır. Qeyddə deyilir ki, başqa dinlərdən olan uşaqlar üçün açılan ibtidai məktəblərdə müvafiq dindən olan şəxslər də müəllim seçilə bilərlər. Lakin bu qeyd də özünün bütün əhəmiyyətini itirir. Çünki “seçilə bilərlər” sözləri heç kimi heç nəyə məcbur etmir. Beləliklə, bizim məktəblər üçün müəllim kontingenti işləməli olacağı mühit ilə heç bir əlaqəsi olmayan şəxslər dairəsindən cəlb ediləcəkdir. Onlar əhalinin nə adət-ənənələrini, nə məişətini, nə də digər xüsusiyyətlərini biləcəklər. Buna görə də əhalinin etimadını qazanmayacaqlar. Bir halda ki, bu belədir, məktəb işinə dair hər hansı bir təşəbbüs, demək olar ki, əvvəlcədən məhvə məhkumdur. Bizim dini müəssisələrimizə münasibətdə layihənin 30-cü maddəsində irəli sürülən etimadsızlığın üzərindən də sükküla keçmək olmaz. Maddə şəriət müəllimlərimizin və dini müəllimlərimizin təsdiqi üçün nöinki dini idarəmizin razılığını, həm də quberniya rəislərinin razılığını tələb edir. Biz belə bir inzibati qəyüumlğu tamamilə yolverilməz hesab edirik, çünki hesab edirik ki, bu məsələdə yalnız bizim dini idarəmiz səlahiyyətlidir və onun razılığı tam kifayət edir. Nəhayət, biz layihədə başqa bir məhdudiyətə də rastlaşırıq. Yəni, 62-ci maddədə müəyyən olunmuşdur ki, seçki üzrə məktəb şurasının sədrinə və şurasının üzvlərinin azı yarısı xristian dinindən olmalıdır. Din əzadlığı haqqında Əlahəzrətin 17 aprel və 17 oktyabr axtlarının mövcud olduğu indiki zamanda bu cür məhdudiyəti biz yolverilməz hesab edirik. Cənablar, köhnə rejimdən, köhnə qanunvericilikdən bizim

hüquqlarımızın bir çox məhdudiyətləri qalmaqdadır. Yeni rejimin qanunvericiləri bu məhdudiyətləri məhv etmək əvəzinə bizim üçün yeni məhdudiyətlər qoyurlar. Bu məhdudiyətlər bizim hüquqi şüurumuzu çeyrindirir və müsəlmanlar tərəfindən narazılıqla qarşılanacaqdır. Biz belə bir “məhdudlaşdırıcı” qanunvericiliyə qarşı öz etirazımızı bildirik. Bundan əslilə olmayaraq, komissiya özünün missiyanı səylərində nəzərdən qaçırılmışdır ki, bu məhdudiyət ilə zəmətvo və şöhrət özünüidarələrini məktəb şurası üzvlərinə sərbəst seçmək hüquqları da əzaldır. Biz ictimai özünüidarələrini hüquqlarının məhdudlaşdırılmasına qarşı da öz etirazımızı bildirik. “Özge xalqların məktəbi” termininin tam qeyri-müəyyənliyi və əydn olmaması da bu layihənin qüsurdur. Hər halda layihədə bu terminin əydnləşdirilməsi üçün obyektiv əlamətlər göstərilməmişdir. Mən məruzədə soruşuram: 50 nəfər şagirdindən 40 nəfəri müsəlman və 10 nəfəri pravoslav olan məktəb nəcə adlanacaqdır: özge xalqların məktəbi adlanacaq, yoxsa yox? Bu isə çox vacibdir, ona görə ki, belə məktəbdə tədris işinin təşkilinə bu məsələnin bu və ya digər şəkildə həllindən əslilə. Cənablar, mən indi özge xalqların məktəblərinə münasibətdə layihənin iri qüsurlarını göstərir, ümumi iradları kifayətlənirəm. Layihənin maddə-maddə oxunuşu zamanı daha ətraflı danışacağam, məsələn, nazirliyin məmurlarının, inspektorların və direktorların şagirdləri ibtidai məktəblərdən özbaşına konarlaşdırmaq hüququ və sair bərədə danışmayacağam. Çünki bu bərədə artıq danışmışlar və hələ də danışacaqlar. Mən isə layihənin başqa hissəsinə keçəcəyəm. Həmin hissə xüsusi əşığı tədris müəssisələrinə aiddir. Düzdür, layihədə belə tədris müəssisələrində ana dilində tədris icazə verilir, lakin əvəzində, 1-ci maddəyə görə, xüsusi fənn kimi ana dilinin tədrisi üçün ona uyğun olmayan yer verilmişdir. Yəni bu tədris müəssisələrinin ana dilinin tədrisi həcmi müəyyən etmək hüquqları məhduddur. Bu mənada ana dili geniş imkanlar verilmiş xarici dillərdən də əşığıya qoyulmuşdur. Daha sonra biz görürük ki, layihədə belə xüsusi əşığı tədris müəssisələrinə qarşı əlo tələblər irəli sürülür ki, bunlar nöinki onların inkişafına xidmət edəcəkdir, oksinə, onların bağlanması kömək edəcəkdir. Belə ki, layihənin belə bir tələbini biz həddindən artıq sıxışdırıcı tələb hesab edirik ki, bu xüsusi tədris müəssisələrindəki müəllimlər ibtidai məktəblərin müəllimlərinə münasibətdə müəyyən edilmiş bütün tələblərə cavab verməlidirlər. Biz başa düşürük ki, müəllimlərin təhsil sənzə yüksək olduqca məktəb də bir o qədər udur, lakin biz belə bir həqiqətə göz yuma bilərik ki, belə müəllimlər həqiqətən də əzdir. Belə müəllimlər

haradan olmalıdır ki, imperiyada müəllimlərin hazırlanması üçün tədris müəssisələri bu qədər azdır, demirik ki, heç yoxdur. Daha sonra, biz layihədə müəllim surasına, belə şuraların olmadığı yerlərdə isə nazirliyin məmurlarına xüsusi aşağı tədris müəssisələrinə nəzarət və rəhbərlik sahəsində verilən geniş hüquqların da ifrat olduğunu bildirik. Biz nazirliyin məmurlarına belə geniş hüquqların verilməsindən qorxuruq, çünki acı gerçəklik bizə deyir ki, belə hüquqlar sui-istifadə və özbaşnalıq hallarına aparr. Beləliklə, cənablar, məktəb islahatı biz müsəlmanlara heç bir müsbət şey vermir. Ən yaxşı halda bu islahat bütün mövcud olanlar, müsəlmanların narazılığına və etirazına səbəb olan hər şeyi qanuniləşdirir. Layihə xalq məktəblərinin haqqı məqsədlərinin tamamilə inkar edir, bu məqsədlər isə dövlət xadimləri, hüquqşünaslar, hökəmlər və alimlər hazırlamaq deyil, xalqa adi həyatında çox lazım olan bilik və bacarıqları təzliklə, sürətlə qazanmaq imkanı verməkdir. Bu isə, cənablar, ibtidai məktəblərdə fənlərin yalnız şagirdlərin ana dilində tədrisi şərtilə mümkündür. Bunun əvəzində məktəb islahatı indi mövcud olan rus dili siniflərinin qanuniləşdirir. Bu siniflər bizim balalarını şikəst edərək nə onlara ümumi biliklər verir, nə də, o cümlədən, rus dilini öyrədir. Biz layihənin gizli məqsədlərini başa düşürük. Bu məqsədlər özge xalqların milli xüsusiyyətlərini boğmaq istəyindən ibarətdir. Bu, əbəs işdir və özge xalqların məktəbinin bütün keçmişinə buna sübutdur. Əzizlərimiz, siz bizim dillərimizi dövlət höyatı sahəsindən nə qədər çox uzaqlaşdırarsanız, qəlbimizə və zəkamıza on yaxın və doğma sahələrdə: ailə həyatında, ibadət xanələrdə, ödəbiyyatda onlar bir o qədər çox işlədəcəkdir. Siz belə layihələr ilə bizim dillərimizi öldürə və məhv edə bilməyəcəksiniz. Cənablar, xatırlayın, əsrlər boyu slavyan dillərini məhv edən avstriyalılar nəyə nail oldular? Onlar yalnız bu dillərin gücünü artırdılar, inkişafına kömək etdilər və qoyduqları sədlərdən aşan sular onların öz başına töküldü. Cənablar, artıq tarix tərəfindən də pislənməmiş bu fikirləri kənara atmaq lazımdır. Onlar nifrətdən, qəzəbdən və düşmənçilikdən başqa heç bir yaxşı nəticə verməyəcək. Bu layihə nəinki müsəlmanların məktəb tələblərinə qarşı çıxır, həm də bu tələbləri kobud şəkildə pozaraq yeni məhdudiyətlər qoyur. Bu layihə çox ziyanlı layihədir. Cənablar, əgər siz istəyirsiniz ki, üçüncü çağırış Dumasının gələcəkdə Xalq Maarifi Duması adını daşımağa ümidləri olsun, onda qanun layihənizi düzəldin və elə edin ki, Rusiya imperiyasında yaşayan bütün millətlər üçün məqbul olsun. (*Soldan alqışlar*).

*Dövlət Duması. III çağırış.
Stenoqrafik hesabatlar. IV sessiya, SPb., 1910. I hissə, sətun 414-420.*

III çağırış, V sessiya, 33-cü iclas 30 noyabr 1911-ci il

**Hərbi mükəlləfiyyət haqqında Nizamnamədə dəyişikliklər
barədə hərbi nazir tərəfindən irəli sürülmüş qanun layihəsi
haqqında Dövlət Müdafiəsi Komissiyasının məruzəsinə
dair müzakirələr**

Xəlil bəy Xasrəmmədov (Bakı, Yelisavetpol, İrəvan quberniyaları)

Cənab Dövlət Dumasının üzvləri. Dövlətin müdafiəsinə öz münasibətimizi biz hələ Dövlət Dumasının birinci sessiyasında, 1908-ci ildə çağırılan yeni əsgərlər kontingenti haqqında qanun layihəsi müzakirə olunarkən bildirmişdik. Mən o zaman qeyd etmişdim, indi də təsdiq edirəm ki, biz belə bir müddəə tamamilə düzgün və ədalətli hesab edirik ki, dövlətin müdafiəsi hər bir vətəndaşın müqəddəs vəzifəsidir. Müsəlmanlar bu vəzifəni aydın dərək edərək dövlətin müdafiəsində, özü də dövlət hakimiyyətinin tələb etdiyi formada iştirak etmişlər və edirlər. İndi mən həmiyə məlum olan bu fakt üzərində müfəssəl dayanmağa ehtiyac duymuram, buna görə də başqa məsələyə – kiçik məsələ olsa da, Zaqafqaziyanın müsəlmanları üçün böyük əhəmiyyət kəsb edən məsələyə keçirəm. Bu məsələyə Dövlət Müdafiəsi Komissiyasının məruzəsinin 4-cü səhifəsində də toxunulmuşdur. İş belodir. Ümumi hərbi mükəlləfiyyət Rusiyada ilk dəfə 1874-cü ildə tətbiq edilmişdir; Volqaboyu, Qərb diyarı və Krım yarımadası quberniyalarının müsəlmanları ümumi əsaslarla hərbi mükəlləfiyyətə cəlb edilmiş, lakin Zaqafqaziya müsəlmanlarına bu qanun şamil edilməmişdi. Bu istisnayı doğuran motivlər və qorxu hissəsinin nöinki hər hansı dərəcədə sanballı əsası var idi, bunlar heç həmin qanunun verildiyi vaxtdan keçən 35 illik dövr ərzində özünü də doğrultmadı. Beləliklə, Zaqafqaziya müsəlmanları hərbi mükəlləfiyyətin icrası baxımından bu islahatın tətbiq olunmasından əvvəlki vəziyyətlərində qaldılar. Ancaq elə Zaqafqaziya müsəlmanları öz aralarından boy və xan zümərəsindən olan şəxsləri Peterburqa göndərər, orada onlar Əlahəzrətin Konvoyu tərkibinə daxil olur, digər tərəfdən isə özləri könüllü surətdə orduya gedərək qvardiya da daxil olmaqla bütün qoşun növlərində və hissələrində oberzabit və qaragah zabiti kadrlar sırasına qatılırdılar. Lakin 1882-ci ildə dediyim şəxslərin Peterburqa məcburi göndərilməsi praktikası loğv olundu. Növbəti ildən isə Zaqafqaziyanın bütün müsəlman əhəlisinin üzərinə hərbi mükəlləfiyyət çəkmək əvəzində 500.000 rubl məbləğində xüsusi pul vergisi qoyuldu. Bu vergi hazırda da qüvvədədir. Mən bu verginin texniki nəqəslərindən danışmıram.

Vergiyə qəymə üsulunun özü köhnəlmişdir və bu səbəbdən də ayrı-ayrı ödəyicilər ədalətsiz vergilərə məruz qalırlar. Mən bunu bildirməyi öz borcum hesab edirəm ki, Zaqafqaziya müsəlmanları bu vergini özləri üçün layihsiz, acı təhqir kimi qəbul edirlər. Biz hesab edirik ki, hər bir vətəndaş üçün yüksək vəzifə, mən hətta deyirdim ki, onun təbii hüququ olan şəxsi hərbi mükəlləfiyyət ilə bir dəyəri malikdir ki, onu heç bir pul ilə əvəz etmək olmaz. Bu nöqtəyi-nəzərdən iki yoldan biri seçilə bilər: müsəlmanlar ya natural hərbi mükəlləfiyyət çəkməli, ya da hər hansı pul əvəzləyicisi olmadan hərbi mükəlləfiyyətdən azad edilməlidirlər, çünki hər hansı pul ekvivalenti süni tədbir olaraq vətəndaşların hüquqlarını pozur və onları acı təhqir edir. Zaqafqaziya müsəlmanlarının bu hisslərinin üzərinə o da gəlir ki, hər il payızda onların gözü qarşısında onlar ilə eyni ərəzidə yaşayan başqa xalqların arasından yeni əsgərlər kontingenti cəlb olunur, onlardan isə pul vergisi tutulur, bununla da, göstərilir ki, onlar ümumi vətənin o cür oğulları deyil, yalnız ögey oğullarıdır. İnsafən, Zaqafqaziya müsəlmanlarının nümayəndəsi kimi mən burada sizə böyan etməliyəm ki, müsəlmanlara belə ədalətsiz münasibət onları dövlətçilikdən uzaqlaşdırmaqla, onların arasında ölkənin müdafiəsi məsələsinə laqeydlik kimi zərərli atmosfer yarada bilər və beləliklə də, birləşmək lazım gələn yerdə nifaq sala bilər. Zaqafqaziya müsəlmanları bu bərdə artıq dəfələrlə Qafqazın hakimiyyət orqanlarının nümayəndələrinə bildirmişlər, onlar bunu 1905-ci ildə Nazirlər Komitəsinə verdikləri peticiyada da göstərmişlər. Dövlət Müdafiəsi Komissiyası müsəlmanları belə əhval-ruhiyyəsini nəzərə alaraq, hələ Dövlət Dumasının birinci sessiyasında 1908-ci ildə çağırılan yeni əsgərlər kontingenti haqqında qanun layihəsi müzakirə olunarkən belə bir arzu irəli sürmüşdü: "Hazırda natural hərbi mükəlləfiyyətdən azad edilmiş əhali tədricən, lakin qətiyyətli və toxirəsalınmaz tədbirlər yolu ilə belə hərbi mükəlləfiyyətə cəlb edil-sin, özü də ümumi vətənin müdafiəsinə ilk dəfə çağırılan xalqlar üçün onların məişətinin, dininin, iqliminin və s. xüsusiyyətlərinə uyğunlaşdırılmış xidmət şəraitini yaratmaq lazımdır". Mən o zaman Dövlət Müdafiəsi Komissiyasının bu arzusunı alqışlayaraq, onu düzgün və ədalətli hesab etmişdim. Dövlət Duması bu arzunu yekdilliklə qəbul etmiş, Hərbi Nazirliyin nümayəndəsi isə o zaman Dövlət Dumasına bildirmişdi ki, Hökumət bu məsələnin müzakirəsinə başlamamağa hazırdır. O vaxtdan bəri üç ildən sox keçsə də, Dövlət Dumasının bu arzusunun həyata keçirilmə üçün Hərbi Nazirliyin hər hansı tədbir götür-görmədiyini bizzə məlumdur deyildir. İndi yenidən Dövlət Dumasının diqqətini hərbi mükəlləfiyyətin çökməsinə münasibətdə Zaqafqaziya müsəlmanlarının qeyri-normal vəziyyətinə yönəldərək və Dövlət Dumasının icra olunmamış arzusunun Hərbi Nazirli-yə xatırladaraq mən bu tribunadan belə bir ümidlə düşünürəm ki, nazirlik Dövlət

Dumasına qanun layihəsini təqdim etməkdə tolosocokdur və bununla da Zaqafqaziya müsəlmanları pul vergisindən azad ediləcək və eyni zamanda hərbi mükəlləfiyyət çəkilməsinə cəlb olunacaqlar. Əminəm ki, conablar, Zaqafqaziya müsəlmanları nəzərdə tutulan sərəfələri sonuncu yerə itməyəcəklər, nəzərdə tutulan isə onların simasında, Qafqazda solahiyətli hakimiyyət orqanlarının, Qafqaz canişininin rəyinə görə, təbii və döyüşkən ruhlı igid süvarilərdən və ola atıcı-lardan ibarət kadrlar əldə ediləcəkdir. (*Markəzdan, soldan və sağdan alqışlar*).

Dövlət Duması. III çağırışı.

Stenoqrafik hesabatlar. V sessiya, SPb., 1911, I hissə, sütun 2933-2936.

IV çağırış, I sessiya, 10-cu iclas 10 dekabr 1912-ci il

Nazirlər Şurası Sədrinin bəyanatına dair müzakirələr

Məmməd Yusif Cəfərov (Bakı, Yelisevətpol və İrəvan quberniyuları)

Cənab Dövlət Dumasının üzvləri. Fraksiya yoldaşım Axtyamovun dediklərini əlavə olaraq, dinlədiyimiz hökumət bəyanatına əlavə olaraq bir neçə söz demək istəyirəm. Artıq müsəlman fraksiyasının birinci nümayəndəsi tərəfindən toxunulmuş ümumi xarakterli məsələlərə qayıtmaq lazım bilmirəm. Mən burada nümayəndəsi olduğum diyanı müsəlmanlarına bu və ya digər dorocodə aidliyi onları bəzi məqamlar qeyd edəcəyəm. Zəhmətözüniüdarələrindən başlayacağam. Bizim icidilmiş Zaqafqaziya bə idarənin xeyri olmamışdır. Cənab Nazirlər Şurasının Sədri burada qarşıdakı qanunvericilik işlərinin planını şərh edərkən göstərdi ki, hökumət zəhmətözüniüdarələrə haqqında əsasnamənin yenidən nəzərdən keçirilməsinə başlayır. Hökumət vətənimizin iqtisadi və mədəni yüksəlişinin ən yaxşı təminatını zəhmətözüniüdarələrində görür. Lakin mənə, cənablar, son dorocə təəccübləndirdi ki, hökumətin nümayəndəsi "vətənimizin iqtisadi və mədəni yüksəlişinin ən yaxşı təminatını" yaxın gələcəkdə tətbiq etmək istədiyi yerləri sadalayarkən nədənsə bu neməti bizim Zaqafqaziya üçün çox gördü, sanki biz hökumətin qayğı göstərməyi özünə borc bildiyi vətəndaşlardan deyilik, halbuki bizim diyanımız indiyədək primitiv üsullarla idarə olunan bədbəxt yerlərdən biridir. Zəhmətözüniüdarələri çoxdan gözələnən əhali bir yana qalsın, hətta əli yerli administrasiyanın özü də dəfələrlə Əlahəzrətə məruzələrində Qafqazda zəhmətözüniüdarənin vaxtı çatdığı göstərmişdir. Bu kafedradan üçüncü Dövlət Dumasının üzvləri də dəfələrlə demişlər, lakin xalqın bu tamamilə təbii arzusu, Nazirlər Şurası Sədrinin bəyanatından

gördüyü kimi, "cavabsız çağırış" olaraq qalmışdır. Cənablar, şəhər əsasnaməsinə gəldikdə isə Nazirlər Şurasının Sədri biza xəbər verdi ki, yaxın vaxtlarda o dəyişdiriləcəkdir. Ümidvar olduğumu bildirmək istərdim ki, qüvvədə olan əsasnamədə Rusiya vətəndaşları kimi biz müsəlmanların xətrinə dəyən məhdudiyətlər şəhər özünüidarəsinin yeni layihəsində olmayacaqdır. Cənab Nazirlər Şurasının Sədri xalq təhsilinə dair də çox az şey vəd verdi. Mən bu məsələyə tam şəkildə toxunmayacağam, yalnız bizim milli məktəblərimizə münasibətdə hökumətin hansı siyasət yeritdiyinə dair bir neçə söz deyəcəyəm. Biz kədər hissi ilə bildiririk ki, hökumət bu müqəddəs işə - xalqın maariflənməsinə qarozlı münasibət bəsləyir. Halbuki bu işdə siyasət olmamalıdır. İndiyədək hökumət müsəlmanların maarifləndirilməsi adı ilə onların ruslaşdırılmasına yönəlmiş tədbirləri həyata keçirməyə çalışmışdır. Bu siyasət zəminində son illərdə bizim məktəblərimizə münasibətdə təzəhür olunan gözügötürməzlik siyasəti yer almışdır. Xeyriyyə və maarif müəssisələri, onların açdığı məktəblər bağlanır. Müsəlman ziyalılar arasında axtarış və həbslər keçirilir. Gördüyünüz kimi, cənab Dövlət Dumasının üzvləri, müsəlmanların "rus həyatına qovuşmaq", "rus mədəniyyətinə qovuşmaq" istəyi hökumətin özü tərəfindən təqib olunur. Cənablar, bunlar cənab Nazirlər Şurası Sədri'nin sözləridir. Bu təqib hökumətin müsəlmanlara etibar etməməsinə əsaslanır. İmperiyada öz sayına görə ikinci yeri tutan xalqa hökumətin etibar etməməsinin qətiyyəvən heç bir əsası yoxdur. Cənab Nazirlər Şurasının Sədri köçürmə məsələsinə dair hökumətin planından danışarkən bildirdi ki, "yerli əhalinin torpaq ilə təminatı lazımı şəkildə aparıldıqda, bəzi yerlərdə torpaq sıxlığı əhalinin bir hissəsini sərbəst torpaqlara üz tutmağa sövq edir. Hökumət bu meylə ucqarların məskunlaşdırılmasını və onların ümumi rus həyatına qovuşmasının güdrətli vasitəsi kimi qiymətləndirərək, köçürmə işinin düzgün təşkilinə və ucqarlarımızın təbii sərvətlərindən rus əhalisinin mənafeyi üçün məqsədyönlü istifadə olunmasına ümdə əhəmiyyət verir". Hökumət bu bəyanatı ilə göstərir ki, köçürmə məsələsində özünün köhnə siyasətini, yeni yerli əhalini sıxışdırmaq yolu ilə ucqarlarda rus ünsürünü gücləndirmək istəyini yeridir. Cənablar, bu tədbirlər yalnız yerli əhalinin bu siyasəti aparanlara qarşı qəzəbinə səbəb ola bilər. Mən bu məqsədlə həyata keçirilən köçürmənin əleyhdan olaraq ucqarların nümayəndəsi kimi hökumətə deyirdim ki, hökumətin köçürmə siyasətini nəsləndirən dövlət mənafeyi naminə ucqarlarda rus ünsürünün güclənməsinə çalışmaq lazım deyil, əksinə rus ünsürünə, rus adına məhəbbət, rəğbət, etimadın güclənməsinə çalışmaq lazımdır. Keçmiş quruluşda, təəssüf ki, müsəlmanların hüquqlarında müxtəlif məhdudiyətlər var idi. Nümayəndəli quruluş keçdikdən sonra, yeni böyük rus azadlıqlar xərtiyası - 17 oktyabr

manifesti verildikdən sonra biz güman edirdik ki, biz müsəlmanlara münasibətdə mövcud olan hüquq məhdudiyətləri artıq aradan götürülmüşdür. Lakin bunun əvəzində biz görürük ki, hökumət hüquq məhdudiyətlərimizin dirosini daha da genişləndirməyə çalışır. Özünü məhkəmə fəaliyyətinə həsr edən müsəlmanlar üçün İndiyədək maneə yox idi. Təəssüf ki, son vaxtlar bu sahədə də müsəlmanlar üçün məhdudiyətlər tətbiq etməyə başlamışlar. Daha sonra cənab Nazirlər Şurasının Sədri dedi ki, mülki hüquq sahəsində votçına dəyişiklikləri barədə artıq irəli sürülmüş layihədən sonra hökumət nəzərdə tutur ki, Dövlət Dumasının diqqətinə mülki qanunların geniş bir hissəsini təklif etsin. Bunlar icbari hüquqlar barədə qərarlar olacaq və hazırda xüsusi mülki qanunların qüvvədə olduğu üç yer - Polşa Çarlığı, Pribaltika və Bessarabiya qubemiyaları da istisna olmayaraq, Rusiyanın bütün ərazisinə şamil ediləcəkdir. Çünki dövlətin bütün hissələrində hüquq normalarının vahid şəkildə tətbiqi kimi heç bir şey onları birləşdirmək üçün mümkün sement ola bilməz. Cənablar, oğur bu belodiro, oğur hökumət imperiyada tətbiq olunan hüquq normalarının ümumiyyətdə dövlətin müxtəlif hissələrinin birləşməsi üçün stimül görürsə, onda nə üçün elə homin hökumət - hökumətin elə həmin nümayəndəsi demədi ki, bizdə elə bütöv vilayətlər, oyalotlar var ki, ümumimperiya qanunları ilə deyil, hərbi qanunlarla, məsələn, səhra əsasnaməsi ilə idarə olunur. Bu uyğunsuzluq nə ilə izah etmək olar? Bir tərəfdən, hökumət dövlət mənafeyini əsas tutaraq Polşa Çarlığı qubemiyasına mülki qanunları şamil etmək istəyir, digər tərəfdən isə demir ki, ümumimperiya qanunlarını xüsusi hərbi qanunların qüvvədə olduğu ucqarlarda da şamil etmək yaxşı olardı. Bu uyğunsuzluq nə ilə izah etmək olar? Bizə belə gəlir ki, hökumət Polşada xüsusi məcəllənin mövcud olmasında müəyyən müstəqillik, milli müstəqillik əlamətlərini görürək bu sonuncu Polşa müstəqilliyini boğmaq istəyir. Cənablar, bizim hökumətə mərhum Stolipindən mədəniyyət, maarif sahəsində, harada olursa-olsun hər cür müstəqilliyi boğmaq, bu müstəqilliyi boğmaq adət miras qalmışdır. Bax, mənə belə gəlir ki, Nazirlər Şurası Sədri'nin bəyannaməsindəki son uyğunsuzluq da bununla izah olunur. Sözümlərin sonunda bildirmək istəyirəm ki, imperiya müsəlmanlarının həyatındakı sadələşdirilmiş nizamıslığın aradan qaldırılması, müsəlman fraksiyasının fikrinə, növbəti vozfədidir. Bu vozfədin müsbət və təxirəsalınmaz həlli dördüncü Dövlət Dumasının fəaliyyətində fraksiyanın xüsusi qayğı predmeti olacaqdır. Bu nizamıslığın aradan qaldırılması nainki müsəlmanların mənafeyi naminə, həm də bütün ölkənin ümumi uğurlu inkişafı məqsədilə bütün vətən naminə yaxşı olardı. (Soldan alqışlar).

Dövlət Duması. IV çağırış.

Stenoqrafik hesabatlar. I sessiya, I hissə, SPb., 1913, sətun 518-521.

IV çağırış, I sessiya, 24-cü iclas, 27 yanvar 1913-cü il

Tiflis şəhər polisinin müvəqqəti ştatının müəyyən edilməsi barədə 1909-cu il 17 iyun tarixli qanunun qüvvədə olma müddətinin uzadılması, üçün Əlahəzrət İmperatorun Qafqazdakı canişini tərəfindən irəliləndirilmiş qanun layihəsi haqqında Qanunvericilik Təklifləri Komissiyasının məruzəsinə dair müzakirələr

Məmmədyusif Cəfərov (Bakı, Yelisavetpol və İrəvan quberniyaları)

Tiflis şəhər polisinin müvəqqəti ştatının müəyyən edilməsi haqqında 1909-cu il 17 iyun tarixli qanunun qüvvədə olma müddətinin uzadılmasına dair qanun layihəsinin, habelə Bakı, Batum, Novorossiysk, Petrovsk və Poti şəhərlərinin limanlarında müvəqqəti əlavə polis ştatlarının müəyyən edilməsi haqqında Əlahəzrət tərəfindən təsdiq edilmiş 1910-cu il 14 iyun tarixli qanunun qüvvədə olma müddətinin uzadılmasına dair qanun layihəsinin üç il müddətinə uzadılması nəzərdə tutulur, halbuki bu cür qanun layihəsi bir il müddətinə uzadılır. Burada ümumi qaydadan istisnaya yol verilir. Biz bu istismanın izahını qanun layihəsinə dair izah məktubunda tapırıq. Məktubda deyilir: "Qanunvericilik Təklifləri Komissiyası nəzərə almışdır ki, ümumi polis islahatı ilk vaxtlar Qafqaz diyarına şamil olunmayacaqdır, çünki bu diyarın xüsusiyyətləri Qafqaz diyarına polis təşkilatının ümumi prinsiplərinin tətbiqi şərtləri haqqında əlavə mülahizələr tələb edir. Bu mülahizələr, şübhəsiz ki, bir il ərzində başa çatdırılması mümkün olmayan kifayət qədər uzunmüddətli iş tələb edir". Cənablar, bütün bunlar köhnə şeylərdir. Mərkəzi Rusiyada müəyyən islahat tətbiq edilərkən biz həmişə eyni şeyi eşidirik: bu islahat Qafqaza şamil edilmir, çünki bu diyarın xüsusiyyətləri bu islahatın Qafqaz diyarının xüsusiyyətlərinə uyğunlaşdırılması üçün əlavə iş tələb edir. Lakin heç bir əlavə iş aparılmır və əlbəttə ki, Qafqaz Mərkəzi Rusiyada həyata keçirilən bütün islahatlardan məhrum olur. Özü də polis islahatı haqqında söhbət çoxdan gedir və əgər hökumət həqiqətən də bu islahatı Qafqaz diyarına da şamil etmək istəyəydi, bu əlavə işləri çoxdan yerinə yetirər və Mərkəzi Rusiya ilə eyni zamanda Qafqaz diyarına da polis islahatını şamil edə bilərdi. Əlbəttə, rəsmi sənədlər arasında Qafqaz polisinin vəziyyəti ilə sizi tanış etməyi lazım bilərəm. Polisimizin əsas vəzifəsi ictimai təhlükəsizliyin və əsayişin mühafizəsidir. Bir baxsaq, bizim Qafqaz polisimiz bu vəzifəni yerinə yetirir, yoxsa yox. Bakı polisində təftiş aparmış senator bu barədə yazır: "Polisin işinin ən mühüm predmetlərindən birini təşkil edən ictimai təhlükəsizliyin və əsayişin mühafizəsi

baxımından şəhər polisi ortabaddan da aşağı səviyyədədir və istər şəxsi həyət, istərsə də kobud özbaşınalıqları və qanuna tam zidd hərəkətləri baxımından son dərəcə kədarli və xoşagəlməz vəziyyətdədir". Bakı polisini təftiş etmiş senator daha sonra yazır: "Halbuki son illərdə Bakı şəhərində polis memurları tərəfindən hər hansı az-çox iri cinayətin qarşısının alınması hadisəsi olmamışdır". Cənablar, əgər nəzərə alsaq ki, polis şübhəli şəxslər üzərində heç bir müşahidə aparmır və cinayətkar adamların dolaşdığı qumarxanalara lazımı diqqət yetirmir, bözən də bu polis memurları həmin yerləri və qumarxanaları saxlayanlar ilə "dostluq münasibətlərində" olurlar, onda başqa cür heç ola da bilməz. Bir vaxtlar Bakıda pristav Borodin adına fahişəxananın mövcudluğu da bundan xəbər verir. Senator təftiş də bunu təsdiq edir. Senator polisini digər vəzifəsi, yəni axtarış vəzifəsi barədə deyir: "Polisin axtarış fəaliyyəti yaxşı deyildir". Bu barədə o yazır: "Polis, əslində qalsın, heç bir bəndəni aparmır, işdə öz iştirakı ilə növbəti cinayətlərin və cinayətkarların açılmasına istintaq orqanlarına kömək edir, oksinə işə ziyan vurur və ilkin istintaqın uğurlu gedişinə yalnız o halda ümid bəsləmək olar ki, polis işə qarşmağa və öz müdaxiləsi ilə işi kəməyə macal tapmasın". Daha sonra Əlahəzrətə təqdim olunmuş hesabatda polisini müəyyən faktları aşkar etmək üçün yararlandığı vasitələr göstərilir: bu vasitələr - adamlara hədə-qorxu gəlmək, onlara qarşı zorakılıq və onları döyməkdir; bunu senator da "adi hal" adlandırır. Daha sonra rəsmi sənəddə deyilir ki, bir çox məhəllə nəzarətçiləri etiraf edirlər ki, onlar ümumi axına qoşularaq rüşvət alırlar, təftiş olunan polisini fəaliyyəti Rusiya polisi ilə müqayisə edilə bilməz; burada, necə deyirlər, "dirdə, çilü də" başdan-baş, açıq-açıqna, zorakılıqla qarət olunur, günün-günortası çağı: əsl soyğunçuluq baş verir. Polis memurlarının monovi səviyyəsi barədə stak rəsmi sənədlərdən götürülmüş hissələr qismən cavab verir; onların monovi səviyyəsinin aşağı olmasında heç bir şübhə ola bilməz; üçüncü Dumanın komissiyası bu notisiyə gəlmişdi, mən o zaman da, dördüncü Duma da məsələni müfəssəl öyrənsə, bu notisiyə gələcək. Əlahəzrətə təqdim olunan hesabatda bu barədə aşağıdakılar deyilir, yeri gəlmişkən, Dumanın üzvü Çxeidze də ödən iclaslardan birində bunu demişdi: "Aşağı pillədə olan memurları böyük məvəci alan polis strajnikləri monovi baxımdan əvvəlki zemstvo strajniklərindən: növbəti yaxşı şeylər, hətta pul qoparmaqda onlar da ötib keçmişlər. Kond əhəli ilə daha yaxın, bilavasitə münasibətlərdə olan, polis hakimiyyətinin aşağı, eyni zamanda amansız, demək olar nəzarətsiz hissəsini təşkil edən bu strajniklər əhəli üçün əsl belədir, çünki ağır bir yük kimi onun çiynlərində oturmuşlar. Halbuki polis dövlətin təhlükəsizliyini və vətəndaşların rifahını qoruyur. Əhəli şikayətlərini ki, polis strajnikləri rüşvətsiz bir addım da atmırlar". Cənablar, bizim

polisimizin rəsmi sənədlərə əsaslanan ümumi xarakteristikası bax budur. Polisimiz bir neçə il bundan əvvəl də belə idi və indi də belə olaraq qalır. Biz, əlbəttə, nəzərdə tutulan polis islahatına xüsusi əhəmiyyət vermirik, çünki ümumi, köklü islahat keçirilməsinə, polis islahat müsbət nəticələrə gətirib çıxarmayacaq. Qismən aparılan belə islahat isə köhnə tuluqlara yeni çıxarış tökməyə bərabərdir... Polis islahatı haqqında qanun layihəsi hələ Dövlət Dumasına təqdim edilməmişdir, yalnız hazırlanmaqdadır. *(Yerdən səslər: o oxuyur)*. Buna görə də, biz hesab edirik ki, bu islahatın Qafqaza aid olmayacağını söyləmək vaxtdan tez olardı. Buna əsaslanaraq ümumi qaydadan istisnalar edərək, polisə əlavə ştatları haqqında qanunun qüvvəsinin bir il əvvəlinə üç il müddətinə uzadılmasını biz səhv və Qafqaz diyarının mənafeələrinə uyğun olmayan bir addım hesab edirik. Əlahəzrət İmperatorun Qafqazdakı canişini Tiflis şəhərində polisə müvəqqəti ştatının müəyyən edilməsi haqqında qanunun qüvvəsinə qeyri-müəyyən vaxtdək, yəni ümumi polis islahatının Qafqaz diyarına tətbiqinə qədər uzatmağı təklif edir. Bu mənada Dövlət Dumasının komissiyası bir addım irəliləyib getmişdir, qeyri-müəyyən vaxtdək uzadılma məsələsini rədd edərək, onun əvvəlinə üç il müddəti təklif etmişdir. Biz düşünürük ki, Dövlət Duması da bir addım irəliləyib gedəcək, belə qanun layihələri üçün ümumi qayda qəbul edəcək, qanun layihəsinə əlverişli şəkildə təklif etdiyimiz birlik müddəti müəyyən edəcəkdir.

Dövlət Duması. IV çağırış.

Stenoqrafik hesabatlar. I sessiya, I hissə, SPh., 1913, sətür 175.5-175.6.

IV çağırış, I sessiya, 72-ci iclas 11 iyun 1913-cü il

Köçürmə İdarəsinin 1913-cü il üçün xərclərinin smetası barədə Bütçə Komissiyasının məruzəsinə dair müzakirələr

Məmməd Yusif Cəfərov (Bakı, Yelisavetpol və İrəvan quberniyaları)

Cənab Dövlət Dumasının üzvləri. Hər bir dövlət məsələsi kimi köçürmə işində də iki tərəfdən, köçürmə işinin məqsəd və vəzifələrini özündə əks etdirən prinsipial tərəfdən və bu işin təşkili və aparılmasını özündə əks etdirən texniki tərəfdən baxıla bilər. Köçürmə İdarəsinin smetasına barədə Bütçə Komissiyasının müzakirə etdiyimiz məruzəsi köçürmə işində hökumətin fəaliyyətinə dəmək olan texniki tərəfdən baxır və məsələnin prinsipial tərəfindən tamamilə yan keçir. Məsələnin bu mühüm

tərəfindən bu cür yan keçmək belə təəssüfverəlidir ki, sanki hökumətin birtərəfli və açıq-aşkar qərəzli siyasətinə qarşı komissiyamızın heç bir etirazı yoxdur. Bu siyasət isə Köçürmə İdarəsinin fəaliyyətində çox canfəşanlıqla və həyasızcasına höyətə keçirilir. Halbuki məsələnin bu prinsipial tərəfinin aydınlaşdırılmasının o qədər böyük dövlət əhəmiyyəti vardır ki, xalqın nümayəndələri buna diqqət yetirməli və hökumətin köçürmə siyasəti haqqında özlərinin ədalətli, nüfuzlu rəyini söyləməlidirlər. Dövlət Dumasından bu ədalətli rəyi imperiyamızın ucaqlarının müsəlman əhalisi xüsusən gözləyir, çünki köçürmə dalğası əsas etibarilə bu yerlərin yerli əhalisi olan müsəlmanların bütövlükdə məskunlaşdığı həmin ucaqlara yönəlmişdir. Cənab Dövlət Dumasının üzvləri, oğur köçürmə əhəlinin həddindən çox sıxlığından, məsələn, mərkəzi quberniyalarda töbi artım nəticəsində sıxlığından irəli gəlirsə, onda əhəlinin ucaqlara köçürülməsi yolu ilə həddindən çox olan bu sıxlığın seyrəldilməsi orada həqiqətən artıq torpaqların mövcudluğunu nəzərdə tutmalıdır. Biz güman edirik ki, oğur desək ki, bu əsaslı məsələnin araşdırılması başlıca olaraq və ilk həvədən köçürmə işi təşkilatlarının üzünə qoyulmalıdır, bu heç kimin tərəfindən etiraz doğurmaz. Hökumətimiz özünün birtərəfli köçürmə siyasətinə uyaraq indiyədək bu əsas məsələni aydınlaşdırma bilməmişdir. Belə olan təqdirdə dövlət ədalətli tələb edir ki, xalq nümayəndələri bu məsələyə öz qərəzsiz diqqətini yetirsin və köçürmə siyasətinin rəhbərliyinə xatirlənsin ki, onlar köçürülənlərin qayğısına qalarkən yerli əhəlinin hüquqlarını və mənafeələrini tapdalamamalıdırlar. Səhra və Türküstan vilayətlərində, habelə Zaqafqaziya hökumətin köçürmə fəaliyyətində yerli əhəlinin mənafeələrinə belə laqeyd münasibət olmuşdur, təəssüf ki, yəndə vardır. Türküstan diyarının, Bakı şəhərinin və Bakı quberniyasının senator təftişinin rəsmi məlumatları, bu yerlərin əhalisindən bizə daxil olan məlumatlar bunu göstərir. Daha böyük təəssüf hissi ilə qeyd etməli oluruq ki, həmin rayonlarda köçürmə işinin təşkili üçün bu senator təftişləri tərəfindən üzə çıxarılan kədərli göstəriciləri nəinki qüsurları aradan qaldırmamışdır, ümumiyyətlə, Köçürmə İdarəsinin fəaliyyətinin gedişində heç bir şeyi dəyişməmişdir. Köçürmə İdarəsi üçün bu göstəricilər kifayət qədər əsaslı olmuşdur ki, sevimli sistemindən və adət etdiyi qaydaların ayrılmağa onun sövq etsin. Lakin bu barədə biz bir qədər sonra danışacağıq. İndi isə mon Qırğızıstan vilayətlərində Köçürmə İdarəsinin fəaliyyətinin xarakteristikası üçün senatorların bu yaxınlarda Türküstan diyarında apardığı təftişə dair hesabatından bəzi göstəriciləri diqqətimizə çatdırmaq istəyirəm. Diyarə köçürmə işinin

təşkilinin və aparılmasının öyrənilməsi qalın bir cild təşkil etmişdir. Burada köçürmə işinin rəhbərlərinin fəaliyyəti ilə işlə olunur, canlı və parlaq monzoralər ilə ələ təsvir olunur ki, əgər bu rəsmi sənəd olmasaydı, düşünməklər olardı ki, bu, qorozlı ifadədir, çünki heç cür inanmaq olmur ki, dövlət adamları ələ dövlətin monafeyi namına ələ həmin dövlətin bir qrup vətəndaşına münasibətdə bu cür ədalətsizliyə yol versinlər. Cənablar, torpaqları kəsilib köçürmə sahələrinə verilən qırğızların hüquq və mənafelərinə idarənin münasibətini senator Palen görün nə cür xarakterizə edir. Senator deyir: "Söylənən mülahizələr təsdiq edir ki, Semireçensk vilayətinin yerli əhalisi qanun ilə köçəri halda yaşadığı torpaqların bütün məkəmindən istifadə etmişlər və qanun ilə onların çalışdıqları torpaq sahələri mülkiyyət hüququ ilə onların üzərində təhkim olunmalı, eyni zamanda bütün qalan torpaqlar xəzinənin vahid mülkünə keçməlidir. Buna uyğun olaraq Sohra Əsasnaməsinin 120-ci maddəsinə dair qeyddə deyilir ki, köçərilər üçün artıq ola bilən torpaqlar Əkinçilik və Dövlət Əmlakı Nazirliyinin ixtiyarına keçir. Həmin qeyd və nazirliyə əsas vermirdi ki, qırğızların torpaq ilə təmin olunması məsələsinə qanunvericilik müəssisələrindən keçirmədən hər hansı bir torpağı, özü də becərilən torpağı köçərilərin müddətsiz istifadəsindən özbaşına almağa başlayaraq, dinc və qanuna tabe əhaliyə verilmiş hüquqları toxunulmaz saxlamaq yolu ilə ilk növbədə rus hakimiyyətinin ləyaqətini qorumaqdan ibarət olan ümumdövlət mənafelərinə məhəl qoymasın. Bütün bu mülahizələr məni belə bir əqidəyə gətirir ki, qanun ilə qorunan özge torpaqların sərhədlərinin özbaşına dəyişdirilməsi üzərində qurulmuş normalar sistemi qətiyyətlə nə imperiyanın əsas qanunlarına, nə də Sohra Əsasnaməsində ifadə olunmuş xüsusi qaydalara uyğun gəlir". Köçürmə İdarəsi tərəfindən yararlı torpaqların öyrənilməsi üsullarına və bütün tədqiqat əsasında köçürmə sahələri yaratmaq üçün artıq torpaqların necə müəyyən olunmasına dair başqa bir nümunəyə baxaq: "Plan və təsvirlər üzrə torpaqların keyfiyyətinin müəyyənəndirilməsi yalnız iki ad ilə ümumiləşdirilmişdir: yararlı və yararsız torpaqlar. Məna belə gəlir ki, bu tərif hətta kəmiyyət baxımından da dəqiq ifadə olunmamışdır. Belə ki, böyük həcmdə bataqlıqlar və tamamilə yararsız olan qamışlıqlar yararlı torpaqların ümumi sahəsinə daxil edilmişdir; böyük həcmdə çöllüklər də buraya daxil edilmiş və yarıqanlar ümumi sahədən çıxarılmamışdır. Yararlı torpaqların ümumi adı altında uçsuz-bucaqsız daş-kosəklil torpaqlar və suvarma üçün yararlı olan çöllüklər vardır ki, bu yerlərdə də yalnız yeyilməyən otlar, ya da çox az miqdarda yem otları bitir. Ayaq altında qalan bu otu biçmək mümkün

deyildir, həm də bu ot on qısa bir vaxt ərzində yetişir və sonradan tamamilə yamb külə dönür. Bütün bunlar növbəti hər hansı bir istisna olmadan, hətta qeyd-səhifə də qoyulmadan yararlı torpaq adı altında ümumi torpaq sahələrinə daxil edilmişdir. Görünür, yalnız ona görə ki, lüt rəqəmlər ilə qırğız xalqında 40 desyatinlik paydan olavə artıq torpaq olduğunu sübut etsinlər. Köçürmə İdarəsi məmurlarının torpaqayırma fəaliyyətindəki bu qəribə üsulları tamamlamaq üçün mən Əlahəzrətin adına yazılmış hesabatdan bir parçanı göstərmək istəyirəm. Orada "artıq torpaqlar" deyilən torpaqların özgeninkiləşdirilməsinin və müsadirə olunmasının nə cür dəhşətli özbaşınalıq və yerli əhalinin hüquqlarının hiddət doğuracaq dərəcədə kobud şəkildə pozulması əsasında aparıldığı göstərilir. Yeri gəlmişkən, Pişpek qoza rəisi Sarbağış nəyihəsində layihələndirilmiş köçürmə sahələri haqqında deyir: "Nəhiyənin demək olar bütün əhalisi burada səpən işləri aparır, çünki təxlicli üçün yeganə sorfollı torpaq layihələndirilmiş sahələrdə yerləşir. Bunu o da sübut edir ki, sahələr üçün layihələndirilmiş torpaqlar bəhsibütün qırğızların öz qüvvəsi ilə becərilir. Daha sonra o soruşur ki, əgər bu əhali kütləsi bu yerlərdən harasa köçürülməli olsa, mən düşünürəm ki, bu amansız hökümün icraçısı həmin didərginlərin kodorindən və ah-nələsindən dəhşətə gələrdi. O soruşur: onların köçürülməyi torpaqlar haradadır? Cənablar, mən Türkünstan diyarında köçürmə işinin təşkili haqqında senator Palenin hesabatından yalnız o məlumatları sizin diqqətinizə çatdırırdım ki, bunlar tədqiqat olunmaz şəkildə müəyyən edirlər ki, ucaqların müsəlman əhalisinin torpaqlarına köçürmələr hansı dəhşətli özbaşınalıqlar ilə, insani və vətəndaş hüquqlarının hiddət doğuracaq dərəcədə pozulması yolu ilə həyata keçirilir. Həm də təftişin məlumatları köçürmə işində hər hansı bir səmərəli sistem və planı uyğunluğun qətiyyətlə olmadığını müəyyən edir – tam xaos yerlərdə torpaq ayrılması işlərinin heç bir şey və heç bir kos ilə hesablaşmayan rəhbərlərinin ixtiyarları istədikləri kimi işləməsi və özbaşınalığı üçün qeyri-məhdud meydan açır. Bizim köçürmə haqq-qətlərimizin bütün bu dəhşətlərini təsəvvür edəndə, qeyri-ixtiyarlı olaraq belə bir sual çıxır: doğrudanmı məndə, hüquqi dövlətdə köçürmənin bu cür vəhşi üsullarına yol verilə bilər? Doğrudanmı bütün bunlar qanunauyğun hesab edilmişdir, doğrudanmı bu cür köçürmənin rəhbərlərinin fəaliyyəti dövlətçilik möhürü ilə təsdiqlənmişdir? Senator Palenin ələ həmin hesabatında Köçürmə İdarəsi məmurlarının fəaliyyəti haqqında yerli administrasiya nümayəndələrinin məruzələrinə və rəylərinə oxuyun. Onlar da dəhşətə gəlir və başa düşümlər. Məruzənin 50-ci səhifəsində deyilir ki, böyük həcmdə torpaqlar müsadirə olunarkən növbəti

ayrı-ayrı qırğız təsərrüfatlarının və xırda təsərrüfat aullarının, qışlaqların, həmçinin yüzrlərlə belə təsərrüfatın yerinin dəyişdirilməsinə icazə verilir. Krasnoçerçinsk, Novopokrovsk və Baytıkovsk sahələri yaradılarkən hətta üç məscid dağıdılmışdır. Bunun başlıca səbəbi odur ki, höqiqətən sərbəst olan torpaqlar becərmə üçün az-çox məsrəf çəkildikdən sonra köçürmənin ehtiyaclarına verilər bilər ki, bunun üçün də zaman, əmək və pul lazımdır. Halbuki yerli əhalinin becərdiyi torpaqlarda səhərlər yaratmaq daha asan və ucuz başa gəlir. Bu zaman onların diyarın başı olan və höqiqətən tədqid edilmiş norma üzrə başqa yerdə torpaqla təmin olunduğuna istinad etmək olar. Daha sonra, 131-ci səhifədə senator Palen deyir: "Köçürmə İdarəsinin məmurları bir dəfə öz fəaliyyətlərində qanunsuzluğa yol verdikdən sonra daha sərhəd bilmirlər və bütün işləri gözüyari aparırlar". Görünür, Semireçensk vilayətində sərbəst torpaqlar çoxdur, məskunlaşdırılmış torpaqlar isə azdır, köçkünləri yerləşdirmək lazımdır, qırğızlara isə hələ çox torpaq qalacaq. Vilayətdə köçürmə sahələri hazırda bu düşüncəsiz mülahizələr əsasında ayrılır. Qırğızların becərdiyi ən yaxşı torpaqlar qanuna zidd olaraq onların evləri və əkin yerləri ilə birlikdə köçürmə sahələri üçün ayrılır. Daha sonra senator Palen hərbi qubernatorun məlumatını misal çəkir. Yeri gəlmişkən, orada deyilir: "Ümumiyyətlə, bütün bu qeyri-qanuni və düşüncəsiz əməllərin nəticəsi belə ola bilər: indi də həyəcan içində olan və höqiqətən də doğma yurd-yuvalarından sürgün edildiklərini gören qırğızlar üsyan qaldıracaqlar". Cənablar, əgər bu özbaşınalığa belə baş verməmişdirsə, yerlərdə fəsadlar və iğtişaşlar doğurmuşdursa, bu yalnız həmin uçurların müsəlmanlarının son darəcə loyaf, dözümlü və itaətkar münasibətindən irəli gəlmişdir. Əgər hərbi qubernatorun dedikləri özünü doğrultmuşdursa, bu yalnız qırğızların həmin loyallığı və dözümlülüyü sayəsində olmuşdur. Lakin buna baxmayaraq etiraf etmək lazımdır ki, hökumətin köçürmə siyasətinin zərbləri onların çox həssas həyatı mənafehlərinə dəyir, bu siyasətin döşətləri qırğızların qəlbində acı inciklik izləri buraxaraq tədricən onlarda hökumət haqqında belə bir təsəvvür yaradır ki, bu hökumət onlara zülm verməkdən başqa heç nə barədə düşünməyən zalım bir hökumətdir. Ola bilsin, mənə desinlər ki, təftişdən əvvəl belə idi, indi isə göstərilən bütün qüsurlar aradan qaldırılmışdır. Yeri gəlmişkən, Bədə Komissiyasında Köçürmə İdarəsinin smetasi muzakirə olunarkən idarənin nümayəndəsi bizi çox inandırmağa çalışdı ki, indi köçürmə çox gözəl təşkil olunmuşdur. Onun deməyinə görə, qurd quzu ilə birgə otlayır. Onun sözlərindən hətta belə çıxır ki, Türkünstan diyarının bəzi vilayətlərində o qədər böyük səhərlər ayrılmışdır ki, əhalinin özü bu

səhərlərdən imtina edərək hesab edir ki, onun üçün bu torpaqları öz adına rəsmiləşdirməyi yalnız bu torpaqlara görə vergi vermək daha sərfəlidir. Əlbəttə, idarənin nümayəndəsi cənab Qlinka böyük səhərlərdən danışarkən bizi bildirmədi ki, bu torpaqların keyfiyyəti necədir. Lakin biz bilirik ki, Köçürmə İdarəsinin praktikasında yerli əhaliyə torpaq ayrılması o deməkdir ki, yerli əhali becərdiyi münasib torpaqlardan ən münasib torpaqlara qovulur. Buna görə də idarənin nümayəndəsinə inanma bilirik ki, yerli əhali bu böyük səhərləri öz adına rəsmiləşdirməyi sərfəli hesab etmir. Doğrudan da, bir halda ki, bu böyük səhərlərdən istifadə etmək və gəlir götürmək mümkün deyilsə, bunlara görə vergi ödəmək öhdəliyini özünə götürməyin nə mənası var? Köçürmə yerlərindəki vəziyyət əslində köçürmə işinin rəhbərlərinin bizi təqdim etməyə çalışdıqları kimi deyildir. Türkünstan və Səhra diyarının müxtəlif yerlərində fraksiyamıza daxil olan müraciətlərdə göstərilir ki, vəziyyət senator Palenin hesabətində təsvir olunduğu kimi qalır. Yeri gəlmişkən, qırğız nahiyyələrinin, Çimkənd qozasının, Sır-Dərya vilayətinin seçilmiş nümayəndələri hökumətə 1912-ci il 8 yanvar tarixli müraciətlərində deyirlər: "Bununla yanaşı, - yəni qırğızların oturaq həyata keçməsinə mane olmaqla yanaşı, - Sır-Dərya Köçürmə İdarəsi bizi torpaq ilə təmin etmədən ən yaxşı şümlüq torpaqları, ən yaxşı arxları və suyu əlimizdən alaraq, bunun üçün əhalinin nə qədər zohmət çəkdiyini, tor töküdiyini, Türkünstan diyarında əkinçiliyin bu ilkin şərtlərini nəzərə almır. Bizi məlumdur ki, qanun ilə Köçürmə İdarəsinə hüquq verilmişdir ki, bizdəki artıq torpaqları alıb köçürmə fonduna versin. Biz həmçinin əminik ki, böyük səylərimiz və əməyimiz hesabına ərsəyə gətirdiyimiz suvarılan ən yaxşı torpaq səhərlərimizə artıq torpaqlar demək olmaz. Köçürmə İdarəsi ən yaxşı torpaqlarımızda köçkünləri yerləşdirərək yenə də bizi öz ixtiyarımıza buraxır". Cənablar, bütün bunlar senator Palenin hesabətində misal götürmək şərafına nail olduğum hid-dətləndirici məlumatlara necə də oxşayır. Belə olan halda, təəssüf ki, deməli olur ki, senator Palenin təftişindəki kədərli işfalar hələlik işdə heç nəyi dəyişməmişdir. Ucaq əhalisinin böyük ümidlər bəslədiyi təftişin əhəmiyyəti də yalnız heç bir nəticə verməyən hay-küydən ibarət oldu. Bədə Komissiyasının 1913-cü il üçün gəlirlərin dövlət siyahısına dair məruzəsinin 5-ci maddəsinin 1-ci paragrafında alaçaq vergisi ilə əlaqədar idarənin belə bir məlumatı verilmişdir ki, torpaqdan istifadənin məhdudlaşdırılması qırğızlara necə təsir göstərir. Yeri gəlmişkən, orada deyilir: "Qırğızların torpaq ilə ədalətli təmin olunması onların məişətini və bizi rəğbətini qoruyub saxlamaqla yanaşı Səhra diyarının daha da məskunlaş-

masına olverişli təsir göstərəcəkdir". Qırğızların torpaq ilə təmin olunmasının zəruriliyi artıq hökumət tərəfindən də etiraf olunmuşdur. Onların torpaq ilə qismən təmin olunmasının ilk təcrübəsi qırğız kütlələrinin oturaq həyat tərzinə keçməyə hazır olduğunu tam aydınlığı ilə göstərdi və qırğız əhalisinin qismən oturaq həyatdan bütöyün torpaq ilə təmin olunmasına keçməyin zəruriliyini aşkara çıxardı. Burada vəziyyət belədir, qırğızların torpaq ilə təmin olunması vəziyyətinin necə olduğu barədə başqa yerdə, Büdcə Komissiyasında cənab Qlinkaya verdiyim suala o belə cavab verdi: "Qırğızların torpaq ilə təmin olunması haqqında qanun hələ qəbul edilməmişdir. Köçəri əhalinin müəyyən səhəbə həmişəlik yerləşdirilməsi məskunlaşdırma fondundan sərf olunan xərclər baxımından son dərəcə olverişsizdir. Biz görək onların adına elə səhələri rəsmiləşdirəydik ki, sonralar heç bir tədbir ilə bu torpaqlardan köçürmə üçün istifadə etmək mümkün olmayaydı. Onlar buna, yəni torpaq ilə təmin olunma işinə o qədər həvəslə gedirlər ki, idarə bununla bağlı daxil olan bütün xahişlərən heç yarımsı da yerinə yetirə bilmir və rədd cavabı verməyə məcburdur, çünki idarənin bunun üçün xüsusi krediti yoxdur və bu işdə həddindən çox tələsməyi lazım bilmir". Bax bu, səmimi və aydındır. Qırğızların torpaq ilə təmin olunması haqqında qanun nəyə lazımdır, bir halda ki, idarə bu işdə tələsməyi lazım bilmir, bir halda ki, köçəri əhalinin müəyyən səhələrdə yerləşdirilməsi son dərəcə olverişsiz hesab olunur. Səhra diyarında və Türkünstanda köçürmənin vəziyyəti belədir. Yeri gəlmişkən, mən burada Türkünstan diyarında xalq məhkəməsinin islahatı barədə cənab 2-ci Kəpənistin nitqinə dair bir neçə söz söyləmək istəyirəm. O bunu belə əsaslandırdı ki, birincisi, xalq məhkəməsi qırğızların oturaq həyata keçməsinə maneçilik törədir və ikincisi, xalq məhkəməsi qırğızların müsəlmanlaşdırılmasına aparır. Onun birinci fikrinə dair mən demək istəyirəm ki, elə indicə söylədiyim məlumatlardan görünür ki, qırğızların oturaq həyata keçməsi üçün maneə törədən xalq məhkəməsi deyil, Köçürmə İdarəsinin özüdür. İkinci fikrinə, yəni qırğızların müsəlmanlaşdırılmasına gəldikdə isə, deməliyəm ki, qırğızlar artıq çoxdan müsəlmandırlar, bütöyün qalan müsəlmanlar kimi müsəlmandırlar və əlbəttə ki, müsəlmanların müsəlmanlaşdırılmasından danışmağına dəyməz. Dini baxımdan qırğızların "tabula rasa" olduqlarını söyləmək isə qətiyyəyn əsassızdır. Biz belə bir kiçik həşiyədən sonra başqa bir ucqara, yəni köçürmə dalğasının yönəldildiyi Zaqafqaziyaya müraciət etsək, burada da Səhra və Türkünstan diyarında olan eyni mənzərəni görürük. Hökumət köçürmə işində, onun aparılması üsullarında və qaydalarında məlum siyasətini yeridərək

burada da özünə sadiq qalmışdır. Senator Palenin hesabatından sizin diqqətinizə təklif etmək şərafətinə nail olduğum məlumatlar kimi tam bir sıra dəhşətli məlumatları mən senator Kuzminskinin hesabatından, habelə Zaqafqazda Əlahəzrət İmperatorun canişininin Əlahəzrətə təqdim olunan hesabatından da sizə çatdırı bilərəm. Lakin mən bunu artıq hesab edirəm, həm də köçürmənin Zaqafqaz mənzərəsi üçüncü Dumada dəfələrlə bu kafedradan Zaqafqaz deputatları tərəfindən təsvir olunmuşdur, lakin yerli əhalinin onlar tərəfindən ifadə olunmuş fəryad və etirazları və müraciətlərin ünvanlandığı şəxslərin bir qalağından girib o biri qalağından çıxmışdır. Göründüyü kimi, bizim Köçürmə İdarəsi köçürmə vəzifələrini əvvəlki və indiki fəaliyyətində həyata keçirildiyi tərzdə başa düşməyə qadirdir. Köçürmə İdarəsi belə başa düşür ki, bu fəaliyyət özbaşaldıqdan və yerli sakinlərin məişətinin və həyatının dağıdılmasından, onların zavallı, sorgordan və səfil vəziyyətinə salınmasından ibarətdir. Cənablar, Zaqafqaziyada, xüsusən də onun dağlıq hissəsində nöinki artıq torpaq yoxdur, hətta yerli əhalinin özü də torpağa koskin çətiyə duyar. Belə ki, adambaşına Tiflis quberniyasında təxminən 1,9 desyatin, İrovan quberniyasında təxminən 1,6 desyatin, Kutaisi quberniyasında təxminən 0,5 desyatin, Yelisavetpol quberniyasının dörd desyatinədək, Bakı quberniyasının Lənkəran qəzasında 0,5 desyatinədək, Quba qəzasında 0,9 desyatin, Göyçay qəzasının Baruşinsk sahəsində təxminən 1,2 desyatin və nəhayət, elə bu qəzanın Kürdəmir sahəsində təxminən 1,14 desyatin torpaq düşür. Belə bir vəziyyətdə Zaqafqaziyada köçürmə səhələri üçün ayrıla bilən artıq torpaqlardan səhbət də gedə bilməz, lakin bir halda ki, idarə Zaqafqaziyanın rus köçkünləri ilə məskunlaşdırılmasını zəruri hesab edir, onda bütün yerli mənafezlər və dövlət mənafezləri buna qurban verilir. Köçürmə səhələri yaratmaq üçün sərbəst olan artıq torpaqlar yoxdur, belə torpaqlar yerli əhalinin əlində olan kiçik səhələri hesabına yarıdırılır, bu məqsədlə isə onlar öz doğma yurd-yuvalarından çıxarırlar. Məsələn, Kür və Araz çaylarının vadilərində yerləşən, əsrlərlə yerli əhalinin istifadəsində olan torpaqlar ələ keçirilmiş və köçürmə səhələrinə çevrilmişdir. Belə olan halda torpaqsız yerli əhaliyə torpaq payı verilməsindən heç danışmağına da dəyməz. Üçüncü Dövlət Duması Muğan düzünün suvarılması və məskunlaşdırılması haqqında qanun qəbul etmişdir. Bu qanun torpaqsız yerli sakinləri heç nəzərə almamış və onların Muğan düzünə hər hansı şəkildə gəlişinin qarşısını kosmişdir. Cənablar, gördüyünüz kimi, indi aparılan şəkildə köçürmə işi dövlət işi deyildir, imperiyanın ucqar əhalisinə

qarşı yönəldilmiş dövlət bələsidir. Ucqarlarda yaşayan yerli sakinlər idarədə hökm sürən köçürməyə porəstişin qurbanına çevrilirlər. Biz məsələyə bu cür yanaşmanın, bu cür qaydaların dövlət mənafeyinə uyğun olduğunu hesab edə bilmərik. Hüquqi dövlətdə belə vəziyyət ola bilməz və olmamalıdır. Biz köçürməni əhalinin ayrı-ayrı hissələri arasında torpaqların tənzimlənməsinin və ədalətli bölgüsünün dövlət tədbiri hesab edirik. Ona görə də həqiqətə uyğun yerli əhali üçün artıq olan ucqar torpaqlarının köçürmə üçün ayrılmasına qarşı heç bir etirazımız yoxdur. Lakin bunun üçün biz tələb edirik ki, bu ucqar torpaqları əvvəlcədən yoxlanılsın, kəmiyyət və keyfiyyət baxımından müəyyən edilsin, ucqar əhalisinin özü həyat və tələbatının yerli şərtlərinə uyğun olaraq əvvəlcədən kifayət qədər yararlı torpaq ilə təmin olunsun və yalnız bundan sonra artıq qalan torpaqlar köçürmə üçün ayrılınsın və köçürmə işinin aparılmasının indiki özbaşnalıq üsulu heç olmasa gələcəkdə belə ədalətli dövlətçilik prinsiplərinə əsaslanınsın. Nəhayət, hökumət yerli əhalinin torpaq ilə təmin olunması haqqında çoxdan vəd olunan qanun layihəsini Dövlət Dumasına təqdim etməlidir. Cənablar, köçürmə işində göstərilən qeyri-normal halların aradan qaldırılması zərurəti təkcə yerli əhalinin mənafeyindən deyil, həm də dövlətin mənafeyindən irəli gəlir, çünki hökumətin hazırkı köçürmə siyasəti əhalinin müxtəlif hissələrinin mənafeclərini toqquşduraraq yalnız onları bir-birinin üzərinə salıxdırmağa qadirdir. Dövlətin ayrı-ayrı vətəndaşları arasında nifaq doğuran siyasət xalq nümayəndələrinin ən yaxşı hissəsi tərəfindən kəskin şəkildə pislənməlidir. Nəticəni başa vurarkən bəyan etməyi şərəf hesab edirik ki, müsəlman fraksiyası hökumətin köçürmə siyasətinə qarşı etiraz əlaməti olaraq Köçürmə İdarəsinin mərkəzi təşkilatlarının saxlanması toxsisatlar ayrılması oley-hinə səs verəcəkdir. *(Soldan alqışlar)*

Dövlət Duması. IV çağırış.

Stenoqrafik hesabatlar. I sessiya, III hissə, SPb., 1913, sətun 1719-1729.

IV çağırış, IV sessiya, 2-ci iclas 20 iyul 1915-ci il

Nazirlər Şurası Sədrinin, Hərbi Nazirliyin müdirinin, dəniz, xarici işlər və maliyyə nazirlərinin bəyanatlarına dair müzakirələr

Məmmədyusif Cəfərov (Bakı, Yelisavetpol və İrəvan quberniyaları)

Cənab Dövlət Dumasının üzvləri. Dünənki iclasda çıxış edən nətiqlər ölkənin vəziyyətinin ağır mənzərəsini kifayət qədər təsvir etdilər. Yeterincə ətraflı olan bu çıxışlardan sonra biz bu məsələ üzərində dayanmağı lazım bilmirik. Çıxış etmiş nətiqlərdən heç biri Qafqaz cəbhəsində müsəlmanların ağır vəziyyətinə diqqətimizi cəlb etmədi. Hökumətin nümayəndəsi, cənab Nazirlər Şurasının Sədri də bu hadisələrə göz yumdu. Hərbi əməliyyatlara və müharibə şəraitinə görə biz bu hallar üzərində diqqətimizi ətraflı dayandıрмаq imkanından məhrummuş, buna görə də müsəlman fraksiyası adından aşağıdakı bəyanatı orz etməklə kifayət-lənəcəyik: "Ölkənin yaşadığı ciddi hadisələr hakimiyyət qarşısında mühüm dövlət vəzifələr qoyur və ondan ölkədə əmin-amanlığı təmin etməyi, üzmüzo gələcək təhlükə qarşısında hamını birləşdirməyi tələb edir. Buna baxmayaraq, bu hakimiyyət müsəlmanlara və ümumən özge xalqlara münasibətdə möqbul dövlət mənafecləri ilə heç cür bir araya sığmayan siyasət yerləməkdədir. Bu siyasət Zaqafqaziyada özünün kəskin təzahürünü tapmış, istər hərbi əməliyyatlar gədon, istərsə də Qafqaz cəbhəsinin arxasında yerləşən yerlərdə xalqların açıq-aşkar təqib olunması hoddinə çatmışdır. Burada müharibənin həy-küyu altında dinc müsəlman əhalisinə qarşı dəhşətlər törədilmişdir və törədilməkdədir. Əhali tam müdafiəsizdir. Onun həyatına və əmlakına heç bir şey ilə təminat verilmir. Burada müsəlmanlardan pul qoparılməsi, onların talan olunması və qətlə yetirilməsi adı hal almışdır. Kişi əhali kütləvi şəkildə sürgün edilir, qalan müdafiəsiz qadınların şərəfi təhqir olunur, dağıdılmış, talan edilmiş kəndlər qorxu içindədir, əhali dilonçə vəziyyətinə düşmüşdür, acdır, köməyə ehtiyacı var və heç yerdən köməyi yoxdur. Qısaca, bu diyarın müsəlmanlarının vəziyyəti belədir. Diyarın həyatı isə hərbi dövrün şərtlərinə görə indiyədək işıqlandırılmamışdır. Bizim əlimizdə elə faktlar və rəsmi məlumatlar vardır ki, bütün dediklərimizi təsdiq edir, lakin biz onları burada bildirməyi mümkün hesab etmirik. Onların barəsində vaxtı çatanda danışacağıq. İndi isə yalnız onu qeyd edək ki, göstərilən qanunsuzluqlar barəsində yerli və mərkəzi ali hakimiyyət orqanları xəbərdar edilmişlər. Lakin, təəssüf ki, bu, müsəlmanların vəziyyətini dəyişdirməmişdir. Xarici xalqların azad edilməsi və milli nemətlərin qorunması müharibənin şərtlərindən biri kimi elan edildiyi bir

haldə, bizim oğullarımız və qardaşlarımız bu şüarlar uğrunda mübarizədə qan axıtdıqları bir halda onların evdə qalmış qohumları Qafqaz cəbhəsində terrora məruz qalırlar və müdafiəsizdirlər. Müsəlman əhalisi barəsində bu cür siyasət və bu cür münasibət bütün rus müsəlmanlarının şüuruna necə təsir göstərə bilər və onlarda hansı əhval-ruhiyyəni doğura bilər? Bizdə homişə özümüzə olan özgə xalqlara yuxarıdan aşağı baxmışlar, nəzərə almamışlar ki, Rusiya çoxmillətli dövlətdir və bu dövlətdə müsəlmanlar öz sayına görə ikinci yeri tuturlar. Təkrar edirəm, sağlam dövlət mənafeini nöqtəyi-nəzərdən homişə ziyanlı olan belə siyasət fəvqəladə şəraitin hakimiyyətdən ölkənin bütün qüvvələrini sıx birləşdirib dövlətin müdafiəsinə yönəlməyi tələb etdiyi indiki vaxtda xüsusən ziyanlı və təhlükəlidir. Vətən qarşısında öz borcuna sədaqətli olan müsəlmanlar bundan sonra da onun bütövlüyünü və şərafətini qoruyacaqlar. Lakin onlar düşünürlər ki, müharibəni uğurla başa çatdırmaq üçün ölkənin bütün qüvvələrinin tam birləşməsi yalnız o zaman əldə olunacaqdır ki, bu birləşməyə mane olan digər hallar sırasında Batum və Qars vilayətlərinin müsəlmanlarına qarşı yol verilən hallar da aradan qaldırılacaqdır". (*Soldan alışıqlar*).

Dövlət Duması. IV çağırış.

Stenoqrafik hesabatlar. IV sessiya, Petroqrada, 1915, sətür 153-154.

IV çağırış, IV sessiya, 31-ci iclas, 4 mart 1916-cü il

Xərclərin dövlət siyahısının layihəsi barədə Bütçə Komissiyasının məruzəsinə dair müzakirələr

Məmmədyusif Cəfərov (Bakı, Yelisavetpol və İrəvan quberniyaları)

Cənab Dövlət Dumasının üzvləri. Daxili siyasətimizə xas olan kəskin təzahür adı dinc dövrdə də ölkəni gərgin vəziyyətdə saxlayaraq əhalinin narazılığına səbəb olurdu. Müharibə zamanı isə bu təzahürlər dövrün tələblərinə, mənafeələrinə və əhalinin istəklərinə baxmayaraq, zəifləməyə əvəzinə, daha da güclənmiş və çoxalmış, bəzi hallarda son dərəcə kəskin və eybəcər forma almışdır. Bunlara misal olaraq, Qafqazda, Batum və Qars vilayətlərində baş vermiş hadisələri qeyd etmək lazımdır. Nazirlər Şurası Sədrinin bəyannaməsinə cavab olaraq bizim boyanmada bu hadisələrə qismən toxunulmuşdur. Bu hadisələrin adını ümumi şəkildə çəkməklə kifayətlənmək olmaz, çünki onlar çox böyük əhəmiyyətə malikdir. Bu hadisələr öz xarakterinə və əhatə dairəsinə görə

elə bir miqyas almışdı ki, bundan güclü narahatlıq keçirən imperiyanın müsəlman əhalisi bir yana qalsın, rus cəmiyyətinin və mətbuatının da diqqətini özünə cəlb etmişdi. Təəssüf ki, müharibə dövrünün sərəflərinə görə, bu hadisələrin faktiki tərəfi kölgədə qalmış və lazımınca işıqlandırılmamışdır. Bu cəhətə Qafqazda müsəlmanların nüməyandəsi kimi mənim üzümə həmin hadisələri daha ətraflı işıqlandırmaq borcunu qoyur, çünki indiki şərait bəzə bu imkanı verir. Mən ona görə bunu etməyi indi lazım bilirəm ki, bu smetaya həmin hadisələrin baş verdiyi Qafqazdakı canişinliyən smetası da daxildir. Məlum olduğu kimi, cənablar, Qafqaz cəbhəsində müharibənin zərərli bilavasitə Qars və Batum vilayətlərinə dəymişdir. Hərbi əməliyyatlar tufanı bu vilayətləri xarabə və viran qoymuşdur. Hər şeyindən məhrum olmuş əhali yoxsulluq vəziyyətinə düşmüş, bir çox yerlərdə bir parça çörəyə də məhəccə qalmışdır. Lakin əhalinin belə yoxsulluq vəziyyəti xüsusən buna görə pisləşmişdir ki, hakimiyyət tərəfindən ona lazımı yardım və kömək göstərilməmiş və bütövlən baş-başına buraxılmışdır. Bu vilayətlərdə hərbi əməliyyatlar başlandıqdan bəri müsəlman əhalisinə qarşı qətlər və qarələr baş alıb getmişdir. Hakimiyyət orqanları müsəlman əhalisinin həyatını və əmlakını qorumaq üçün noinki tədbirlər görməmiş, əksinə bu əhalinin tar-mar olunmasına göz yumaraq, dolayısı ilə soyğunçuların və yirticilərin cinayətkar əməllərinə rəvac vermişlər. Bu hallar ilk vaxtlar tok-tük baş verirdi, lakin sonralar ölkənin qarşısını almaq üçün tədbir görməmiş hakimiyyət orqanlarının fəaliyyətsizliyi sayəsində kütləvi xarakter alaraq hər cür cinayətkarlıqda belə bir fikir yaratmışdı ki, müsəlmanlara divan tutub cəzasız qalmaqlar olar. Mən burada ayrı-ayrı müsəlmanlara belə divan tutulmasına dair halları sadələndirməyəcəyəm. Belə hallar çox olmuşdur. Baş verən hadisələrin xarakteri ilə sizi tanış etmək üçün mənim əlimdə olan sənədlərdəki məlumatları nəzərinizə çatdıracağam. Qarşıdakı məsələ podporuçiki Zəkəriyyə boy Acarskinin keçmiş Qafqaz canişininə orizosudur. O öz orizosində yazır: "Özümün bütün əmlakımdan məhrum olaraq və rüsvayçı ölümdən özümə güc-bələ ilə qurtararaq, az qala öz vətənimin düşməni kimi qəbul olunaraq mən siz cənablara müraciət edib başıma gəlmiş bu böyük bədbəxtliklə ilə əlaqədar mərhəmət göstərib məni müdafiə etməyinizi və kömək göstərməyinizi xahiş edirəm. Tələyin işinə bax ki, mən, rus ordusunun zabiti var-yoxdan çıxmış və qarət olunmuşam. Biz buraya, yəni Ur kəndinə, Ərdəğan istiqamətində bizdən 6 verstlikdə, Gülabert kəndi yaxınlığında dayanmış rus qoşunlarının arxasına toplaşaraq türklərin başqınlarından özümüzü xilas etmək ümidindəydik, lakin bizim başımıza bolalar başqa tərəfdən gəldi. 1914-cü il dekabrın 19-da, gecə toxminon saat 1-də paltarlarımızı geyinib nə baş verdiyini öyrənmək üçün çölə çıxdım. Bu zaman mənim işçilərimi qaldıqları otaqlardan

çıxararaq gözəlörümün qabağında qılincdən keçirirdilər. Mən onlara etirazımı bildirdim, dilə tutdum ki, heç bir günahı olmayan bu insanlara rəhm etsinlər. Lakin mənim bu hərəkətlərim az qala mənim də həyatıma bəis olacaqdı. Məni alman zabiti əndləndirdilər, mənə küçə söyüşü yağdırdılar, dedilər ki, oymimdoki zabit etdim ki, evə keçib sənədlərimə baxsınlar və mənim şəxsiyyətimə, qəbiləmizin etibarlı və nüfuzlu bir qəbilə olduğuna əmin olsunlar. Lakin mənim xahişlərim heç bir nəticə vermədi. Gözəlörümün qarşısında 20 işçini qılincdən keçirdilər, qalan 12 nəfəri isə, o cümlədən səkkiz yaşlı bir oğlanı mən gədənədən sonra qətlə yetirdilər". O öz ərizəsini keçmiş canişinə aşağıdakı müraciəti ilə bitirir: "Zati-aliləri, mənim və ailəmin başına gəlmiş bu dəhşətli və amansız hadisənin ağrısını və kədərini təsvir olunmazdır. Bu dəhşətli günlərdə yaşadığımızın əvəzini dünyada heç bir hökumət ödəyə bilməz, lakin bizim qarşılaşdığımız dəhşətlər, rüsvayçılıq və bəhtanlardan savayı biz indi hələ də yoxsulluq, var-yoxdan çıxmışıq, yeməyə heç nəyimiz yoxdur. Bizim bütün qəbiləmiz və ailəmiz həmişə ümumi vətənimizə sədaqəti ilə seçilmişdir, buna görə də Əlahəzrətin əmri ilə mənim mərhum atama, general-mayor Şəri bəyə istisna qaydasında 6.000 desyatin torpaq sahəsi hədiyyə olaraq mülkiyyət kimi verilmişdir. Mən şəxson birinci Dövlət Dumasının keçmiş deputatıyam, rus podporuçikiyəm, Qars vilayəti qubernatorunun tapşırığı ilə 1914-cü ilin avqustundan ümumi düşməyə qarşı ordumuzun sıralarında iştirak etmək üçün müsəlmanlardan ibarət yüzbaşısı dostu yaratmışam. Bütün qəbiləmi administrasiyası mənim və ailəmizin Taxt-taca və vətənə sədaqətli olduğumuzu bilir və məhz mən belə dəhşətli talana məruz qalmışam. Daha az tanınmış başqa acarların başına nə gətirildiyini deməyə cəsarətim çatmır. Zati-aliləri, Böyük Əlahəzrətimiz və siz, onun nümayəndəsi yalnız başqa dinə etiqad etdiyinə görə Rusiyanın sədaqətli oğullarının məhvinə və var-yoxdan çıxmasına yol vermə bilməzsiniz". Cənab Dövlət Dumasının üzvləri, qarşıdakı başqa bir sənəd isə daha maraqlıdır - bu ərizə Əlahəzrət Georgi Mixayloviç, Böyük Knyaza Qarsın dul və yetim qalmış qadınlarındandır. Onlar öz ərizələrində, görün, nə yazırlar: "1914-cü il dekabrın 14-də türk qoşunlarından qorunmaq üçün Ərdəğanın bütün rəis həyatı, başda dairə rəisi Nikolayev olmaqla, Ərdəğandan çıxıb Axalkalakiyə üz tutdu. Onlar Ərdəğanın 70 versliyində, Ərdəğan dairəsinin Çaldır sahəsinin Kenerben kəndində dayandırlar. Burada onlar yerli ağalar Dərviş ağa tərəfindən qonaqpərvərlik gördülər. Getməzdən əvvəl dairə rəisi Dərviş ağaya təklif etdi ki, bu qədərdən qonaq üçün çəkdiyi böyük xərçin heç olmasa yarısını öz üzünə götürür. Dərviş ağa bu pulları qəbul etməkdən imtina etdi, dairə rəisi əsəbi halda təkid etməyə başladığıda Dərviş ağa xahiş etdi ki, bu pulları Qırmızı

Xaçə versin. Bu pulları sonrakı talçı molum deyil". Daha sonra təsvir olunur ki, ertəsi gün həmin Dərviş ağa öz oğlu və qardaşı oğlu ilə birlikdə duz-çörək götürüb qoşunları qarşılaşmağa çıxmışlar və onlar dərhal öldürülmüş, sonra isə bu kəndin sakinlərinin qalan hissəsi də qılincdən keçirilmişdi. Cənablar, bu qadınlar daha sonra belə maraqlı şeylər yazırlar: "Türk qoşunları Ərdəğandan 8 verstlikdə yerləşən Cincirona çəkildikdən sonra gəlib yerli ağalar Şərif ağadan tələb etmişlər ki, onları qonaq etsin. Şərif ağa hələ ötən rus-türk müharibəsində iki Georgi xaçı almış və dinc dövrdə demək olar bütün müqafatlarla layiq görülmüşdü. Qeyd etmək lazımdır ki, Şərif ağa hələ ötən müharibəyə görə onunla haqq-hesab çəkmək istəyən türklərin məğlubiyyətindən xəbərdar tutaraq elə həmin gün ailəsi və bu kəndin qalan sakinləri ilə birlikdə Axaltsixi qəzasından qayıtmışdı. Şərif ağaya xas olan qonaqpərvərlik və əliaçıqlıq ilə stola hər cür nəzəmətlər düzülürdükdən, nahar başa çatdıqdan sonra çağırlanmış bu qonaqlar deyiblər ki, onlar acdırlar. Bu zaman Axaltsixi qəzasından gəlmiş qadınlar və qalan nökrələr yeni təamların hazırlanmasında ev sahibinə kömək etməyə başlayıblar. Qonaqların zohlətökən tələblərindən sonra qadınlar və nökrələr nahar atəğının qapılarında yeməkləri götirdə 70 yaşlı ev sahibəsinin gözəli qarşısında birdən bütün qonaqlar bir siqnal ilə ayağa qalxmış və əvvəlcə Şərif ağanın, sonra isə onun yeganə oğlunun başı yerə sorulmuşdur və nəhayət, bu kəndin qalan bütün kişiləri və oğlan uşaqları qətlə yetirilmişdir. Bundan sonra qadınlara qarşı zorakılıqlara başlamışlar. Onların çoxu dəhşət içində öz körpələrini bağına basaraq taxtların altında gizlənmişdir. Uşaqların ciyilisi və ağlaşması onların yerini bildirməyə başlayanda dəhşətdən ağlı itirən bir çox analar öz əlləri ilə uşaqlarını boğmuşlar. Qonaqpərvər ev sahibinin meyiti üzərində onun üç qızı zorlanmışdır. Onlardan biri elə oradaca keçinmişdir. 11-12 yaşlı yeniyetmə oğlanlar da zorakılığa məruz qalmışlar". Daha sonra yazırlar: "Müsəlmanları öldürməyə görə cəzasız qalacaqlarına əminlik məmurların beynində o qədərdən kök salmışdır ki, bunu aşağıdakı faktından da görmək olar: Ərdəğandan Cinciron kəndinə gedən yolda strajnikin müşayiəti ilə - söhbət zəmsəvo strajnikindən gedir - məmur gedirmiş. O, yolda yorğunluqdan, dərddən və aclıqdan həlsiz bir vəziyyətə düşmüş qoca müsəlman qadını görüb onu müşayiət edən strajniko əmr edir ki, qadını öldürsün. Strajnik qılınc ilə qadının başını vurur. Bu dəstə daha sonra yolda qanı hələ axınmaqda olan daha bir öldürülmüş qadın görür. Hələ tamamilə isti olan meyitin sinəsində sapsağlam bir çəğə var imiş və süd ommişmiş. Bu zaman elə həmin məmur elə həmin strajniko çəğanı öldürməyi əmr edir və həmin strajnik xəncər ilə çəğanın başını kəsir. Bu qanlı divanın iştirakçısı olmuş qalan strajniklər xidməti buraxıb öz vətənlərinə, Terek vilayətinə getmişlər. Məmurun və straj-

niklərin fəmiyaları yerində istintaqı aparana bildiriləcəkdir". Cənablar, mən bundan başqa daha bir çox faktlar siza söyləyə bilirdim, qismən bu hadisələrin şahidi kimi, qismən də müsəlman qırğınları zamanı Qars vilayətində olmuş bir şəxs kimi. Bu hadisələr haqqında da mənə vilayətin əhalisi məlumat vermişdir. Mən siza çoxlu faktlar söyləyə bilərəm. Məsələn, Xeva kəndində 132 nəfər, demək olar, bu kəndin bütün kişi əhalisi öldürülmüşdür, Ərdəğandakı qırğınlardan baş götürüb qaçan və Zuvuna kəndinə doğru üz tutan 51 nəfər qaçqının hamısı yolda öldürülmüşdür. Cənablar, mən yalnız bir şeyi deyə bilərəm: o zaman Qars və Batum vilayətlərində olanlar belə bir monitorin müşahidə edə bilirdilər ki, bütün yerli xristianlar öz xarici görünüşlərinə görə ümumiyyətlə müsəlmanlardan az fərqləndiklərinə görə, sinələrindən böyük xaçlar asmışdılar ki, müsəlman əhalisinin başına gələn müsibətlərdən özlərini qorusunlar. Ümumiyyətlə, hərbi əməliyyatlar başlandıqdan bəri bu vilayətlərin müsəlman əhalisinin taleyini bizim hakimiyyət orqanlarının münasibəti bununla fərqlənir ki, müsəlmanların başına gətirilən müsibətləri yolverilməz biganəlik və acizlik ilə seyr etmişlər. Hərbi əməliyyatlar başlandıqdan bəri bu vilayətlərdə, artıq dediyim kimi, müsəlman əhalisinə qarşı zorakılıqlar başlandı. Bu zorakılıqlar baş verərkən Qars vilayətinin məmurları öz işlərində idilər. Onlar nə edirdilər? Qars vilayətində hadisələrin istintaqı təyin ediləndə administrasiya bu işə özünə fayda mənbəyi gördü və müsəlman əhalisinə, xüsusən də varlılara mürciət etməyə başladı ki, "pul verin, yoxsa biz sizi xain kimi qələmə verəcəyik. Pul versəniz, sizi rahat buraxacağıq". Kimdən nə qədər alındığı barədə mənə burada adbaad siyahı var. Yeri gəlmişkən deyim ki, bu məlumatlar göydəndüşmə deyildir. Ərdəğan dairəsində hərbi qubernatorun köməkçisi tərəfindən aparılmış istintaq bütün bunları nöqtəbənöqtə təsdiq etmişdir. Bəs bu məmurlara, səhə rəislərinə və dairə rəisinə nə oldu? Onları məhkəməyə verib vəzifədən kənarlaşdırmaq əvəzinə, buradan götürülb başqa sahəyə keçirdilər ki, orada da işə "faydalı işləri" ilə məşğul olsunlar. Fikiririmi əsaslandırmaq üçün mən elə həmin qadınların ərizəsindən bir parçanı oxumaq istəyirəm: "Administrasiyanın məmurları yerli müsəlmanları varlı olduğundan, eyni zamanda əvəmləndirən, savadsızlığından, qanunun qüvvəsinə bilməməsindən, diribəz olmamasından istifadə edərək özləri və saxta şəxslər vasitəsilə varlı müsəlmanlardan rüşvət qoparmağa başlayaraq onları qorxurdular ki, pul verməsələr, onları ölüm hökmü gözləyir, onlara sor-böhtan atacaqlar. Bəzi səhələrdə hamıdan ucdantutma rüşvət yığılmışdı. Qarapapaqlardan olan ən varlı mülkədar müsəlmanların yaşadığıları təkə Çaldır səhəsində hərəddə 500-3.000 rubl almışdı. Bu pulu ödəmək üçün həmin qarapapaqlılardan 32 nəfəri Ərdəğana bilavasitə dairə rəisinin yanına çağırılmışdı. Rəis onları övvələ

hər cür asıb-kosmuş, tolob etdiyi haqqı aldıqdan sonra isə söz vermişdi ki, onlara heç nə olmayacaq. Jandarm istintaqı başlandıqda isə dairə rəisi şikayətlərdən qorxaraq bu hörmətli şəxslərdən bir çoxunu həbs etmiş və votonə xəyanətə şərləmişdi. İndi onlar haradadırlar, onların başına nə iş gəldi - məlum deyil". Cənablar, bu barədə nə demək olar? Əhəlinin monafeyini qorunmalı olan hakimiyyət bu əhəlinə noinki qorumur, hətta onu soyub talayır. Mən yalnız bir şeyi deyə bilərəm: onların bu cür hərəkətlərinə ad verməyə söz yoxdur. Cənablar, bu vilayətlərdə özbaşnalıqların hökm sürdüyü qarışıq vaxtlarda vəziyyət belə idi. Sonralar, vilayətlərdə az-çox dərəcədə dinc həyat qaydaya düşəndə hakimiyyət özünü necə apardı və nə ilə göstərdi? Müsəlman qaçqınları öz yerlərinə qayıtmağa icazə verilmişdi və onlardan bir çoxu öz konditorinə qayıdanda gördülər ki, evləri dağılmış, qarət olunmuş, yandırılmışdır. Bütöbün yandırılmış konditorə saymasaq, Qars vilayətində 120, Batum vilayətində 160 kənd belə qarət olunmuş, talan edilmişdir. İstər getməyib qalanlar, istərsə də qaçandan sonra qaçdıqlar heç nəsiz qalmışdılar və hər şeyi elçiyənlər var idi. Belə bir zamanda yerli hakimiyyət orqanları onlara noinki kömək və yardım göstərmir, həm də müsəlman xeyriyyə müəssisələri tərəfindən belə bir yardımın göstərilməsinə maneçilik törədirdi. Bu vilayətlərin müsəlman əhalisi belə ağır vəziyyətdə idi. Böyük knyaz Nikolay Nikolayevič Qafqaza gəldikdən sonra bu vəziyyət yaxşılaşdı deyin. Yeri gəlmişkən qeyd edim ki, bu vilayətlərdəki hadisələr haqqında vaxtilə mən Ali Baş Komandanın orznamenə təqdim etmişdim. Bu orznamenin surətlərini nazirlərə göndərmişdim və şəxssən Nazirlər Şurası Sədrinin yanında olmuşdum. Mən ona mürciət edərkən xahiş etmişdim ki, müsəlmanların müdafiəsi üçün hər hansı tədbir görsün. O isə görün mənə nə dedi? – Hərbi əməliyyatlar aparılan rayonda mülki hakimiyyət orqanları hər hansı bir iş görməkdə acizdirlər və əgər Ali Baş Komandanın qorəğəhinin rəisi ilə görüşmək ona müyössər olsa, bu barədə onunla danışacaq. Mən həminçin keçmiş hərbi nazir Suxomlinovun da yanında olmuşdum. Qeyd edim ki, o mənə daha qəti cavab verərək dedi ki, bu barədə mənizə ədəcəkdir. Cənab Dövlət Dumasının üzvləri, Qars və Batum hadisələrinə nəzər yetirdikdə istər-istəməz belə bir sual yaranır ki, bu hadisələrin hər hansı səbəbi var idimi? Bu hadisələrin qurbanına çevrilmiş müsəlman əhalisinin davranışına gəldikdə isə, mən Batum vilayətində həmin hadisələrin xüsusi istintaqını aparmış general Porosinin məruzəsindən bəzi məqamları siza söyləyəcəyəm. Belə ki, məruzədə o yazır: "Bu dövrdə Batum vilayətində müsəlman əhalisinin əhval-nühiyyəsinin ümumi xarakteristikası bundan ibarətdir ki, onlar çox həyəcənli idilər. Müsəlman acıqlar qorxurdular, onların həyatı sakit deyildi, sanki öz ciğərlərindən çıxarılmışdılar, lakin, şübhəsiz ki,

əhali buna kifayət qədər hazır deyildir. İndi isə daha belə etiraz etmirlər, lakin bildirirlər ki, hərbi əməliyyatlara görə hazırda zəmvsto özüniüdarəsinin tətbiqi qeyri-mümkündür və zəmvsto özüniüdarəsi müharibədən sonra tətbiq ediləcəkdir. Cənablar, zəmvsto təsəvvüfatına bilavasitə aidiyyəti olan məsələlərin vəziyyəti barədə ögər kifayət qədər təsvürünüz varsa, onda razılaşarsınız ki, Zaqafqaziyada zəmvsto özüniüdarəsinin tətbiqini ləngitmək olmaz. Məsələn, götürək domir yollarını. Ögər domir yolundan bir neçə verst konara getsək, adama elə gözlər ki, bu yerlərə heç vaxt insan ayağı dəyməmişdir. (Soldan səslər: düzdür). Sözlərimi əsaslandırmaq üçün bir misal çəkəyəm: on minlərlə kvadrat verst sahə tutan Bakı quberniyasının cəmi 120 verst yaxşı şose yolu vardır. Buradan siz belə nəticəyə gələ bilərsiniz ki, yol məsələsi nə vəziyyətdədir. Əhaliyə agronom yardımına gəldikdə isə deyə bilərik ki, bu cəhətdən indiyədək heç bir yardım göstərilmişdir. Kond əhalisinin maarifləndirilməsi işi də yaxşı deyildir. Siz ögər Zaqafqazda, kond rayonlarında nə vaxtsa olmuşsunuzsa, minlərlə kond görə bilərsiniz ki, məktəbi yoxdur. Tibbi yardımdan isə danışmağımıza dəyməz – əhali heç ömründə tibb işçisi görməyib. Kim Avropa sayacağı kostyumda kondə gəlsə, onu doktor hesab edirlər, dövroyə alırlar, xəstə uşaqları ona göstərirlər və s. Cənablar, Zaqafqaziyada zəmvsto təsəvvüfatı məsələləri ilə belə səthi tanışlıq da söyləmək üçün kifayətdir ki, belə vəziyyətə daha dözmək olmaz. Buna görə də mən düşünürəm ki, cənablar, Zaqafqaziyada zəmvsto özüniüdarəsinin tətbiqini bir an da təxirə salmaq olmaz. Dərhal zəmvsto özüniüdarəsini tətbiq etmək lazımdır. Bu gün Zaqafqaziya əhalisi bu tribunadan deyilənlərə qulaq asır və qətiyyətlə şübhə etmir ki, Dövlət Duması zəmvsto özüniüdarəsinin tətbiqinə tərəfdar çıxacaq və bu qanun layihəsinin hazırlanmasına başlayacaq, bununla da hökuməti, nəhayət, bu məsələnin həllinə girişməyə və Zaqafqaziyada heç olmasa 1890-cı il əsasnaməsini yerli xüsusiyyətlərdən irəli gələn dəyişikliklər ilə dərhal tətbiq etməyə məcbur edəcəkdir. (Soldan alqışlar).

Dövlət Duması. IV çağırış.

Stenoqrafik hesabatlar. IV sessiya, Petroqrada, 1916, sətun 3590-3591.

IV çağırış, V sessiya, 2-ci iclas, 3 noyabr 1916-cı il

**Büdcə Komissiyasının 1916-cı il 6 oktyabr tarixli qərarı
barədə komissiya sədrinin köməkçisinin Dövlət Dumasının
Sədrinə verdiyi məlumata dair müzakirələr**

Məmmədyusif Cəfərov (Bakı, Yelışavetpol və İrəvan quberniyaları)

Cənab Dövlət Dumasının üzvləri. Müsəlman fraksiyası burada müxalifət nümayəndələri tərəfindən hökumətin fəaliyyətinə verilmiş qiymət ilə təmamilə razıdır. Bununla yanaşı, fraksiya mənə aşağıdakı bəyanatı verməyi tapşırılmışdır: "Boşəriyyətdən saysız-hesabsız qurbanlar tələb etmiş böyük dünya müharibəsi öz bayrağında belə bir şüarı parlaq şəkildə təsvir etmişdir: kiçik xalqlar milli həyatını tam azadlığı hüququna malikdirlər. Buna görə də müharibənin özü azadlıq müharibəsi adlanır və qanlı hərbi dumanı arxasında xalqların qarşılaşdığı həyatını parlaq üfüqlərini görənlerin qolunda ruh yüksəkliyi doğurur. Müharibənin bu ideya ünvanı rus cəmiyyəti tərəfindən də qavranılmışdır. Rus hökuməti də bu deviz ilə çıxış etmişdir. Bir halda ki, rus ordusu xarici xalqlara azadlıq aparır, onda elə həmin azadlıq Rusiya imperiyasının tərkiibinə daxil olan çoxsaylı xalqlara da elan olmalıdır. İndən belə bu xalqların azad milli həyat hüququ sarsılmaz əsaslar üzərində təsdiq edilmişdir. Lakin biz əsarət altına alınmış xırda xalqların əsarətdən azad edilməsinə rus dövlət həyatının vaxtı keçmiş tələbatının yerinə yetirilməsinə doğru indiki hökumət tərəfindən nöinki heç bir addım gəlməmişdir, əksinə milli zülmün acınacaqlı praktikası heç vaxt indiki azadlıq müharibəsi dövründəki səviyyəyə gəlib çatmamışdır. İndiki kimi heç vaxt mərkəzləşdirilmiş rəhbərlik bürokratiya mexanizmi Rusiyanın özge xalqlarının milli hissələrinə və qədər təhqir etməmiş və onların məişət və mədəni xüsusiyyətlərini cəmbərləşdirməmişdir. Türkiyə və Səhra vilayətlərində dərin kədər doğuran hamıya məlum faktlar bürokratik mexanizmin işinin tam çılpaqlığı ilə parlaq təsvirdir. Özge xalqlardan 19 yaşından 43 yaşınadək olanların başdan-başına orduya çağırılması onların başı üzərində ildırım kimi çaxdı. Onlardan nə istediklərini, onları adi həyat şəraitindən ayırmaq və nəyə görə aparmaq istediklərini başa düşməyərək, onlar müxtəlif tərəflərə üz tutublar, müxtəlif administrasiya nümayəndələrindən və idarələrindən izahat istədilər, lakin heç kim onlara dəqiq və müəyyən izahat verə bilmədi. Belə bir söz-söhbət yayıldı ki, sənəqor işləri bir bəhanədir, çağırışın əsl məqsədi onlardan, silahsızlardan sənəqor qarşısında canlı sədd kimi istifadə etmək ünvanı onları orduya cəlb etməkdir. Onları əbədi olaraq hərbi müqəbiləyə-

dən azad edən çar fərmanları və əmrləri əsasında, - bu, müharibə ehtiyacları üçün keçirilən hər cür toplanışlar zamanı administrasiyanın elanlarında da təsdiq olunurdu, - təbiiyə almış özgə xalqlar çaxnaşmaya düşdülər ki, bunu da üsyan kimi qəbul etdilər. Nəticədə isə dinc əmək həyatı sürən bu yerlər qana, göz yaşlarına büründü, kül olub viranə qaldı. Eyni zamanda isə diyardakı qarışıqlığın bulanıq suyunda rüşvətxorluq, zorakılıq, pulqopartma halları görünməmiş həddə çatdı. Dövlətin yaşadığı belə ciddi məqamda daxili həyatı bu qanlı hadisələrlə müəkkəbləşdirmək, xalqlar arasında qarışıqlıq nifrət və etimadsızlıq hissi oytarmaq, cəbhə arxasında yağıın törətmək kimə lazım idi? Bu faktlar aydın göstərir ki, Rusiya kimi ucuz-bucaşsız imperiya məsuliyyətsiz bürokratiya tərəfindən idarə olunma bilməz: bu bürokratiya öz yerini xalq nümayəndəliyi qarşısında məsuliyyət daşıyan hakimiyyətə verməlidir. Ölkənin dövlətçilik qüdrəti, eləcə də ona daxil olan xalqların xoşbəxtliyi və firavanlığı yalnız o halda təmin edilə bilər ki, bu xalqlara geniş meydan verilsin ki, onlar təsərrüfat cəhətdən öz rifahını tam sərbəst şəkildə inkişaf etdirməklə yanaşı özlərinə xas mənəvi dəyərləri müəyyən edib daha da inkişaf etdirləsinlər. Bu vəzifə yalnız müharibə başa çatdıqdan sonra öz praktik həllini tapa bilsə də, biz hesab edirik ki, gərək dərhal Rusiyanın bütün xalqlarına onların gələcək milli dirçəlişinin parlaq dövrünün başlandığı elan olunsun. Bu akt rus xalqını özgə xalqlarla daha möhkəm və qırılmaz qardaşlıq telləri ilə birləşdirəcək, qanlı meydanlarda vuruşan mübarizlərin sinəsinə yeni güc verəcək, özgə xalqlara qarşı həyata keçirilən hazırkı xəttin nəticəsi kimi ayn-ayn yerlərdə, təəssüf ki, nəzərə çarpan nöqsanları və çəkişmələri aradan qaldıracaq, belə bir inam yaradacaqdır ki, özgə xalqların səsini və yolunda verdikləri sayəsiz-hesabsız qurbanları bərabərliyə qatmaq ümumiyyətlə həyatın qarılmasını onların üzünə təybatay açacaqdır". (*Soldan alışıqlar*).

*Dövlət Duması. IV çağırış.
Stenoqrafik hesabatlar. V sessiya, Petrograd, 1916, sətun 84-86.*

İstinadlar

1. Əliyev H.Ə. Azərbaycanın dövlət müstəqilliyi əbədi, dönməz və sarsılmazdır. "Azərbaycan" qəzeti, 28 may 1997-ci il.
2. Алиева Л.М. Рабочие-текстильщики Баку в начале XX в. Баку, 1969, səh.19.
3. Yenə orada, səh. 21.
4. ADTA, fond 44, siyahı 4, iş 20, vərəq 267.
5. İbrahimov M.C. H.Z.Tağıyevin toxuculuq fabrikinin yaradılması. "İqtisadçı" jurnalı, 1992, may, №13.
6. Эфендизаде Д.М. Формирование монополистического капитала в торговом судоходстве на Каспийском море. В кн. Материалы по истории России в период капитализма. М., 1976, səh.198.
7. Yenə orada, səh. 203.
8. Yenə orada, səh 206. Вах хабəлə: Ибрагимов М.Дж. Предпринимательская деятельность Г.З.Тагиева. Баку, 1990, səh.74.
9. Эфендизаде Д.М. Формирование монополистического капитала в торговом судоходстве на Каспийском море. səh.200.
10. Yenə orada, səh. 201.
11. Yenə orada, səh. 206.
12. RFDA, fond 102, Polis Departamentinin xüsusi şöbəsi, 1910, iş 335, vərəq 3.
13. Сборник узаконений и распоряжений о переселении. Вып. 8, СПб., 1901, səh. 234-235.
14. Yenə orada, səh. 234.
15. Исмаил-заде Д.И. Русское крестьянство в Закавказье. М., 1982, səh. 143.
16. Yenə orada.
17. Всеподданнейший отчет о произведенной в 1905 г. по высочайшему повелению сенатором Кузьминским ревизии города Баку и Бакинской губернии. Баку, 1906.
18. "Каспий" qəzeti, 1 dekabr 1905-ci il.
19. "Каспий" qəzeti, 9 iyul 1905-ci il.
20. Yenə orada.
21. Исмаил-заде Д.И. Русское крестьянство в Закавказье, səh. 219.
22. RFDTA, fond 1278, siyahı 1, iş 190, vərəq 9.

23. "Kaspiy" qəzeti, 18 yanvar 1905-ci il.
24. Ибрагимов М.Дж. Предпринимательская деятельность Г.З.Тагиева., səh. 56.
25. Моллаева С.А. Пропаганда русской и азербайджанской культуры на страницах газеты "Каспий" (1881-1917гг.). Баку, 1983, səh. 121.
26. Yənə orada.
27. "Vyшка" qəzeti, 18 iyun 1992-ci il.
28. "Nəyat" qəzeti", 13 və 27 dekabr 1905-ci il.
29. "Kaspiy" qəzeti, 1 aprel 1905-ci il.
30. Таирзаде Н. Состав учащихся Бакинского реального училища в последней четверти XIX в. Известия АН Азербайджана. Серия истории, философии и права, 1981, № 3; yənə onun. К истории народного образования в промыслово-заводском районе Баку в конце XIX - начале XX века. Известия АН Азербайджана. Серия истории, философии и права, 1988, № 1.
31. "Bakı" qəzeti, 1 mart 1906-cı il; "Kaspiy" qəzeti, 1 mart 1906-cı il.
32. "Kaspiy" qəzeti, 1 mart 1906-cı il.
33. RFDTA, fond 1278, siyahı 1, iş 190, vərəq 10.
34. Yənə orada, vərəq 10-11.
35. Azərbaycan tarixi, 2-ci cild, Bakı, 1960, səh. 277.
36. Мильман А.Ш. Политический строй Азербайджана в XIX - начале XX вв. Баку, 1966, səh. 218.
37. "Kaspiy" qəzeti, 30 mart 1905-ci il.
38. Yənə orada.
39. ADTA, fond 50, siyahı 1, iş 194, vərəqlər 68-69 arxada.
40. Yənə orada, vərəq 100.
41. Yənə orada, iş 201, vərəq 16.
42. Yənə orada, iş 251, vərəq 33; iş 263, vərəq 35.
43. İbrahimov M.C. Azərbaycanada milli sahibkarlığın yaranması. "İqtisadçı" jurnalı, 1992, aprel, № 2.
44. Ибрагимов М.Дж. Нефтяная промышленность Азербайджана в период империализма. Баку, 1884, səh. 35-36, 77; yənə onun. Предпринимательская деятельность Г.З. Тагиева, Баку, 1990, səh. 19-20.
45. Монополистический капитал в нефтяной промышленности России. 1883-1914. Документы и материалы. М.-Л., 1961, səh. 8.
46. ADTA, fond 389, siyahı 4, iş 725, vərəq 79.
47. Нуриева З.Н. Позиция национальной буржуазии в промышленности Азербайджана в конце XIX - XX в. Автореф. канд. дисс. Баку, 1987, səh. 14.
48. Стригунов И.В. Из истории формирования бакинского пролетариата (70-80-е гг. XIXв.) Баку, 1980, səh. 36-37.
49. Yənə orada, səh. 245.
50. Садыхзаде Р.М. Проникновение английского капитала в нефтяную промышленность Азербайджана. Автореф. канд. дисс. Баку, 1967, səh. 16.
51. Ибрагимов М.Дж. Предпринимательская деятельность Г.З. Тагиева, səh. 104.
52. Исмаилов М.А. К вопросу о ликвидации откупной системы в азербайджанской нефтяной промышленности. В кн.: Труды Института истории и философии АН Азерб., т. II, Баку, 1952, səh.73-104.
53. İbrahimov M.C. XIX əsrin axırlarında - XX əsrin əvvəllərində Azərbaycanın neft sənayesində milli kapital problemi. "Azərbaycan" toplusu, № 276, Ankara, 1990, səh. 34.
54. Баку и его районы. 1914, səh. 330-340.
55. ADTA, fond 389, siyahı 1, iş 8, vərəqlər 2-3 arxada.
56. Azərbaycan tarixi, 2-ci cild, səh. 256.
57. ТІЕА, фонд 1, siyahı 1, iş 5886, səh. 177-178.
58. Справочный ежегодник на 1906 г. Вся промышленность Баку и Бакинской губернии на 1906 г. Отдел V.
59. Обзор бакинской нефтяной промышленности за 1904 г., т. II, ч. II, səh. 45-47, 50-52, 53-54.
60. Баку и его районы, 1908, səh. 121-124.
61. Исмаилов М.А. Промышленность Баку в начале XX века. Баку, 1976, səh. 29.
62. Гулишамбаров Ст. Обзор фабрик и заводов Бакинской губернии. Tiflis, 1890, səh. 231.
63. Бакинский справочный календарь на 1898 г. Баку, 1897, səh.17, 24, 25.
64. Исмаилов М.А. Промышленность Баку в начале XX века. səh. 31.
65. Yənə orada.
66. ADTA, fond 509, siyahı 1, iş 18, vərəqlər 26, 46, 48-49; iş 28, vərəqlər 27-42.

67. Исмаилов М.А. Промышленность Баку в начале XX века, səh. 41.
68. Нуриева З.Н. Позиция национальной буржуазии в промышленности Азербайджана в конце XIX - XX в. Автореф. канд. дисс., səh. 13.
69. Сумбатзаде А.С. Социально-экономические предпосылки победы советской власти в Азербайджане. М., 1972, səh. 156.
70. Справочный ежегодник на 1906 г. Вся промышленность Баку и Бакинской губернии. Отдел V. Промышленность. Баку, 1906, səh. 8-9.
71. Исмаилов М.А. Промышленность Баку в начале XX века, səh.50.
72. Справочный ежегодник на 1906 г. səh. 8.
73. Ибрагимов М.Дж. Предпринимательская деятельность Г.З.Тагиева, səh. 82.
74. Абдулсалимзаде Г.Я. Об обеспечении оборудованием бакинских электростанций до революции. Доклады АН Азербайджана. 1966, т. XXII, №1, səh. 85.
75. Ибрагимов М.Дж. Предпринимательская деятельность Г.З.Тагиева, səh. 82.
76. Сумбатзаде А.С. Социально-экономические предпосылки победы советской власти в Азербайджане, səh. 155.
77. Vəliyev T.T. İmperializm dövründə Azərbaycan sənayesi və proletariati. Bakı, 1987, səh. 94.
78. Yənə orada, səh. 96.
79. Нуриева З.Н. Позиция национальной буржуазии в промышленности Азербайджана в конце XIX - XX в., səh. 20.
80. Vəliyev T.T. İmperializm dövründə Azərbaycan sənayesi və proletariati, səh. 96.
81. Алиева Л.М. Рабочие-текстильщики Баку в начале XX в., səh 17-31.
82. Vəliyev T.T. İmperializm dövründə Azərbaycan sənayesi və proletariati, səh. 102.
83. Yənə orada, səh. 103.
84. Сумбатзаде А.С. Социально-экономические предпосылки победы советской власти в Азербайджане, səh.153.
85. Справочный ежегодник на 1906 г.
86. Баку и его районы, 1908, səh. 142.
87. Сумбатзаде А.С. Промышленность Азербайджана в XIX в. Баку, 1964, səh. 380-381.
88. Yənə orada, səh. 383.
89. Yənə orada, səh. 385.
90. Справочный ежегодник на 1906 г., səh. 2-3.
91. Исмаилов М.А. Промышленность Баку в начале XX века, səh. 92.
92. Фабрично-заводские предприятия Российской империи, ч. II, 1914.
93. Нуриева З.Н. Позиция национальной буржуазии в промышленности Азербайджана в конце XIX - XX в., səh. 19.
94. Сумбатзаде А.С. Промышленность Азербайджана в XIX в, səh. 260.
95. Нуриева З.Н. Позиция национальной буржуазии в промышленности Азербайджана в конце XIX - XX в., səh. 19.
96. Справочный ежегодник на 1906 г., səh. 2-3.
97. Исмаилов М.А. Социально-экономическая структура Азербайджана в эпоху империализма. Баку, 1982, səh. 66.
98. Vəliyev T.T. İmperializm dövründə Azərbaycan sənayesi və proletariati, səh. 128.
99. Ибрагимов М.Дж. Предпринимательская деятельность Г.З.Тагиева., səh. 85.
100. Yənə orada, səh. 86-87.
101. Стригунов И.В. Формирование бакинского пролетариата (70-90-е годы XIX в.) Докт. дисс., Баку, 1965, ТИЕА, фонд 1, siyahı 1, iş 5886, səh.155.
102. Yənə orada, səh. 314.
103. Yənə orada, səh. 314-315.
104. ADTA, fond 387, siyahı 1, iş 24.
105. Всеподданнейший отчет о произведенной в 1905 г. по высочайшему повелению сенатором Кузьминским ревизии города Баку и Бакинской губернии, səh. 94.
106. ADTA, fond 50, siyahı 1, iş 194, vərəqlər 4-25.
107. Гусейнова Д.С. Развитие морского транспорта, формирование кадров рабочих-моряков Азербайджана и их революционные выступления (90-е годы XIX в. - 1907 г.). Автореф. канд. дисс. Баку, 1975, səh.21.
108. Гусейнова Д.С. Рабочие-моряки Каспия (90-е годы XIX в. - 1907 г.). Баку, 1981, səh. 39.
109. Yənə orada, səh. 35-36.
110. Yənə orada, səh. 41.
111. Ибрагимов М.Дж. Предпринимательская деятельность Г.З.Тагиева, səh. 75.

112. Мусаев М.А. Развитие торговли гор. Баку в период капитализма. (1860-1917). Автореф. докт. дисс., Баку, 1970, səh. 17.
113. Мусаев М.А. Некоторые особенности развития внутренней торговли гор. Баку в конце XIX в. Известия АН Азербайджана. Серия экономики, 1968, № 1.
114. ADTA, fond 43, siyahı 43-2, iş 784, vərəqlər 1-125; iş 785, vərəqlər 1-62; iş 807, vərəqlər 1-158; iş 809, vərəqlər 1-84; iş 810, vərəqlər 1-112.
115. ADTA, fond 43, siyahı 43-2, iş 784, vərəqlər 1-125.
116. Мусаев М.А. Развитие торговли гор. Баку в период капитализма, səh. 91.
117. Yenə orada, səh. 92.
118. Ибрагимов М.Дж. Предпринимательская деятельность Г.З.Тагиева, səh. 89.
119. ADTA, fond 43, siyahı 29, iş 383.
120. ADTA, fond 43, siyahı 43-2, iş 797.
121. Yenə orada.
122. ADTA, fond 419, siyahı 1, iş 6, vərəqlər 1-112.
123. Всеподданнейший отчет о произведенной в 1905 г. по высочайшему повелению сенатором Кузьминским ревизии города Баку и Бакинской губернии, səh. 94.
124. Yenə orada.
125. Мусаев М.А. Развитие торговли гор. Баку в период капитализма, səh. 74, 75.
126. ADTA, fond 50, siyahı 1, iş 194, vərəqlər 5-24.
127. "Баку" qəzeti, 10 iyun 1905-ci il.
128. Ибрагимов М.Дж. Предпринимательская деятельность Г.З.Тагиева., səh. 89-90.
129. Мусаев М.А. Развитие торговли гор. Баку в период капитализма, səh. 97.
130. Ибрагимов М.Дж. Предпринимательская деятельность Г.З.Тагиева., səh. 98.
131. Yenə orada, səh. 100.
132. Yenə orada, səh. 100-102.
133. Всеподданнейший отчет о произведенной в 1905 г. по высочайшему повелению сенатором Кузьминским ревизии города Баку и Бакинской губернии, səh. 83.

134. Yenə orada, səh. 84.
135. Yenə orada.
136. Багирова И.С. Гуммет. "Панорама Азербайджана" qəzeti, 1991, №19, 29 may-4 iyun.
137. "Бакинские известия" qəzeti, 4 may 1905-ci il.
138. Исмаилов М., Казиев М. Крестьянское движение в Азербайджане в годы революции 1905-1907 гг. В кн. 50-летие первой русской революции. Баку, 1955, səh. 224.
139. Гусейнова Д.С. Из истории профессионального движения интеллигенции Баку в 1905 г. В кн.: Вопросы истории Азербайджана накануне и периода первой русской революции (к 80-летию первой русской революции). Сборник статей. Баку, 1985, səh. 125.
140. "Nəyat" qəzeti, 8 iyul 1905-ci il.
141. "Каспий" qəzeti, 20 yanvar 1905-ci il.
142. ADTA, fond 50, siyahı 1, iş 260, vərəq 29; "Каспий" qəzeti, 20 yanvar 1905-ci il.
143. ADTA, fond 50, siyahı 1, iş 260, vərəqlər 29, 30.
144. "Şərqi-rus" qəzeti, 21 və 22 dekabr 1904-cu il.
145. "Şərqi-rus" qəzeti, 4 yanvar 1905-ci il.
146. "Каспий" qəzeti, 18 yanvar 1905-ci il.
147. "Каспий" qəzeti, 23 yanvar 1905-ci il.
148. "Каспий" qəzeti, 18 fevral 1905-ci il.
149. "Каспий" qəzeti, 28 may 1905-ci il.
150. RFDTA, fond 857, siyahı 1, iş 1476, vərəq 47; "С-Петербургские ведомости", may 1905-ci il.
151. Спутник избирателя на 1906. СПб., 1906, səh. 241, 242.
152. Черменский Е.Д. Буржуазия и царизм в первой русской революции. М., 1970, səh. 59.
153. "Каспий" qəzeti, 19 və 20 fevral 1905-ci il.
154. "Каспий" qəzeti, 22 fevral 1905-ci il.
155. "Каспий" qəzeti, 20 fevral 1905-ci il.
156. Yenə orada.
157. Yenə orada.
158. "Каспий" qəzeti, 3 mart 1905-ci il.
159. Yenə orada.
160. Yenə orada.

161. Черменский Е.Д. Буржуазия и царизм в первой русской революции. səh. 59-60.
162. "Каспий" qəzeti, 5 mart 1905-ci il.
163. ADTA, fond 50, siyahı 1, iş 260, vərəq 50; "Каспий" qəzeti, 10 mart 1905-ci il.
164. Yənə orada: "Сын Отечества" qəzeti, 10 mart 1905-ci il.
165. Yənə orada.
166. Yənə orada.
167. ADTA, fond 50, siyahı 1, iş 260, vərəq 50; "Каспий" qəzeti, 12 və 13 mart 1905-ci il.
168. ADTA, fond 50, siyahı 1, iş 259, vərəqlər 44-45.
169. "Каспий" qəzeti, 17 mart 1905-ci il.
170. "Каспий" qəzeti, 9 aprel 1905-ci il; "Бакинские известия" qəzeti, 9 aprel 1905-ci il.
171. "Каспий" qəzeti, 9 və 13 aprel 1905-ci il.
172. "Каспий" qəzeti, 13 aprel 1905-ci il.
173. Gürcüstan DTA, fond 7, siyahı 1, iş 620, vərəq 152; fond 12, siyahı 13, iş 250; vərəqlər 44, 45.
174. Мусульманская печать России. Oksford, 1987, səh. 40.
175. Əliyev H.Ə. Xarici siyasətimizin uğurları böyükdür, ölkəmizi beynəlxalq aləmdə mövqelərini gücləndirməli və möhkəmləndirməliyik. "Azərbaycan" qəzeti, 8 mart 1998-ci il.
176. "Каспий" qəzeti, 17 mart 1905-ci il.
177. RFDTA, fond 1276, siyahı 1, iş 107, vərəq 63.
178. Yənə orada.
179. "Каспий" qəzeti, 19 iyun 1905-ci il.
180. RFDTA, fond 1276, siyahı 1, iş 107, vərəq 65 arxada; "Право" qəzeti, 8 may 1905-ci il.
181. RFDTA, fond 1276, siyahı 1, iş 107, vərəq 71 arxada.
182. Yənə orada, vərəq 65 arxada; "Право" qəzeti, 8 may 1905-ci il.
183. RFDTA, fond 1276, siyahı 1, iş 107, vərəqlər 68 və arxada, 69; "Право" qəzeti, 8 may 1905-ci il.
184. Yənə orada.
185. Yənə orada.
186. "Tərcüman" qəzeti, 29 aprel 1905-ci il.
187. "Каспий" qəzeti, 23 aprel 1905-ci il.
188. ПЕА, iş 940, vərəqlər 12-19.

189. Yənə orada.
190. Gürcüstan DTA, fond 13, siyahı 3, iş 177, vərəq 6.
191. Yənə orada, siyahı 15, iş 24, vərəqlər 3-5 arxada.
192. RFDTA, fond 821, siyahı 133, iş 469, vərəq 332; Всероссийский отчет о произведенной в 1905 г. по высочайшему повелению сенатором Кузьминским ревизии города Баку и Бакинской губернии, səh. 21.
193. Yənə orada.
194. "Каспий" qəzeti, 19 iyun 1905-ci il; "Höyat" qəzeti, 14 iyun 1905-ci il; "Баку" qəzeti, 21 iyun 1905-ci il.
195. "Каспий" qəzeti, 19 iyun 1905-ci il; "Höyat" qəzeti, 19 iyun 1905-ci il; "Баку" qəzeti, 21 iyun 1905-ci il.
196. Yənə orada.
197. "Каспий" qəzeti, 19 iyun 1905-ci il.
198. "Каспий" qəzeti, 30 iyul 1905-ci il.
199. Yənə orada.
200. "Каспий" qəzeti, 10 avqust 1905-ci il; "Höyat" qəzeti, 11 avqust 1905-ci il; "Баку" qəzeti, 11 avqust 1905-ci il.
201. "Каспий" qəzeti, 29 may 1905-ci il.
202. Yənə orada.
203. "Каспий" qəzeti, 10 avqust 1905-ci il, "Баку" qəzeti, 11 avqust 1905-ci il.
204. Yənə orada.
205. "Каспий" qəzeti, 8 mart 1907-ci il.
206. Yənə orada.
207. Yənə orada.
208. Yənə orada.
209. Талыбзаде И.А. Аграрная реформа 1912 года в Азербайджане. Баку, 1965, səh. 36-37.
210. "Мусульманская газета", 28 fevral 1913-cü il.
211. "Народы и области" (Сборник), № 2, 1 iyun 1914-cü il, səh. 32.
212. "Каспий" qəzeti, 30 mart 1905-ci il.
213. Yənə orada.
214. "Каспий" qəzeti, 30 sentyabr 1905-ci il.
215. Yənə orada.
216. "Нефтяное дело" jurnalı, № 20-21, 1905, sütün 1977-1983.
217. "Нефтяное дело" jurnalı, № 20-21, 1905, sütün 1980.

218. "Каспий" qəzeti, 4 oktyabr 1905-ci il.
 219. Yenə orada.
 220. Yenə orada.
 221. "Сын Отечества" qəzeti, 9 oktyabr 1905-ci il.
 222. "Каспий" qəzeti, 4 və 7 oktyabr 1905-ci il.
 223. "Каспий" qəzeti, 7, 11 və 27 oktyabr 1905-ci il.
 224. Сеидзаде Д.Б. Из истории азербайджанской буржуазии в начале XX века. Баку, 1978, səh. 97-98.
 225. "Нефтяное дело" jurnalı, 1905, № 20-21, sütün 1987-1996.
 226. "Нəyat" qəzeti, 16 oktyabr 1905-ci il; "Каспий" qəzeti, 8 oktyabr 1905-ci il; "Сын Отечества" qəzeti, 2 oktyabr 1905-ci il.
 227. "Каспий" qəzeti, 15 oktyabr 1905-ci il; "Баку" qəzeti, 29 oktyabr 1905-ci il.
 228. Yenə orada.
 229. RFDТА, fond 776, siyahı 15, iş 104, vərəq 1.
 230. "Каспий" qəzeti, 30 aprel 1905-ci il.
 231. "Баку" qəzeti, 15 iyun 1905-ci il; "Сын Отечества" qəzeti, 7 iyun 1905-ci il.
 232. "Нəyat" qəzeti, 7 iyun 1905-ci il.
 233. Yenə orada.
 234. "Баку" qəzeti, 15 iyun 1905-ci il.
 235. "Нəyat" qəzeti, 7 iyun 1905-ci il.
 236. "Каспий" qəzeti, 20 fevral 1905-ci il.
 237. Байкara H. Azərbaycan istiklal mücahədesi tarixi. İstanbul, 1975, səh.130.
 238. Yenə orada.
 239. Yenə orada.
 240. ADТА, fond 46, siyahı 3, iş 398, vərəq 7.
 241. Yenə orada, vərəq 15, 22.
 242. Yenə orada, vərəq 13.
 243. Rəsulzadə M.Ə. Azərbaycan Cümhuriyyəti. Bakı, 1990, səh. 22-23; Mehmetzade M.B. Milli Azərbaycan hərəketi. Ankara, 1991, səh 20-21.
 244. Azərbaycan tarixi, 2-ci cild, səh. 578.
 245. "Каспий" qəzeti, 20 iyul 1905-ci il; "Баку" qəzeti, 24 iyul 1905-ci il; "Сын Отечества" qəzeti, 17 iyul 1905-ci il.
 246. "Каспий" qəzeti, 3 avqust 1905-ci il; "Нəyat" qəzeti, 7 avqust 1905-ci il; "Баку" qəzeti, 10 avqust 1905-ci il.
 247. "Каспий" qəzeti, 19 iyul 1905-ci il.

248. Yenə orada.
 249. Мильман А.Ш. Политический строй Азербайджана в XIX - начале XX в., səh. 276.
 250. "Баку" qəzeti, 21 iyul 1905-ci il.
 251. "Каспий" qəzeti, 11 avqust 1905-ci il.
 252. Yenə orada.
 253. "Каспий" qəzeti, 18 avqust 1905-ci il; "Баку" qəzeti, 18 avqust 1905-ci il.
 254. ADТА, fond 1, siyahı 1, iş 1509, vərəqlər 29, 38, 47, 66; "Каспий" qəzeti, 29 sentyabr 1905-ci il.
 255. ADТА, fond 1, siyahı 1, iş 1509, vərəq 11-11 arxada; fond 50, siyahı 1, iş 260, vərəqlər 89 arxada - 90.
 256. ADТА, fond 1, siyahı 1, iş 1509, vərəq 11.
 257. ADТА, fond 50, siyahı 1, iş 260, vərəqlər 89 arxada - 90.
 258. "Каспий" qəzeti, 22 sentyabr 1905-ci il.
 259. "Каспий" qəzeti, 28 sentyabr 1905-ci il.
 260. ADТА, fond 1, siyahı 1, iş 1509, vərəq 34; "Каспий" qəzeti, 28 sentyabr 1905-ci il.
 261. Yenə orada.
 262. ADТА, fond 1, siyahı 1, iş 1509, vərəq 29.
 263. "Каспий" qəzeti, 29 sentyabr 1905-ci il.
 264. "Каспий" qəzeti, 30 sentyabr 1905-ci il.
 265. ADТА, fond 1, siyahı 1, iş 1509, vərəq 29; "Каспий" qəzeti, 30 sentyabr 1905-ci il.
 266. ADТА, fond 50, siyahı 1, iş 260, vərəqlər 89 arxada - 90; "Каспий" qəzeti, 3 dekabr 1905-ci il.
 267. ADТА, fond 1, siyahı 1, iş 1509, vərəqlər 4-8; Материалы по вопросу введения земских учреждений в Закавказье. т. 4, səh. 29-30; Orucov Q. 1905-ci ildə Azərbaycanda zemstvo kampaniyası. Azərbaycan EA-nın xəbərləri. Tarix, fəlsəfə və hüquq seriyası, 1966, № 1, səh. 37.
 268. ADТА, fond 1, siyahı 1, iş 1507, vərəq 45.
 269. Yenə orada.
 270. ADТА, fond 1, siyahı 1, iş 1509, vərəq 15.
 271. "Каспий" qəzeti, 1 oktyabr 1905-ci il.
 272. ADТА, fond 45, siyahı 2, iş 388*, vərəq 9.
 273. Yenə orada, vərəq 15.

274. Yenə orada, vərəq 11 arxada.
 275. Yenə orada, vərəq 24 arxada.
 276. Yenə orada, vərəq 2.
 277. Yenə orada, vərəq 5 arxada.
 278. ADTA, fond 45, siyahı 2, iş 389, vərəq 5.
 279. Yenə orada, vərəq 5 arxada.
 280. ADTA, fond 45, siyahı 2, iş 388• vərəqlər 16 arxada, 19.
 281. Yenə orada, vərəq 247.
 282. Yenə orada, vərəqlər 23, 24.
 283. Yenə orada, vərəq 26 arxada.
 284. Yenə orada, vərəq 28 arxada.
 285. "Наше слово" qəzeti, 10 iyun 1916-cı il.
 286. "Каспий" qəzeti, 5 avqust 1905-ci il.
 287. Черменский Е.Д. Буржуазия и царизм в первой русской революции, səh. 105.
 288. "Каспий" qəzeti, 9 avqust 1905-ci il.
 289. Пясковский А.В. Революция 1905-1907 гг. в России., М., 1966, səh. 112.
 290. "Каспий" qəzeti, 9 avqust 1905-ci il.
 291. "Нəyat" qəzeti, 14 sentyabr 1905-ci il.
 292. "Каспий" qəzeti, 27 avqust 1905-ci il.
 293. "İrşad" qəzeti, 14 fevral 1906-cı il.
 294. "İrşad" qəzeti, 23 fevral 1906-cı il.
 295. "Каспий" qəzeti, 23 fevral 1906-cı il.
 296. "Баку" qəzeti, 23 fevral 1906-cı il.
 297. "Каспий" qəzeti, 23 fevral 1906-cı il.
 298. "Каспий" qəzeti, 27 yanvar 1906-cı il.
 299. "Каспий" qəzeti, 25 fevral 1906-cı il.
 300. "Каспий" qəzeti, 3 mart 1906-cı il.
 301. "Каспий" qəzeti, 25 fevral 1906-cı il.
 302. "Каспий" qəzeti, 28 fevral 1906-cı il.
 303. "Каспий" qəzeti, 1 mart 1906-cı il.
 304. Yenə orada.
 305. Yenə orada.
 306. Yenə orada.
 307. Нариманов Н.Н. Избранные произведения, т. I, Баку, 1988, səh. 99.
 308. "Каспий" qəzeti, 1 mart 1906-cı il.

309. "Баку" qəzeti, 1 mart 1906-cı il.
 310. Yenə orada.
 311. "Каспий" qəzeti, 1 mart 1906-cı il.
 312. Yenə orada.
 313. "Каспий" qəzeti, 4 mart 1906-cı il.
 314. "Каспий" qəzeti, 5 mart 1906-cı il.
 315. "Каспий" qəzeti, 7 mart 1906-cı il.
 316. "Каспий" qəzeti, 11 mart 1906-cı il.
 317. "Баку" qəzeti, 11 mart 1906-cı il.
 318. "İrşad" qəzeti, 28 fevral 1906-cı il.
 319. "Баку" qəzeti, 12 mart 1906-cı il.
 320. Yenə orada.
 321. Yenə orada.
 322. "Каспий" qəzeti, 23 mart 1905-ci il.
 323. "Tərcüman" qəzeti, 7 və 10 iyun 1905-ci il.
 324. "Tərcüman" qəzeti, 19 iyul 1905-ci il; "Баку" qəzeti, 6 avqust 1905-ci il.
 325. "Баку" qəzeti, 26 avqust 1905-ci il.
 326. RFDТА, fond 821, siyahı 133, iş 461, vərəqlər 61 arxada, 62.
 327. Yenə orada.
 328. Yenə orada.
 329. Yenə orada.
 330. Аршаруни А. и Габидулли Х. Очерки панисламизма и пантюркизма в России. М. 1931, səh. 26; Ибрагимов Г. Татары в революции 1905 года. Казань, 1926, səh. 150.
 331. "Kazan müxbire" qəzeti, 8 fevral 1905-ci il - bu kitabda: Xasanov X.X. Революция 1905-1906 гг. М., 1965, səh. 284.
 332. Yenə orada.
 333. "Баку" qəzeti, 12 yanvar 1906-cı il.
 334. Аврех А.Я. Столпанин и третья дума. М., 1968, səh. 33.
 335. Yenə orada, səh. 26; RFDТА, fond 1276, siyahı 5, iş 143, vərəq 11.
 336. RFDТА, fond 150, siyahı 1, iş 266, vərəq 99.
 337. "Təkamül" qəzeti, 12 mart 1907-ci il.
 338. Xasanov X.X. Революция 1905-1906 гг., səh. 205.
 339. RFDТА, fond 821, siyahı 150, iş 419, vərəqlər 11, 12 arxada.
 340. Yenə orada, vərəq 17.
 341. Yenə orada, vərəq 17 arxada.

342. Хасанов Х.Х. Революция 1905-1906 гг., səh. 286.
 343. RFDТА, fond 821, siyahı 133, iş 461, vərəq 68 arxada; "İrşad" qəzeti, 27 aprel 1907-ci il.
 344. Политическая жизнь русских мусульман до Февральской революции. Оксфорд, 1987, səh. 42.
 345. "Bürhani-tərəqqi" qəzeti, 29 aprel 1907-ci il.
 346. Yənə orada.
 347. "Каспий" qəzeti, 23 may 1907-ci il.
 348. "Каспий" qəzeti, 20 aprel 1907-ci il; "İrşad" qəzeti, 27 aprel 1907-ci il.
 349. "Каспий" qəzeti, 20 aprel 1907-ci il.
 350. Политическая жизнь русских мусульман до Февральской революции, səh. 44-45.
 351. "Прогресс" qəzeti, 7 aprel 1907-ci il.
 352. Yənə orada.
 353. "Асиқ söz" qəzeti, 13 aprel 1916-ci il.
 354. "Асиқ söz" qəzeti, 23 may 1916-ci il.
 355. RFDA, fond 102, Polis Departamentinin xüsusi şöbəsi, 1909, iş 291, vərəqlər 5, 6.
 356. Yənə orada, vərəq 10.
 357. Yənə orada, vərəqlər 8-9.
 358. "Баку" qəzeti, 5 iyun 1914-cü il.
 359. "Баку" qəzeti, 21 iyun 1914-cü il.
 360. "Баку" qəzeti, 29 iyun 1914-cü il.
 361. "Каспий" qəzeti, 26 oktyabr 1905-ci il.
 362. "Каспий" qəzeti, 9 noyabr 1905-ci il.
 363. Yənə orada.
 364. Yənə orada.
 365. Yənə orada.
 366. "Нəyat" qəzeti, 19 dekabr 1905-ci il.
 367. "Каспий" qəzeti, 27 oktyabr 1905-ci il.
 368. Yənə orada.
 369. АДТА, fond 50, siyahı 1, iş 260, vərəq 80.
 370. "Каспий" qəzeti, 26 oktyabr 1905-ci il; "Баку" qəzeti, 27 oktyabr 1905-ci il.
 371. "Каспий" qəzeti, 27 oktyabr 1905-ci il.
 372. "Каспий" qəzeti, 28 oktyabr 1905-ci il.

373. "Каспий" qəzeti, 6 noyabr 1905-ci il.
 374. "Каспий" qəzeti, 28 oktyabr 1905-ci il.
 375. Yənə orada.
 376. "Каспий" qəzeti, 26 oktyabr 1905-ci il.
 377. АДТА, fond 484, siyahı 1, iş 57, vərəq 109 arxada; "Каспий" qəzeti, 26 oktyabr 1905-ci il.
 378. "Каспий" qəzeti, 3 noyabr 1905-ci il.
 379. "Каспий" qəzeti, 20 noyabr 1905-ci il.
 380. "Каспий" qəzeti, 10 noyabr 1905-ci il.
 381. "Каспий" qəzeti, 11 noyabr 1905-ci il.
 382. "Нəyat" qəzeti, 4 noyabr 1905-ci il.
 383. "Нəyat" qəzeti, 23 noyabr 1905-ci il.
 384. Yənə orada.
 385. "Баку" qəzeti, 29 noyabr 1905-ci il.
 386. "Нəyat" qəzeti, 30 noyabr 1905-ci il.
 387. "Каспий" qəzeti, 29 noyabr 1905-ci il.
 388. "Образование" jurnalı, 1906, № 3, səh. 6.
 389. "Баку" qəzeti, 29 noyabr 1905-ci il.
 390. "Образование" jurnalı, 1906, № 3, səh. 6.
 391. Yənə orada.
 392. "Каспий" qəzeti, 29 noyabr 1905-ci il.
 393. "Каспий" qəzeti, 8 noyabr 1905-ci il.
 394. Yənə orada.
 395. Yənə orada.
 396. Yənə orada.
 397. "Каспий" qəzeti, 13 noyabr 1905-ci il.
 398. Yənə orada.
 399. Yənə orada.
 400. "Каспий" qəzeti, 6 dekabr 1905-ci il; "Баку" qəzeti, 6 dekabr 1905-ci il.
 401. Yənə orada.
 402. "Баку" qəzeti, 8 yanvar 1906-cı il.
 403. RFDA, fond 523, siyahı 1, iş 172, vərəq 1.
 404. Yənə orada.
 405. Yənə orada, vərəq 4 arxada.
 406. RFDA, fond 102, 4-cü kargüzarlıq, 1909, iş 108, hissə 19, vərəq 35.
 407. "Нəyat" qəzeti, 30 noyabr 1905-ci il.

408. "Kaspiy" qəzeti, 27 noyabr 1905-ci il.
 409. "Nəyat" qəzeti, 30 noyabr 1905-ci il.
 410. Yenə orada.
 411. RFDA, fond 102, Polis Departamentinin xüsusi şöbəsi, 1909, iş 309, vərəq 34; Документы по русской политике в Закавказье. Выпуск 1. Баку, 1920, səh. 24.
 412. "Kaspiy" qəzeti, 26 fevral 1906-ci il.
 413. ADTA, fond 62, siyahı 1, iş 59, vərəqlər 151 arxada - 152.
 414. Yenə orada, vərəqlər 152-153; RFDA, fond 102, Polis Departamentinin xüsusi şöbəsi, 1907, iş 388, vərəqlər 4-5.
 415. Документы по русской политике в Закавказье, səh. 28.
 416. RFDA, fond 102, Polis Departamentinin xüsusi şöbəsi, 1907, iş 388, vərəq 10.
 417. ADTA, fond 62, siyahı 1, iş 59, vərəq 153 arxada; RFDTA, fond 1410, siyahı 2, iş 482, vərəq 1.
 418. Документы по русской политике в Закавказье, səh. 37.
 419. "İrşad" qəzeti, 13 oktyabr 1906-ci il.
 420. RFDTA, fond 102, Polis Departamentinin xüsusi şöbəsi, 1906, siyahı 1, iş 25, hissə 73, vərəqlər 1-2.
 421. "Красный архив" jurnalı, № 3 (34), 1929, səh. 188.
 422. ADTA, fond 62, siyahı 1, iş 59, vərəq 81-110 arxada.
 423. Документы по русской политике в Закавказье, səh. 1.
 424. RFDA, fond 102, Polis Departamentinin xüsusi şöbəsi, 1909, iş 309, vərəq 34.
 425. Gürcüstan DTA, fond 13, siyahı 27, iş 5269, vərəq 29 arxada.
 426. ADTA, fond 62, siyahı 1, iş 59, vərəq 151 arxada - 152.
 427. Yenə orada, vərəqlər 10 arxada və 11.
 428. Документы по русской политике в Закавказье, səh. 25.
 429. Yenə orada, səh. 26; RFDA, fond 102, Polis Departamentinin xüsusi şöbəsi, 1907, iş 388, vərəqlər 4-5.
 430. RFDA, fond 102, Polis Departamentinin xüsusi şöbəsi, 1907, iş 180, hissə 5, vərəq 30; fond 102, 4-cü kargüzarlıq, 1908, iş 19, hissə 9, vərəq 6.
 431. Документы по русской политике в Закавказье, səh. 25.
 432. Yenə orada, səh. 26.
 433. RFDA, fond 102, 4-cü kargüzarlıq 1908, iş 19, hissə 9, vərəq 7 arxada.

434. Документы по русской политике в Закавказье, səh. 38.
 435. Yenə orada, səh. 52-53.
 436. ADTA, fond 62, siyahı 1, iş 63, vərəq 28.
 437. Yenə orada, iş 70, vərəq 162.
 438. Yenə orada, vərəq 180.
 439. Yenə orada, vərəqlər 177-179.
 440. Çay A. Ermonilərin Azərbaycanı törətdikləri terror və qətlər. Ankara, 1978, səh. 65 (türk dilində).
 441. Yenə orada.
 442. Gürcüstan DTA, fond 13, siyahı 27, iş 5262, vərəq 28.
 443. Документы по русской политике в Закавказье, səh. 13, 16.
 444. Gürcüstan DTA, fond 13, siyahı 27, iş 5262, vərəq 28.
 445. RFDA, fond 102, Polis Departamentinin xüsusi şöbəsi, 1907, iş 709, vərəq 1; Документы по русской политике в Закавказье, səh. 11.
 446. RFDA, fond 102, Polis Departamentinin xüsusi şöbəsi, 1907, iş 709, vərəq 2.
 447. RFDA, fond 102, Polis Departamentinin xüsusi şöbəsi, 1906, (I bölmə), iş 25, hissə 73, vərəq 2.
 448. Документы по русской политике в Закавказье, səh. 6-7.
 449. RFDA, fond 102, 4-cü kargüzarlıq, 1908, iş 19, hissə 9, vərəqlər 2, 18, 23.
 450. RFDA, fond 102, Polis Departamentinin xüsusi şöbəsi, 1909, iş 309, vərəq 34.
 451. Nəsibzadə N. Müsavat və müsavətçilik. "Yeni müsavat" qəzeti, dekabr 1991-ci il.
 452. Гусейнов М.Д. Партия "Мусават" в настоящем и будущем. Баку, 1929, səh. 9.
 453. Xudiyev R.N. "Müsavat" partiyasının sosial mahiyyəti. "Azərbaycan" toplusu, Ankara, 1991.
 454. Гусейнов М.Д. Партия "Мусават" в настоящем и будущем, səh. 93.
 455. Mehmetzadə M.A. Milli Azərbaycan hərəketi, səh. 39.
 456. Nəsibzadə N. Müsavat və müsavətçilik, səh. 4.
 457. RFDA, fond 101, Polis Departamentinin xüsusi şöbəsi, iş 74, hissə 6, vərəq A, səh. 11.
 458. Yenə orada, səh. 13 arxada.
 459. Сидельников С.М. Образование и деятельность первой Государственной думы. М., 1962, səh. 80.

460. "Baku" qəzeti, 16 mart 1906-cı il.
 461. "Baku" qəzeti, 19 mart 1906-cı il.
 462. "Baku" qəzeti, 5 may 1906-cı il.
 463. "Kaspiy" qəzeti, 9 fevral 1906-cı il.
 464. "Kaspiy" qəzeti, 4 fevral 1906-cı il.
 465. RFDTA, fond 1278, siyahı 1, I çağırış, 1906, iş 54, vərəqlər 3,4,7,12; iş 41, vərəq 4 arxada.
 466. Yənə orada, iş 97, vərəq 3,5.
 467. "Baku" qəzeti, 3 may 1906-cı il.
 468. RFDTA, fond 1278, siyahı 1, I çağırış, 1906, iş 54; Альбом портретов членов Государственной думы первого созыва. М., 1906, səh. 116, 117; Azərbaycan tarixi, 2-ci cild, Bakı, 1960, səh 385; Стельник Б.Я. Буржуазия Азербайджана и I Государственная дума. В кн.: Социально-экономические и политические предпосылки социалистической революции в Азербайджане. Баку, 1983, səh. 184.
 469. Сидельников С.М. Образование и деятельность первой Государственной думы, səh. 195.
 470. Шелохаев В.В. Кадеты - главная партия либеральной буржуазии в борьбе с революцией 1905-1907 гг. М., 1983, səh. 204.
 471. "Kaspiy" qəzeti, 31 yanvar 1907-ci il.
 472. Политическая жизнь русских мусульман до Февральской революции, səh. 51.
 473. Yənə orada.
 474. RFDTA, fond 1278, siyahı 1, I çağırış, 1906, iş 223-225.
 475. "Kaspiy" qəzeti, 1 iyul 1906-cı il.
 476. RFDTA, fond 1278, siyahı 1, I çağırış, 1906, iş 223-225.
 477. Политическая жизнь русских мусульман до Февральской революции, səh. 51.
 478. Yənə orada, səh. 55.
 479. Шелохаев В.В. Кадеты - главная партия либеральной буржуазии в борьбе с революцией 1905-1907 гг. səh. 206-207.
 480. "Kaspiy" qəzeti, 1 iyul 1906-cı il; Стельник Б.Я. Буржуазия Азербайджана и I Государственная дума, səh.186.
 481. RFDTA, fond 1278, siyahı 1, 1906, iş 343, vərəq 8.
 482. Yənə orada, iş 203, vərəq 23 arxada.

483. "Kaspiy" qəzeti, 23 dekabr 1906-cı il.
 484. RFDTA, fond 1278, siyahı 1, 1906, iş 190, vərəq 8 arxada; Dövlət Duması. I çağırış. Stenoqrafik hesabatlar. I sessiya, 2-ci cild, SPb., 1906, sütün 1228-1231.
 485. RFDTA, fond 1278, siyahı 1, 1906, iş 452, vərəq 6.
 486. Yənə orada, iş 715, vərəqlər 42 arxada - 43.
 487. Yənə orada, iş 452, vərəq 6.
 488. Yənə orada, iş 341, vərəq 1.
 489. Yənə orada, iş 190, vərəq 195.
 490. Yənə orada, iş 199, vərəq 24.
 491. Yənə orada, iş 202, vərəq 121.
 492. Yənə orada, iş 306, vərəq 1.
 493. "Kaspiy" qəzeti, 1 fevral 1907-ci il.
 494. "Kaspiy" qəzeti, 9 fevral 1907-ci il.
 495. "Kaspiy" qəzeti, 20 fevral 1907-ci il.
 496. "Kaspiy" qəzeti, 1 fevral 1907-ci il.
 497. "Красный архив" jurnalı, 1933, № 2(57), səh. 86-89.
 498. Выборгский процесс. СПб., 1908, səh. 21.
 499. Выборгский процесс, səh. 5.
 500. RFDTA, fond 102, Polis Departamentinin xüsusi şöbəsi, 1906, iş 716 (I), vərəq 96.
 501. "Baku" qəzeti, 16 iyul 1906-cı il.
 502. RFDTA, fond 102, Polis Departamentinin xüsusi şöbəsi, 1906, iş 716 (II), vərəq 227.
 503. "Выборгский процесс", səh. 9-10.
 504. "Выборгский процесс", səh. 21; RFDTA, fond 523, siyahı 1, iş 423, vərəqlər 20, 56; fond 102, Polis Departamentinin xüsusi şöbəsi, 1906, II bölmə, iş 716, II hissə, vərəq 225.
 505. RFDTA, fond 102, Polis Departamentinin xüsusi şöbəsi, 1906, II bölmə, iş 716, II hissə, vərəqlər 194, 217, 248.
 506. Мовлаева С.А. Пронагганда русской и азербайджанской культуры на страницах газеты "Каспий" (1881-1917 гг.). Баку, 1983, səh. 24.
 507. "Kaspiy" qəzeti, 17 fevral 1907-ci il.
 508. "Kaspiy" qəzeti, 29 mart 1907-ci il.
 509. ADTA, fond 62, siyahı 1, iş 47, vərəq 82.
 510. "Kaspiy" qəzeti, 15 dekabr 1906-cı il.

511. Yenə orada.
512. "Kaspiy" qəzeti, 17 dekabr 1906-cı il, 20 dekabr 1906-cı il, 21 dekabr 1906-cı il, 23 dekabr 1906-cı il, 12 yanvar 1907-ci il, 6 fevral 1907-ci il.
513. "Kaspiy" qəzeti, 17 dekabr 1906-cı il.
514. "Kaspiy" qəzeti, 20 fevral 1907-ci il.
515. "Kaspiy" qəzeti, 23 dekabr 1907-ci il.
516. Yenə orada.
517. "Kaspiy" qəzeti, 8 fevral 1907-ci il.
518. "Kaspiy" qəzeti, 18 fevral 1907-ci il.
519. "Kaspiy" qəzeti, 14 fevral 1907-ci il.
520. "Прогресс" qəzeti, 15 mart 1907-ci il; "Бакинские губерние ведомости" qəzeti, 31 mart 1907-ci il.
521. "Прогресс" qəzeti, 24 mart 1907-ci il.
522. RFDA, fond 423, siyahı 1, iş 22, vərəq 37; fond 102, Polis Departamentinin xüsusi şöbəsi, 1907, iş 110, I hissə, vərəq 55; RFDA, fond 1278, siyahı 1, 1907, iş 1333, vərəqlər 272, 418, 466, 471, 490, 628, 640, 649, 815; "Kaspiy" qəzeti, 24 fevral və 16 mart 1907-ci il; "Баку" qəzeti, 7, 13 və 14 fevral 1907-ci il; Члены Государственной думы (портреты и биографии). Второй созыв. 1907-1912 гг. М., 1907, səh. 456, 458, 478; Əfəndiyev S.M. Seçilmiş əsərləri, Bakı, 1977, səh. 93-94; Зейналова К.А. Литературно-публицистическая деятельность М.Шахтахтинского в русской периодической печати. Автореферат. Баку, 1984, səh. 15, 22.
523. "Прогресс" qəzeti, 24 mart 1907-ci il.
524. "Прогресс" qəzeti, 12 mart 1907-ci il.
525. "Прогресс" qəzeti, 24 və 31 mart 1907-ci il.
526. "Баку" qəzeti, 10 fevral 1907-ci il.
527. "Баку" qəzeti, 7 fevral 1907-ci il.
528. "Kaspiy" qəzeti, 7 aprel 1907-ci il.
529. "Kaspiy" qəzeti, 20 fevral 1907-ci il.
530. "İrşad" qəzeti, 27 fevral 1907-ci il.
531. "Kaspiy" qəzeti, 24 fevral 1907-ci il; Dövlət Duması. II çağırış. Stenoqrafik hesabatlar. II sessiya. SPb., 1907, I cild, sütun 684.
532. "Прогресс" qəzeti, 23 mart 1907-ci il.
533. "Füyuzat" jurnalı, 26 noyabr 1906-cı il.
534. "Kaspiy" qəzeti, 9 fevral 1907-ci il.

535. "Kaspiy" qəzeti, 13 fevral 1907-ci il.
536. "İrşad" qəzeti, 27 fevral 1907-ci il.
537. "Kaspiy" qəzeti, 27 fevral 1907-ci il.
538. Yenə orada.
539. Dövlət Duması. II çağırış. Stenoqrafik hesabatlar, II sessiya, SPb., 1907, I cild, sütun 26.
540. "Kaspiy" qəzeti, 27 fevral 1907-ci il; "İrşad" qəzeti, 27 fevral 1907-ci il.
541. "İrşad" qəzeti, 27 fevral 1907-ci il.
542. "İrşad" qəzeti, 25 fevral 1907-ci il.
543. "Kaspiy" qəzeti, 8 aprel 1907-ci il.
544. "Kaspiy" qəzeti, 20 aprel 1907-ci il.
545. Программа мусульманской парламентской фракции. СПб., 1907
546. Dövlət Duması. II çağırış. Stenoqrafik hesabatlar, II sessiya, SPb., 1907, I cild, sütun 131.
547. Yenə orada.
548. "Kaspiy" qəzeti, 10 mart 1907-ci il.
549. "Прогресс" qəzeti, 16 mart 1907-ci il.
550. "Прогресс" qəzeti, 1 aprel 1907-ci il.
551. "Прогресс" qəzeti, 21 mart 1907-ci il.
552. "Kaspiy" qəzeti, 21 mart 1907-ci il.
553. "Прогресс" qəzeti, 16 mart 1907-ci il.
554. "Прогресс" qəzeti, 6 aprel 1907-ci il.
555. Yenə orada.
556. "Русь" qəzeti, 19 mart 1907-ci il.
557. Колесниченко Д.А. Трудовики в период первой российской революции. М., 1985, səh. 307.
558. "Kaspiy" qəzeti, 5 və 8 aprel 1907-ci il; "Прогресс" qəzeti, 1 aprel 1907-ci il.
559. "Kaspiy" qəzeti, 21 mart 1907-ci il; "Прогресс" qəzeti, 1 aprel 1907-ci il.
560. Периодическая печать Азербайджана (1832-1920 гг.). Библиография. Составитель Н.Ахундов. Баку, 1987, səh. 71.
561. "Kaspiy" qəzeti, 18 mart 1907-ci il.
562. "Kaspiy" qəzeti, 7 aprel 1907-ci il.
563. RFDA, fond 523, siyahı 1, iş 22, vərəqlər 12, 16, 19, 34, 37, 51, 52 arxada, 54, 56 arxada, 58, 59.
564. Yenə orada, vərəq 12.

565. Колесниченко Д.А. Трудовики в период первой российской революции, səh. 219.
566. "Прогресс" qəzeti, 23 mart 1907-ci il.
567. "Каспий" qəzeti, 20 aprel 1907-ci il.
568. RFDA, fond 523, siyahı 1, iş 1, vərəq 60 arxada.
569. "Каспий" qəzeti, 5 aprel 1907-ci il.
570. "Каспий" qəzeti, 13 aprel 1907-ci il.
571. RFDA, fond 523, siyahı 1, iş 1, vərəq 76 və arxada.
572. Yənə orada.
573. "Каспий" qəzeti, 21 mart 1907-ci il
574. Колесниченко Д.А. Трудовики в период первой российской революции, səh. 215.
575. Dövlət Duması. II çağırış. Stenoqrafik hesabatlar, II sessiya, SPb., 1907, I cild, sütün 436-437.
576. "Прогресс" qəzeti, 23 mart 1907-ci il.
577. "Каспий" qəzeti, 17 mart 1907-ci il.
578. "Прогресс" qəzeti, 1 aprel 1907-ci il.
579. "Баку" qəzeti, 7 mart 1907-ci il.
580. Dövlət Duması. II çağırış. Stenoqrafik hesabatlar, II sessiya, SPb., 1907, I cild, sütün 581.
581. Lenin V.İ. Əsərlərinin tam külliyyatı, 16-ci cild, səh. 427.
582. Dövlət Duması. II çağırış. Stenoqrafik hesabatlar, II sessiya, SPb., 1907, I cild, sütün 1817.
583. Yənə orada, sütün 1958.
584. "Каспий" qəzeti, 7 aprel 1907-ci il, "Баку" qəzeti, 7 aprel 1907-ci il
585. RFDA, fond 1278, siyahı 1, II çağırış, 1907, iş 788, vərəq 16 arxada.
586. Lenin V.İ. Əsərlərinin tam külliyyatı, 15-ci cild, səh. 170.
587. "Каспий" qəzeti, 6 may 1907-ci il.
588. "Каспий" qəzeti, 3 iyun 1907-ci il.
589. Yənə orada.
590. RFDA, fond 1278, siyahı 1, II çağırış, 1907, iş 1221, vərəq 1-4.
591. "Баку" qəzeti, 8 mart 1907-ci il.
592. "Каспий" qəzeti, 21 mart 1907-ci il.
593. "Прогресс" qəzeti, 28 mart 1907-ci il.
594. Yənə orada.
595. Dövlət Duması. II çağırış. Stenoqrafik hesabatlar. II sessiya, SPb., 1907, 2-ci cild, sütün 1425-1426.

596. Yənə orada, sütün 1427.
597. Yənə orada, sütün 1564-1565.
598. Yənə orada, sütün 1572.
599. Yənə orada.
600. "Каспий" qəzeti, 7 aprel 1907-ci il.
601. Dövlət Duması. II çağırış. Stenoqrafik hesabatlar. II sessiya, SPb., 1907, 2-ci cild, sütün 29.
602. Yənə orada, sütün 32-33.
603. "Каспий" qəzeti, 5 iyun 1907-ci il.
604. RFDA, fond 102, 4-cü kargüzarlıq, 1907, iş 19, hissə 3, vərəq 4.
605. Yənə orada, iş 108, hissə 65, vərəq 1.
606. Yənə orada, iş 108, hissə 65, vərəq 3; iş 5, hissə 2, vərəq 148 arxada.
607. Листовки бакинских большевиков 1905-1907 гг. Баку, 1955, səh. 269.
608. "Каспий" qəzeti, 5 iyun 1907-ci il.
609. Yənə orada.
610. Yənə orada.
611. "Бакинец" qəzeti, 24 sentyabr 1907-ci il.
612. "Каспий" qəzeti, 24 iyun 1907-ci il.
613. Yənə orada.
614. Yənə orada.
615. "Каспий" qəzeti, 28 iyun 1907-ci il.
616. Yənə orada.
617. Yənə orada.
618. Yənə orada.
619. "Бакинские губернские ведомости" qəzeti, 30 iyul 1907-ci il.
620. "Каспий" qəzeti, 19 iyun 1907-ci il.
621. Yənə orada.
622. Yənə orada.
623. Yənə orada.
624. "Бакинские губернские ведомости" qəzeti, 9 iyun 1907-ci il.
625. Yənə orada.
626. Yənə orada.
627. Государственная дума в России. М., 1957, səh. 347.
628. "Бакинский пролетарий" qəzeti, 15 may 1908-ci il.
629. Dövlət Duması. III çağırış. Stenoqrafik hesabatlar. I sessiya, I hissə, SPb., 1907, sütün 135, 288, 514, 526, 749.
630. "Бакинское эхо" qəzeti, 27 oktyabr 1907-ci il.

631. Dövlət Duması. III çağırış. Stenoqrafik hesabatlar. I sessiya, I hissə, SPb., 1907, sütün 95, 135.
632. Yenə orada.
633. Yenə orada, sütün 174.
634. Yenə orada.
635. "Бакинский пролетарий" qəzeti, 15 may 1908-ci il.
636. Dövlət Duması. III çağırış. Stenoqrafik hesabatlar, I sessiya, I hissə, SPb., 1907, sütün 174.
637. "Каспий" qəzeti, 8 oktyabr 1908-ci il.
638. "İtifaq" qəzeti, 13 mart 1909-cu il.
639. "Каспий" qəzeti, 9 və 18 mart 1908-ci il.
640. "Каспий" qəzeti, 18 mart 1908-ci il.
641. "Каспий" qəzeti, 6 mart 1908-ci il.
642. "Каспий" qəzeti, 9 mart 1908-ci il.
643. "Каспий" qəzeti, 18 mart 1908-ci il.
644. Yenə orada.
645. "Каспий" qəzeti, 9 mart 1908-ci il.
646. "Каспий" qəzeti, 8 oktyabr 1908-ci il.
647. "Каспий" qəzeti, 24 mart 1908-ci il.
648. "Каспий" qəzeti, 27 mart 1909-cu il.
649. "Каспий" qəzeti, 12 fevral 1909-cu il.
650. Государственная дума. М., 1957, səh. 401.
651. "Каспий" qəzeti, 11 fevral 1909-cu il.
652. Yenə orada.
653. Yenə orada.
654. Yenə orada.
655. Yenə orada.
656. Yenə orada.
657. "Каспий" qəzeti, 12 fevral 1909-cu il.
658. "Волна" qəzeti, 17 fevral 1909-cu il.
659. Dövlət Duması. III çağırış. Stenoqrafik hesabatlar. I sessiya, II hissə, SPb., 1908, sütün 1243.
660. Yenə orada.
661. Yenə orada, sütün 1247.
662. "Каспий" qəzeti, 9 aprel 1908-ci il.
663. Dövlət Duması. III çağırış. Stenoqrafik hesabatlar. III sessiya, III hissə, SPb., 1910, sütün 869.

664. Yenə orada, sütün 870.
665. Всеподданнейший отчет за восемь лет управления Кавказом генерал-адъютанта графа Воронцова-Дашкова. СПб., 1913, səh. 28.
666. Исмаилзаде Д.И. Русское крестьянство в Закавказье. (30-е годы XIX - начало XX вв.). М., 1982, səh. 196.
667. Dövlət Duması. III çağırış. Stenoqrafik hesabatlar. III sessiya, III hissə, SPb., 1910, sütün 886.
668. Dövlət Duması. III çağırış. Stenoqrafik hesabatlar. II sessiya, I hissə, SPb., 1908, sütün 1307.
669. Yenə orada, II sessiya, I hissə, sütün 1308.
670. "Волна" qəzeti, 17 fevral 1909-cu il.
671. Yenə orada.
672. Dövlət Duması. III çağırış. Stenoqrafik hesabatlar. II sessiya, III hissə, SPb., 1909, sütün 2450.
673. Yenə orada, sütün 2451.
674. Yenə orada.
675. Yenə orada, sütün 2452.
676. Dövlət Duması. III çağırış. Stenoqrafik hesabatlar. IV sessiya, I hissə, SPb., 1910, sütün 415.
677. Yenə orada, sütün 417.
678. Yenə orada, sütün 418, 1649.
679. Yenə orada, sütün 1600.
680. Yenə orada, sütün 420.
681. Yenə orada.
682. Yenə orada, sütün 879.
683. Yenə orada, sütün 922.
684. Yenə orada, sütün 1712.
685. Yenə orada, sütün 2002.
686. Dövlət Duması. III çağırış. Stenoqrafik hesabatlar. IV sessiya, IV hissə, sütün 92.
687. Yenə orada, sütün 548, 552-553, 556.
688. "Каспий" qəzeti, 5 may 1910-cu il.
689. Dövlət Duması. III çağırış. Stenoqrafik hesabatlar. III sessiya, III hissə, SPb., 1910, sütün 3194.
690. Dövlət Duması. III çağırış. Stenoqrafik hesabatlar. II sessiya, IV hissə, sütün 1649-1650.
691. Yenə orada, sütün 1650.

692. Yenə orada, sütun 1651.
 693. Dövlət Duması. III çağırış. Stenoqrafik hesabatlar. III sessiya, I hissə, SPb., 1910, sütun 259.
 694. Yenə orada, sütun 1448.
 695. Yenə orada, sütun 1450.
 696. Yenə orada, sütun 1826.
 697. Yenə orada, sütun 1795.
 698. Yenə orada, sütun 259.
 699. Dövlət Duması. III çağırış. Stenoqrafik hesabatlar. III sessiya, III hissə, SPb., 1910, sütun 1796.
 700. Dövlət Duması. III çağırış. Stenoqrafik hesabatlar. V sessiya, I hissə, SPb., 1911, sütun 2933.
 701. "Каспий" qəzeti, 30 oktyabr 1911-ci il.
 702. "Каспий" qəzeti, 5 fevral 1910-cu il.
 703. "Каспий" qəzeti, 25 mart 1911-ci il.
 704. Yenə orada.
 705. "Каспий" qəzeti, 22 mart 1909-cu il.
 706. Монополистический капитал в нефтяной промышленности России. 1883-1914. Документы и материалы. М.-Л., 1961, 200-cü sənəd, səh. 460-461.
 707. Dövlət Duması. III çağırış. Stenoqrafik hesabatlar, III sessiya, I hissə, sütun 2164-2178.
 708. Dövlət Duması. III çağırış. Stenoqrafik hesabatlar. II sessiya, V hissə, sütun 1910.
 709. Dövlət Duması. III çağırış. Stenoqrafik hesabatlar. IV sessiya, II hissə, sütun 842.
 710. Yenə orada, sütun 844.
 711. Dövlət Duması. III çağırış. Stenoqrafik hesabatlar. V sessiya, III hissə, sütun 1931.
 712. "Баку" qəzeti, 23 sentyabr 1908-ci il.
 713. "Баку" qəzeti, 30 sentyabr 1909-cu il; "Каспий" qəzeti, 1 sentyabr 1909-cu il.
 714. "Каспий" qəzeti, 8 iyun 1912-ci il.
 715. "Каспий" qəzeti, 11 iyul 1912-ci il.
 716. "Каспий" qəzeti, 1 yanvar 1912-ci il.
 717. "Каспий" qəzeti, 11 iyul 1912-ci il.
 718. Yenə orada.

719. Yenə orada.
 720. "Баку" qəzeti, 27 may 1912-ci il; "Каспий" qəzeti, 27 may, 11 iyul 1912-ci il.
 721. "Каспий" qəzeti, 8 iyun 1912-ci il.
 722. Yenə orada.
 723. "Каспий" qəzeti, 21 oktyabr 1912-ci il.
 724. Dövlət Duması. IV çağırış. Stenoqrafik hesabatlar. V sessiya, Petrograd, 1916, sütun 730; "Каспий" qəzeti, 8 noyabr 1912-ci il.
 725. Аврех А.Я. Царизм и IV Дума. 1912-1914 гг. М., 1981, səh. 30.
 726. "Каспий" qəzeti, 8 yanvar 1913-cü il.
 727. "Каспий" qəzeti, 23 mart 1913-cü il.
 728. "Каспий" qəzeti, 3 oktyabr 1913-cü il.
 729. Yenə orada.
 730. "Каспий" qəzeti, 9 dekabr 1912-ci il.
 731. "Каспий" qəzeti, 16 yanvar 1913-cü il.
 732. "Каспий" qəzeti, 5 fevral 1913-cü il.
 733. "Каспий" qəzeti, 17 fevral 1913-cü il.
 734. "Каспий" qəzeti, 28 mart 1913-cü il.
 735. "Вышка" qəzeti, 18 oktyabr 1989-cu il.
 736. "Каспий" qəzeti, 8 aprel 1916-cı il.
 737. "Каспий" qəzeti, 8 may 1906-cı il.
 738. "Каспий" qəzeti, 8 aprel 1916-cı il.
 739. "Каспий" qəzeti, 18 oktyabr 1913-cü il.
 740. "Каспий" qəzeti, 6 mart 1913-cü il.
 741. "Каспий" qəzeti, 8 may 1913-cü il.
 742. "Каспий" qəzeti, 21 aprel 1913-cü il.
 743. "Каспий" qəzeti, 5 noyabr 1913-cü il.
 744. "Каспий" qəzeti, 10 iyun 1913-cü il.
 745. "Каспий" qəzeti, 5 və 12 sentyabr 1913-cü il, 6 iyul 1914-cü il.
 746. "Каспий" qəzeti, 12 mart 1913-cü il.
 747. "Каспий" qəzeti, 18 aprel 1913-cü il.
 748. "Каспий" qəzeti, 30 aprel 1913-cü il.
 749. "Каспий" qəzeti, 18 aprel 1913-cü il.
 750. "Каспий" qəzeti, 6 mart 1913-cü il.
 751. "Каспий" qəzeti, 9 yanvar, 15 fevral, 22 iyun 1914-cü il.
 752. "Асıқ söz" qəzeti, 7 mart 1916-cı il.
 753. "Каспий" qəzeti, 21 aprel 1916-cı il.

754. "Каспий" qəzeti, 24 aprel 1916-cı il.
 755. "Мир Ислама" jurnalı, 1912, 2-ci buraxılış, səh. 101.
 756. "Aciq söz" qəzeti, 17 mart 1916-cı il.
 757. "Aciq söz" qəzeti, 13 aprel 1916-cı il.
 758. "Aciq söz" qəzeti, 23 may 1916-cı il.
 759. "Каспий" qəzeti, 5 fevral 1913-cü il.
 760. Dövlət Duması. IV çağırış. Stenoqrafik hesabatlar. I sessiya, I hissə, SPb., 1913, sütun 370-375.
 761. Yenə orada, sütun 375.
 762. Yenə orada, sütun 603.
 763. Yenə orada, sütun 602.
 764. Yenə orada, sütun 518.
 765. Yenə orada, sütun 519.
 766. Yenə orada, sütun 520.
 767. Yenə orada, sütun 519.
 768. Yenə orada, sütun 1753-1756.
 769. Yenə orada, sütun 2209.
 770. Dövlət Duması. IV çağırış. Stenoqrafik hesabatlar. I sessiya, II hissə, SPb., 1913, sütun 18.
 771. "Каспий" qəzeti, 7 aprel 1913-cü il.
 772. Dövlət Duması. IV çağırış. Stenoqrafik hesabatlar. I sessiya, II hissə, SPb., 1913, sütun 1719.
 773. Yenə orada, sütun 1723.
 774. Yenə orada, sütun 1727.
 775. Dövlət Duması. IV çağırış. Stenoqrafik hesabatlar. I sessiya, III hissə, sütun 1729.
 776. Yenə orada, sütun 1746.
 777. Yenə orada, sütun 1763.
 778. Dövlət Duması. IV çağırış. Stenoqrafik hesabatlar. II sessiya, I hissə, sütun 2026; "Баку" qəzeti, 23 yanvar 1914-cü il.
 779. Dövlət Duması. IV çağırış. Stenoqrafik hesabatlar. II sessiya, V hissə, sütun 84; "Каспий" qəzeti, 1 iyun 1914-cü il.
 780. Dövlət Duması. IV çağırış. Stenoqrafik hesabatlar. II sessiya, V hissə, sütun 84.
 781. Yenə orada, sütun 87, 88.
 782. "Каспий" qəzeti, 27 fevral 1916-cı il.

783. "Каспий" qəzeti, 17 mart 1916-cı il.
 784. Dövlət Duması. IV çağırış. Stenoqrafik hesabatlar. IV sessiya, sütun 3590-3591; "Каспий" qəzeti, 19 mart 1916-cı il.
 785. Думова Н.Г. Кадетская партия в период первой мировой войны и Февральской революции. М., 1988, səh. 68.
 786. Dövlət Duması. IV çağırış. Stenoqrafik hesabatlar. V sessiya, Petroqrad, 1916, sütun 75.
 787. Yenə orada, sütun 78.
 788. Yenə orada, sütun 84; "Баку" qəzeti, 5 noyabr 1916-cı il.
 789. Dövlət Duması. IV çağırış. Stenoqrafik hesabatlar. V sessiya, Petroqrad, 1916, sütun 84.
 790. Yenə orada, sütun 85-86.
 791. "Aciq söz" qəzeti, 9 noyabr 1916-cı il.
 792. "Aciq söz" qəzeti, 1 dekabr 1916-cı il.
 793. "Aciq söz" qəzeti, 24 iyul 1916-cı il; "Баку" qəzeti, 25 iyul 1916-cı il.
 794. "Баку" qəzeti, 25 iyul 1916-cı il.
 795. "Баку" qəzeti, 20 avqust 1916-cı il.
 796. "Aciq söz" qəzeti, 15 avqust 1916-cı il.
 797. "Каспий" qəzeti, 30 may 1914-cü il.
 798. Yenə orada.
 799. Черменский Е.Д. Государственная дума и свержение царизма в России. М., 1976, səh. 97.
 800. Думова Н.Г. Кадетская партия в период первой мировой войны и Февральской революции, səh. 52.
 801. Yenə orada, səh. 57.
 802. Yenə orada, səh. 58.
 803. Yenə orada, səh. 59.
 804. "Каспий" qəzeti, 9 dekabr 1915-ci il.
 805. Yenə orada.
 806. Yenə orada.
 807. "Каспий" qəzeti, 14 noyabr 1915-ci il.
 808. "Каспий" qəzeti, 9 dekabr 1915-ci il.
 809. Yenə orada.
 810. "Каспий" qəzeti, 14 noyabr 1915-ci il.
 811. "Каспий" qəzeti, 9 dekabr 1915-ci il.
 812. "Aciq söz" qəzeti, 1 dekabr 1916-cı il.

813. 1914-cü il üçün mədxil və məxaricin dövlət cədvəli layihəsinə baxılması barədə büdcə komissiyasının məruzələri. Dövlət Dumasının stenoqrafik hesabatlarına əlavələr. IV çağırış. II sessiya, 1913-1914. II buraxılış, SPb., 1914.
814. "Каспий" qəzeti, 19 və 21 fevral 1915-ci il.
815. "Баку" qəzeti, 27 iyul, 21 sentyabr 1916; "Каспий" qəzeti, 13 oktyabr 1915; 19 fevral, 24 aprel, 24 iyun, 24 iyul 1916-ci il.
816. "Каспий" qəzeti, 25 mart 1917-ci il.
817. Нариманов Н.Н. Избранные произведения, т. I, Баку, 1988, səh. 157.
818. "Каспий" qəzeti, 1 mart 1917-ci il.
819. "Каспий" qəzeti, 3 mart 1917-ci il.
820. Yəne orada.
821. "Каспий" qəzeti, 4 mart 1917-ci il.
822. "Каспий" qəzeti, 5 mart 1917-ci il.
823. "Каспий" qəzeti, 8 mart 1917-ci il.
824. "Каспий" qəzeti, 10 mart 1917-ci il.
825. "Каспий" qəzeti, 12 mart 1917-ci il.
826. "Каспий" qəzeti, 15 mart 1917-ci il.
827. "Каспий" qəzeti, 18 mart 1917-ci il.
828. "Каспий" qəzeti, 17 mart 1917-ci il.
829. "Каспий" qəzeti, 18 mart 1917-ci il.
830. Yəne orada.
831. "Каспий" qəzeti, 19 mart 1917-ci il.
832. "Каспий" qəzeti, 17 mart 1905-ci il.
833. RFDТА, fond 1276, siyahı 1, iş 107, vərəqlər 65 arxada-69; "Право" qəzeti, 8 may 1905-ci il.
834. "Нəyat" qəzeti, 30 noyabr 1905-ci il.
835. RFDТА, fond 102 Polis Departamentinin xüsusi şöbəsi, 1909, iş 309, vərəq 34; Документы по русской политике в Закавказье. Вып. I. Баку, 1920, səh. 24.
836. RFDТА, fond 102, 4-cü kargüzarlıq, 1908, iş 19, hissə 9, vərəq 7 arxada.
837. RFDТА, fond 821, siyahı 150, iş 419, vərəqlər 11, 12 arxada.
838. Yəne orada, vərəq 17.
839. Dövlət Duması. IV çağırış. Stenoqrafik hesabatlar. V sessiya, Petrograd, 1916, sütun 84.

Мənbələr və ədəbiyyat

I. Мənbələr

Бакинский настольный календарь на 1907 г. Баку, 1906.

Бакинская современная печать после 17 октября 1905 г. В кн.: Баку, 1907. Промышленность и торговля г. Баку и его района. Ежегодник.

Баку по переписи 22 октября 1903 года. Баку, 1905.

Баку. Промышленность и торговля города Баку и его района. Ежегодник с адрес-календарем. Баку, 1907.

Всеподданнейший отчет о произведенной в 1905 г., по высочайшему повелению, сенатором Кузьминским ревизии города Баку и Бакинской губернии. Баку, 1905.

Докладная записка выборных бакинских рабочих по вопросу об урегулировании рабочего движения. СПб., 1905.

Документы по русской политике в Закавказье. Вып. I, Баку, 1920.

Кавказский календарь за разные годы. Тифлис, за разные годы.

К 50-летию первой русской революции (Публикация документов). Труды Института истории и философии АН Азерб., т. IX. Баку, 1956.

Листовки бакинских большевиков 1905-1907 гг. Баку, 1955.

Листовки Кавказского Союза РСДРП 1903-1905 гг. М., 1955.

Материалы по вопросам о введении земских учреждений в Бакинской губернии. Баку, 1909.

Материалы по вопросам о введении земских учреждений в Закавказье. Тт. IV, VII. Тифлис. 1910.

Материалы по истории профдвижения бакинских нефтепромышленных рабочих. Вып. I. Баку. 1925.

- Монополистический капитал в нефтяной промышленности России 1888-1914 гг. М.- Л., 1961.
- Обзор Бакинской нефтяной промышленности за 1904 год, тт. I, II. Баку, 1905.
- Обзор Бакинской нефтяной промышленности за 1905 год, тт. I, II. Баку, 1905.
- Обзор деятельности съезда Бакинских нефтепромышленников по народному образованию за время с 1897 по 1912 гг. Баку, 1913.
- Письма И.И. Воронцова-Дашкова Николаю Романову (1905-1915 гг.). В журнале "Красный архив", 1928, т. 1.
- Протоколы совещания Бакинских нефтепромышленников, состоявшихся в октябре месяце в 1905 г. в С.-Пет. СПб., 1905.
- Рабочее движение в Баку в годы первой русской революции. Документы и материалы. Баку, 1956.
- Революция 1905-1907 годов в России. Сборник документов и материалов. В 16-ти томах. М., 1955-1965 гг.
- Революционное движение в Дагестане в 1905-1907 гг. Махачкала, 1956 г.
- Революция 1905 года в Закавказье. Тифлис, 1926 г.
- Революция 1905 года и самодержавие. Сборник документов. М.-Л., 1928.
- Социал-демократия Польши и Литвы в революции 1905 г. Сборник документов. М., 1956.
- Справочный ежегодник на 1906 год. Вся промышленность Баку и Бакинской губернии на 1906 год. Баку, 1906.
- Труды XIII очередного съезда нефтепромышленников. Баку. 1899.
- Труды XX очередного съезда нефтепромышленников. Баку. 1906.

II. Dövri mətbuat

- "Azərbaycan", qəzet, 1997, 1998.
- "Açıq söz", qəzet, 1915-1917.
- "Бакинские известия", qəzet, 1905-1907.
- "Бакинский пролетарий", qəzet, 1907-1909.
- "Бакинский рабочий", qəzet, 1906, 1908.
- "Баку", qəzet, 1905-1917.
- "Вперед", qəzet, 1905.
- "Возрождение", qəzet, 1905-1906.
- "Девет-коч", qəzet, 1906.
- "İrşad", qəzet, 1906-1908.
- "Кавказский рабочий листок", qəzet, 1905.
- "Каспий" qəzet, 1905-1917.
- "Красный архив", jurnal, 1933.
- "Наша жизнь", qəzet, 1904-1906, 1914.
- "Нефтяное дело", jurnal, 1905-1917.
- "Новая жизнь", qəzet, 1905.
- "Новое обозрение", qəzet, 1905.
- "Образование", jurnal, 1906.
- "Право", qəzet, 1905.
- "Прогресс", qəzet, 1907.
- "Пролетарий", qəzet, 1905.
- "С.-Петербургские ведомости", qəzet, 1905.
- "Сын Отечества", qəzet, 1905.
- "Tərcüman", qəzet, 1905.
- "Nəyat", qəzet, 1905.
- "Şərqi-rus", qəzet, 1904-1905.

III. Arxiv sənədləri

Azərbaycan Dövlət Tarix Arxivi (ADTA)

- fond 1, siyahı 1, iş 1507, 1509; siyahı 7, vərəq 1.
- fond 44, siyahı 1, iş 738; siyahı 2, vərəq 722, 1032.
- fond 45, siyahı 1, iş 81; siyahı 2, iş 362.
- fond 46, siyahı 1, iş 2, 215, 216, 217, 218, 219, 221, 458; siyahı 2, iş 13, 19, 43, 47, 50, 61, 71, 78, 80, 86, 89, 94, 104, 120, 157, 215, 249, 292, 400, 402, 440, 456, 467, 480, 522, 600; siyahı 3, iş 11, 272; siyahı 4, iş 65, 66, 82, 84, 91, 169, 182, 233, 253; siyahı 5, iş 40, 501, 504, 506, 511, 513, 514, 516, 558; siyahı 6, iş 447, 681.
- fond 50, siyahı 1, iş 157, 165, 167, 170, 173, 174, 179, 190, 192, 194, 201, 259, 260, 276.
- fond 62, siyahı 1, iş 47, 59.
- fond 132, siyahı 1, vərəq 9.
- fond 43, siyahı 29, vərəq 583; siyahı 43-2, iş 784, 785, 797, 807, 809, 810.
- fond 169, siyahı 4, hissə 1, iş 139; siyahı 3, iş 69.
- fond 185, siyahı 1, iş 57; siyahı 9, iş 170; siyahı 11, iş 73, 75, 77; siyahı 34, iş 48, 1050.
- fond 387, siyahı 1, iş 24.
- fond 389, siyahı 1, iş 8.
- fond 419, siyahı 1, iş 6.
- fond 480, siyahı 1, iş 2121.
- fond 484, siyahı 1, iş 1, 3, 4, 10 (I cild), 11 (II cild), 27, 28, 30, 41, 43, 47, 48, 54, 55, 57, 62, 63, 64, 65, 71, 72; siyahı 2, iş 8, 9.
- fond 486, siyahı 1, iş 3, 4, I cild, 4^a, 6, 7
- fond 498, siyahı 1, iş 31, 89, 101
- fond 509, siyahı 1, iş 60, 126, 146, 147, 148, 152, 159; siyahı 2, iş 1, 18, 27, 55, 126, 129, 142, 579, 601.
- fond 532, siyahı 1, iş 9, 24, 180.

fond 528, siyahı 1, iş 174.

fond 798, siyahı 1, iş 29, 41, 249, 254, 260, 267, 462, 525, 528, 558, 580, 621, 647, 683, 691, 717, 727, 730, 736, 746, 775, 777, 793, 802, 807, 842, 899, 902, 943; siyahı 4, iş 4.

fond 990, siyahı 1, iş 1, 2; siyahı 3, iş 1; siyahı 4, iş 1,2.

Rusiya Federasiyası Dövlət Tarix Arxivi (RFDTA)

Sankt-Peterburq şəhəri

- fond 32, siyahı 1, iş 90; siyahı 2, iş 97, 99, 100, 101, 109.
- fond 37, siyahı 58, iş 344; siyahı 66, iş 583, 645, 691, 711, 729, 721, 2360.
- fond 40, siyahı 1, iş 59.
- fond 150, siyahı 1, iş 266.
- fond 560, siyahı 26, iş 31, 467, 497.
- fond 776, siyahı 15, 1905, iş 104, 107; siyahı 30, 1907, iş 30; siyahı 22, 1908, iş 22; siyahı 26, 1909, iş 85.
- fond 821, siyahı 150, iş 419; siyahı 133, iş 419, 461, 469, 525, 540; siyahı 139, iş 34, 103.
- fond 857, siyahı 1, iş 116, 117, 220, 261, 1476, 1477, 1478.
- fond 919, siyahı 2, iş 861, 874, 875.
- fond 1276, siyahı 4, iş 147, 148, 168; siyahı 19, iş 15, 24, 26, 36, 70, 131, 220, 261, 265; siyahı 1, iş 3, 7, 8, 9, 10, 11, 12, 13, 14, 15, 16, 17, 18, 19, 20, 21, 22, 23, 24, 25, 26, 31, 32, 37, 42, 107, 162, 171, 172; siyahı 2, iş 8, 9a; siyahı 17, iş 335, 636.
- fond 1278, siyahı 1, 1906, iş 41, 54, 190, 202, 223-225, 306, 341, 343, 452, 715; 1907, iş 788, 1221, 1333.
- fond 1282, siyahı 3, iş 663.
- fond 1284, siyahı 187, iş 16, 19, 83, 125, 234; siyahı 188, iş 40, 86, 163; siyahı 194, iş 20, 44, 61, 66, 79, 84, 91, 105, 109.
- fond 1326, siyahı 6, iş 4, hissə 1.

fond 1358, siyahı 1, iş 153.

fond 1405, siyahı 107, iş 3461, 6349, 11389, 11390, 11391, 11789; siyahı 539, iş 370, 465; siyahı 110, iş 3633.

fond 1410, siyahı 2, iş 453, 482.

fond 1278, siyahı 1, iş 159, 272, 418, 466, 471, 490, 1264.

fond 1458, siyahı 1, iş 237.

Rusiya Federasiyasının Dövlət Arxivi (RFDA)

Moskva şəhəri

fond 102, Polis Departamentinin xüsusi şöbəsi, 1905, iş 90, 1350, 2465, 2540, hissə 72, iş 11, hissə 1, iş 80, hissə 38, 999, hissə 1, iş 999, hissə 43, cild 3, iş 1000, hissə 11, iş 1000, hissə 17, iş 1255, hissə 27, iş 1708, iş 1709, iş 1877, hissə 9, iş 1878; iş 13, hissə 3, 1906, iş 9, hissə 70, iş 9, hissə 82, iş 11, hissə 1, 190, 609, 832; II bölmə, iş 716, II hissə; 1907, iş 9, hissə 3, iş 10, hissə 3, iş 110, iş 588, iş 171, iş 180, iş 171, iş 388, iş 709; 1908, iş 246, 264, 289, 296, 1909, iş 1909, iş 14, 204, 291, 309, 399, 771.

fond 102, 4-cü karguzarlıq, 1907, iş 19, hissə 3, iş 108, hissə 65, iş 5, hissə 2, cild 2.

fond 124, siyahı 43, iş 563, 1117, 1387, 1392, 1396, 2748, 3124, 3260, 3385, 3388, 3389, 3390, 3543, 3551, 3556, 3568, 3582; siyahı 44, hissə 1, iş 375, 376, 602, 603, 933, 934; siyahı 44, hissə 2, iş 2892, 3044, 3624, 3861, 3872, 3900, 3906; siyahı 45, iş 398 II, 399 II, 400 II, 402 II, 407 II, 408 II, 409 II, 902 II, 1660 II, 621 II, 625, 627, 629, 2089.

fond 523, siyahı 1, iş 1, 22, 423.

Gürcüstan Dövlət Tarix Arxivi (Gürcüstan DTA)

fond 7, siyahı 1, iş 620.

fond 12, siyahı 2, iş 1038, 1040; siyahı 6, iş 579; siyahı 7, II kitab, iş 3320, 3325; siyahı 8, iş 1458, 1644, 1755, 1938, 2598, 3046, 3068, 3073; siyahı 9, iş 1558; siyahı 11, iş 54, 256, 308; siyahı 13, iş 250, 257, 700.

fond 13, siyahı 27, I kitab, iş 8, 22, 29, 30, 58, 69, 70, 182, 224, 255, 270, 280, 286, 384, 435, 547, 779, 1048, 1794, 1837, 1841, 2805; siyahı 27, III kitab, iş 5104, 5110, 5137, 5146, 5262, 5362, 5364, 5379, 5384, 5395; siyahı 29, iş 1, 8, 10, 13, 15, 32, 53, 177, 201, 236;

fond 14, siyahı 1, iş 2, 6, 12, 13, 23, 24.

fond 17, siyahı 1, kitab 1, iş 5182, 5386; siyahı 2, iş 549.

fond 20, siyahı 1, iş 51, 65, 301.

fond 83, siyahı 1, iş 1, 4, 5, 20, 32, 33, 37, 62, 64, 65, 73, 79, 81, 92, 93, 97, 194, 195, 196, 198, 201, 207, 225, 229, 232, 245, 253, 296, 303, 357, 385, 394, 400, 401.

fond 94, siyahı 1, iş 6, 62, 68, 81, 131, 138, 157, 222, 380, 434, 818, 821, 823, 842.

fond 113, siyahı 1, iş 2858.

fond 114, siyahı 4, iş 149, 150, 275, 625, 738, 743; siyahı 2, iş 133, 168, 178, 179, 502, 1337, 1904, 2059.

fond 115, siyahı 1, iş 526; siyahı 2, iş 201, 417, 422.

fond 116, siyahı 1, iş 231, 2534, 3423.

fond 117, siyahı 2, iş 549.

fond 153, siyahı 1, iş 1101, 3213, 3222, 3227, 3341, 3378.

fond 480, siyahı 1, iş 1906, 2102, 2108, 2121; siyahı 2, iş 14, 111a, 182, 239, 263, 275, 413, 431, 617.

fond 1276, siyahı 1, iş 162.

Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Tarix İnstitutunun Elmi Arxivi (TİEA)

fond 1, siyahı 14, iş 940, 5868, 4047.

IV. Ədəbiyyat

- Авалов З.Д. Национальный вопрос на Кавказе. В журн. "Русская мысль", 1911 г., №12.
- Аврех А.Я. Столыпин и третья Дума. М., 1968 г.
- Аврех А.Я. Царизм и IV Дума. 1912-1914 гг. М., 1981 г.
- Аврех А.Я. Царизм накануне свержения. М., 1989 г.
- Агамиров М. Из истории борьбы за марксистско-ленинское учение в Азербайджане (1905-1907 гг.). Баку, 1971 г.
- Ağamirov M. Birinci rus inqilabı illərində Azərbaycanın ictimai fikrində milli məsələyə dair. Bakı, 1963-cü il.
- Азербайджан в годы первой русской революции. Сборник статей. Баку, 1966 г.
- Алексеев А.С. Манифест 17 октября 1905 г. и политическое движение, его вызвавшее. М., 1915 г.
- Алексеев А.С. Самодержавие и либералы в революции 1905-1907 гг. М.-Л., 1925 г.
- Алибеков И. Елизаветпольские кровавые дни перед судом общества. Тифлис, 1906 г.
- Алиев Г.З. Турция в период правления младотурок. М., 1972 г.
- Алиева Л.М. Положение рабочих-текстильщиков Баку и их участие в революционном движении накануне и в годы первой русской революции. В кн.: "Азербайджан в годы первой русской революции". Баку, 1966 г.
- Алиева Л.М. Рабочие-текстильщики Баку в начале XX в. Баку, 1969 г.
- Алисова В. Мусульманский вопрос в России. В журн. "Русская мысль", 1909, № 34.
- Алияров С.С. Нефтяные монополии Азербайджана в период первой мировой войны. Баку, 1974 г.
- Аифимов А.М., Волобуев П.В., Гиндин И.Ф. Социально-экономическое развитие России в начале XX в. Глава в кн.: История СССР. Первая серия, т. VI, М., 1968 г.
- Араратский В. Подвиги царизма, кровавые дни в Баку. Женева, 1905 г.
- Аршаруни А., Габидуллин Х. Очерки панисламизма и пантюркизма в России. Рязань, 1931 г.
- Багирова И.С. Гуммет. Газета "Панорама Азербайджана", 1991 г., № 19, 28 мая-4 июня.
- Багирова И.С. Политические партии и организации Азербайджана в начале XX века 1900-1917. Баку, "Элм", 1997 г., № 19, май-июнь.
- Бабыкин В.И. Революция 1905-1907 гг. М., 1965 г.
- Боровой С.Я. Об экономических связях буржуазной верхушки и царизма в период империализма. В журн.: "История СССР", 1970 г., № 2.
- Бурабаев М. Распространение идей марксизма-ленинизма в октябрьском Казахстане. Алма-Ата, 1965 г.
- Бурмистрова П.Ю. Национальная политика партии большевиков в первой русской революции 1905-1907 гг. Л., 1962 г.
- Валуев П.А. Деятельность большевических организаций Азербайджана в 1905-1907 гг. В кн. Труды Азербайджанского филиала ИМЛ, т. XIX, Баку, 1955 г.
- Валуев П.А. Большевики Азербайджана в первой русской революции. Баку, 1963 г.
- Вамбери Г. Культурное движение среди русских татар. СПб., 1912 г.
- Вардин И. Политические партии и русская революция. М., 1922.
- Vəkilov M. Birinci rus inqilabı və Azərbaycanında mədəni oyanış. "Azərbaycan" jurnalı, № 3, Bakı, 1956-cı il.
- Vəliyev T.T. İmperializm dövründə Azərbaycan sənayesi və proletariyatı. Bakı, 1987-ci il.
- Выборгский процесс. СПб., 1908 г.
- Насиёв Д. 1905-ci il inqilabı və Azərbaycan mədəniyyəti. "S.M. Kirov adına ADU-nun elmi əsərləri" jurnalı, 1955-ci il, № 10.
- Гаджинский Д.Д. В огне революционной борьбы. Баку, 1965 г.
- Гасанов И.М. Из истории крестьянского движения в Азербайджане. (О выступлениях крестьян сел. Лар Ленкоранского уезда в 1905 году). В журн.: "Вестник архивов Азербайджанской ССР", № 1, Баку, 1963 г.
- Галузо П.Г. Аграрные отношения на юге Казахстана в 1867-1914 гг. Алма-Ата, 1965 г.
- Генезис капитализма в Закавказье. (Тезисы докладов и научных сообщений). Баку, 1969 г.
- Гиндин И. Ф. Русская буржуазия в период капитализма, ее развитие и особенности. В журн.: "История СССР", 1963 г., № 2-3.

- Горький М. О кавказских событиях. Тифлис, 1936 г.
- Горький А.М. Письмо к Е.П. Пешковой. В кн.: Архив А.М. Горького. М., 1955 г., т.5.
- Горький М. Собрание сочинений в 30-ти томах. М., 1958 г., т. 23.
- Гулиев А.Н., Стригунов И.В. К вопросу о генезисе и развитии капитализма в Азербайджане. В кн.: "Генезис капитализма в Закавказье (Тезисы докладов и научных сообщений)." Баку, 1969 г.
- Гулиев Дж.Б. Борьба Коммунистической партии за осуществление ленинской национальной политики в Азербайджане. Баку, 1970.
- Hüseynov İ. İmperializm dövrünün birinci xalq inqilabı. "S.M. Kirov adına ADU-nun elmi əsərləri" jurnalı, 1955-ci il, № 10.
- Гусейнов М.Д. Тюрская демократическая партия федералистов. "Мусават" в прошлом и настоящем. Тифлис, 1927 г.
- Гусейнов Р. Очерки революционного движения в Азербайджане. Вып. I. Революция 1905-1907 гг. Баку, 1926 г.
- Гусейнова Д.С. Рабочие-морьяки Каспия (90-е годы XIX в.-1907 г.). Баку, 1981 г.
- Деренковский Г.М., Симонова М.С., Черменский Е.Д. Революция 1905-1907 гг. Глава в кн.: История СССР. Первая серия. т. VI, М., 1968 г.
- Думова Н.Г. Кадетская партия в период первой мировой войны и Февральской революции. М., 1988 г.
- Дякин В.С. Русская буржуазия и царизм в годы первой мировой войны. 1914-1917 гг. Л., 1967 г.
- Ерман Л.К. Интеллигенция в первой русской революции. М., 1966.
- Ерманский А. Крупная буржуазия в 1905-1907 гг. В кн.: "Общественное движение в России в начале XX в.", т. II. СПб., 1910.
- Ерофеев Н. Д. Народные социалисты в первой русской революции. М., 1979 г.
- Əliyev H.Ə. Azərbaycanın dövlət müstəqilliyi əbədi, dönməz və sarsılmazdır. "Azərbaycan" qəzeti, 8 mart 1998-ci il.
- Əliyev H.Ə. Xarici siyasətimizin uğurları böyükdür, ölkəmizin beynəlxalq aləmdə mövqələrini gücləndirməli və möhkəmləndirməliyik. "Azərbaycan" qəzeti, 8 mart 1998-ci il.
- Жвания Г. Большевицкая печать Закавказья накануне и в период первой русской революции. Тбилиси, 1958 г.

- Залевский К. Национальные партии в России. В кн.: "Общественное движение в России в начале XX века", т. III, СПб., 1914 г.
- Зейналова К.А. Литературно-публицистическая деятельность М. Шахтахтинского в русской периодической печати. Автореф. канд. дисс. Баку, 1984 г.
- Ибрагимов Г. Татары в революции 1905 г. Казань, 1926 г.
- Ибрагимов М.Дж. Нефтяная промышленность Азербайджана в период империализма. Баку, 1984 г.
- Ибрагимов М.Дж. Предпринимательская деятельность Г.З. Тагиева. Баку, 1990 г.
- İbrahimov M.C. Azərbaycanca milli sahibkarlığın yaranması. "İqtisadçı" jurnalı, 1991-ci il, № 12.
- İbrahimov Z.İ. Azərbaycan birinci rus inqilabı illərində. Бу کتابда: Azərbaycan tarixi, 2-ci cild, Bakı, 1960-cı il.
- Ибрагимов З.И. Революция 1905-1907 гг. в Азербайджане. Баку, 1955 г.
- Ибрагимов З.И. Революция 1905-1907 гг. в Азербайджане. В сб.: Революция 1905-1907 гг. в национальных районах России, М., 1955 г.
- Ибрагимов З.И. Революция 1905-1907 гг. в Азербайджане и ее особенности. В кн.: Азербайджан в годы первой русской революции. Баку, 1966 г.
- Исмаилов М.А. Влияние экономики России на хозяйственное развитие Азербайджана в конце XIX - начале XX вв. Глава в кн.: Присоединение Азербайджана к России и его прогрессивные последствия в области экономики и культуры. Баку, 1955 г.
- Исмаилов М.А. Капитализм в сельском хозяйстве Азербайджана на исходе XIX и в начале XX вв. Баку, 1964 г.
- Исмаилов М. А. Промышленность Баку в начале XX века. Баку, 1976 г.
- Исмаилов М.А. Социально-экономическая структура Азербайджана в эпоху империализма. Баку, 1982 г.
- Исмаилов Д.И. Русское крестьянство в Закавказье. М., 1982 г.
- Azərbaycan tarixi, 2-ci cild, Bakı, 1960-cı il.
- Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi, 2-ci cild, Bakı 1960-ci il.
- История СССР. Первая серия. т. V. М., 1968; т. XI. М., 1968 г.
- Казиев М.А. Из истории революционной борьбы бакинского пролетариата (1905-1910 гг.). Баку, 1956 г.

- Qasimov M.R. Birinci rus inqilabı və "Molla Nəsrəddin" jurnalında onun ideyalarının əksi. Bu kitabda: Azərbaycan EA Tarix və Fəlsəfə İnstitutunun əsərləri, X cild, 1955-ci il.
- Касумов М.Р. Плодотворное влияние первой русской революции на демократическую интеллигенцию Азербайджана. В журн.: Ученые записки АГУ им. С.М. Кирова, № 10, 1955 г.
- Коган И.И. Карательные экспедиции 1905-1906 гг. М., 1925 г.
- Колесниченко Д.А. Трудовики в период первой российской революции. М., 1985 г.
- Кричинский А. Очерки русской политики на окраинах. Баку, 1919 г.
- Ларин Ю. Рабочие нефтяного дела. (Из быта и движения 1903-1908 гг.). М., 1909 г.
- Lenin V.I. 1905-1907-ci illərdəki birinci rus inqilabında sosial-demokratiyanın aqrar proqramı. Əsərlərinin tam külliyyatı, 16-cı cild.
- Ленский З.С. Национальное движение. В кн.: "Общественное движение в России в начале XX века". т. 1, СПб., 1909 г.
- Лункевич В.В. Подвиги царизма. Кровавые февральские дни в Баку. Женева, 1905 г.
- Львов В. 1905 год в Баку. В журн.: "Новый Восток": № 13-14, 1926 г.
- Материалы по истории профдвижения бакинских нефтепромышленных рабочих. Вып I, Баку, 1925 г.
- Маевский В. Армяно-татарская смута на Кавказе, как один из фазисов армянского вопроса. Тифлис, 1915 г.
- Мильман А. Как избирались органы самоуправления в дореволюционном Азербайджане. Баку, 1961 г.
- Мильман А. Политический строй Азербайджана в XIX - начале XX в. Баку, 1966 г.
- Мильман А.Ш. Царский государственный аппарат в борьбе с революционным движением в Азербайджане в годы первой русской революции. В кн.: Азербайджан в годы первой русской революции. Баку, 1966 г.
- Мовласа С.А. Пропаганда русской и азербайджанской культуры на страницах газеты "Каспий" (1881-1917 гг.) Баку, 1983 г.
- Мусаев М.А. Некоторые особенности развития внутренней торговли гор. Баку в конце XIX в. В журн. Известия АН Азерб. ССР. Серия экономики. 1968 г., № 1.

- Мусаев М.А. Развитие торговли гор. Баку в период капитализма (1860-1917 гг.). Автореф. диссертации на соискание ученой степени доктора экономических наук. Баку, 1970 г.
- Мусаев М.А. Торговля города Баку в XIX в. Баку, 1966 г.
- Musayev M.Ə. XIX əsrin axırlarında Bakı şəhərində ticarətin inkişafı (1883-1900-cü illər). Bakı, 1972-ci il.
- Musayev M.Ə. XX əsrin əvvəllərində Bakı şəhərində ticarət. Bakı, 1975-ci il.
- Нариманов Н.Н. Статьи и письма. С кратким биографическим очерком. М., 1925 г.
- Nərimanov N.N. Məqalələr və nitqlər. I cild, Bakı, 1971-ci il.
- Нариманов Н.Н. Избранные произведения. т. 1. 1890-1917 гг. Баку, 1988 г.
- Nəсібzadə N.L. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti. Bakı, 1990-cı il
- Nəсібzadə N.L. Müsavət və müsavətçilik. "Yeni müsavat" qəzeti, dekabr 1991-ci il.
- Нафигов Р.И. Формирование и развитие передовой татарской общественно-политической мысли. Казань 1964 г.
- Невский В. Январские дни 1905 г. на Кавказе. В журн.: Пролетарская революция. 1924, № 4 (27).
- Новиков А. Записки городского головы. СПб., 1905 г.
- Нуриева З.А. Позиции национальной буржуазии в промышленности Азербайджана в конце XIX-XX в. Автореф. канд. дисс. Баку, 1987 г.
- Общественное движение в России в начале XX века. т. I, СПб., 1909 г.; т. II, СПб., 1910 г.; т. III, СПб., 1914 г.
- Объединенная научная сессия, посвященная 50-летию I русской революции. Тбилиси, 1955 г.
- Оруджев Г. Земская кампания в Азербайджане в 1905 г. В журн.: Известия АН Азербайджанской ССР. Серия истории, философии и права. 1966 г., № 1.
- Очерки истории исторической науки в СССР. т. III. М., 1965 г., т. IV, М., 1966 г.
- Очерки истории коммунистических организаций Закавказья. Ч. 1, Тбилиси, 1967 г.
- Очерки истории Коммунистической партии Азербайджана. Баку, 1963 г.

- Павлов М. Думская тактика большевиков в революции 1905-1907 гг. Л., 1947 г.
- Периодическая печать Азербайджана (1832-1920). Библиография. Составитель Назим Ахундов. Баку, 1987 г.
- Политическая жизнь русских мусульман до Февральской революции. Оксфорд, 1987 г.
- Пономарев К. Кавказский пролетариат и армяно-татарская война. В журн.: "Образование", СПб., 1906 г.
- Пономарев К. Письма из Закавказья. В газ. "Сын Отечества", СПб., 1905 г.
- Пясковский А.В. Революция 1905-1907 гг. в России. М., 1966 г.
- Пясковский А.В. Революция 1905-1907 гг. в Туркестане. М., 1958 г.
- Раевский А.М. Большевизм и меньшевизм в Баку в 1904-1905 гг. Баку, 1930 г.
- Rəsulzadə M.Ə. Azərbaycan Cümhuriyyəti. Bakı, 1990-cı il.
- Революция 1905-1907 гг. в национальных районах России. Сборник статей. М., 1955 г.
- Рин Л.А. О совещании с нефтепромышленниками. Баку, 1907 г.
- Салыхзаде Р.М. Проникновение английского капитала в нефтяную промышленность Азербайджана (1896-1914 гг.). Автореф. канд. дисс. Баку, 1967 г.
- Самедов В.Ю. Распространение марксизма-ленинизма в Азербайджане. Ч. II, Баку, 1966 г.
- Сидельников С.М. Образование и деятельность первой Государственной думы. М., 1962 г.
- Сеидзаде Д.Б. Из истории азербайджанской буржуазии в начале XX века. Баку, 1978 г.
- Сеидзаде Д.Б. Азербайджанские депутаты в Государственной думе России. Баку, 1991.
- Сеф С.Е. Буржуазия в 1905 году. М.-Л., 1926 г.
- Старосельский В. Кавказская драма. СПб., 1906 г.
- Старцев Г.К. Кровавые дни на Кавказе. СПб., 1907 г.
- Старцев В.И. Русская буржуазия и самодержавие в 1905-1907 гг. Л., 1977 г.

- Стельник Б.Я. Буржуазия Азербайджана и I Государственная дума. В кн.: Социально-экономические предпосылки социалистической революции в Азербайджане. Баку, 1983 г.
- Стригунов И.В. Из истории формирования бакинского пролетариата (70-90-е годы XIX в.). Баку, 1960 г.
- Стригунов И.В. Формирование бакинского пролетариата (70-90-е годы XIX в.). Диссертация док. ист. наук. Баку, 1965, НАИИ, ф. 1, оп. 4, д. 5886.
- Сумбатзаде А.С. Промышленный капитал в Азербайджане. В кн.: Генезис капитализма в Закавказье (Тезисы докладов научных сообщений). Баку, 1969 г.
- Сумбатзаде А.С. Промышленность Азербайджана XIX в. Баку, 1964 г.
- Сумбатзаде А.С. Социально-экономические предпосылки победы Советской власти в Азербайджане. М., 1972 г.
- Таирзаде Н. К истории народного образования в промышленно-заводском районе Баку в конце XIX - начале XX века. Известия АН Азербайджана. Серия истории, философии и права, 1988 г., № 1.
- Туманов Г.М. Итоги недавнего Кавказского управления. СПб., 1905 г.
- Туманов Г.М. К введению земского самоуправления. Тифлис, 1905 г.
- Фролов В.И. Забастовки бакинских нефтепромышленных рабочих в 1907 г. Баку, 1908 г.
- Фролов В.И. Очерк забастовочного движения рабочих бакинского нефтепромышленного района за 1903-1906 гг. Баку., 1907 г.
- Хасанов Х.Х. Революция 1905-1907 гг. в Татарии. М., 1965 г.
- Xudiyev R.N. "Müsavat" partiyasının sosial mahiyyəti. "Azərbaycan" toplusu, Ankara, 1991-ci il.
- Çay Abdulkaliq. Ermonilərin Azərbaycanda törətdəkləri terror və qətlərlər. Ankara, 1978-ci il (türk dilində).
- Черменский Е.Д. Буржуазия и царизм в революции 1905-1907 гг. М., 1939 г.
- Черменский Е.Д. Буржуазия и царизм в первой русской революции. М., 1970 г.
- Черменский Е.Д. Земское либеральное движение накануне революции 1905-1907 гг. В журн. Вопросы истории, 1965 г., № 5.
- Черменский Е.Д. Русская буржуазия осенью 1905 г. В журн. Вопросы истории, 1966 г., № 6.

- Черменский Е.Д. IV Государственная дума и свержение царизма в России. М., 1976 г.
- Шахдин И. Революция 1905 г. в Закавказье. Закнига, 1930 г.
- Щацилло К.Ф. Русский либерализм накануне революции 1905-1907 гг. М., 1976 г.
- Шеллохаев В.В. Кадеты - главная партия либеральной буржуазии в борьбе с революцией 1905-1907 гг. М., 1983 г.
- Шеллохаев В.В. Партия октябристов в период первой российской революции. М., 1987 г.
- Шеллохаев В.В. Идеология и политическая организация российской либеральной буржуазии. 1907-1914. М., 1991 г.
- Эфендизаде Д.М. Формирование монополистического капитала в торговом судоходстве на Каспийском море. В кн.: Материалы по истории России в период капитализма. М., 1976 г.
- Audrey L. Altstadt. The Azerbaijani Turks. Power and identity under Russian Rule. California, 1992.
- Baykara H. Azərbaycan istiklal mücahədəsi tarixi. İstanbul, 1975.
- Bennigsen A. Wimbush E. Moslem National Communism in Soviet Union: A revolutionary strategy for the Colonial World. Chicago, London, 1979.
- Hajebeily, Jeyhonn Bey. The origins of the national press in Azerbaijan. II. Period of stabilisation, 1905-1910. The Atatic Review vol. XXVII, n.90; april, 1931.
- Hotler, Charle Warren. Turkism and the Soviet. London, 1957.
- Henry, Jame Dodd. An eventful history. London, 1905.
- Mehmetzade M.B. Milli Azərbaycan hərəketi. Ankara, 1991.
- Swietochowsky T. Russian Azerbaijan, 1905-1920; The sharpening of National Identity in Moslem Community. Cambridge, 1985.
- Zenkovsky A. Pan-Turkism and Islam in Russia. Cambridge, 1960.

- Abbasqulu xan - 73
- Borodin - 109, 137, 193, 197, 200, 271
- Abdullayev, H. - 35
- Abdullayev, S. - 31
- Acarski, Zokoriyyo boy - 287
- Ağayev, Əhməd boy - 19, 21, 24, 57, 58, 60, 64, 68, 73, 74, 76, 77, 78, 81, 89, 90, 91, 92, 94, 105, 112, 113, 117, 123, 155, 161, 168, 190, 191, 219
- Ağayev, Həsən boy - 120
- Axtiyamov, İ. - 109, 137, 193, 197, 200, 271
- Axundov, A. - 56, 108
- Axundov, B. - 166
- Axundov, Ə.X. - 101
- Axundov, Rahim boy - 89
- Axundov, Süleyman Sani - 79
- Akçürin, Y. - 98, 101, 107
- Aleksandr, II - 95, 249
- Alkin, S. - 101, 107, 137
- Allahverdiyev, H.İ. - 43
- Amilaxori, İ.Q. - 70
- Arafelov - 26
- Aşurbəyov - 27, 50
- Aşurbəyov, Əli boy - 48
- Aşurbəyov, İ. - 117
- Aşurbəyov, Teymur - 44-45
- Aşurov, H.B. - 31, 42, 47
- Aşurov, H.K. - 42
- Atabəşzadə, Nadir - 121
- Atamalibəyov, A.A. - 77
- Atlasov - 162
- Babəyev - 35
- Babəyev, H.M. - 34
- Babəyev, K. - 34
- Babəyev, M. - 34
- Babəyev, R.K. - 35
- Baxuruyev, A.Q. - 120
- Baliiski, Q. - 120
- Baranoviç - 292
- Bastamov - 188
- Baucr - 242, 243
- Behbudov, N. - 117
- Biç, L.L. - 213, 214
- Borodin - 275
- Budaqov - 26
- Buligin, A.Q. - 61, 62, 63, 64, 87, 88
- Bünyadov - 34, 42
- Cantürin, S.Q. - 197
- Cavanşir, B. - 117
- Cavanşirov - 30
- Cobraylov, H.Ə. - 42
- Coforqulu xan - 73
- Coforov - 43
- Coforov, Məmmədyusif
- Hacıbaba oğlu - 109, 191, 192, 193, 196, 197, 198, 199, 200, 201, 202, 203, 204, 205, 206, 207, 209, 210, 211, 214, 215, 222, 271-296
- Çay, Abdulxahq - 124
- Çxeidze - 212, 256, 275
- Cxenkeli - 203
- Dadaşov, Abdulla - 47
- Dadaşov - 36
- Dadaşov, Ə.Ə. - 24, 31, 39, 50
- Dadaşov, H.Ə. - 39, 42, 47
- Dadaşov, H.Ş. - 39, 42
- Dadaşov, M.Q. - 35
- Dali Əli - 225
- Dorviş ağa - 288, 289
- Didel - 292
- Dmitryukov - 213
- Eldarov, K.A. - 43
- Erminov, M. - 96, 97
- Əbdürrəhmanov, Ə. - 34
- Əfəndi, Qurban - 121
- Əfəndiyev, K. - 115
- Əfəndiyev, S. - 56
- Əhmədov, A. - 47
- Ələkbərov, H.B. - 27
- Əliyev, Ə.B. - 35, 47, 50
- Əliyev, Heydər - 7, 67
- Əliyev, H.F. - 35
- Əliyev, M.S. - 34
- Əliyev, Sofor - 48
- Əliyev, S.Q. - 43
- Əliyev, Məmmədağlı - 86, 132, 133, 143, 146, 147
- Əmiraslanov - 26, 35, 83
- Əmiraslanov, N. - 83
- Əsədullayev, M. - 213
- Əsədullayev, Şömsi Hacı Əsədulla oğlu - 24, 25, 26, 27, 30, 31, 36-37, 38, 42, 43, 47, 50, 68, 121
- Əsgərov, Ə.H. - 43
- Əzimbəyov - 35
- Əzizbəyov, M. - 56.
- Forocov, H. - 34
- Forahani, Ədiş-ül-Momali - 105
- fən-Anrep - 264, 265
- fən-Trautenbergq, P.A.Rauş - 96
- Ged - 119
- Georgi Mixayloviç - 288
- Gerşelman - 244
- Gessen - 101
- Hacıbəyov, Abbasqulu boy - 89
- Hacıbəyov, Ceyhun boy - 195, 199, 210, 213
- Hacıbəyov, Üzeyir - 89
- Hacıbəddül oğlu, Mehdi - 31
- Hacı Cülil - 89
- Hacı oğlu, Əbdülkarim - 31
- Hacıhosonski, X.B. - 34,
- Hacımski, İ. - 27, 30, 50, 83, 115, 116
- Hacımski, K. - 115
- Hacımski, M.H. - 56, 83, 85, 86, 117, 155
- Hacıyev, H.İ. - 34
- Hacıyev, İ. - 75, 83, 97, 110, 113, 116
- Hacıyev, Kərbəlayı İsrəfil - 89
- Hacıyev, M. - 56
- Hacıyev, Moşodi Şamil - 121
- Haqverdi oğlu, Əbdürrəhman - 89

- Haqverdiyev, Əbdürəhim boy - 78, 79, 133-135, 144, 146, 147
- Hadi, M. - 78
- Haşimov, H.B. - 25
- Heydəröv, İ.B. - 189, 191
- Homidov, H.M. - 43
- Homid oğlu, Hacıməcid - 35
- Hosənov - 35
- Hosənov, Molla Sabir - 107, 115
- Hüseyn oğlu, Hacısüleyman - 31
- Hüseynov, Mirzə Davud - 125
- Hüseynov, Saleh - 121
- Hüseynzadə, Əli boy - 18, 59, 61, 70, 77, 78, 79
- Xanlarov, M. - 30, 75
- Xanlarov, V.A. - 214
- Xasanov, Q. - 162, 163
- Xasəmmədov, Ələkbər boy - 82, 89, 120
- Xasəmmədov, Ələsgər boy - 72, 120
- Xasəmmədov, Xəlil boy
- Hacıbaba oğlu - 20, 104, 107, 153, 154, 159, 163, 164, 169, 173, 174, 175, 176, 177, 178, 179, 180, 181, 182, 183, 184, 185, 186, 187, 188, 189, 242-243, 249-271
- Xatsoy, K.İ. - 86, 117
- Xəlilboyov - 124
- Xəlilov, H.M. - 43
- Xomyakov N.A. - 174
- Xoyski, C. - 82, 120
- Xoyski, Fətəli xan İsgəndər xan oğlu - 7, 20, 107, 152, 153, 159, 163, 164, 166, 168, 169, 213, 232-234, 244-249
- İbrahimov, A. - 107
- İbrahimov, Əbdürəşid - 104
- İbrahimov, R. - 98
- İretskoy, K.A. - 63, 64, 65
- İrovanskiy, Ağaxan - 89
- İsəboyov, Qaləboy - 89
- İsgəndərov, Ə. - 42
- İsxakov, A. - 197
- İsrafilboyov, H. - 120
- Kalaçov, A.A. - 96
- Kamalov - 98
- Kapnist, 2-ci - 282
- Karalov - 206, 212
- Kautski - 119
- Kazanalıyov, A. - 97
- Kazimbəyov, Bahaş boy - 121
- Kazimov, X. - 113
- Kazimov, Ş.M. - 43
- Kazımzadə, A. - 56
- Kazımzadə, Abasqulu - 125
- Kerenski - 212
- Korimov, F. - 107, 197
- Korimov, Ə.Ə. - 47
- Korimov, M.S. - 35
- Korimov, M.Y. - 86
- Kleşinski - 242, 243
- Kokovitsov, V.N. - 66, 74, 75, 76, 199, 200, 271, 272, 273
- Konovəlov - 212
- Kovalevski - 264
- Kovalyov - 120
- Köçərli, Fürudin boy - 18, 78, 79
- Kruşevan - 173
- Kutler - 234
- Kuzminski, A.M. - 14, 39, 47, 50, 70, 71, 283
- Kuzmin, V. - 18
- Qafərov, Ə.M. - 25
- Qaləvin, D. - 120
- Qarabəyov - 164
- Qarabəyov, Qarabəy - 89, 93, 101, 117, 166
- Qaraca oğlu, Asan - 121
- Qarayev, A. - 25
- Qasprinski, İsmayıl boy - 22-23, 98, 99, 197
- Qodirov, Ağa - 36
- Qodirov, H.M. - 42, 43
- Qiyasbəyli, Ə. - 124
- Qlinka - 260, 281, 282
- Qolovin, F.A. - 155
- Qorəmkın - 146
- Qubbardom, E. - 26
- Quçkov, A.İ. - 174
- Quçkov, N.İ. - 115
- Qukasov, P.O. - 64
- Quqaç, Hüsəməddin - 124
- Quliyev, Ağabala - 35
- Quliyev, Ə.B. - 50
- Quliyev, H.B. - 43
- Quliyev, İsmayıl - 89
- Quliyev, Xuduş - 121
- Qulubəyov, T. - 31
- Qurkov - 145, 228
- Lafarq - 119
- Laqdiya - 292
- Lenin, V.İ. - 166, 167
- Lətif oğlu, Salam - 31
- Lətifov, L. - 34
- Liçkus-Xomutov, V. - 18
- Lidval - 237
- Liləyev, P.A. - 82
- Loladze - 243
- Lvov, Q.Y. - 213
- Maqşudov (Meqasutov) Sədrî Əfəndi - 157, 162, 176, 210
- Mahmudov - 26
- Mahmudbəyov - 84
- Mahmudbəyov, M. - 18
- Mahmudov, Mustafa Hacımusə oğlu - 153, 155, 157, 158, 159, 164, 165, 169, 230, 240-242
- Malame, Y.D. - 81, 89, 91
- Manafov, M.S. - 39, 42, 50
- Mehdiyev - 36
- Mehdiyev, M.K. - 35
- Mehdiyev, N. - 24, 30, 42
- Mehmandarov, Kerim boy - 121
- Melinikov - 202
- Mənşikov - 225
- Məlikov - 26
- Məlikov, Ə.S. - 26
- Məmmədov, Ə.H. - 31, 34, 50
- Məmmədov, Ə.K. - 43
- Məmmədov, E. - 83
- Məmmədquzzadə, Colil - 18, 78, 79
- Məmmədrosulov, Nadir - 31
- Məmmədrosulov, Hacı - 31
- Moştanzadə - 34
- Moşədi Cəfər - 121
- Mikayilov, Kərbəlayi Vəli - 125
- Milyukov, P.N. - 137, 200, 202, 208, 212
- Mirbəşimov, M.T. - 26
- Mirbəşimov, M. - 56
- Miriyev, M.Ə. - 47
- Mirzəyev, Mirzə Şərif - 19, 89, 96
- Mitşkeviç - 261
- Motiyeviç - 292
- Mövlamov, X.M. - 34
- Mövlazadə - 89
- Mövsumov, M. - 56
- Muxtarov, Ağa - 48
- Muxtarov, Murtuza - 27, 30, 39, 40-41, 50, 51
- Muradxanov, Əsədulla boy - 133, 134, 146, 147
- Muravyov - 250
- Muromtsev, S.A. - 133
- Mustafa oğlu, Ağa - 39
- Mustafa oğlu, Əhməd - 39
- Nəğiyev, Musa Hacıəli oğlu - 24, 25, 26, 27, 30, 31, 32-33, 34, 39, 42, 43, 47, 50
- Nəğiyev, Tağı - 125
- Naumov, İ. - 119
- Nekrasov - 213
- Nemetdinov - 162
- Nocoquliyev, Ə.B. - 42
- Norimanov, Noriman - 78, 79, 93, 189, 212
- Norimanov, R. - 113
- Nikolay, II - 11, 21, 58, 61, 62, 96, 110, 112, 212, 200, 235, 236, 261, 265, 266, 269, 275, 276, 283, 288
- Nikolayev - 288
- Nikolayev, A.A. - 120
- Nikolay, Nikolayeviç - 291
- Nobel - 42
- Novikov - 20
- Novruzov - 35
- Nuriyev, A.M. - 30
- Nuriyev, İ. - 25
- Nurubəyov, Cahangir xan - 89, 121
- Orucov - 36, 128
- Palən - 202, 277, 278, 279, 280, 281, 283
- Papacanov, M.I. - 191, 205, 205, 214, 293
- Perəzeyev, P.A. - 214
- Pirajitski - 101
- Pələvəndov, Məmmədağa - 89
- Piğnamzadə, Ə.M. - 120, 123
- Poletayev - 188
- Poroşin - 291
- Pruşkeviç - 173, 191
- Pyoir, I - 9
- Rayevski, N.V. - 86
- Rəfişboyov, Ələkbər boy - 82, 120
- Rəhimov - 34
- Rəhimov, İ.H. - 43
- Rəmiyev, Şakir - 106
- Rəmiyev, Zakir - 106
- Rosulov, Ə. - 35
- Rosulov, M. 12, 35, 39, 50
- Rosulzadə, Məmmədov 56, 80, 103, 125, 126, 127, 128, 199, 213, 220
- Rosulzadə, Məmmədli (Rosul oğlu) - 125, 128
- Rjevski - 213
- Rodzyanko, M.V. - 174, 187, 212, 213
- Romanov - 127, 197
- Rzəyev, R. - 34
- Rzəyev, H.A. - 35
- Rusov, S. - 119
- Rüstəmbəyov, B. - 39, 75
- Rüstəmbəyov, F. - Sabir, Mirzə Ələkbər - 78, 79
- Sadiqov, H.S. - 30
- Sadiqov, N.K. - 113
- Sadiqov, N.Q. - 24
- Saqətəlyan, İ. - 175
- Saləhov, X. - 108
- Saniyev, H. - 124
- Saparov, A. - 83
- Səforoliyev, İ. - 213
- Səforoliyev, K. - 82, 83, 111, 113, 116, 155
- Səforoliyev, T. - 39
- Səforov, H.M. - 43
- Səhhot, Abbas - 79
- Solimov - 34
- Solimov, M. - 27, 31
- Solimxanov, Ə. - 83
- Solimxanov, N. - 25
- Solimxanov, M.Q. - 25
- Solimxanov, R. - 83
- Solimxanov, Zeynal boy - 48
- Sorkorov, Aslan - 31
- Sorkorov, Şamil - 31
- Skobelev, M.İ. - 191, 202, 205, 205
- Sokolinski, N. - 128
- Stişinski - 145, 228
- Stolipin, P.A. - 150, 161, 175, 178, 273
- Struve, P.B. - 102
- Suxomlinov - 291
- Sultanov (I) - 39
- Sultanov (2) - 107
- Sultanov, Colil boy - 89, 96
- Sultanov, Eyməli boy - 89
- Sultanov, Ə. - 35
- Sultan-Kırım-Girey, N.A. - 72, 89
- Sultanov, Nosib boy - 36
- Sultanov, Sultan boy - 89
- Suvçinski - 181
- Şahməliyev - 95
- Şahməliyev, Məmməd boy - 89, 97
- Şahxatinski, Məhəmməd ağa Məmmədağa Sultan oğlu - 18, 89, 153, 155, 156, 157, 163, 164, 165, 166, 167, 197, 235-236
- Şaxovskiy, D.İ. - 204, 206
- Şaiq, Abdulla - 79
- Şəri boy - 288
- Şərşəvzadə - 255
- Şərif ağa - 289

Sərif oğlu, Moşodi	Veysov, İ - 108
Mehdiqulu - 121	Vokilov - 124
Şərifzadə, Qulam Rıza - 125	Vokilov, İbrahim ağa - 89, 96, 97
Şıxıyants - 188	Vokilov, M.R. - 68
Şıxəlilbəyov, Ş. - 86	Vəliyev, İ.V. - 31
Şidlovski - 213	Vozirov, F. - 24
Şirinbəyov, İbrahim bəy - 34	Vozirov, H.M. - 30
Şirvanski, R. - 68	Vozirov, M. - 43
Şulgin - 212, 230, 240	Vozirov, Y. - 108
Şvarts, A.A. - 103	Vozirov, Nəcəf bəy -78, 113, 114, 199
Tabaxidze, Süleyman Əfəndi - 292	Vitte, S.Y. - 110, 111
Tağıyev A.Q. - 42, 47	Volkenşteyn, Olqa - 119
Tağıyev, Əşrəf - 121	Vorontsov-Daşkov, İ.L. - 15, 63, 65, 68, 71, 90, 91, 92, 97, 261, 271, 276
Tağıyev, Hacı Zeynalabdin - 11, 12, 13, 17, 18, 21, 24, 25, 26, 28-29, 30, 31, 34, 35, 36, 38, 39, 42, 43, 47, 50, 67, 73, 77, 81, 108, 121, 133, 153, 168, 213, 217	Yadigarov, Hüseyn bəy - 89
Tağıyev, İsmayıl Zeynal oğlu - 153, 155	Yaxontov - 253
Tağıyev S.Z. - 47	Yefremov - 206
Taube - 169	Yenikeyev, Q.X. - 193, 197
Teslenko, N.V. - 165	Yermolov - 109
Tevkelev, K.M. - 108, 109, 193, 207	Zeynalov - 43
Timiryazev, V.İ. - 188	Zeynalov, H. - 35
Timoşkin - 175	Zeynalov, Zeynal Eynalı oğlu - 153, 155, 160, 162, 163, 165, 167, 170, 231-232, 237-239
Tizenqauzen, V.F. - 96	Zərdabi (Molikov), Həsən bəy 16, 17, 18, 19, 22-23, 78
Topçubaşov, Əlimürdan bəy - 7, 14, 15, 17, 18, 20, 22-23, 24, 60, 62, 63, 64, 66, 67, 68, 71, 72, 75, 76, 77, 78, 81, 82, 84, 85, 86, 89, 90, 92, 93, 94, 95, 96, 97, 98, 100, 101, 103, 104, 107, 108, 109, 110, 112, 113, 115, 116, 119, 133, 135, 136, 137, 143, 146, 147, 148, 149, 150, 151, 153, 159, 161, 166, 176, 178, 197, 220, 221, 224	Ziyadxanov, Adil xan - 68, 72, 82, 89, 91, 92, 94, 95, 117, 120
Useynov, Ə. - 39, 42	Ziyadxanov, İsmayıl xan Əbülfət xan oğlu - 15, 20, 97, 124, 133, 135, 142, 145, 146, 147, 148, 149, 150, 220, 225-229
Usabbayov, Həbib bəy - 120, 123	Zolotaryov, P.A. - 96
Utsmiyev (Uzmiyev) - 121	Zosimoviç - 292
Vartanc - 292	Zülfiqarov - 35
	Zülqədər, Ə. - 97
	Zülqədər, H.B. - 68

Mündəricat

Ön söz	5
--------------	---

I. Azərbaycan XIX - XX əsrlərin qovuşuğunda

1.1. Çarizm siyasəti və Azərbaycanda sosial-iqtisadi və ictimai-siyasi vəziyyət	9
1.2. Azərbaycan iqtisadiyyatında milli kapitalın mövqeyi	24

II. XX əsrin əvvəllərində Azərbaycanda milli-azadlıq hərəkatı

2.1. Milli hərəkatda oyanış	55
2.2. Siyasi həyatın mühüm məqamları	70
2.3. İctimai-siyasi təşkilatlar	98

III. Rusiya Dövlət Duması və Azərbaycan

3.1. Azərbaycan deputatları I və II Dövlət Dumalarında	131
3.2. III və IV Dövlət Dumaları və Azərbaycan	171

Sözdərzi	216
----------------	-----

Əlavələr

Dövlət Dumasının sessiyalarında Azərbaycan nümayəndələrinin çıxışları	224
İstinadlar	297
Mənbələr və ədəbiyyat	327

Dilarə Seyidzadə
Azərbaycan XX əsrin əvvəllərində:
müstəqilliyə aparan yollar
İşlənmiş, əlavələr olunmuş ikinci nəşri

Redaktor
Asaf Həsənov

Dizayn
Haftız Eyyubov
Samirə Məmmədova

Çapı imzalanmışdır: 21.04.2004.
Format 70x100-cm. Şrift qamituru "AzTimesLat".
Ofset çapı. Şorti ç.v. 21.75. Tiraj 2000 nüsxə.

